

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Honvédsorsok 1849 után

CSORBA LÁSZLÓ

„Kossuth követői...” Honvédtisztek
a száműzött kormányzó kíséretében

RESS ZOLTÁN

A Görgei Artúr rehabilitációját elindító
1884–1885-ös kezdeményezés hatása
a honvédegyleti mozgalomra

BALOGH ÁDÁM TIBOR

Az 1848/1849-es öreghonvédek
törvényszéki drámája:
a „Gazdagh-féle bűnpör” a sajtó tükrében

GÖNCZI AMBRUS

A Honvédmenház előkészítésének,
építésének és működtetésének nehézségei

GULYÁS ADRIENN

Honvédnők utóélete a dualizmus korában

Bemutatjuk Árpád von Klimó történészt

37. évf.

2022

4. szám

Következő számunk tartalmából

CSAPLÁR-DEGOVICS KRISZTIÁN

„Mialatt Imre a teknősbéka konzerven törte a fejét, jómagam szorgalmasan vadásztam.” Magyar protokoloniális kaland a századfordulós Albániában

FARKAS ILDIKÓ

A modern japán birodalom születése

FERWAGNER PÉTER ÁKOS

Úton Kamerun függetlensége felé: az 1945-ös dualai felkelés

BÚR GÁBOR

Nagy-Britannia és Afrika: mit is fűjt el a „változás szele”?

Bemutatjuk Walter Sauer osztrák történészt

37. évfolyam

2022. 4. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

PELYACH ISTVÁN

A kiadvány

BETHLEN GÁBOR
Alapkezelő Zrt.

a Nemzeti Együttműködési Alap,
a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara,
a Szegedért Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PéTER

GALAMB GyÖRGY

HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR

PELYACH ISTVÁN

SZÁSZ GéZA

TOMKA BéLA

TÓTH HAJNALKA

TÓTH SZERGEJ

VUKMAN PéTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

CSORBA LÁSZLÓ	
„Kossuth követői...” Honvédtisztek a száműzött kormányzó kíséretében	5
RESS ZOLTÁN	
A Görgei Artúr rehabilitációját elindító 1884–1885-ös kezdeményezés hatása a honvédegyleti mozgalomra	23
GULYÁS ADRIENN	
Honvédnők utóélete a dualizmus korában	42
BALOGH ÁDÁM TIBOR	
1848/1849-es öreghonvédek törvényszéki drámája: a „Gazdagh-féle bűnpör” a sajtó tükrében	62
GÖNCZI AMBRUS	
A Honvédmenház előkészítésének, építésének és működtetésének nehézségei (1869–1882)	85
CZEGLÉDI NOÉMI	
Kocsi Horváth Elek sorsa a szabadságharc után	99

Kitekintés

TÓTH GÁBOR	
Az Országház épületének város- és kultúrtörténeti jelentésrétegei a századfordulótól az 1970-es évek közepéig	111
VÁRI LÁSZLÓ	
A háború támogatásától a békekezdeményezésekig. A Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy kapcsolatrendszere 1914–1919 között	129

Múltidéző

Honvédsorsok 1848/1849 után a naplók tükrében (A bevezetőt írta, a szöveget a sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: <i>Kőő Artúr</i>)	137
Akit csak írásai tartottak meg az emlékezetben... (Bevezette, fordította, sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: <i>Szoleczky Emese</i>)	151

Határainkon túl

„Ha történészek vagyunk, adott egyfajta közös perspektíva” Beszélgetés Árpád von Klimóval (Az interjút készítette: <i>Deák Ágnes</i>)	164
Árpád von Klimó műveinek bibliográfiája	170
ÁRPÁD VON KLIMÓ	
A fátimai Miasszonyunk kultusza. Modern katolikus áhítat a szekularizáció, kolonializmus és migráció korszakában (Fordította: <i>Deák Ágnes</i>)	176

Figyelő

Vendéglátás Óbudán (Simon Katalin: <i>A kocsmáktól a fogadóig. A vendéglátás keretei és története Óbudán 1848-ig. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2020.</i>)	
VÖLGYI RÉKA	198
A „Nagy Év” távlatai és lehetőségei (Hermann Róbert: <i>A rendszerváltástól a megtorlásig. Tanulmányok az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc történetéről. Line Design kiadó, '48as KönyvTár sorozat, Budapest, 2020.</i>)	
KEMÉNY KRISZTIÁN	201
Egység a sokszínűségben – a különbségek integrálása (Jana Osterkamp: <i>Vielfalt ordnen. Das föderale Europa der Habsburgermonarchie [Vormärz bis 1918] Vandenhoeck & Ruprecht, München, 2020.</i>)	
DEÁK ÁGNES	205
Sopron fiainak harcai Bosznia ismeretlen vidékein (Varga Ottó: <i>Naplóm. 1878. Szerkesztette: Balla Tibor – Dominkovits Péter. Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron, 2020.</i>)	
BORDÁS BERTALAN	211
Tudomány útikönyv formában (Katona Tamás – Ráday Mihály: <i>Az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc emlékhelyei II. A száműzöttek nyomában. Szerkesztette Csorba László. Budapest, 2016.</i> <i>Katona Tamás – Ráday Mihály: Az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc emlékhelyei III. Arcok és sorsok – Hol sírjaik domborulnak. Szerkesztette Csorba László. Budapest, 2020.</i>)	
CSERNUS-LUKÁCS SZILVESZTER	215
Számunk szerzői	219

CSORBA LÁSZLÓ

„Kossuth követői...”

Honvédtisztek a száműzött kormányzó kíséretében

„Kossuth követői, Küitahia, 1850”

Ezt a feliratot egy aranyfoglatatú ezüst karperec belső oldalára véste egy török ötvösmester a messzi Kisásziában. Egy olyan ékszerre, amelyet nemesfém piaszterekből készítettett néhány volt honvédtiszt Ruttkayné Kossuth Lujza asszonynak, Kossuth Lajos exkormányzó húgának.² Az ajándék átadására a vésetben említett törökországi városkában került sor, köszönetként azért, mert a fiatalasszony mint nagynéni a távoli hazából szerencsésen meghozta – Karády Ignác nevelő³ társaságában és segítségével – unokahúgát és két unokaöccsét a szüleikhez, fogságuk színhelyére. Az ajándékoztatók egyike, László Károly honvéd hadnagy⁴ naplójában így örököltette meg a megindító családi jelenetet: „A találkozási, fogadási pillanat magasztosságát nincs költő, nincs festő, ki híven tudná rajzolni, a viszontlátási örömtől sírásra fakadt család heves ölelések közt, végtelennek tetsző forró csókokba fullaszták csaknem egymást, a pillanat nagyszerűsége mindnyájunk szemeibe könnyeket csalt.”⁵

A megindító elbeszélés szinte összes szereplőjével foglalkozott már a történettudomány. Az alábbiakban azt vizsgáljuk meg közelebbről, hogy kik voltak az ajándékoztatók, az ékszervéset szerint: „Kossuth követői”.

Miután Európa csendes lett, újra csendes, és nemcsak forradalmi zúgtak el, de végül – a Velencei Köztársaság mellett – a legtovább kitartó magyar szabadságharcot is leverte a túlerő, az 1849 nyarán-őszén Törökországba menekülő magyar honvédtisztek egy kisebb csoportja különleges feladatot választott magának. A szintén száműzetésbe induló exkormányzó, Kossuth Lajos önkéntes kíséretébe szegődtek, és a korai viddini napoktól kezdve egészen az 1851 szeptemberében bekövetkező szabadulásig szabályos őr- és ellátó szolgálatot teljesítettek környezetében. Erre azért kerülhetett sor, mert Kossuth természetesen nem egyszerű magánemberként tartózkodott az Oszmán Birodalomban. Kiadatását roppant erélyesen követelte a bosszúszomjas Habsburg-hatalom, így egy ideig eltartott, mire megszületett

¹ László Károly: *Katonai életemből. Napló, 1848. szept. 25-e és 1851. szept. 10-e között*. S. a. r., jegyz. Pordán Ildikó. Budapest, 2001. 101.

² Életére lásd: Csorba László: *A Kossuth-emigráció fényképeskönyve*. Budapest, 1994. 160.

³ Életére lásd: Csorba: *A Kossuth-emigráció*, 10.

⁴ Pályájára lásd: Bona Gábor: Az 1848/49-es szabadságharc tisztikara, <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/hadnagyok-es-fohadnagyok-az-184849-évi-szabadsagharcban-2/1-1158/laszlo-karoly-11A5/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJN-VSI6IFsiTkZPOTtllfQm9uYV8xIl19LCAicXVlcniOiAiTFx1MDBlMXN6bF19MDBmMyBLX-HUwMGUxcm9seSJ9> (letöltés: 2022. szept. 14.)

⁵ László: *Katonai életemből*, 95. A gyerekek 1850. június 18-án érkeztek meg Küitahyába.

a kompromisszum. A Fényes Porta végül – angol és francia támogatással a háta mögött – megtagadta, hogy a magyar államférfit kiszolgáltassa a bosszúnak, azt azonban Bécs és Szentpétervár közös követelésére vállalnia kellett, hogy távol tartja az ekkoriban már világhírű vendéget az európai politikai színtértől. Az egyelőre bizonytalan idejű internálás színhelyül Kütahya városát jelölték ki, Nyugat-Anatólia messzi hegyei között, a Porsuk folyó partján.⁶ Az államférfi így „kényszervendég” lett, lényegében fogoly – ennek bántó külsőségeit azonban többek között azzal enyhítették, hogy megőrizhette a kormányzói reprezentáció bizonyos formai elemeit: ezek leglátványosabbika a kíséret engedélyezése volt. Ez a csapat egyfajta önkéntes honvédtiszti alakulatként formálódott 1849 őszén azoknak a feladatoknak az ellátására, amelyek a továbbra is államfőnek tekintett politikus élet- és munkaviszonyainak megfelelő biztosítását szolgálták.

A kezdetek visszanyúlnak addig a pontig, amikor 1849. szeptember elején a leveretés és a menekülés megpróbáltatásai okozta letargiából a nyugat-európai hírek fölrázták a Duna bulgáriai szakaszának első nagyobb városában, Viddinben (ma: Vidin) török felügyelet alatt tartózkodó Kossuth Lajost. A londoni levelekből a magyarellenos orosz intervencióval szembeni mind erőteljesebb tiltakozást érzékelve, Kossuth újra reális esélyt látott a további cselekvésre (elsők között a nyugati politikai tényezők véleményének a magyar ügyre kedvező befolyásolására), így kialakult és megerősödött az a meggyőződése, hogy a száműzetésben sem maradhat magánember: számára morális köteletség a küzdelem külföldi folytatása. Vágyai és valóságérzékelése új egyensúlyának megteremtésében alapvető szerepet játszott helyzetének az az értelmezése, miszerint a magyar nemzet első népképviselői országgyűlésétől kapott felhatalmazása egyenesen kötelezi arra, hogy elnyomott nemzetének szószólója legyen a nagyvilágban. Ám tudjuk, ez a sikeres pszichés koncentráció sajnálatos és méltánytalan következményekkel is járt: az új helyzetet fölvezető alapidokumentumban, az ún. viddini levélben Görgei Artúr tábornoknak a szabadságharc végnapjaiban játszott szerepét mind torzabban kellett látnia és ábrázolnia ahhoz, hogy az önmagáról és nemzetéről alkotott fikciót képes legyen fönntartani.⁷

Az új-régi szerep, a kormányzói cím „visszavétele” egy a politikusi aktivitást kiszolgáló iroda mielőbbi felállítását igényelte, hiszen az új helyzetben a kormányzói szárnyság, Asbóth Sándor alezredes⁸ – aki a lemondás és a menekülés „magánemberi” viszontagságai között is Kossuth mellett maradt – már nem győzte a megnövekedett papírmunkát. Ráadásul a Viddinben gyülekező, lassan többezres tömeg kezelése során a helyi török hatóságok Kossuthot kezdettől e csoport vezetőjének tekintették, így a kommunikációban számítottak közreműködésére.⁹ Ez a körülmény természetesen még fontosabbá vált, ahogyan az exkor-

⁶ A kiadatás körüli küzdelmet részletesen ismerteti Hajnal István (szerk., bev.): *A Kossuth-emigráció Törökországban*. 1. köt. Budapest, 1927. 133–403.

⁷ A lelki folyamatot kivételes érzékenységgel ábrázolja Hajnal: *A Kossuth-emigráció*, 34–63. A Görgei-képpel kapcsolatos dilemmákra lásd: Csorba László: *Görgei-kérdés – Kossuth-kérdés. Élet és irodalom*, 63. évf. (2019. október 4.) 40. szám, 5.

⁸ Asbóth Sándor életútjára lásd: Hermann Róbert – Joó András – Mészáros Kálmán – Seres István: *Török menedékjogot kapott magyar emigránsok rövid életrajzi összefoglalója*. Budapest, 2010. 30–32.; Vida István Kornél: *Világostól Appomatoxig. Magyarok az amerikai polgárháborúban*. Budapest, 2011. 114–118.; Kaján Imre (szerk.): *Zalai Múzeum 20. Közlemények Zala Megye Múzeumaiból*. Zalaegerszeg, 2012. (A kötetben kilenc tanulmány foglalkozik Asbóth Sándorral.)

⁹ Egyedül a sumlai török parancsnok, Halim pasa – alighanem Jozef Bem tábornok javaslatára – döntött úgy, hogy az 1849 novemberében oda megérkező magyar emigráció parancsnokává Perczel Mór tábornokot nevezi ki, aki azonban – ekkor még politikailag Kossuthal tartva és vele egyeztetve – nem erőltette az egyéni vezetést, hanem választmányra bízta azt, amely viszont Kossuthot válasz-

mányzó az új helyzetben az emigrációt maga is valamiképp politikai testületként és így nyomásgyakorlásra képes politikai tényezőként fogta fel és kezdte terveibe ekként belefoglalni. A technikai szükséglet fölismerését tehát gyors intézkedés követte, amiként arról László Károly október 22-i naplóbejegyzése tanúskodik: „Kossuth Lajos kormányzó úr magához fogadott engemet.”¹⁰

Az adminisztráció megszervezését hamarosan – immár következő szálláshelyükön: Sumla (bolgárul: Sumen) városában – újabb nagyon fontos lépés: a szabályos őrszolgálat kialakítása követte. Ebben egy veszélyes fenyegetésről érkező hír játszott ösztönző szerepet. László Károly említi, hogy „Dec[ember]. 17-én érkezett Konstantinápolyból Bárdy,¹¹ olaszhonbani zászlóaljainktól elszökött 's egy évi utazás 's bujkálás után hatodmagával a magyar emigrációhoz érkezett őrmester, ügyes, lelkes magyar, ki a többek között hírül hozá, hogy Konstantinápolyból 2 osztrák tiszt vezérlete alatt, mintegy 12 főből álló horvát bérgyilkos csapat fog érkezni a magyar emigráció kitűnőbb egyénei élte eloltására. Kik másnap meg is érkeztek. Ennek következtében dec[ember]. 19-től fogva az emigráció rendeletéből kormányzó úrnál éjjel-nappal egy lengyel és egy magyar tiszt volt, örökendőők, hogy semmi idegen hozzá be ne mehessen.”¹²

Hogyan értsük László hadnagy kifejezését: „az emigráció rendeletéből”? Az értelmezéshez hívjuk segítségül az egyik résztvevő, Ihász Dániel alezredes¹³ visszaemlékezését: „Szokás szerint Vöröstoronyból menekült Tiszti bajtársaimmal¹⁴ együtt ülénk, és éppen ezen hír [ti. amit Bárdy Rudolf hozott a merénylőkről] futamodása alkalmával együtt voltunk Bíró

totta elnökének. Hajnal: *A Kossuth-emigráció*, 269–270.; vö. *Egressy Gábor törökországi naplója 1849–1850*. Pest, 1851. 108–110. A kétértelmű helyzet azonban később a (Hajnal szavával) „beszámíthatatlanságig indulatos” Perczel és Kossuth között komoly összeütközésre adott alkalmat. Hajnal: *A Kossuth-emigráció*, 408–410. Kinizsi István szerint nem Bem, hanem az osztrák konzul sikeres vesztegetési közbenjárása nyomán nevezte ki Halim pasa Perczelt az emigráció élére. Kinizsi István: *A „Sánta Huszár” naplója – Történelmi emlékek az 1848-1849-es magyar szabadságharc katonáinak emigrációs életéből*. <https://terebeess.hu/keletkultinfo/kinizsi.html> (letöltés: 2022. szept. 14.)

¹⁰ László: *Katonai életemből*, 62. Munkakörét körülbelül titkárnak, írnoknak, irodavezetőnek nevezhetjük.

¹¹ Bárdy Rudolf pályájára lásd: Ács Tivadar: *A magyar légionsták életrajzgyűjteménye*. In: Szász Károlyné Gillemot Katalin (szerk.): *Magyarok és a Risorgimento*. Budapest, 1961. 19.; Csorba György: *Az 1848–49-es törökországi magyar emigráció története*. Hadtörténelmi Közlemények, 112. évf. (1999) 2. sz. 363–364.

¹² László: *Katonai életemből*, 73.; a császári titkosszolgálatnak a merényletkísérlettel kapcsolatos tevékenységére lásd: Hajnal: *A Kossuth-emigráció*, 327–349.

¹³ Pályájára lásd: Hermann–Joó–Mészáros–Seres: *Török menedékgöjt, 48–50.*; Bona: *Az 1848/49-es szabadságharc*, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/tabornokok-es-torzstisztek-az-184849-evi-szabadsagharcban-23DD/iii-eletrajzi-adatok-273C/torzstisztek-27A0/ihasz-ihasz-daniel-2951/> (letöltés: 2022. szept. 14.)

¹⁴ A határvédő vöröstoronyi dandárnak Ihász Dániel, az 55. honvéd zászlóalj alezredese volt a parancsnoka, azzal a feladattal, hogy az Olt völgyéből próbálja zavarni a Nagyszeben ellen nyomuló orosz hadsereget, de hiába, a túlérő elől kiszorult Havasalföldre, ahol lefegyverezték a török csapatok. Gyalóky Jenő: *A nagyszebeni hadosztály felbomlása. 1849. július 12–20*. Hadtörténelmi Közlemények, 17. évf. (1916) 1–2. sz. 166–175.; vö. Hermann Róbert: *1848–1849. A szabadságharc hadtörténete*. Budapest, 2001. 372–373. A dandár katonái a viddini táborba kerültek, Ihász pedig ettől kezdve élete végéig Kossuth környezetében maradt mint a volt kormányzó hűséges munkatársa és barátja. Csorba: *A Kossuth-emigráció*, 160.

örnagy,¹⁵ Fráter Alajos százados¹⁶ 44 éves, Bihar megyei Érselend helyséből. Török Lajos százados¹⁷ 36 éves, Bihar-megye Bámsod helység Koszta Márton százados,¹⁸ Weigli Vilmos százados,¹⁹ Kinizsi István százados,²⁰ Bodola Lajos százados.²¹ Ezen urakról azt vagyok bátor megjegyezni, hogy ha egy hazának csak egy harmada ily lelkes hű és ragaszkodó fiai volnának, tehát soha se volna egy haza is veszítve. [...] És tüstént tanácskozáink, hogy Kormányzó Urunkra ügyelnünk kell, s hogy ha terhére nem fogna lenni, mindennap egy közülünk, azaz a 6 főt nevezett Százados Urak közül ottan felváltva őrködnek s hogy hír nélkül hozzá senki, bárki legyen is az, bé ne mehessen.”²²

A sumlai emigrációhoz december 23-án csatlakozott az Erdélyből szintén kimenekülő Berzenczey László, az első népképviselői országgyűlésen Marosszék képviselője, 1848 őszén – kormánybiztosként egy „önkéntes szabad könnyű lovas sereg” felállításával megbízva – a székely ellenállás egyik szervezője,²³ aki Kossuthhoz fűződő, ekkoriban igen közeli kapcsó-

¹⁵ Bíró Ede őrnagy pályájára lásd: Bona: *Az 1848/49-es szabadságharc*, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/tabornokok-es-torzstisztek-az-184849-evi-szabadsagharcban-23DD/iii-eletrajzi-adatok-273C/torzstisztek-27Ao/biro-1848-szeptemberig-richter-ede-2813/> (letöltés: 2022. szept. 14.)

¹⁶ Pályájára lásd: Bona: *Az 1848/49-es szabadságharc*, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/szazadosok-az-184849-evi-szabadsagharcban-96F2/eletrajzi-adatok-989D/f-9B56/erkeserui-es-belmezei-frater-alajos-9BB6/> (letöltés: 2022. szept. 14.)

¹⁷ Pályájára lásd: Bona: *Az 1848/49-es szabadságharc*, <https://www.arcanum.com/en/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/szazadosok-az-184849-evi-szabadsagharcban-96F2/eletrajzi-adatok-989D/t-A303/csikszentdomokosi-torok-lajos-A377/> (letöltés: 2022. szept. 14.)

¹⁸ Pályájára lásd: Bona: *Az 1848/49-es szabadságharc*, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/szazadosok-az-184849-evi-szabadsagharcban-96F2/eletrajzi-adatok-989D/k-9D47/belenyesi-koszt-marton-9DFD/> (letöltés: 2022. szept. 14.). A modern állampolgársági jog nemzetközi történetében nevezetes ún. Koszta-ügyre lásd: Sziklay Andor: *Vakmerő diplomácia. Amerikai ultimátum egy magyar szabadságharcosért*. Budapest, 1997.

¹⁹ Pályájára (Waigli, Vaigli, Veigli) lásd: Bona: *Az 1848/49-es szabadságharc*, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/szazadosok-az-184849-evi-szabadsagharcban-96F2/eletrajzi-adatok-989D/w-A433/waigli-veigli-vilmos-A439/> (letöltés: 2022. szept. 14.)

²⁰ Pályájára lásd: Bona: *Az 1848/49-es szabadságharc*, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/hadnagyok-es-fohadnagyok-az-184849-evi-szabadsagharcban-2/k-D7B/kinizsi-istvan-EC8/?list=eyJmaWxoZXJzIjoeyJNVSI6IFsiTkZPXotPTll-fQm9uYV8xIl19LCAicXVlcnkiOiAic1MDBlMWRheSJ9> (letöltés: 2022. szept. 14.)

²¹ Pályájára lásd: Bona: *Az 1848/49-es szabadságharc*, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/hadnagyok-es-fohadnagyok-az-184849-evi-szabadsagharcban-2/b-F8/zagoni-bodola-lajos-390/> (letöltés: 2022. szept. 14.) Megjegyzendő, hogy Ihász fenti említésével ellentétben László Károly naplójában Bodola főhadnagyi rangban szerepel.

²² *Egy kiszakított lap Ihász Dániel naplójából*. Közli Hory Béla. Jónás Lapja, 1. évf. (1873) 3–4. sz. A megbeszélést és a döntést hasonlóan írja le Kinizsi: A „*Sánta Huszár*”, id. mű. Az emigrációban is elterjedt az intézkedés híre, amiként Perczel Miklós is utal rá naplójában: „Sokan voltak nálunk – beszéltek, hogy a menekvők közül a leglojálisabbak testőrcsapatba alakultak, s rendes őrszolgálatot tesznek Kossuthnál.” Perczel Miklós: *Naplóm az emigrációból*. Vál., bev., jegyz. Závodszy Géza. 1. köt. Budapest, 1976. 80.

²³ Berzenczey Lászlónak a forradalom és szabadságharc alatti tevékenységére lásd: Egyed Ákos: *1848 erdélyi magyar vezéralakjai*. Marosvásárhely, 2004. 20–37.; utazásait röviden összefoglalja: *Régi magyar világjárók*. Összeáll. Borsody Bevilacqua Béla, szerk. Agárdi Ferenc. Budapest, 1954. 188–

lata révén hamarosan a formálódó kormányzói kíséret egyik legtekintélyesebb tagjának számított. Ahogy visszaemlékezéseiben is említette, „Kossuthot kívül a törökök őrizték, aminél szorosabban a Sultán Háremét sem őriztetheté, részint hogy meg ne szökjön, de tagadhatatlanul azért is, nehogy bántalma legyen az idegenektől. Ezen kívül szobáiban egy honvéd testőrség tizenkét honvéd tisztből, kik tudtomra mind a verestoronyiakból állottak.”²⁴ Megjegyzendő azonban, hogy a „verestoronyiak” mellett – mint majd látjuk – például a viddini táborban tartózkodó, korábban a lengyel légióban szolgáló katonatisztek közül is többen már a legkorábbi időszakban csatlakoztak a kísérethez.

A honvédtiszt csoport elsődlegesen fontos szolgálatokat látott el az emigráció irányításának, érdekvédelmének stb. napi ügyeit intéző, a sztambuli hatóságokkal levelezve mindnyájuk jövőjéért küszködő és mindeközben a nemzetközi politikai kapcsolatok széles hálóját is fönntartó exkormányzó körül. Ám arra is volt eset, hogy – egy roppant kényes ügy végső soron szerencsés megoldásában – e tisztek kényszerítették rá akarataikat a vezetőjükre. A törökországi száműzetés korai szakaszát tárgyaló emlékiratok szinte kivétel nélkül megemlékeznek arról, hogy a havasalföldi területen a menekülő kormányzóhoz csatlakozott Teodor Dembiński lengyel mérnökkari őrnagy²⁵ és „deli termetű, ifjú, szép, bájos neje”, Hogl (Hogel) Emilia, egy temesvári német polgárcsalád leánya, aki – ahogy László Károly a költői jellemzést folytatja – „Vidintől óta mélyen tisztelt kormányzónénk megérkezéséig nyájas, kellemes társalgásával kormányzó úr homlokáról a fájdalom ’s bú komor ráncait lesimogatta, ’s a hontalanság keserű poharát kissé édesítgette”.²⁶ Kossuth kritikusai azonban egyáltalán nem érezték ártatlannak a hölgy buzgólkodását, és bizony hamar szárnyra kapott a pletyka arról is, hogy több van közöttük, mint amennyi látszik²⁷ – ráadásul többek szerint a fiatal lengyel katonatiszt elzúlló, kártyás és korhely életmódja is rombolta a kormányzó környezetének presztízsét. Így a fiatal tisztek: Asbóth alezredes, Bodola főhadnagy és László

193.; dualizmuskori tevékenységére lásd: Csorba, László: „...a szegényt úrrá tenni”: Berzenczey László az 1865–1869. évi országgyűlésen (1868). In: Benkő, Levente – Demeter, László (szerk.): Adalékok a Székelyföld történetéhez. Tanulmányok Egyed Ákos 90. születésnapja tiszteletére. Sepsiszentgyörgy, 2019. 116–150.

²⁴ Berzenczey László: *Rovás 1*. Kolozsvár, 1873. 23–24. Figyelembe veendő, hogy emlékiratainak fogalmazásakor Berzenczey már jóval kritikusan szemlélte az exkormányzó tevékenységét, mint korábban, bizonyára főképp azon élményei hatására, amelyek klagenfurti internálása (1862–1867) idején, a Görgei Artúr tábornokkal kialakuló barátsága révén érték, így visszaemlékezéseinek Kossuthot bíráló részletei inkább a visszatekintőt és kevésbé az egykori szereplőt jellemezhetik. Berzenczey fontos ösztönző-inspiráló szerepet töltött be Görgeinek az utolsó klagenfurti években írt fontos munkája, a *Gazdátlan levelek* (Pest, 1867) elkészülésében. Kettőjük kapcsolatára lásd: Süli Attila: A „kis Kossuth” és a honvéd tábornok – Berzenczey László és Görgei Artúr a klagenfurti száműzetésben. Művelődés, 69. évf. (2016) 5. sz. 15–18.; Hermann Róbert: *Görgei Artúr, a publicista*. In: Görgei Artúr válogatott írásai. Értekezések, vitairatok, cikkek, interjúk 1848–1915. Vál., s. a. r. Hermann Róbert. Budapest, 2018. 27–29.

²⁵ Teodor Dembiński pályájára lásd: Kovács István: *Honvédek, hírszerzők, légionisták. A szabadságharc lengyel résztvevőinek életrajzi lexikona 1848–1849*. Budapest, 2015. 178–179.

²⁶ László: *Katonai életéből*, 78.

²⁷ A részletekre lásd: Hajnal: *A Kossuth-emigráció*, 417–419. Makay Sándor, volt Krassó megyei alispán viszont alaptalannak ítélte a vádat. Vö. [Vachot Imre] Imrefi: *A magyar menekültek Törökországban. Ismeretlen adatok az 1849-ki emigratio történetéhez. Egy, török földre menekült s honába ismét visszatért magyar szemtanú hiteles naplója után közli* —. Pest, 1850. <https://terebess.hu/keletkultinfo/imrefi.html> (letöltés: 2022. szept. 14.) A munka Makay Sándor feljegyzései alapján készült, a szerzői álnév feloldását lásd: Gulyás Pál: *Magyar írói álnév lexikon*. Budapest, 1978. 220.

hadnagy határozott fellépéssel követelték főnököktől a házaspár mielőbbi eltávolítását. Ez végül sikerrel járt, és a föllélegző naplóíró korábbi, lényegében dicsérő szavait sokkal komorabb búcsúval tetézte: „...’s így valahára megértük azt, hogy szeretve tisztelt, sőt imádott kis Istenétől szegény honunknak eltávozott azon veszélyes Syren, ki ingerlő bájaival ’s csábjaival a Magyarhonban nyomor közt bujkáló nejét ’s állása fontosságát szinte feledteté, ’s ötöt tölünk ’s az őt imádó nemzetétől csaknem magának ragadá. Önsorsának átadva minden Kossuthot ’s nemzetét szerető magyar menekvő örömére, mindnyájunk megvetésével távozott.”²⁸

E határozott megoldás kibontakozását természetesen jelentős mértékben segítette, hogy 1850. január 15-én szerencsésen megérkezett Sumlára Kossuthné Meszlényi Terézia asszony, akit egy idős, ám igen ügyes és energikus hölgy – a katonai kíséret egyik tagjának, Wagner (Waagner) Gusztáv tüzérőrnagynak²⁹ az édesanyja – csempészett ki Magyarországról, majd a szerb hatóságok és a belgrádi angol konzul segítségével hozott el a magyar emigráció bulgáriai szálláshelyére.³⁰ Érdekes körülmény, hogy az események részletes elemzéséből Hajnal István végül arra a következtetésre jutott, hogy a kicsempészés alighanem az osztrák hatóságok tudtával és hallgatólagos elnézésével történt.³¹ Ám a két asszony története akkor kerek, ha hozzátesszük, hogy Hogl Emília életútja sem ért véget a Sumláról való távozással. Az Egyesült Államokba került, majd férje halála után tanítónőként dolgozott St. Louis városában, ahol 1857-ben „annak a rokonszenvnek következtében, mely egyidős és egysorsú honfiakat idegenben összeköt, s azon leírhatatlan érzelem folytán, mely már annyi boldogságot és annyi szerencsétlenséget okozott a világon”, férjhez ment Rombauer Róberthez. A fenti megfogalmazás az újságszerkesztő és könyvtárigazgató férjtől származik, aki irodalmi emlékművet is állított az Újvilágban derekasan helytálló asszonyának.³² Három tekintélyes

²⁸ László: *Katonai életemből*, 80. A „szirén” szó mint költői metonímia talán abban az értelemben sem túlzás, hogy – mivel Ludwik Spaczek lengyel százados, a kormányzó orvosa fölfedezte Emília asszony hipnabilis fogékonyságát, és a korban népszerű „delejes” kísérletezést folytatott vele – a „delejezett” asszony időnként Kossuth életére vonatkozó jóslatokat mondott (például egzaltált modorban a március 12-i dátum rejtélyes jelentőségére figyelmeztette), melynek szuggesztivitása kétségkívül hatott a kormányzóra. Hajnal: *A Kossuth-emigráció*, 287.; Spaczekre lásd: Kovács: *Honvédek, hírszerzők*, 629–630. Arra is vannak adatok, hogy a Sumlába eljutó osztrák ügynököknek sikerült Dembińskiné bizalmába férközniük, és a jóhiszemű, de nem kellően elővigyázatos asszonnyal elhitetniük, hogy rá kell vennie Kossuthot a szökésre – amely persze végül kelepcébe csalta volna. Hajnal: *A Kossuth-emigráció*, 346.

²⁹ Pályájára lásd: Hermann–Joó–Mészáros–Seres: *Török menedékjogot*, 74.; Vida: *Világostól Appomatoxig*, 327–329.

³⁰ László: *Katonai életemből*, 75.

³¹ Hajnal: *A Kossuth-emigráció*, 413–416. Ennek kapcsán megemlíthető, hogy Jánossy Dénes szerint a bécsi államrendőrségi listákon Wagner őrnagy azok között szerepel, akik már a viddini táborban besúgásra jelentkeztek. Jánossy Dénes (szerk.): *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852*. 1. köt. Budapest, 1940. 462.

³² Rombauer Róbert: *Egy magyar nő élete az emigrációban*. Budapesti Szemle, 155. évf. (1913) 440. sz. 297–298. A szerző és második férj az amerikai polgárháborúban az északiak ezredeseiként szolgált. Vida: *Világostól Appomatoxig*, 292–293. Hogl Emília nem akármilyen család tagja lett: apósa, Rombauer Tivadar (1803–1855) magyar kohómérnök, az ózdi vaskohászat megteremtője, a Batthyány-kormány iparügyi osztályfőnöke, a szabadságharc idején a fegyvergyártás legfőbb irányítója volt; pályájára lásd: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 11. köt. Budapest, 1906. 1109.

polgárrá fölnövekvő fiú és a gyarapodó nagycsalád körében, 1922-ben ülték meg házasságuk 65. évfordulóját.³³

A kormányzói kíséret sorsa akkor lett igazán komoly viták tárgya, amikor a kütahyai internálás részleteiről kellett dönteni. A legszorosabb kapcsolatban állt ez ugyanis Kossuthnak azzal a távlatos politikai kívánságával, hogy a török hatóságok engedélyezzék az emigráció mint csoport együtt maradását.³⁴ Guyon Richárd tábornok, aki angol állampolgársága folytán szabadon mozoghatott az Oszmán Birodalomban, a brit követség hathatós támogatásával kihallgatást nyert I. Abdul-Medzsid szultánnál, melynek során nemcsak – a magyar szabadságharcban világraszóló hírnevet szerző – kardját ajánlotta fel az oroszellenes küzdelemhez, de átnyújtott egy hálás, ám mégis öntudatos nyelven megfogalmazott kérvényt is. Az 1850. január 12-én kelt szöveg pontokba szedve sorolja fel, hogy a magyar száműzöttek – miközben őszinte köszönetet mondanak a védelemért és a vendéglátásért – mit kérnek a török uralkodótól.³⁵ Ám Ahmed effendi, a sztambuli udvar 1850. február 5-én Sumlába „teljhatalommal” megérkező főmegbízottja hamarosan szembesítette a száműzötteket a kökemeny politikai realitásokkal.

„Febr. 10-én – írja László Károly – délben kormányzó úr minket svittjéhez [kíséretéhez] tartozókat [...] magához behívott. Asszonyunk [t. i. Kossuthné] sírt 's ő leveretve mellette állott, legmélyebb fájdalommal közölte velünk az Achmed effendivel most tartott tanácskozmányt, hogy nekünk tőle el kell válnunk. [...] Mondá, hogy magával, nejével együtt összesen megengedtetik neki 24 fejet vinni [...] ha ő maga éhezik békén szenvedni, de ha azt látná, hogy egy másik, ki ő iránti vonzalomból, szívességből, barátságból ment oda, vele éhezik, el nem viselhetné.”³⁶

A honvédtisztek messzemenően értékelték a kormányzó őszinteségét, ám rögtön maguk is fölkeresték Ahmedet, hogy elszántságukat bizonyítsák: „...mi azon férfiút, kit 15 millió fő kormányzójának választott 's kit mi most is annak tartunk, semmi esetre el nem hagyjuk, megvetne bennünket nemzetünk, 's méltán, ha mi őt számkivetése helyére egyedül bocsát-nók.”³⁷ A szívós nyomásgyakorlás végül sikerrel járt, a főmegbízott hajlott némi engedményre, mégpedig oly módon, hogy valamilyen „szolgálati minőséget” kellett kimutatni az újabb jelentkezőknél, ami indokolhatta az internáltakhoz csatlakozást. Így sikerült a létszámot ügyesen föltornászni az említett huszonnégy főre. László Károly is említi, hogy valójában csak 7 személyre korlátozódott az internálás: „Kossuth, Batthyány [Kázmér],³⁸ Mészáros [Lázár]³⁹ (ez nem volt a listán, hanem maga ajánlkozott a Kütahyába menetelre) Gyurman

³³ Az egész Rombauer–Hogl témakört bemutatja, kitekintéssel életük amerikai eseményeire: Várdy Béla: *Magyarok az Újvilágban*. Budapest, 2000. 91–94.

³⁴ 1850 elején „organikus szabályzati terv”-et készített ezen „rendezett testületiség” jövőbeli működésének szervezeti alapjaként. Hajnal: *A Kossuth-emigráció*, 634–636.

³⁵ Hajnal: *A Kossuth-emigráció*, 653–654.

³⁶ László: *Katonai életemből*, 80–81.

³⁷ László: *Katonai életemből*, 81.

³⁸ Pályájára lásd: Füzes Miklós: *Batthyány Kázmér*. Budapest, 1990.; vö. Csorba László: *Batthyány Kázmér – emigrációban*. In: Ódor Imre – Rozs András (szerk.): *Gróf Batthyány Kázmér (1807–1854) emlékezete*. Pécs, 2006. 161–185.

³⁹ Pályájára lásd: Ács Tibor: *Mészáros Lázár*. Budapest, 1996.; vö. Csorba László: *Mészáros Lázár az emigrációban*. In: uő: *Haza, nemzet, felekezet*. Budapest, 2020. 119–129.

[Adolf],⁴⁰ [Jozef] Wysocky lengyel generál,⁴¹ és Perczel Mór, Perczel Miklós”,⁴² ám az ezeket kísérőkkel „öszvesen 40–45, szekereken ’s lovakon” létszámú lett a karaván.⁴³

Vén bizánci várrom a hegyfokon, katonákkal teli, tágas laktanya, dzsámik és karcsú minaretek, görög-római romok és turbános sírkövek, jellegzetes keleti szegénység, ám mégis lüktető forgalmú, nyüzsgő bazár – ez várta a magyar száműzötteket Kütahyában, a török világnak ebben a távoli sarkában. A volt kormányzó és kísérete a laktanyában kapott megfelelő szállást, ahol a Sumlában már bevált naposrendszerben szervezték meg az ügyletet. A közelben egy kertet is használhattak szabadtéri szórakozások céljára: itt többször is föllépett a muzikálisabb katonatisztekéből szervezett dalárda. Az egyik legszebb ünnepélyt a lugasos kertben 1850. június 30-án a Kossuth-gyerekekkel megérkező Ruttkayné Kossuth Lujza tiszteletére tartották, és „Kossuth követői” ekkor ajándékozták számára a bevezetőben említett díszes karkötőt.

Az internáltak mindennapi életét nemcsak a jövő bizonytalansága árnyékolta, hanem azok a személyi ellentétek is, amelyek gyökere nem egy esetben visszanyúlt a szabadságharc időszakára. Említettük már a volt kormányzó és Perczel Mór sumlai viszályát: ez Kütahyában sajnos folytatódott, amikor Kossuth tudomást szerzett arról, hogy kíséretének hat tagja egyben a tábornoktól – ki neki „halálos ellensége” – is elfogad ellátmány-kiegészítést. Többek közbenjárására azután csökkent a feszültség, így Kossuth is elismerte: „...nem teszi ő azt fel rólunk, hogy iránta ezáltal megváltoztunk volna, ’s Perczel tábornok urat is ő jó vezérnek, jó hazafinak tartja, csak azért nem helyeselte tettünket, mert tartott attól, hogy Perczel úrnak eszébe talál juthatni valamely lapba azt írni: hogy Kossuth kihozta magával a honfiakat ’s itt éhezni, rongyoskodni hagyja őket ’s ő kénytelen sorsukon segítni, az efféle becstelenítéstől tartott ő.”⁴⁴

A koccanások, zördülések természetesen fölerősödnek a távlatvesztés, a szomorú vagy ideges tétlenség időszakában, de azonnal jelentőségüket veszítik, ha megnyílik a cselekvés vagy legalábbis az azt célzó remény perspektívája. 1851 áprilisában végre jó hír terjedt el a kütahyai magyar kolóniában: George P. Marsh, az Isztambulban állomásozó amerikai miniszterrezidens (a diplomáciai ügyvivőnek megfelelő képviselő)⁴⁵ megírta Kossuth Lajos

⁴⁰ Pályájára lásd: Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*. 4. köt. Budapest, 1906. 186–187.

⁴¹ Pályáját lásd: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/tabornokok-es-torzstisztek-az-184849-evi-szabadsagharcban-23DD/iii-eletrajzi-adatok-273C/tabornokok-2775/wysocki-jozef-279E/?list=eyJmaWxoZXJzIjogeyJNVSI6IFsiTkZPXotPTllfQm9uYV8xIl19LCAicXVlcniOiAiV3lzb2NraSJ9> (letöltés: 2022. szept. 14.); Kovács: *Honvédek, hírszerzők*, 748–750.

⁴² Pályájukra lásd: [https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/tabornokok-es-torzstisztek-az-184849-evi-szabadsagharcban-23DD/iii-eletrajzi-adatok-273C/tabornokok-2775/bonyhadi-perczel-mor-2796/?list=eyJmaWxoZXJzIjogeyJNVSI6IFsiTkZPXotPTllfQm9uYV8xIl19LCAicXVlcniOiAicGVyY3plbCBtXHUwMGYzcyJ9](https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/tabornokok-es-torzstisztek-az-184849-evi-szabadsagharcban-23DD/iii-eletrajzi-adatok-273C/tabornokok-2775/bonyhadi-perczel-mor-2796/?list=eyJmaWxoZXJzIjogeyJNVSI6IFsiTkZPXotPTllfQm9uYV8xIl19LCAicXVlcniOiAicGVyY3plbCBtXHUwMGYzciJ9) (letöltés: 2022. szept. 14.)

⁴³ László: *Katonai életemből*, 83.

⁴⁴ Az 1850. május 25–29. között zajló eseményekre lásd: László: *Katonai életemből*, 93–94. Perczel konfliktusgerjesztő személyiségvonásait jellemzi: Hermann Róbert: *Az „összeférhetetlen”. Perczel Mór pályaképe*. (Baranyai Történelmi Közlemények 6.) Pécs, 2014. 137–179.

⁴⁵ Pályájára lásd: <https://www.britannica.com/biography/George-Perkins-Marsh> (letöltés: 2022. szept. 14.)

kormányzóznak, hogy az amerikai nép törvényhozása, a kongresszus úgy döntött, meghívja az Egyesült Államokba.⁴⁶ A szabadulás tervezettségének ezt követő, derűsebb időszakában László hadnagy egy érdekes látogató megérkezését jegyezte fel naplójába. „[1851.] Június 22-én. Érkezett Stambul felől egy amerikai festő, Walter Gould egy inassal (Makk, magyar forradalmi tüzérezredessel, ki most is Kossuth hívására az osztrák börtönből szökött ki, 's jött ide. Szerepét a legpompásabban vitte.)”⁴⁷

Amiként az a Kossuth-emigráció történetét föltáró szakirodalomból jól ismert, Makk József volt komáromi tüzérezredes⁴⁸ egy hazai titkos ellenállási szervezet fölépítéséhez akarta megszerezni Kossuth jóváhagyását és utasításait.⁴⁹ A kezdeményezés azonban korai volt, noha távlatos politikai program húzódott meg a háttérben: a *Kütahtyhai Alkotmányterv*, amely a század legkonkrétabb elképzelése volt Magyarország államberendezkedésének polgári demokratikus átalakítására és a Duna-menti népekkel kötendő szövetség megkötésére.⁵⁰ A jövő megalapozására vállalkozó program alapján indított konkrét szervezkedést azonban egyelőre kudarcra ítélte a nagy európai forradalmi hullám elcsitulása és az önkényuralmak átmeneti, de vitathatatlan megerősödése.

Fordítsuk azonban figyelmünket a másik utasra, a fiatal amerikai festőre, aki a veszedelmes forradalmárt a török hatóságok orra előtt Kütahtyába csempészte. Walter Gould (1829–1893) persze eredetileg nem ezért a titkos akcióért vállalkozott a nagy kalandra. Philadelphiában született, és Párizsban, majd Itáliában tanulta a képíró mesterséget. Később több mint negyven esztendőn át Firenzében élt, ottani amerikai és olasz barátai körében alkotott, finom keleti életképeivel biztosítva megélhetését.⁵¹ Nem lett „befutott művész”, de ma ezek az „orientalista” festmények, a bazárok és háremek világának jelenetei elképesztően magas összegekért cserélnek gazdát a képauciókon.⁵²

Utazásának részleteiről azokból a levelekből értesülhetünk, amelyekben atyai barátját, a firenzei amerikai kolónia akkori vezéregyéniségét, a szobrász Hiram Powerst tájékoztatta kalandjairól. Powers a 19. század első felében nemcsak a legjelentősebb amerikai szobrászművész volt, de a klasszicista plasztika olyan óriásaihoz mérhető alkotó, mint Antonio

⁴⁶ Jánossy: *A Kossuth-emigráció*, I. 7. Bár a meghívásra vonatkozó indítványt a kongresszus abban a meggyőződésben fogadta el, hogy Kossuthéknak szándékukban áll letelepedni az Újvilágban, ennek kapcsán sokan kezdettől „a nemzet vendége” („*the Nation's guest*”) kifejezést emlegették, amely 1824-ben terjedt el, amikor James Monroe elnök meghívására Marie Joseph Lafayette márkí, a függetlenségi háború és a francia forradalom hőse tett körutat az Egyesült Államokban; később, a Kossuth washingtoni meghívásáról zajló vitákban a hivatalos fogadását támogatók is az akkori gesztusokat tekintették mintának. Jánossy: *A Kossuth-emigráció*, I. 255–264.

⁴⁷ László: *Katonai életemből*, 145.

⁴⁸ Makk pályájára lásd: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/tabornokok-es-torzstisztek-az-184849-evi-szabadsagharcban-23DD/iii-eletrajzi-adatok-273C/torzstisztek-27Ao/makk-1848-ig-mack-jozsef-2AoE/?list=eyJmaWxoZXJzIjog-eyJNVSI6IHFsiTkZPOTtllfQm9uYV8xIl19LCAicXVlcnkiOiAibWFrYyJ9> (letöltés: 2022. szept. 14.)

⁴⁹ Vö. Lukács Lajos: *Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867*. Budapest, 1955.; Károlyi Dénes (vál. bev. jegyz.): *Székely vértanúk 1854*. Bukarest, 1975.

⁵⁰ Spira György: *Kossuth és alkotmányterve*. Budapest, 1989.; Szabad György: *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*. Budapest, 1977. 170–174.

⁵¹ Pályájára lásd: <https://americanart.si.edu/artist/walter-gould-1889> (letöltés: 2022. szept. 14.)

⁵² Ismertebb képeinek reprodukciói: <https://americangallery.wordpress.com/2009/04/26/walter-gould-1829-1893/> (letöltés: 2022. szept. 14.)

Canova vagy Bertel Thorwaldsen.⁵³ Leghíresebb márványszobra, a leláncolt, meztelen nőalakot formáló *Görög rabszolgalány* (*The Greek Slave*) fantasztikus sikerű vándorkiállításon járta be az USA keleti államait.⁵⁴ Nos, a firenzei Powers-ház baráti körében értesülhetett Gould arról, hogy a kongresszus meghívta a magyar exkormányzót Washingtonba. Így juthatott arra az elhatározásra, hogy az Újvilágban már teret nyerő modern nyilvánosság „képéhségének” kielégítése, sőt kihasználása érdekében elutazik Kis-Ázsiába, és az ott készítenendő, legfrissebb és leghitelesebb portré sokszorosításával igyekszik meglovagolni a konjunktúrát.

A fiatalember hamar Kossuth egyéniségének varázsa alá került. Megjegyezte ugyan, hogy a magyar államférfi angol kiejtése hibás, ám hozzátette: csodálatos választékossággal fejezi ki magát. Nem csoda, hiszen hallotta a magyarázatot vendéglátójától: a börtönben, Shakespeare-t tanulmányozva tanulta meg a nyelvet.⁵⁵ A tárgyilagos, néhol – főképp az internálás katonai parancsnoka, Szulejmán bej dolgairól szólva – kifejezetten ironikus beszámoló a benyomások összefoglalásakor leplezetlen lelkesedésbe csap át: „Ő a leglenyűgözőbb ember – jelentette ki Powersnek –, akivel valaha találkoztam, semmi megájtászás nincs körülötte, minden, amit mond és tesz, olyan természetes és őszinte, amilyen csak lehet. Majdnem három hete vagyok itt, és minden nap, és minden éjjel leülünk és beszélgetünk. Reggel a képem fölött, vacsora után a pipa és kávézás közben, vagy délután a sakkjátszma felett, amiben nagyon járatos. Odáig jutottam, hogy megszerettem a társaságát, és megtanultam szeretni őt magát, és okom van azt hinni, hogy barátságot táplál irányomban.”⁵⁶

A magyar száműzöttek mindnyájan örömmel fogadták a festő portrékészítési programját, hamar megkedvelték, és – bizonynyal saját jövőjük ekkoriban megnyíló amerikai perspektíváitól is lelkesítve – meglepetéssel is megörvendeztették új barátjukat: „...az Amerikai Egyesült Statusok Függetlenségük Nyilatkozatjának 75. évnapját ünnepeltük a Kossuth kertjében.”⁵⁷ A művész hamarosan bemutatta megrendelőinek munkálkodása első gyümölcseit. Négy képet olajban kezdett el kidolgozni: Kossuth kormányzót, Batthyány Kázmér gróf volt külügyminisztert és két tábornokot: Perczel Mórt és Józef Wysockit. A képek a festő indulásakor természetesen még nem voltak készen, így a „modellek” abban egyeztek meg vele, hogy elviszi magával a vázlatokat,⁵⁸ befejezi, és majd az amerikai találkozáskor kapja meg a vételárat. A négy portré mellett azonban egy nagyobb csoportkép munkálataiba is belekezdett az ifjú mester, és ez a vállalkozás „Kossuth követői” történetében külön figyelmet érdemel.

⁵³ Pályájára lásd: <https://www.britannica.com/biography/Hiram-Powers> (letöltés: 2022. szept. 14.) Vö. Gaja, Katerina (ed.): *Hiram Powers a Firenze. Mostra documentaria in occasione del bicentenario della nascita*. Firenze, 2005. 6–10.

⁵⁴ Lásd a National Gallery of Art honlapjának cikkét: <https://www.nga.gov/collection/art-object-page.166484.html> (letöltés: 2022. szept. 14.)

⁵⁵ A Shakespeare-re hivatkozás tartalmilag némi csúsztatás ugyan, ám másfelől tudatos pszichológiai fogás volt az angolszász világba készülő Kossuth részéről. Frank Tibor: *Kossuth és Shakespeare: nyelv és politika*. Századok, 135. évf. (2002) 4. sz. 863–880.

⁵⁶ Walter Gould (Kütahya, 1851. júl. 9.) – Hiram Powersnek, The Archives of American Art (Smithsonian Institution), Hiram Powers Papers, 1819–1953, bulk 1835–1883 Series 2: Correspondence, 1819–1883 Gould, Walter, 1850–1855.

⁵⁷ László: *Katonai életemből*, 147.

⁵⁸ Eggedül Szulejmán bej fizette ki rögtön és vette át az őt ábrázoló képet. A műtárgy további sorsát nem ismerjük, de nemrég rövid időre fölbukkant a nemzetközi múkiñcskereskedelemben: <http://www.artnet.com/artists/walter-g-gould/portrait-of-suleyman-bey-50BwXxyPVJd-zUJH1Y4zkw2> (letöltés: 2022. szept. 14.)

Miközben a szabadulásra várók kedélyét ügynök- és kémvadás borzolták,⁵⁹ a Kossuth környezetét alkotók ajándékot rendeltek a kormányzónak, „oly szándokkal, hogy ezen olajművet Lajos napján fogjuk Kossuthnak kútahyai emlékül adni, 's később majd az ő megegyezésével köre nyomatni, hogy azt, mint fogsági édes-keserű emléket láthassuk majd a boldog hazában csendes falaink között vén napjainkban.” László Károly a 14 megrendelőt is föl sorolta naplójában: „1=Ihász, 2=Berzenczey, 3=Asbóth, 4=Németh [József],⁶⁰ 5=Waigli, 6=Grechenek [György],⁶¹ 7=Kalapsza [József],⁶² 8=Szapcsek, 9=Cseh (a törökök előtt Ahmed névvel), 10=Ács, 11=Fráter, 12=Török, 13=Waagner, 14=László.”⁶³ Bár a képet természetesen meglepetésnek szánták, és így titokban tartották, Kossuth mégis tudomást szerzett róla, és – hű emberei számára kellemetlen meglepetésként – így nyilatkozott: „Minthogy a képen oly személyek is vannak kiknek hűségéről nincs meggyőződve, kiadatásukat meg nem engedheti.”⁶⁴ Erre „az amerikai szavát adá, hogy ki nem adja Kossuth megegyezése nélkül, itt ugyan, mint kezdett művet nem hagyja, hanem elvívén magával kidolgozza 's emlékül tartja”.⁶⁵

A nyári hónapokban a török diplomácia bevégezte, amit elkezdett: véget vetett az internálásnak, és – együttműködve az amerikaikkal és az angolokkal – két csoportban kiszállította a menekülteket a Márvány-tenger partjára, hogy behajózzanak az Óvilág és az Újvilág felé. Bár a honvédtisztek az átmeneti időszakban is igyekeztek együtt maradni, az eredeti létszámot Szulejmán bej sztambuli parancsra már májusban csökkenteni kezdte, így voltak olyanok, akik viasszaszöktek (!) Kútahyába, hogy a kormányzó mellett maradhassanak!⁶⁶ A kíséret azután szeptember 1-jén elindult Kossuthtal és családjával a gemliki kikötőbe, majd együtt felszálltak a *Mississippi* hadihajó fedélzetére. A törökországi önkéntes szolgálat fizikailag Gibraltáron ért véget, 1851. október 15-én, amikor Kossuth már csak pár kísérről szállt át a London felé közlekedő postahajóra.⁶⁷ Újra találkoztak azonban decemberben, amikor a volt kormányzó is – eleget téve ígéretének, hogy személyesen köszöni meg kiszabadítását az amerikai népek – partra lépett az Egyesült Államok földjén. Ettől kezdve újra kialakult a kíséret – de ez már egy másik fejezete „Kossuth követői” történetének.

„Habent sua fata picturarum” – érthetjük a 2. századi római grammatikus, Terentianus Maurus nevezetes mondását a festményekre és rajzokra is. Hogyan teljesítette Walter Gould azt, amit megígért Kútahyában? Tudunk arról, hogy ő is ott volt New Yorkban, amikor kitört a „Kossuth-láz”, és bizonyára összefutott honvédtiszt ismerőseivel. Forrásaink azonban e ponton elhallgatnak. Bejött-e a fiatalember üzleti számítása? Valószínűleg nem: a minőségi kép alighanem belefűlladt a sok harmadrangú, Európából átömlesztett utánzat tengerébe. Rövid otthoni tartózkodás után így visszatért Firenzébe, és magával vitte az összes félbe-

⁵⁹ A részletekre lásd: László: *Katonai életemből*, 146–149.

⁶⁰ Pályájára lásd: Vida: *Világostól Appomatoxig*, 276–277.

⁶¹ Pályájára lásd: Vida: *Világostól Appomatoxig*, 234–235.

⁶² Pályájára lásd: Bona: *Az 1848/49-es szabadságharc*, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/hadnagyok-es-fohadnagyok-az-184849-evi-szabadsagharcban-2/k-D7B/kalapsza-jozsef-D9D/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJNVSI6IFsiTkZPXotPTllfQm9uYV8xIl19LCAicXVlcnkiOiAiclx1MDBlMWRheSJ9> (letöltés: 2022. szept. 14.)

⁶³ László: *Katonai életemből*, 150.

⁶⁴ László: *Katonai életemből*, 151. László Károly találgatta, hogy talán Berzenczey Lászlóra vagy Csernátorny Cseh Imrre célozhatott a kormányzó.

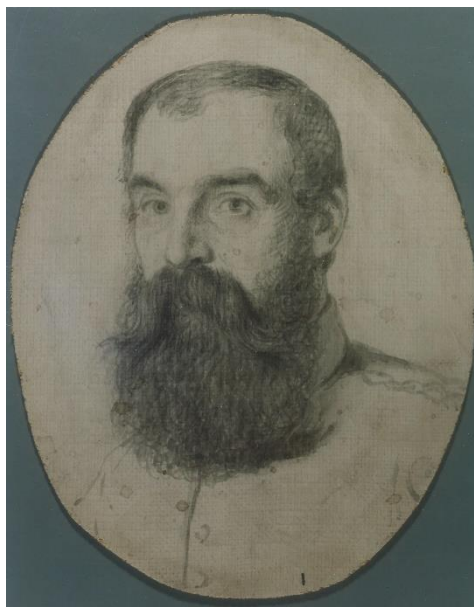
⁶⁵ László: *Katonai életemből*, 151.

⁶⁶ A részletekre lásd: Perczel: *Naplóm*, 140–141.

⁶⁷ Reznák Erzsébet: *Kossuth Lajos kilencvenkét éve*. Cegléd, 2002. 44–45.

maradt képet és portrévázlatot. Valószínűleg az információs láncok megszakadása lehetett az oka, hogy később sem a politikusok, sem a katonák nem keresték a kapcsolatot a firenzei amerikai kolónia megbecsült tagjává váló mesterrel. Ő pedig érzelmileg erősen ragaszkodott e munkáihoz, amit onnan tudunk, hogy otthonában érintetlenül megmaradtak, és amikor negyvenkét évvel később, 1893-ban kiköltözött Firenze egyik legszebb sírkertjébe, a Babér-lombok Temetőbe (*Cimitero degli Allori*), hagyatékával együtt ezek is átkeltek az óceánon, és a philadelphiai Historical Society of Pennsylvania gyűjteményébe kerültek. Éppen száz esztendővel később, 1952-ben itt bukkant rájuk Vasváry Ödön, az amerikai magyar múlt szorgalmas kutatója, és kérte kölcsön a washingtoni Kossuth Ház számára, hogy végre a közönség is láthassa egy pompás tárlaton.⁶⁸ Vasváry készítettett fotómásolatokat is, de ezek kisméretűek és gyenge minőségűek, így – néhány alkalmat leszámítva⁶⁹ – máig késik hazai bemutatkozásuk.

A nagy csoportkép végül nem készült el, de azok a szépiá-vázlatok, amelyeket a résztvevőkről Walter Gould rajzolt, túléltek százhetvenegy esztendőt, és ma is ritka elevenséggel és ábrázolóerővel varázsolják eléink „Kossuth követőinek” arcvonásait.

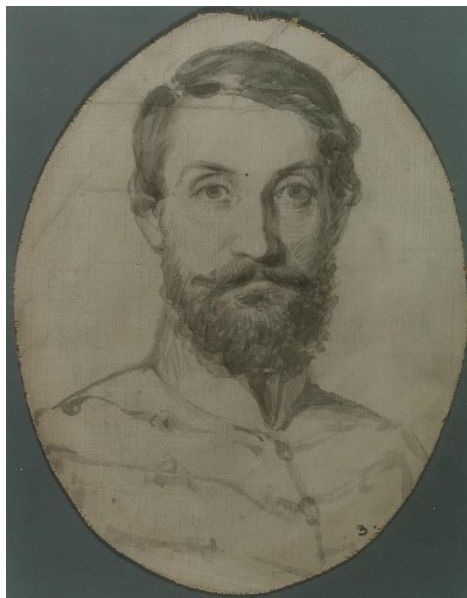
SZPACZEK LUDWIK

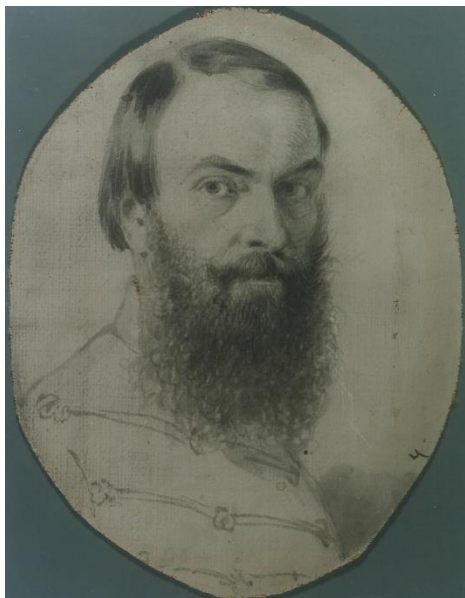
WAGNER GUSZTÁV

⁶⁸ Vasváry Ödön: Magyar Amerika. Szeged, 1988. 163. Lásd továbbá: Csorba László: „Tökéletes hív és finom mű”: Józef Wysocki tábornok ismeretlen arcképéről. In: Seres, Attila (szerk.): A híd, ami összeköt: ünnepi tanulmányok Kovács István 75. születésnapjára: 1848–1849 és a magyar–lengyel kapcsolatok története a XIX–XX. században. Budapest, 2020. 188–200. Őszinte köszönet Kovács Béla filmes barátomnak, aki a Gould-epizódra először fölhívta a figyelmemet.

⁶⁹ Berzenczey László arcképét lásd: Benkő Levente – Demeter László (szerk.): Adalékok a Székelyföld történetéhez. Tanulmányok Egyed Ákos 90. születésnapja tiszteletére. Sepsiszentgyörgy, 2019. 150.; Ács Gedeonét lásd: Katona Tamás – Ráday Mihály: Az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc emlékhelyei. 2. köt. Szerk. Csorba László. Budapest, 2016. 35.; László Károlyét uo. 36., Csernátonyi Cseh Imrét uo. 51., Asbóth Sándorét uo. 153.

LÁSZLÓ KÁROLY

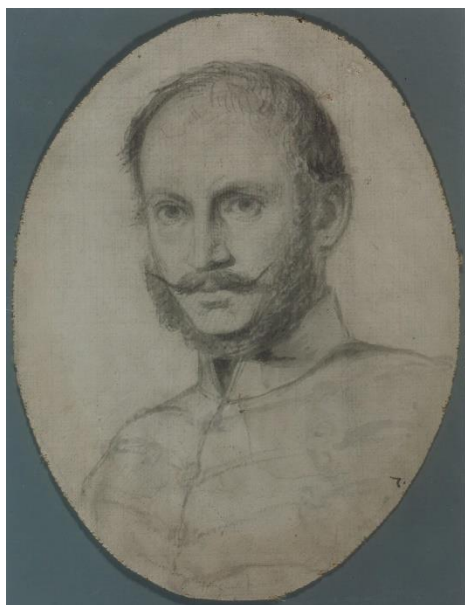
TÖRÖK LAJOS

BERZENCZEY LÁSZLÓ

IHÁSZ DÁNIEL

WEIGLI VILMOS

GRECHENEK GYÖRGY

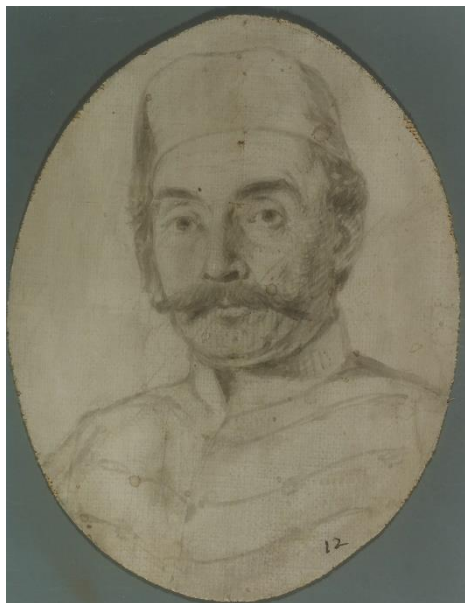
KALAPSZA JÓZSEF

NÉMETH JÓZSEF

ASBÓTH SÁNDOR

CSEH IMRE

ÁCS GEDEON

FRÁTER SÁNDOR

Walter Gould amerikai festő a tervezett csoportképhez a 14 honvédtisztról széria-vázlatokat készített, továbbá autogram-albumába aláírást kért tőlük. (A képeket és az aláírásokat a Historical Society of Pennsylvania engedélyével közöljük.)

Louis Szpaczek
 Adressé de M. Szpaczek
 et de l'Empire à Vienne le 22e 851.

SZPACZEK LUDWIK

Wagner Gustav, Honvéd adalás
 Major und General Peter Szpaczek
 von Wagner 35. 4. 851

WAGNER GUSZTÁV

László Károly
 Honvéd katonai hadvezető
 Charles László
 Lieutenant of the artillery
 Hungarian Army
 Kútahia July 25. 851

LÁSZLÓ KÁROLY

Török Lajos Magyar Alladalmi
 Honvéd Szpaczek
 Louis Török
 Captain of the 55th Honvéd
 Battalion,
 Hungarian Army,
 Kútahia, Asia Minor July 16. 1851

TÖRÖK LAJOS

Berzenczy László
 Honvéd katonai hadvezető a Pálosi János
 Kútahia 25e Aug. 851.
 Berzenczy László
 Member of the Hungarian Army from the Pálosi János
 Kútahia 25e 1851.

BERZENCZEY LÁSZLÓ

Ihász Dániel Aladalmi
 Daniel Ihász
 Lieutenant Colonel of Infantry
 Hungarian Army
 Kútahia July 16. 1851.

IHÁSZ DÁNIEL

Waigl Vilmos
 Honvéd Szpaczek az 55th László János
 Kútahia Julius 10e 1851.
 William Waigl
 Captain of the 55th Honvéd Battalion
 Hungarian Army.
 Kútahia July 10th 1851.

WEIGLI VILMOS

Grechenek György
 Honvéd katonai hadvezető a 55th László János
 Kútahia Julius 10e 851.
 George Grechenek
 Lieutenant of the 55th Honvéd Battalion
 Hungarian Army
 Kútahia, Asia Minor, 10th July 1851

GRECHENEK GYÖRGY

Kalapsza József
3rd Honvéd Infantry Battalion
Kütahya July 10th 1851

John Kalapsza
Captain of the 3rd Honvéd Infantry
Regiment, Hungarian Army
Kütahya, Asia Minor, 10th July 1851

KALAPSZA JÓZSEF

J. Nemeth József
Kütahya 4th July 1851

Joseph Nemeth - Captain of the 60th
Battalion Hungarian Army
Kütahya 4th July 1851

NÉMETH JÓZSEF

Asbóth Sándor
Subaltern, all-around training
in Kormény's reserve-regiment.
Kütahya - Asia Minor - July 1. 1851.

Alexander Asbóth
Lieutenant Colonel of General Staff
Governor of State, adjutant general of
the Governor.
Kütahya - Asia Minor - July 1. 1851.

ASBÓTH SÁNDOR

Cseh Imre Magyar Álladalmi
Honvéd Kézados a 73rd Zsolt
algyal - Emerick Csek
Captain of the 73rd
Honvéd Battalion, and Turkish
interpreter of ~~the~~ Kossuth
in Kütahya

CSEH IMRE

Ács Gedeon
a magyar emigráció
többi részén

Gedeon Ács
Hungarian emigrants in Kütahya
25th July 1851

ÁCS GEDEON

Fráter Sándor Magyar Álladalmi Honvéd
Honvéd Kézados a 73rd Zsolt
Hungarian Army
Kütahya, Asia Minor July 24 1851

FRÁTER SÁNDOR

LÁSZLÓ CSORBA*“Followers of Kossuth...”**Military Officers in the Exiled Governor’s Retinue*

After the Hungarian Revolution had been crushed by superior numbers from two sides, a group of former officers fleeing to Turkey in the Summer and Autumn of 1849 took on a unique assignment. They volunteered to the retinue of former Governor Lajos Kossuth, who had also been forced into exile, and accompanied him as guards and other personnel from his time in Vidin until he got his freedom in September 1851. The leaders of the Ottoman Empire, supported by France and Britain, refused Kossuth’s extradition to the Habsburgs, but they were forced to keep their now world-famous guest from re-entering the political stage in Europe. Therefore Kossuth had become an “involuntary guest”, essentially a prisoner in the city of Kütahya in Western Anatolia. His hosts tried to mitigate the insulting nature of this situation by letting him keep certain formal aspects of his status as governor, most importantly by letting him have a retinue. This group formed as a volunteer squadron of officers in the Autumn of 1849 to undertake the tasks necessary to preserve the life and working circumstances of Kossuth, who was still considered a head of state. They were also responsible for the fact that while there were rumors of planned assassinations against the governor, no such attempt actually took place. Several interesting details of the service of these officers can be found in their journals and correspondence. Luckily we can also remember the faces of “Kossuth’s followers”, since their portraits made by American painter Walter Gould in June 1851 can be seen to this day.

RESS ZOLTÁN

A Görgei Artúr rehabilitációját elindító 1884–1885-ös kezdeményezés hatása a honvédegyleti mozgalomra

„Emlékszel-e még öcsém, hogy nekem – bármerre dőljön el hazánk sorsa – mártírszerep fog jutni. Jutott is: de ennyire kinteljesnek nem véltem volna. Akasztófát, golyót vagy örökös börtönt vártam – rövid szenvedések után végső nyugalmat. De jelen állapotom százszorta rosszabb mindezeknél! Kitéve minden buta vadállat számárrúgásainak, tört erővel, minden oltalom és védelem nélkül, és mi legfájóbb, tapasztalni azt, mint kárhozatnak éppen azok, akikért számtalanszor kockáztattam életemet: állapotom hasonló egy dermenetben szenvedő tetszhalottéhoz, aki fültanúja legjobb barátjai rendelkezéseinek eltemettetése iránt.”¹ Az idézett sorokat Görgei Artúr vetette papírra István öccséhez írt levelében 1849 végén, s talán maga sem gondolta, hogy harmincöt év múlva egykori bajtársai fognak majd támogatónak fellépni mellette.

Görgei a magyar hadtörténelem és az 1848–1849-es önvédelmi háború és szabadságharc egyik legsikeresebb katonai vezetője, ennek ellenére megítélése másfél évszázadon keresztül nagyon ellentmondásos volt. A Görgei-kérdés és a hozzá kapcsolódó áruházi mítosz napjainkra jelentősen veszített ugyan az erejéből, de az egykori fővezér személye körüli csatározások vizsgálata még számos meglepetéssel szolgálhat a kutatók számára.²

Az 1884–1885-ben a Görgeit áruházi vád alól felmenteni kezdeményező mozgalom körül kirobbant vita igazolhatóan nagy hatást gyakorolt a botrányoktól és politikai beharcoktól súlytalanná váló honvédegyleti mozgalomra is, amely ennek köszönhetően új erőre kapott. Az 1880-as évek elején számos honvéd szervezet szüneteltette tevékenységét, vagy hivatalosan nem is létezett. A Görgei-ügy újbóli felelevenítése ezt az alvó állapotot zárta le, s ezzel kezdetét vette a honvédegyleti mozgalom új korszaka, amelyben ismét tevékeny szerepet vállaltak az egykori veteránok.

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a Görgei felmentését célzó szervezkedés milyen hatással volt a honvédegyletekre, és a kialakult vitában melyik szervezet milyen álláspontot foglalt el. A korabeli sajtóban pontosan nyomon követhető, hogy a közvélemény és az 1848-as honvédek véleménye miként formálódott az 1885. március 9-10-én tartott, botrányba fulladt országos honvédgyűlésig, s hogy Görgei „bírái”, egykori bajtársai milyen véleményt formáltak hajdani fővezérükkel kapcsolatban, illetve milyen utóhatásai voltak mindennek.

¹ Görgei Artúr: *Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben*. Görgei István fordítását átdolgozta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Katona Tamás. Budapest, 1988. 1. köt. 111.

² Lásd: Kosáry Domokos: *A Görgei-kérdés története*. 1–2. köt. Budapest, 1994.

Az 1848-as honvédegyleti mozgalom története 1884-ig

Magyarországon körülbelül 88–90 honvédegylet működött a kiegyezést követő években eltérő aktivitással, s típusukat tekintve városi, megyei, területi, kerületi egyletekre oszthatjuk őket. A 19. század második felében az egyletek általában nem kötötték a belépést a közösen megélt múlthoz, a honvédegyletek sajátosságát viszont pontosan az adta, hogy tagságuk feltevése az igazolt honvédmúlt volt. Egyediségüket jelzi az is, hogy politikai és szociális jelleggel egyaránt bírtak, s a honvédegyleti mozgalom súlyát emelte, hogy helyi és országos taglétszáma is kifejezetten magasnak számított. A személyi összetételt vizsgálva a mozgalom 1860-as kezdetekor a 32–52 éves korosztály volt túlsúlyban, hiszen az 1848–1849-es szabadságharc idején a tagok nagyrészt a 18–38 éves korosztályhoz tartozó honvédek voltak. Ők az 1880-as évek közepén 53–73 éveikben jártak. Az idő múlásával, a honvédek öregedésével természetesen a célok is megváltoztak, kezdeti politikai súlyuk fokozatosan csökkent, a szociális kérdésekben viszont egyre erőteljesebben hallatták hangjukat.³

A honvédegyleti mozgalom hatvannégy éves története az 1860-ban megalakuló Beregi megyei Honvédegylettel vette kezdetét,⁴ és az Országos Honvédegylet 1924-es megszűnéséig tartott⁵ Az egyleti életet a Pest városi Honvédegylet, majd 1867-től az Országos Honvédegylet próbálta összefogni.⁶ Eredeti célkitűzéseik közé tartozott a rokkant és rászoruló honvédek segélyezése, az elesett bajtársak árváinak és özvegyeinek támogatása, valamint az álhonvédek kiszűrése a jelentkezők soraiból. Mindezen túl ápolták a szabadságharc szellemiségét, s rendszeresen részt vettek megemlékezéseken, szoboravatásokon, illetve elhunyt '48-as társaik temetésén. Kossuth Lajosnak komoly kultusza volt köreibben, az egykori kormányzó elnök véleménye nagy hatással volt rájuk. 1861 augusztusában azonban a honvédegyleteket betiltották, s a legtöbb szervezet megszűnt, de közülük több illegálisan tovább folytatta működését, ilyen volt például az Szabolcs megyei Honvédegylet is.⁷

Az 1867-es kiegyezést követően újjáalakuló honvédegyletek két fő célt tűztek ki maguk elé: a honvédség felépítésének rendezését és az önálló Magyar Királyi Honvédség megteremtését. Törekvéseiket 1869-re többnyire el is érték, köszönhetően elsősorban a kormányzat politikájának.⁸

A honvédegyleti mozgalom vezetéséért 1867–1868-ban komoly belharc bontakozott ki, melynek gyökerei természetesen a politikai hovatartozásban keresendő. Az Országos Honvédegylet Perczel Mór, illetve a Buda-Pesti Honvédegylet Klapka György irányítása alatt a Deák-párt politikájával szimpatizált. Az egyletek többségében viszont az ellenzéki szélsőbal nézeteket valló volt honvédek voltak többségben, s az 1867–1868-as Vidats János⁹ – Mikár

³ Ress Zoltán: *A Somogy megyei Honvédegylet története 1861–1911*. In: Récsei Balázs (szerk.): *Somogy megye múltjából*. Levéltári Évkönyv 47–49. Kaposvár, 2021. 112.

⁴ Csátáry György: *A Beregi megyei 1848–49-es honvédegylet története*. In: Csátáry György (szerk.): *Múltunk írott ereklyéi*. Ungvár–Budapest, 1995. 119–120.

⁵ Ress Zoltán: *Honvédnévkönyvek és honvédősszeírások – Adalékok az 1848–49-es szabadságharc utóéletéhez és kultuszához*. Hadtörténelmi Közlemények, 135. évf. (2022) 2. sz. 388.

⁶ Gánóczy Flóris: *A honvéd-egyletek*. In: Vahot Imre – Gánóczy Flóris (szerk.): *Honvédek könyve*. Történelmi Adat-tár az 1848-ki és 1849-ki magyar hadjáratról. Pest, 1861. 153–155.

⁷ Tóth Sándor: *„Koszorút a hősnék sírhalmára.” Tanulmányok 1848/49 – 1998/99*. Nyíregyháza, 1999. 164.

⁸ Farkas Katalin: *Perczel Mór és a honvédegyleti mozgalom kibontakozása (1867–1868)*. Hadtörténelmi Közlemények, 123. évf. (2010) 3. sz. 541–544.

⁹ Bona Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*. 2. köt. Budapest, 2009. 529.

Zsigmond¹⁰ ügyet követően – melynek egy személyes konfliktuson nyugvó sikkasztási vád volt az alapja – könyörtelen harc kezdődött a mozgalom vezetésért.¹¹ A Budapesti Honvédegylet 1868. március 29-én megtartott ülésén Perczel botrányos hangvételű beszédében élesen bírálta Kossuth Lajost is, s ezzel az addig őt támogatók jelentős részét magára haragította. Az ügy Perczel lemondatásával ért véget, s az elkövetkező időszakot döntően meghatározták a politikai alapú sérelmek.¹²

1869 után látványosan visszaesett a honvédegyletek működésének aktivitása, ami több okra vezethető vissza. A Békés megyei Honvédegylet 1870 májusában szüntette be tevékenységét, s ezt azzal indokolta, hogy a honvédek erkölcsi elismerése időközben megtörtént, s az egylet tőkéjének kamatából a megyei honvédek ellátását tudja biztosítani egy alapítvány.¹³ A Baranya megyei Honvédegylet a magyar honvédség felállítására hivatkozva szüntette be működését.¹⁴ A Szabolcs megyei Honvédegylet esete pedig kiváló példa arra, hogy az egyleti elnök elhalálása miként vezethetett a szervezet megszűnéséhez.¹⁵ A Somogy megyei Honvédegylettel kapcsolatban nincs tudomásunk annak tényleges megszűnéséről, de a Központi Választmánnyal való kapcsolattartása és aktivitása 1871-től látványosan csökkent, igaz, ebben az elnök, Igmándy Sándor ezredes¹⁶ 1877-es elhalálása is szerepet játszhatott.¹⁷ Az említett példák jól érzékelhető, hogy a honvédségélyezés országos bevezetése, valamint a Magyar Királyi Honvédség felállítása alapvetően kedvezőtlenül hatott az egyleti mozgalomra, az egyletek jelentős része ténylegesen megszűnt vagy szüneteltette működését. Ez megfelelt a kormány törekvéseinek is, hiszen a hivatalos politika számára kellemetlen jelenség volt a mozgalom.

Az 1870-es években tovább mélyítették a válságot a válságot a Honvédmenház¹⁸ államosítása körüli csatározások, az Országos Honvédegylet vezetéséért folyó, botrányokkal és belső ellentétekkel teletűzdelt viszálykodás, és ez egyfajta morális mélyponthoz vezetett.¹⁹ Mindezek ismeretében figyelemre méltó azonban, hogy az Országos Honvédegylet 1878-as azon felhívására, melyben számba kívánták venni a működő egyleteket, a 88 egyletből 84 jelzett vissza, köztük olyanok is, amelyek már hivatalosan megszűntek.²⁰

¹⁰ Bona Gábor: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*. 2. köt. Budapest, 1998. 491.

¹¹ Farkas: *Perczel Mór és a honvédegyleti mozgalom*, 544–551.

¹² Farkas Katalin: „Régi honvédek” a kiegyezés rendszerében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 130. évf. (2017) 4. sz. 1029.

¹³ *Hadtörténelmi Levéltár*, VI./15. 39. d., Békés megyei Honvédegylet (1861–1897); Óriné Fodor Márta: *Az 1848/49-es Baranya megyei honvédegylet 1867-től 1890-ig*. In: Vonyó József (szerk.): *Tanulmányok Pécs Történetéből*. 2–3. Pécs, 1996. 205.

¹⁴ Óriné Fodor: *Az 1848/49-es Baranya megyei honvédegylet*, 205.

¹⁵ Tóth: „Koszorút a hősnek sírhalmára”, 184.

¹⁶ Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. 1. köt. Miskolc, 2015. 323.

¹⁷ Ress Zoltán: *A Somogy megyei Honvédegylet története*, 127.

¹⁸ Vidats János kezdeményezésére a Soroksári út 114. szám alatt 1872. szeptember 29-én létrejött intézmény az agghonvédek számára adott otthont. Lakói katonás fegyelemben és hierarchiában éltek mindennapjaikat 1873 és 1928 között. Az utolsó itt élő ’48-as veterán, Lebó István 1928. július 1-jén hunyt el az épület falain belül. Ress Zoltán: *Lebó István, első az utolsók között. Az utolsó 1848–1849-es honvéd(ek) nyomában a korabeli sajtó tükrében*. In: Ihász István – Pintér János (szerk.): *Történelmi Muzeológiai Szemle*, 18. Budapest, 2020. 17.

¹⁹ Lásd: Farkas: „Régi honvédek”, 1035–1046.

²⁰ Farkas: „Régi honvédek”, 1040.

Látványosan csökkent az országos honvédegyleteken való részvétel is ebben az évtizedben. 1870-ben a 88 egyletből 35, 1873-ban 23, 1874-ben 30, 1878-ban 15, 1882-ben 22, míg a Tisza László százados²¹ elnöke alatti első gyűlésen 19 képviseltette magát a rendezvényen. Összehasonlításképpen: a Görgei-ügy lázában égő gyűlésen 1885-ben 52 egylet képviselője volt jelen.²²

A mozgalmon belüli minden jó ízlést nélkülöző ellenségeskedést végül az 1883. május 26–27-i országos honvédegylet zárta le, melyen Krivácsy József lemondott az Országos Honvédegylet elnöki pozíciójáról, és helyét Tisza László honvédszázados, a miniszterelnök bátyja vette át. Ezzel a Honvédmenház után a honvédegyleti mozgalom vezetése is a kormány befolyása alá került. Ez azonban nem jelentette automatikusan azt, hogy ellenzéki '48-asok ne keresték volna az alkalmas pillanatot az őket ért sérelmek megbosszulására.²³

Kezdeményezés Görgei Artúr árulási vád alóli felmentésére

1884 kétségtelenül fordulópontot jelentett a honvédegyletek történetében, a hanyatlófélben lévő mozgalomnak a Görgei-kérdés napirendre kerülése adott új lendületet, s ennek kapcsán a '48-as honvédek ismételten erőteljesen hallatták a hangjukat.²⁴

1880 és 1882 között jelentette meg az Athenaeum Társulat Kossuth Lajos emigrációs (emlék)iratainak első három kötetét, s ez ismételten felizzította a Görgei Artúr személye körüli vitát. A még élő honvédek körében nagyon erősen hatott a volt kormányzóelnök kultusza, s így számukra perdöntő volt Kossuth állásfoglalása, értékelése az egykori fővezérrel kapcsolatban. Kossuth az 1849. szeptember 12-i vidini levelében megfogalmazott árulási vádat élete végéig fenntartotta, s ezt a közvélemény és a '48-as veteránok többsége is osztotta. Ugyanakkor az egykori fővezér tisztelete és méltósága megőrzésének igénye komoly dilemmát jelentett az egykori bajtársak közül sokak számára.²⁵ 1884 tavaszán a Visontai Kovách László²⁶ százados, országgyűlési képviselő, Vendrei (Aschermann) Ferenc²⁷ és Mikár Zsigmond főhadnagy, az Országos Honvédegylet jegyzője által indított Görgei rehabilitációs mozgalom az egykori fővezér személyének árulási vád alóli felmentését tűzte ki célul.²⁸ Ennek érdekében 1884 májusában egy nyilatkozatot fogalmaztak meg, amellyel nagyon sokan egyetértettek, s láttak el kézjegyükkel. Az aláírók között találjuk Klapka György és Gáspár András volt honvéd vezérőrnagyokat, Bárczay János, Beke József, Berzsényi Lénárd, Bozó Manó, Kászonyi József, Máriássy János, Menyhárt Antal, Szekulics István, Szöllényi József, Tóth Ágoston, báró Üchtritz Emil és Vendrei (Aschermann) Ferenc volt honvéd ezredeseket, akiknek a neve komoly súlyt adott a mozgalomnak. Rajtuk kívül a szabadságharc 13 alezredese, 22 őrnagy, 61 századosa, 47 főhadnagya, 35 hadnagya, 8 őrmestere, 22 honvédje és 17 egyéb személy látta el kézjegyével az okmányt.²⁹ A kezdeményezés híre május végén, június első napjaiban kezdett el terjedni, s először a *Hírlapcsarnok*, majd július 1-jén a *Buda-*

²¹ Bona: *Századosok*, 2. köt. 460.

²² Farkas: „Régi honvédek”, 1049–1050.

²³ Farkas: „Régi honvédek”, 1046.

²⁴ Tóth: „Koszorút a hősnek sírhalmára”, 186.

²⁵ Kosáry: *A Görgey-kérdés*, 1. köt. 56–60.

²⁶ Bona: *Századosok*, 1. köt. 591–592.

²⁷ Bona: *Tábornokok és törzstisztek*, 1. köt. 162.

²⁸ Hermann Róbert: *Harmincöt év múlva – Görgei Artúr honvédtábornok rehabilitációs okmánya, 1884. május 30.* In: Ujváry Gábor (szerk.): Veritas Évkönyv, 2017. Budapest, 2018. 57.

²⁹ Hermann Róbert: *Egy tanulságos névsor – Görgei Artúr honvédtábornok rehabilitációs okmányának aláírói 1884-ben.* In: Ujváry Gábor (szerk.): Veritas Évkönyv, 2018. Budapest, 2019. 37–38.

pesti Hírlap is beszámolt róla. A Kossuth-párti *Függetlenség* című újság pedig szinte napi rendszerességgel foglalkozott a Görgei-üggyel, ahogy azt a korabeli sajtó nevezte a rehabilitációs mozgalom körül kialakuló, heves indulatokat kiváltó vita nyomán.³⁰

A mozgalom tagjai által megfogalmazott nyilatkozat, amelyet 237-en írtak alá, 1884. november 23-án jelent meg több sajtóorgánumban. Az aláírók céljukat a következőképpen fogalmazták meg: „És tesszük ezt most, az évek hosszú sora után, midőn az események és az illető egyéniség felől való bírálatunkhoz az elfogultság gyanúja sem férhet, és midőn érett megfontolás után mondhatjuk ki azt, amivel 1849. augusztus 13-ig a magyar hadsereg egyik kiváló hadvezére volt, s akit elismert képessége és hadseregnek véres tusák során növekedett szeretete és bizalma tartott fenn, ismételt félreértések, sőt belső meghasonlás dacára is mindvégig a hadsereg élén, hogy – mondjuk – Görgei Artúr, bármennyire megfoghatatlannak találta is a nem eléggé tájékozott vagy félrevezetett közvélemény egyik vagy másik tettét és annak indokait, kiváltképpen pedig a fegyverletétel cselekményét, erkölcsi teljes meggyőződésünk szerint a legsúlyosabb helyzetekben is egyaránt és mindvégig híven, tiszta szándékkal és becsülettel szolgálta a hazát!”³¹

A dokumentum egy-egy példányát már nyilvánosságra hozatalának napján a Visontai Kovách László által vezetett küldöttség átadta Pulszky Ferencnek, a Nemzeti Múzeum igazgatójának, majd Görgei szállásán a volt honvéd tábornoknak is. Ezt követően Pulszky és Görgei jóváhagyásával Görgey István ügyvédi irodájában helyeztek letétbe egy újabbat, abból a célból, hogy aki még alá szeretné azt írni, az megtehesse.³²

A honvédegyletek reakciói a kezdeményezésre

A kezdeményezés Görgei tevékenységének ártértékelésére jelentős hatással volt az addigra már halódó honvédegyletek tagságára s természetesen az egyletekre is. Az első reakciók nagyon különbözőek voltak, a legtöbb szervezet azonban határozottan Kossuth nézeteit vallotta, Görgeit a nemzet árulójának bélyegezte, eltérő vérmérsékletük szerinti bűnhődést kívánva az egykori fővezérnek. Voltak olyan szervezetek is, amelyeken belül hosszan tartó, késhegyre menő vita alakult ki a kérdésről, s az is kihívást jelentett, hogy egységes álláspontra helyezkedjenek. Számos honvédegylet rossz kezdeményezésnek tartotta a nyilatkozatot, véleményük szerint Görgei történelmi szerepének megítélése nem tartozik a kortársak hatáskörébe, az utókor és a jövő történészeinek lesz a feladata, hogy ítéletet mondanak tettei felett. Természetesen akadtak olyan egyletek is, akik élénken foglalkoztak ugyan a Görgei-üggyel, de testületileg, egységesen nem foglaltak állást, inkább tagjaikra bízta, miként ítéli meg az egykori fővezér tevékenységét. Egyetlen olyan egyletről van adatunk, amely testületileg kiállt a mozgalom mellett, ez a Sopron megyei Honvédegylet volt.

Figyelemre méltó, hogy a kormánybarát Országos Honvédegylet vezetése a nyilatkozat mellett érvelt, az egyletek többsége viszont a közvélemény álláspontjára helyezkedett. Lásuk ezek után, hogy milyen álláspontot foglaltak el az egyes egyletek.

A *Szabolcs megyei Honvédegylet* Kralovánszky László százados³³ kezdeményezésére 1884. szeptember 8-ára a nyíregyházi Városháza tanácstermébe hívta össze tagjait, hogy véleményyt formáljanak. A források szerint körülbelül harminc a megyében élő egykori '48-as honvéd jött erre el. A jelenlévők abban állapodtak meg, hogy mivel a Szabolcs megyei Hon-

³⁰ Hermann: *Harmincöt év múlva*, 60.

³¹ Hermann: *Harmincöt év múlva*, 67.

³² Hermann: *Harmincöt év múlva*, 70.

³³ Bona: *Századosok*, 1. köt. 606.

védegylet még működő, tevékeny egylet, mozgósítsák, szólítsák meg a szervezet hosszú ideje passzivitásba vonult igazolt tagjait is, válasszák meg újra képviselőiket, és ezek után testületileg adjanak választ a rehabilitációs kezdeményezésre. Ennek következtében a Nyírség hasábjain megjelent felhívásában Kralovánszky László október 5-ére hívta össze a megyei honvédegylest, az időközben Szabolcs megyébe költözött '48-as veteránokat pedig felszólította, hogy igazolják magukat a gyűlés időpontjáig.³⁴

A *Nyírvidék* című folyóirat természetesen örömmel értesítette az olvasóit: „A Szabolcs megyei honvédegylet, melyről az a hír kelt szárnyra, hogy megszűnt, hosszas hallgatás után a Görgey-féle igazolási ügyben élet-jelet adott magáról.”³⁵

Az október 5-ei megyei gyűlésen aztán az addigi honvédegyleti elnök, Elek Ferenc alezredes³⁶ lemondott tisztségéről, és a helyét Krasznay Gábor százados³⁷ vette át. A megyei szervezet új vezető testületének felállítását követően a honvédek a rehabilitáció kérdését tárgyalták meg hosszan. Krúdy Gyula százados³⁸ szépen átgondolt beszédében egy határozati javaslatot terjesztett a közgyűlés elé, amelyet a jelenlévők hosszas éljenzéssel fogadtak. Ebben kifejtette, hogy szerinte miért nem lehet felmenteni Görgeit az árulás vádjáról: „Nem tartom felmenthetőnek azt, aki 35 évig viseli a hazaárulás vádjának terhét; holott csak egy szavába kerül neki az önigazolás, ha erre Kossuthot felkéri vala. Görgeynek csak két teendője volt. Vagy felmentetni, vagy föbbe lőni magát. Egyiket sem tette. Tehát a vádat önmaga beismerte.”³⁹ A gyűlésen természetesen több érdemi hozzászólás is elhangzott. Szomjas József százados,⁴⁰ országgyűlési képviselő azzal érvelt, hogy majd az utókor feladata megítélni Görgeit, nem pedig az övék. Fráter Sándor százados⁴¹ viszont Görgei rehabilitációja mellett foglalt állást, de beadott indítványát 24:3 arányban leszavazták. Szavazni csak az igazolt megyei honvédeknek volt joguk, de feltűnő, hogy az állásfoglalás előtt többen is elhagyták a gyűlést.⁴² Végül a szabolcsi szervezet komoly többséggel elfogadta Krúdy Görgeit elítélő javaslatát. Az újjáalakult szabolcsi szervezet lett ezek után az egyik zászlóhordozója az ellenrehabilitációs mozgalomnak, és ők követelték a leghangosabban, hogy Görgei személyét a '48-as honvéd mozgalom egyszer s mindenkorra határozottan ítélje el az árulás vádjában.⁴³

1884. augusztus 31-én tartotta közgyűlését a *Borsod megyei Honvédegylet*. Az egylet tagjai Görgei személyével kapcsolatban ugyan szemmel láthatóan ellenszenvvel viselkedtek, és elítélték őt, mégis úgy vélték, hogy az egykori fővezér történelmi szerepét egyrészt már megítélte a történelem, másrészt ennek felülbírálatát az utókor történészeire kell bízni, s a vita eldöntése nem a honvédegyletek feladata.⁴⁴ Ennek megfelelően a következő nyilatkozatot bocsátotta ki: „A Borsod megyei 1848-49-iki honvédegylet mint önálló, s úgy felülről,

³⁴ A *Nyíregyházán lakó 1848/49-iki honvédek*. Nyírvidék, 1884. (4. évf.) 37. sz. szeptember 14. 3.

³⁵ A szabolcsmegyei honvéd-egylet közgyűléséből. (1884. október 5.) Nyírvidék, 1884. (4. évf.) 41. sz. október 12. 1–2.

³⁶ Bona: *Tábornokok és törzstisztek*, 1. köt. 253.

³⁷ Bona: *Századosok*, 1. köt. 608.

³⁸ Bona: *Századosok*, 1. köt. 615.

³⁹ A szabolcsmegyei honvéd-egylet közgyűléséből. (1884. október 5.) Nyírvidék, 1884. (4. évf.) 41. sz. október 12. 1–2.

⁴⁰ Bona: *Századosok*, 2. köt. 426.

⁴¹ Bona: *Századosok*, 1. köt. 365.

⁴² A szabolcsmegyei honvéd-egylet közgyűléséből. (1884. október 5.) Nyírvidék, 1884. (4. évf.) 41. sz. október 12. 1–2.

⁴³ A szabolcsmegyei honvéd-egylet közgyűléséből. (1884. október 5.) Nyírvidék, 1884. (4. évf.) 41. sz. október 12. 1–2.

⁴⁴ *Meghívás*. Borsod Miskolci Értesítő, 1884. (18. évf.) 35. sz. augusztus 27. 3.

mint alulról jövő nyomásnak engedni nem szokott független testület, Görgey Arthur rehabilitációját egyáltalában helytelen és szerencsétlen gondolatnak tartja, s ez ellen határozottan tiltakozik. Miután pedig az ő viselt dolgai felett a nemzet közvéleménye, részben a történelem már kárhozható ítéletet hozott, de a tények is ellene bizonyítottak: ennél fogva ezen egylet Görgey Arthur volt tábornok rehabilitációjának kérdését határozottan és mindenkorra visszautasítja.”⁴⁵ A nyilatkozatot közzé tette a mozgalommal szemben komoly fenntartásokkal bíró Függetlenség című lap is, de a miskolci lapokkal ellentétben nem számolt be arról, hogy a borsodiak véleményt formáltak ugyan a kérdéstről, de kifejezetten nem a honvédegyletek feladatának tartották a kérdés megítélését.

A *Jász kerületi Honvédegylet* 1884. október 6-ára Jászberényben ünnepi gyászmisét hirdetett, amelyen kihasználva a helyi '48-as honvédek megjelenését, rendkívüli közgyűlést is tartottak a Görgei-ügy miatt. Ezen a gyűlésen testületileg alkottak erkölcsi véleményt a rehabilitációs mozgalomról, amelyet egyöntetűen helytelenítettek.⁴⁶

A *Szatmár megyei Honvédegylet* Szatmáron megtartott rendkívüli közgyűlésén is nagy többséggel fogadták el a következő indítványt: „Miután a világosi fegyverletétel Görgeynek egy oly gyalázatos fegyvertényét képezi, melyet saját önkényéből, előre egyik vezértársával sem közölve, vele csak saját személyét kívánta biztosítani, ellenben többi vezértársát s egy nemzet vitéz hadseregét az ellenség kérlelhetlen boszújának minden feltétel nélkül engedte át, az határozottan kárhozatosnak és végrehajtója, Görgey Arthur, árulónak nyilvánítás-sék.”⁴⁷ Az indítványból természetesen világosan kitűnik, hogy a Görgeit megbélyegző tagok egyáltalán nem ismerték a világosi fegyverletétel előzményeit, s azt Görgei egyszemélyes döntésének tartották.

A *Gyöngyös városi Honvédegylet* 1884. december 8-án tartotta meg összejövetelét, s testületileg foglaltak állást Görgei rehabilitációjával kapcsolatban. Határozottan elítélték a kezdeményezést, és az Arad városi és vidéki Honvédegylet 1884. november 29-ei elítélő határozatát tették magukévá. A gyöngyösi '48-as honvédek álláspontja szerint a rehabilitációs mozgalmat aláírók nagy része vagy az állam szolgálatában vagy annak befolyása alatt áll, vagyis nem függetlenek.⁴⁸

A *Hunyad megyei Honvédegylet* szintén hallatta a hangját és véleményt alkotott a kérdésben. A Déván megrendezésre kerülő honvédegyleti Jósika Géza⁴⁹ elnöklete alatt tartották meg. Jósika az egybegyűlteknél elmondta, hogy Görgei megítélésével kapcsolatban három álláspont fogalmazódott meg: az egyik az, hogy Görgei ártatlan, és fel kell menteni a vádak alól, a másik szerint az egykori fővezér a szabadságharc és nemzet árulója, a harmadik álláspont pedig az, hogy e kérdést a történelemre kell bízni. Jósika maga azok közé tartozott, akik Görgei felmentése mellett érveltek. A kérdés körül hosszabb vita nem alakult ki, annak ellenére, hogy akadtak keményebb hangvételű véleménynyilvánítások is. Végül a helyi honvédek testületileg a következő határozatot fogalmazták meg: „A Hunyad megyei honvédegylet egybegyűlt tagjai ez ügyet nem tartják olyannak, mit szótöbbséggel eldönteni lehessen, tisztelvén minden egyes személynek meggyőződését s ez okból az ügy tisztázását a történelemre bízván, az egylet határozatot nem hoz.”⁵⁰

⁴⁵ Görgey Arthur rehabilitációjához. Függetlenség, 1884. (5. évf.) 250. sz. szeptember 10. 1.

⁴⁶ Görgey Arthur rehabilitációjához. Függetlenség, 1884. (5. évf.) 264. sz. szeptember 24. 1.

⁴⁷ Görgey rehabilitálása ügyében. Bereg, 1884. (10. évf.) 39. sz. szeptember 21. 3.

⁴⁸ Görgey Arthur rehabilitációjához. Függetlenség, 1884. (5. évf.) 352. sz. december 23. 352. sz. 1.

⁴⁹ Bona: Századosok, 1. köt. 511.

⁵⁰ Hunyadmegyei honvédek Görgeyről. Magyar Polgár, 1885. (19. évf.) 9. sz. január 13. 2.

Az *Ung megyei Honvédegyletről* tudjuk, hogy képviselőjük részt vett az 1885. március 9–10-én tartott országos honvédegyűlésen. Petrovay Ákos századost kérték fel, hogy képviselje a szervezetet. Petrovay azt az utasítás kapta, hogy tartózkodjon minden politikai nézetnyilvánítástól, különösen a Görgei-rehabilitációs mozgalom kapcsán se pro, se kontra ne foglaljon állást. Az egyesület nem érezte magát feljogosítva arra, hogy olyan kérdésben mondjon bírálatot, amelyre nem kérték fel. Tehát az Ung megyei honvédek képviselője a helyi veteránok anyagi kérdésének megoldásán kívül más kérdésekben, így a Görgei-ügyben is semleges álláspontot foglalt el.⁵¹

A *Veszprém megyei Honvédegylet* véleményét Görgei árulási vád alóli felmentésével kapcsolatban a Veszprémi Független Hírlap hasábjairól ismerhetjük meg. Mikár Zsigmond a rehabilitációs nyilatkozat aláírásgyűjtésekor ellátogatott e megyébe is, ahol azonban meglehetősen hűvös fogadtatásban részesült. Erről beszámolt a lap is, kiemelve, hogy a megyei honvédegylet elnöke és tagjai egyhangúlag elítélték Görgeit, Mikárt pedig felszólították, hogy a saját testi épségének megóvása érdekében mielőbb távozzon a megyéből.⁵²

A nyilatkozatot aláíró Klapka György a *Vas megyei Lapok* 1884. október 9-ei számában fogalmazta meg álláspontját a kérdéssel kapcsolatban. „Ideje volna 35 év után a kegyetlen üldözéssel felhagyni, és a végítéletet Görgey és tette felől a történelemre bízni.”⁵³ A *Vas megyei Honvédegylet* Klapka véleményére is reagálva hozta nyilvánosságra az 1884. október 12-én megtartott egyleti gyűlésen hozott testületi határozatát.⁵⁴ Álláspontjuk határozott és egyértelmű volt: „A Vas megyei 1848/49-iki honvéd egyesület hazafias kötelességének ismeri a Görgey rehabilitálás érdekében kiadandó manifesztum ellen határozottan tiltakozni, és ennek kezdeményezőit elítélni. Kijelenti egyébként, hogy Görgeyt hazaárulónak tartotta mindig, és most még inkább, midőn a nemzet zömét megbotránkoztató mozgalom megbocsáthatatlan s szörnyű bűnét bizonyító számtalan újabb adat került ismét felszínre. A hazaáruló Görgey számára kegyelmet, rehabilitálást a manifesztum aláírói nem adhatnak, mert ott van rettentő bűnének egyik bizonyossága: Arad a nemzet golgotája ég felé meredező 13 akasztófájával, s az azokon dicső halált halt tábornoktársainak – a nemzet vértanúinak lelke – fent az égből.”⁵⁵ A vasi '48-as veteránok tehát nem csak elítélték a rehabilitációs mozgalmat, de az aláírók személyét is kemény kritikával illették.

A *Budapesti Honvédegylet* álláspontját azért is érdemes kiemelten kezelni, mert a szervezet közismerten egyetértett a kormány politikájával, és a mozgalom kezdeményezői közül Visontai Kovács László és Mikár Zsigmond is ennek az egyesületnek voltak meghatározó tagjai. Az 1884. augusztus 31-ére összehívott rendkívüli honvédegyűlésnek egyetlen témája a Görgei felmentésével kapcsolatos állásfoglalás kialakítása volt, ami egyébként iránymutatásul szolgálhatott volna a többi honvédegylet számára is. Figyelemre méltó azonban, hogy az összefüggésben nagyon kevés '48-as veterán vett csak részt, s komolyabb vita sem alakult ki a napirendi pontról. Az egyesület jelen lévő tagjai nagy többséggel arra az álláspontra helyezkedtek, hogy Görgei nem menthető fel az árulás vádjá alól.⁵⁶

Ennek ismeretében érdekes a honvédegylet Visontai Kovács László által javasolt, az Országos Honvédegylet felé tett nyilatkozata. „Az egyesület alakulása és fennállásának bevallott

⁵¹ *Honvéd értekezlet*. Ung, 1885. (23. évf.) 8. sz. február 22. 2.

⁵² *A Görgey-kupeczek*. Veszprémi Független Hírlap, 1884. (4. évf.) 37. sz. szeptember 13. 2.

⁵³ Bajzik Zsolt: *A Vasvármegyei Honvédegylet története*. In: Tilcsik György (szerk.): *Előadások Vas megye történetéről – Vas megyei levéltári füzetek*, 3. Szombathely, 1990. 462.

⁵⁴ *Görgey Arthur rehabilitációjához*. Függetlenség, 1884. (5. évf.) 290. sz. október 20. 1.

⁵⁵ Bajzik: *A Vasvármegyei Honvédegylet*, 462.

⁵⁶ *A Görgey-ügy*. Politikai Újdonságok, 1884. (30. évf.) 36. sz. szeptember 3. 502.

és eddigelé híven meg is tartott elve és szabálya s kitűzött célja a bajtársak bajainak enyhítése és orvoslása volt és lesz s így semmi oly ügynek tárgyalásába — mint testület — nem bocsátkozik, mely az alakulás kitűzött céljával össze nem egyeztethető s melyben való határozathozatalra magát sem hivatva, sem jogosítva nem érzi. A szabadságharc volt bajnokainak egyéni vélemény szabadságát mint eddig, úgy ezentúl is tiszteletben tartja.”⁵⁷ Mivel magyarázható ez a visszafogott, az alapkérdést valójában megkerülő állásfoglalás? Látható, hogy az egyesület tagságának és vezetőségének véleménye alapvetően eltért egymástól, nem tudtak közös állásfoglalást kialakítani. Ugyanakkor a budapesti szervezet számított a honvédegyleti mozgalmakon belül a legnagyobb taglétszámúnak, ezért kiemelten fontos volt, hogy szervezetileg egységes véleményt kommunikáljanak a nyilvánosság felé. Ez lehetett a legnyilvánvalóbb oka, hogy a mozgalom egyik elindítója testületileg semlegesebb álláspontot javasolt.

A *Nógrád megyei Honvédségélyező Egyesület* 1884. november 29-ei közgyűlésén egy társszervezetnek, az Arad városi és vidéki Honvédegyletnek a nézeteit tette magáévá. A vármegyei honvédegylet jelenlévő ’48-as honvédek egyhangúlag léptek fel és ítélték el a Görgei felmentését célzó mozgalmat. Véleményük szerint a rehabilitációs mozgalom aláássa a szabadságharc dicsőséges megítélését, s történelemhamisítás az egykori fővezér felmentése az árulási vád alól. Úgy látják, hogy a kérdés megosztja a ’48-as bajtársakat, és újabb feszültséget gerjeszt a honvédegyleti mozgalmakon belül. Határozottan kijelentették, hogy Görgei rehabilitálását csak a történelem vagy egy független, ’48-as honvédekből álló esküdtszék mondhatná ki.⁵⁸

A *Hódmezővásárhelyi városi Honvédegylet* működésével kapcsolatban mutatható ki legjobban, hogy Görgei személyének újbóli előtérbe kerülése milyen mozgósító erővel hatott a volt honvédekre. Az egyesület ugyanis 1871-ben tartotta utolsó közgyűlését, azt követően nincs adatunk arra, hogy bármilyen formában hallgatták volna a hangjukat, vagy akár csak formálisan is összejöttek volna. Az 1884. szeptember 29-i honvédegyleti összehívásának viszont egyértelműen a Görgei-ügy volt az oka. Tizenhárom hallgatásban eltöltött év után fontosnak tartották, hogy testületileg mondjanak véleményt e számukra is fontos kérdésben.⁵⁹ Az összejövetelen harmincan vettek részt, s egyhangúlag hozták a következő határozatot. „Noha még Görgei rehabilitása vonatkozólag fölhívást nem kaptunk, de tekintve, hogy ilyet még kaphatunk, az esetben előre is ünnepélyesen kinyilatkoztatjuk, hogy Görgei rehabilitációjához hozzájárulni nem fogunk, az erre vonatkozható fölhívást visszautasítjuk, mert azon meggyőződésben vagyunk — az egész nemzet egyetemével együtt —, hogy Görgei Arthur altábornagy s főparancsnok ránk nem él, a haza sírjával együtt Világosnál saját katonai s hazafiúi becsülete sírját is megásta; a nemzet őt elítélte, az eddigi történetírók elítélték; további elítéltetését a jövő történetírásra bizzuk.”⁶⁰

A *Budapesti Első Honvéd Aggharczos Egylet*, amelyet a Budapesti Honvédegylet ellenében Krivácsy József hozott létre, szintén állást foglalt Görgei ügyében. A rehabilitációval kapcsolatban Kossuth Lajos véleményével értettek egyet, s a gyűlésen résztvevő 318 tag egyhangúsan árulónak nyilvánította az egykori fővezért. Görgei újbóli megbélyegzése azonban lehetőséget teremtett Krivácsyéknek arra is, hogy az általuk mélységesen elítélt Mikár által kezdeményezett szervezkedést is határozottan elutasítsák. A volt fővezér személye körüli vita alkalmat adott az évtizedes ellenségekkel szembeni újbóli fellépésre, személyük és az általuk

⁵⁷ *A budapesti honvédegylet válaszmánya a Görgei-ügy alkalmából.* Budapesti Hírlap, 1884. (4. évf.) 328. sz. november 28. 3.

⁵⁸ *Görgei Arthur ügye.* Függetlenség, 1885. (6. évf.) 18. sz. január 18. 1.

⁵⁹ *Görgei Arthur rehabilitációjához.* Függetlenség, 1884. (5. évf.) 289. sz. október 19. 1.

⁶⁰ *Görgei Arthur rehabilitációjához.* Ellenzék, 1884. (5. évf.) 228. sz. szeptember 30. 3.

képviselt ügy megbélyegzésére. S hogy állásfoglalásuknak kellő súlyt adjanak, a gyűlés végén elhatározták, hogy az egylet teljes létszámban részt fog venni az országos honvédegyleten.⁶¹

A *Somogy megyei Honvédegylet* 1884. november 13-án a kaposvári városházán tartotta közgyűlését, amelyet szintén hosszabb tényleges tevékenységet nélkülöző időszak előzött meg. Az egylet az 1870-es évektől egészen a Görgei-ügy kirobbanásáig nem hallatott magáról, még az országos honvédegyleteken sem vettek részt. A rehabilitációs mozgalom élénkítette fel az ő tevékenységüket is, hiszen olyan kérdéstről volt szó, amely országos üggyé nőtte ki magát.⁶² A kaposvári közgyűlésen a következő határozatot fogalmazták meg: „Szemben a történelem hamisításra és az országos közvélemény félrevezetésére irányuló mozgalommal, mely Görgei Arthur 1848–49-iki honvéd altábornagynak erkölcsi rehabilitálása végett bizonyos klikk által indított, a Somogy megyei honvéd egylet határozottan kijelenti, hogy azon embert, ki ellen az aradi Golgotha és annyi mártír sírja szólal fel, ki Klagenfurtban éppen ekkor kényelmes életet élt, erkölcsileg megholtnak tartja és róla a hazaárulás bűnét semmiféle vezeklés óceánja le nem moshatja. Kövesse e mérhetetlen bűnért a magyar nemzet s a szabadság szerető emberiség átká.”⁶³

A felfokozott hangulatban várt országos honvédegylest megelőző, 1885. február 3-án megtartott újabb kaposvári közgyűlésen számos más téma mellett a Görgei-ügy ismételt terítékre került. Az egyletet képviselő honvédek azt az utasítást kapták, hogy az országos gyűlésen igyekezzenek kerülni a témát, s ha az mégis napirendre kerül, akkor a magánvélemények tiszteletben tartása mellett hangsúlyozzák, hogy Görgei Artúrról és tetteiről a történelem fog ítélni. Mi magyarázhatja a két állásfoglalás közötti lényeges különbséget? Az 1884-es határozat megfogalmazásában a meggyőződés mellett talán az érzelmek játszhattak elsősorban szerepet, 1885 télutójára azonban egyértelművé vált, hogy a rehabilitáció kérdése már-már a politikai küzdelmek egyik témája lett, s a somogyi volt honvédek nem szerettek volna e küzdőtér szereplőivé válni, így inkább diplomatikusabb egyleti vélemény képviselőre utasították megválasztottjaikat.⁶⁴

A *Zenta városi Honvédegylet* 1884. szeptember 30-án tartotta rendkívüli közgyűlését. A zentai '48-as veteránok azon a határozott állásponton voltak, hogy a Görgei-ügyre egyértelműen és testületileg kell választ adniuk, s ennek lényegét a következőképpen fogalmazták meg: „A hazaárulót elítélte a nemzet, ennél fogva az egész nemzet ítéletét megváltoztatni a honvédegyleteknek joga nincsen, s ha joga volna se tehetné ezt oly bebizonyított tényekkel szemben, melyek hazaárulását kétségteleníteni tetszik, ugyanezért részről a rehabilitáció ellenében egyszerű nyilatkozat közétételét ajánlja.”⁶⁵

A *Heves megyei Honvédegylet* 1884. december 3-án tartott választmányi ülésének jegyzőkönyvét a helyi lap is közzölte.⁶⁶ Ennek tanúsága szerint a hevesi '48-as volt honvédek egyrészt támogatták az aradiak azon kezdeményezését, hogy az 1884 decemberére tervezett, de

⁶¹ *A budapesti első honvéd-aggharczos-egylet tegnapi gyűlésén.* Ellenzék, 1884. (5. évf.) 253. sz. október 29.

⁶² Olyannyira központi kérdés volt ez számukra, hogy befolyásolta az egylet új, 1885-ben megfogalmazott alapszabályát is. Lásd erre: Ress: *A Somogy megyei Honvédegylet története*, 127.

⁶³ *Somogy megyei 48-as honvéd-egylet közgyűlése (Görgey-féle ügyben).* Somogy, 1884. (18. évf.) 47. sz. november 19. 2.

⁶⁴ Hadtörténelmi Levéltár, VI. 14. 3. d. A Somogy megyei Honvédegylet 1885. február 3-ai honvéd gyűlésének a jegyzőkönyve.

⁶⁵ *Görgey Arthur rehabilitációjához.* Függetlenség, 1884. (5. évf.) 321. sz. november 21. 1.

⁶⁶ *A hevesmegyei 1848-49-iki honvédek egylete 1884. évi decz. 3-án tartott választmányi ülésének jegyzőkönyvéből.* Eger, 1884. (23. évf.) 51. sz. december 18. 467.

elhalasztott országos honvédegylést 1885. március 15-én Aradon tartásuk meg. Másrészt az egyesület tagjai teljes mértékben egyetértettek a Görgei felmentését gyalázatosnak bélyegző aradi szervezettel, és arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a Központi Választmány működése 1884 májusában lejárt, tehát nem jogosult összehívni a következő év márciusára tervezett honvédegylést.⁶⁷ A Heves megyei Honvédegylet azon szervezetek közé tartozott, amely részt vett az 1870-es évek politikai csatározásaiban, véleményeikkel nagyrészt az ellenzéki tábor erősítették, így állásfoglalásuk e kérdésben korántsem tekinthető meglepőnek és váratlannak.

Az *Esztergom megyei Honvédegylet* tagjai 1884. szeptember 8-án tartottak rendkívüli közgyűlést Esztergomban. Ezen a megyei honvédegylet valamennyi tagja mellett további harminc vidéki 1848-as honvéd is részt vett. Hasonlóra korábban nem volt példa egyetlen honvédegylet összejövetelén sem. Az ülés megnyitását követően az elnöklő Barta András⁶⁸ tűzerőrnagy felkérte a tagokat, hogy ha lehet, érzelmeiktől mentesen foglaljanak állást Görgeivel kapcsolatban, sem esetleges ellen- vagy rokonszenvük ne befolyásolja őket, hiszen országos jelentőségű ügyről van szó.⁶⁹ Elsőként Rényi Rezső volt vörössipkás főhadnagy, az egyesület titkára⁷⁰ kért szót. Beszédében hangsúlyozta, hogy Görgei már 1849 nyarán Komáromban gyalázatos hangon beszélt Kossuth Lajosról, s már ez alapján is megkérdőjelezhető a hazafisága. Mély meggyőződéssel vallotta, hogy Kossuth ítélete Görgei fölött helytálló, s rá csak mint erkölcsi halottra lehet tekinteni. Kemény kritikát fogalmazott meg a „névtelen gyászlovagokról”, azaz a rehabilitációs mozgalomban résztvevőkről is. Indítványában a következőt javasolta: „Görgey Arthur a világosi fegyverletétel óta holt ember, nem lehet szó magáról Görgeyről, mert holt emberrel szóba állani, igazolásokba bocsátkozni erkölcsileg is lehetetlen, azonban szó lehet itt arról és illetőleg azokról, kik Görgey árnyékának névtelen lovagai, s mit maga Görgey nem merészlett, ők bátrak, merészek, botrányosnak és a nemzet közvéleményének czynismussal szemébe nevetni, történelem. Ezek ellen lehet és kell ítéletet mondanunk, s ebben átadunk őket a közmegevetésnek, kik korteskedéssel akarják meg vesztegetni lelkünk jobb felét, hogy általunk a történet lapjait meghazudtolják, meghamisítsák. E hamisítók ellenében ki kell mondanunk ítéletünket, ezt pedig a történelem ítéletéi e kell építenünk, mely Görgey tettét árulásnak bélyegzi, és akkor mind azok, kik indokolatlan rehabilitációját erőszakolják: az árulás büntényének részeseiként tekintendők lévén, a méltó megvetésének tárgyai.”⁷¹ Burián Pál⁷² százados Rényi indítványát azzal egészítette ki, hogy a Görgei felmentésén munkálkodókat tekintsék az ő cinkostársainak, hiszen mióta a közvélemény megbélyegezte a volt fővezért, nem merült fel olyan adat, ami ezen ítélet megváltoztatását indokolná.⁷³ A szavazás során Rényi és Burián javaslatát egyhangúlag elfogadták. Az esztergomiak álláspontja azért figyelemre méltó, mert határozatukban nemcsak Görgei személyét ítélték el, hanem egyértelmű támadást intéztek a rehabilitációs mozgalomban résztvevő személyek ellen is. Döntésükön a Görgeivel szemben táplált ellenszenv túl egyértelműen tetten érhető a politikai motiváció is, hiszen közismerten az ellenzék, a Függelenségi

⁶⁷ A 48-as honvédek orsz. Egyesülete. Eger, 1885. (24. évf.) 12. sz. március 17. 5.

⁶⁸ Bona: *Tábornokok és törzstisztek*, 1. köt. 172–173. (Az Egri Hetilapban Bartha Endreként említik.)

⁶⁹ *Görgei rehabilitációja*. Esztergom és Vidéke, 1884. (6. évf.) 73. sz. szeptember 11. 3.

⁷⁰ Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok*, 3. köt. 32–33.

⁷¹ *Görgey rehabilitációja*. Pesti Hírlap, 1884. (6. évf.) 250. sz. szeptember 10. 10–11.

⁷² Bona: *Századosok*, 1. köt. 221–222.

⁷³ *Görgey rehabilitációja*. Pesti Hírlap, 1884. (6. évf.) 250. sz. szeptember 10. 11.

Párt támogatói voltak. S a mozgalmat elindító Mikár Zsigmond személye is hosszú ideje szálla az ellenzéki érzületű volt '48-as honvédek szemében.⁷⁴

A Győr városi Honvédegylet tagjait 1884. november 9-ére hívták össze, hogy egy rendkívüli közgyűlésen mondjanak véleményt Görgei történelmi szerepéről, s a többi honvédegylet-hoz hasonlóan határozatot hozzanak esetleges rehabilitációjáról. A nagy érdeklődéssel kísért összejövetelen Krisztinkovich Ede,⁷⁵ az egylet elnöke ismertette a kezdeményezést, majd több hozzászólás után a jelenlévők testületileg a következő nyilatkozatot fogadták el: „Szemben a történelem félrevezetésére irányuló azon mozgalommal, mely Görgei Arthur 1848–49-iki honvédtábornagnak rehabilitálása végett indított, hivatkozva az 1883-dik évi október 6-dikán Kossuth Lajoshoz, az önzetlen hazaszerelem ez utolérhetlen példányképehez, születése 81-dik évnapjának alkalmából intézett üdvözlő feliratunkra, melyben a két császár trónját megrendítő 1848–49. évi szabadságharczuok összeomlását belső árulás miatt bekövetkezettnek mondjuk ki; továbbá tekintettel arra, hogy nekünk, 1848–49-diki honvédeknek, jogunk van annyi önértethez, miképpen a magyar nemzet és a történelem ítélete által az árulásáért megvetett Görgei Arthur felett szavakat adjunk ama közvéleménynek, miszerint ez ember reánk és az egész magyar nemzetre nézve nem él: ő a haza sírjával együtt Világosnál saját katonai, úgy hazafiúi becsülete sírját is megásta. Mi, kiket az elárult haza szent földén megkímélt a halál, hogy az 1848–49-diki évek szabadságharcában és az oltárrá vált vesztőhelyen elesett honfitársaink hű emléketét őrizzük, ezennel ünnepélyesen kinyilatkoztatjuk, miképpen az 1848–49. évi aug. 13-iki világosi fegyverletételt határozottan Görgei árulása megtestesülésének tekintjük. Kövesse őt e mérhetlen bűnéért továbbra is a magyar nemzet és az emberiségnek csak a hazaárulót érhető megvetése.”⁷⁶

A Rikán belüli Honvédegylet a Kézdivásárhelyen tartott rendkívüli közgyűlésén hozott határozatot a közvéleményt és a '48-as honvédeket lázban tartó Görgei-rehabilitációs mozgalomról. A szervezet következő állásfoglalása azért is figyelemre méltó a honvédegyleti mozgalmon belül, mert a Budapesti Honvédegylet után ők rendelkeztek a legnagyobb taglétszámmal, ezért jelentős súllyal bírtak.⁷⁷ „A Háromszék megyei Rikán belüli honvéd-egylet még ez idő szerint is egy pár ezer élő tagot képvisel és folytonosan figyelemmel kíséri különösen azon eseményeket, melyeknek forrása az 1848–49-ki évekből ered. Ilyen történelmi kérdésnek tekintjük a Görgey Arthur tábornok rehabilitációja felett megindult mozgalmat [...] véleményünket és ítéletünket felette abban foglaljuk össze, hogy ha Görgey nem is volt szándékos áruló, de minden katonai cselekménye és intézkedése azon időktől fogva, melyeket említettünk, az árulás bélyegét viseli magán; így jutott a nemzet Világoshoz, hol a hazafi-érzelmektől átszellemült magyar serget és annak tizenhárom hős tábornokát sírba temette.”⁷⁸

A Nagykikindai városi Honvédegylet 1884. szeptember 14-én tartotta meg közgyűlését, s ezen a következő határozatot mondták ki: „Görgei Arthur altábornagy-főparancsnokot a nemzetre nézve meghalt embernek tekintvén, annak rehabilitációja érdekében megindult mozgalmat rosszalja s visszautasítja: mert felette a nemzet már ítélte, s a történelem tovább fog ítélni felette.”⁷⁹

⁷⁴ Görgey Arthur „rehabilitációja”. *Ellenzék*, 1884. (5. évf.) 211. sz. szeptember 10. 3.

⁷⁵ Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok*, 2. köt. 323.

⁷⁶ A Görgey-ügyhöz. *Ellenzék*, 1884. (5. évf.) 264. sz. november 12. 3.

⁷⁷ A Görgey-ügy. *Politikai Újdonságok*, 1884. (30. évf.) 40. sz. október 1. 558.

⁷⁸ A Rikán belüli honvéd-egylet jegyzőkönyve a Görgey rehabilitáció tárgyában. *Magyar Polgár*, 1884. (18. évf.) 225. sz. szeptember 30. 5.

⁷⁹ A Görgey-ügy. *Politikai Újdonságok*, 1884. (30. évf.) 39. sz. szeptember 24. 541.

A *Komárom megyei és városi Honvédegylet* tagjai az elsők között reagáltak a Görgei felmentését célzó kezdeményezésre. Amint a sajtóban megjelent az erről szóló beszámoló, 1884. július 27-ére rendkívüli közgyűlést hívott össze az egylet vezetősége. A gyűlés szabályosságával kapcsolatban a későbbiekben többen is megfogalmazták fenntartásait, hiszen olyan volt honvédek is részt vettek rajta, akik formálisan nem voltak az egylet tagjai, a Komárom környéki településeken lakókat pedig nem hívták meg arra. A megjelentek aztán éles hangon utasították vissza kezdeményezést, hangot adva azon meggyőződésüknek, hogy Kossuth és a közvélemény ítélete Görgei felett helytálló, megváltoztatni azt nem lehet. Komárom kiemelten fontos szerepet töltött be a szabadságharc idején, ezért az itteni honvédegylet munkáját fokozott érdeklődés kísérte, tekintélye volt a mozgalmon belül. Érthető tehát, hogy a rehabilitációt elítélő nyilatkozatukat több társ szervezet is magáévá tette.⁸⁰

1884. február 8-án tartotta meg közgyűlését a Görgei-ügy kapcsán a *Székesfehérvár városi Honvédegylet*. A szervezet álláspontja szerint „Mikár és cimborái” nem tudták bizonyítani Görgei ártatlanságát, s az egylet egyértelműen árulónak bélyegezte az egykori fővezért. Határozatuk indoklásában a már jól ismert vádak sorakoztak: Görgei 1848 decemberében Mórnál cserben hagyta Perczel Mór hadtestét, nem sietett annak segítségére; 4000 márkát hagyott orosz kézre kerülni; az 1849. augusztus 2-án Debrecennél vívott ütközetben feláldozta a Nagysándor József tábornok által vezetett magyar hadtestet, s természetesen a legnagyobb bűne a világsi fegyverletétel volt.⁸¹

A *Csanád megyei Honvédegylet* munkájáról alig van adatunk a Görgei ügy kirobbanása előtti évtizedből. Az 1885 januárjában megtartott közgyűlésükön először új vezetőséget választottak, ebből is arra következtethetünk, hogy ezt megelőzően hosszabb ideje nem folytattak aktív egyleti tevékenységet. Ők arról határoztak, hogy a Görgei rehabilitációját kezdeményező okmány másolatát a makói lakossággal együtt 1885. február 2-án nyilvánosan elégetik, s a lapok beszámolója szerint ez meg is történt. A következő nyilatkozatot tették közre: „Tekintettel arra, hogy 1848–49-iki önvédelmi szabadság-harcban honvéd altábornagy és fővezér Görgey Arthur, mint a világsi fegyverletétel előkészítője – és végrehajtójának – a honvédsereg fegyverbecsületének rovására történt e tevékenykedése a közvélemény ítélőszéke által ármány és árulás nagy bűntényének minősítettén, e súlyos vád egyéb történelmi adatokon felül a szabadságharc után a nemzet Golgothájává lett Aradon kivégzett vértanúk el este és gyászos halála által hozzáférhetetlen bizonyítékra alapítottat, ennél fogva egyletünk Görgey Arthurt a rá nehezedő árulás vád terhe alóli feloldásra magát hivatottnak nem tekint, sőt amennyiben Kossuth Lajos, nagy hazánk fiának 81-ik születési évfordulója alkalmából történt országos üdvözlítő feliratunk nyilván kifejezést ad azon meggyőződésnek, hogy az 1848–49-iki szabadságharcban kivívott győzelmében vetett hite, bizalma és reménye nem verhetett gyökeret s egészen s egészen ezért nem mehetett teljesebbé: azon országos mozgalommal szemben, melynek következtében némelyek részéről e súlyos vád meggyengítése s esetleg megszüntetése 35 év után a történelem eddigi adatai a közvélemény ítélőszéke által kimondott kárhoztató ítéletet megsemmisíttetni céloztatik és a fegyverbecsület is megkíséreltetik – a már meggyőződésünkhöz szigorú következetességgel, a mely megilletőség és méltó megütközés hangján kijelentjük, hogy e mozgalmat sem időszerűnek, se jogosultnak és hivatottnak nem tartjuk és azt kárhoztatólag elítéljük, s Görgeyt nyilván hazaárulónak jelentjük ki.”⁸²

⁸⁰ Görgey Arthur rehabilitációjához. Függelenség, 1884. (5. évf.) 237. sz. augusztus 27. 1.

⁸¹ Görgey ügye. Függelenség, 1885. (6. évf.) 52. sz. február 22. 1.

⁸² Görgey ügye. Függelenség, 1885. (6. évf.) 52. sz. február 12. 1.

A honvédegyleti mozgalmon belül kiemelt figyelem kísérte az *Arad városi és vidéki Honvédegylet* tevékenységét. Ez érthető, hiszen a város, a „magyar Golgota” az ott kivégzett honvédtábornokok folytán megkülönböztetett helyet foglalt el a nemzeti emlékezetben, s az aradiak az ott élő volt honvédekkel élénken ápolták a vértanúk emlékét. 1874-ben pedig, a vértanúk kivégzésének 25. évfordulóján itt rendezték meg az országos honvédegylést is. Az egylet azon kevés szervezetek közé tartozott, amelyek az 1870-es években is aktívak voltak, folyamatosan nyomon kísérhető a tevékenységük. Természetes tehát, hogy az aradi öreg honvédek is közgyűlést hívtak össze a Görgei-ügy kapcsán. Ezen az egylet elnöke, Hets János⁸³ elmondta a jelenlévőknek, hogy számos honvédegylet nyilatkozott már a Görgei-üggyel kapcsolatban, és ez alól az aradi szervezet sem lehet kivétel, hiszen a vértanúk sírjának és emlékének ápolása kapcsán az egyik legilletékesebb a kérdésben. Beszámolt továbbá arról is, hogy a Komárom megyei Honvédegylet megküldte a Görgei Artúrt árulónak bélyegző nyilatkozatát, s ezt fel is olvasta a jelenlévőknek. Ezt követően Barabás Péter⁸⁴ kért szót, s javasolta, hogy az egylet ne csak Görgeit bélyegezze árulónak, hanem azokat is, akik mentegetni próbálják az egykori fővezért. Lukácsy Miklós⁸⁵ mérsékeltebb álláspontot terjesztett elő, szerezte Görgei cselekedeteinek megítélése nem az egykori bajtársak feladata, tehát az ítéletet bízzák az utókorra és a jövő történészeire. A közgyűlésen többen felvetették azt is, hogy az aradi honvédek szólítsák fel a volt kormányzóelnököt, Kossuth Lajost, hogy foglaljon nyíltan állást a mozgalommal kapcsolatban. Ezt az indítványt az egylet elnöke azzal hárította el, hogy a kérdéssel nem illik zavarni Kossuthot.⁸⁶ A választmány végül egyhangúlag elfogadta Lukácsy javaslatát, és a következő nyilatkozatot adta ki: „Minthogy az aradi honvéd-egylet Görgey rehabilitációja tekintetében hivatalos felhívást nem kapott – tekintettel a várható ilyenmű felhívásra, mondja ki az aradi honvéd-egylet, már a felhívás meggátlása végett is, miszerint: azon föltevést, hogy az aradi honvéd-egylet tagjai, Görgey tábornok rehabilitációjához hozzájárulni szándékoznak – önérzetük teljes felháborodásával el- és visszautasítják.”⁸⁷

Az országos honvédegylés előzményei

Az Országos Honvédegylet Központi Választmánya 1884. november 29-én körlevelet küldött a vidéki szervezeteknek, mert próbálták felmérni, hogy az érzékelhetően újjáéledő honvédegyleti mozgalom hány aktív egylettel és taggal rendelkezik. Ennek érdekében a következő adatokat kellett minden tagszervezetnek beküldeni: nyilatkozat az egylet működéséről, a helyi választmány és a tagok névsora, az egylet tagságának létszáma, a szervezet pontos címe, elnökének és jegyzőjének neve, valamint az egylet alapszabálya.⁸⁸ Ugyanakkor kihasználva a Görgei megítélése körül kirobbant heves vitát és érzelmeket felszólította őket, hogy mozgósítsák tagjaikat, szervezzék újra önmagukat, s kapcsolódjanak be a honvédegyleti közösség életébe, hiszen közös ügyük 1848/1849 szellemiségének őrzése és a volt honvédek érdekeinek képviselete. A felhívásnak számos egylet eleget tett, több példát találunk arra is, hogy

⁸³ Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok*, 2. köt. 50.

⁸⁴ Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok*, 1. köt. 90.

⁸⁵ Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok*, 2. köt. 415.

⁸⁶ *Görgei „rehabilitálása”*. *Ellenzék*, 1884. (5. évf.) 218. sz. szeptember 18. 4.

⁸⁷ *A Görgey-ügy*. *Politikai Újdonságok*, 1884. (30. évf.) 39. sz. szeptember 24. 541.

⁸⁸ *Hadtörténelmi Levéltár VI.14. 2.d. Az Országos Honvédegylet Központi Választmányának körülete a honvédegyletekhez*, 1884. november 29.

korábban létező, de időközben tevékenységét szüneteltető egyesület alakult újjá, ilyen volt például a Szeged városi Honvédegylet.⁸⁹

Egy valóban a vitára koncentráló országos honvédegylet összehívásának mindez elengedhetetlen előfeltétele volt. A Heves megyei Honvédegylet 1884. december 3-i jegyzőkönyvéből azonban kiderül az is, hogy az országos összejövetelt eredetileg 1884. december 15-én tervezték megtartani Budapesten, a Görgei-ügy súlya miatt azonban a Központi Választmány bizonytalan időre elhalasztotta azt.⁹⁰ Az előzőekben már utaltunk rá, hogy az Arad városi és vidéki Honvédegylet 1885. március 15-ére Aradra tervezett országos honvédegyletét szervezni. Az aradiak azzal érveltek, hogy a Központi Választmány tagjait egy évre választották meg, ez 1884 májusában lejárt, ennél fogva megszűnt minden rendelkezési jogosultsága. Határozottan elítélték az Országos Honvédegylet vezetőségének halasztási törekvéseit, és azzal vádolták, hogy ezzel akarják lehetetlenné tenni, miszerint az egyesületek véleményét formálhasanak és közösen nyilatkozhassanak a Görgeit felmenteni akaró törekvésekről.⁹¹

Az aradiak vádjai nem voltak teljesen alaptalanok, mert a honvédegyleti mozgalom országos vezetői érzékelték a felfokozott hangulatot és a honvédegyletek többségének ellenállását a Görgei-ügy kapcsán, s természetesen igyekeztek elkerülni a várható botrányt, ezért többször is azt hangoztatták, hogy a fővezér körül kialakult vita nem képezheti tárgyát az országos honvédegyletnek.⁹² A következő hetekben az aradiak mellett több egyesület is megvádolta a Központi Választmányt, hogy minden eszközzel el akarják érni, hogy a Görgei megítélésének kérdése ne kerüljön napirendre. Az Esztergomi városi Honvédegylet elnöke, Burján Pál például azt hangoztatta, hogy a gyűlés tárgysorozatának megállapítása nem a Központi Választmány feladata, hiszen lejárt a mandátumuk, meggyőződése szerint ez már az új választmány hatáskörébe tartozik.

Az előzményekből már sejteni lehetett, hogy az országos gyűlés parázs viták színtere lesz, s nem kerülhető el a botrány sem. A felfokozott hangulatban óriási figyelmet kapott az 1848-as öreg honvédek éves találkozója, s az eseményt a rendőrség külön is biztosította.⁹³

Az 1885. március 9–10-én megtartott országos honvédegylet

1885. március 9-én a pesti vármegyeháza tanácstermében nagy számban jelentek meg az 1848-as volt honvédek. A találkozón végül 52 honvédegylet képviselte magát közel 150 fővel.⁹⁴ Az óriási érdeklődésre jellemző, hogy a honvédeken kívül szépszámu „civil” is megjelent, s ott voltak a rendőrség képviselői is. A jelenlévők között szép számmal akadtak olyan volt honvédek is, akik nem rendelkeztek megbízólevéllel, ők az érdeklődőkkel együtt a karzaton foglaltak helyet, véleményt alkothattak, de szavazati joggal csak az egyesületek megbízott képviselői bírtak.⁹⁵

Az összejövetelen az Országos Honvédegylet vezetése Tisza László elnökkel az élén egyértelműen Görgei áruló vád alóli felmentése mellett foglalt állást. Velük szemben a közvélemény nagy részét képviselő honvédegyletek álltak, akik Görgeit továbbra is árulónak

⁸⁹ Hadtörténelmi Levéltár VI.14. 2.d. Szeged városi Honvédegylet válasza az Országos Egyesületének Központi Választmányának.

⁹⁰ *A hevesmegyei 1848-49-iki honvédek egylete 1884. évi decz. 3-án tartott választmányi ülésének jegyzőkönyvéből.* Eger, 1884. (23. évf.) 51. sz. december 18. 467.

⁹¹ Uo.

⁹² Uo.

⁹³ *A honvéd-egyletek küldötteihez.* Függetlenség, 1885. (6. évf.) 65. sz. március 7. 1.

⁹⁴ Farkas: *„Régi honvédek”,* 1049–1050.

⁹⁵ *A névtelen hősök maradékai.* Budapest Hírlap, 1885. (5. évf.) 68. sz. március 10. melléklet 1–2.

tekintették. Néhány egyesület megkísérelte megelőzni a botrányt, és el szeretnék volna érni, hogy Görgői rehabilitációjának kérdése ne kerüljön napirendre.⁹⁶ A beszámolókból az derül ki, hogy a megjelentek rendkívül idegesek, feszültek voltak, puskaporos légkör uralta az országos honvédegylet. A napirendi pontok között a honvédegylet szempontjából fontos kérdések is szerepeltek ugyan, a jelenlévők azonban mindannyian a Görgői-ügy lezárását, megvitatását várták, vagy próbálták azt megkerülni.⁹⁷

A gyűlést Tisza László igyekezett a legnagyobb tapintattal levezetni, mégis érződött, hogy komoly botrány van készülőben. Már az elején elszabadultak az indulatok, amikor az egymással is rivalizáló fővárosi honvédegyletek kérdése került megvitatásra. Több éves, évtizedes személyes sérelmek bukkantak itt felszínre, amelyek miatt nem lehetett korábban azokat egységbe tömöríteni, márpedig a közös, egységes fellépés adott volna még nagyobb súlyt a mozgalomnak.

Egy következő napirendi pontban azt az indítványt vitatták meg, amely szerint az Országos Honvédegylet fő kötelességévé kell tenni, hogy felügyeljen az 1848/1849-es honvédség szellemi és anyagi érdekeire, kísérje figyelemmel s ellenőrizze az egyes egyesületek tevékenységét, pénzügyeit, és lépjen fel minden olyan törekvéssel, esettel szemben, amely szegvenyt hoz a honvéd ügyre, a honvéd névre. Boócz Lajos,⁹⁸ a budai egyesület elnöke tiltakozott azon bevett gyakorlat ellen, miszerint a vidéki honvédegységek a központi vezetőség beleegyezése nélkül gyűjtéseket rendeznek, s a maguk céljaira mulatságokat tartanak. Az indítványt eredeti formájában elvetették ugyan, de elfogadták Visontai Kovács László kompromisszumos javaslatát. Ennek értelmében a jövőben az ilyen rendezvényekről utólag be kell számolniuk az egyleteknek. Egyetértettek az elnöklő Tisza László azon indítványával is, hogy az alapszabályokat csak a következő közgyűlésen vitassák meg.⁹⁹

Ezt követően került sor a várva várt „ütközetre”, döntést kellett hozni arról, hogy megvittassák-e a Görgői felmentését célzó kezdeményezést, avagy sem. A Görgői mellett kardoskodók kisebbségben lévő csoportjának láthatóan az volt a célja, hogy megakadályozzák a kérdés napirendre vételét. Felmérték ugyanis, hogy ha ezt nem sikerül elérniük, az Országos Honvédegylet vezetése komoly presztízsvesztést szenved el, hiszen a már ismert honvédegyleti álláspontok alapján előre meg lehetett jósolni a várható eredményt. A napirendre vételről végül név szerinti szavazást rendeltek el, amelyen meglepően szoros eredmény született, ugyanis mindösszesen 8 szavazatnyi különbséggel kerekedtek csak felül a kérdést tárgyalni kívánók.¹⁰⁰

A Görgői-kérdést napirendre tűzték tehát, s az olykor már-már a becsületsértés határát súroló vita közben három indítvány fogalmazódott meg. A Sopron megyei Honvédegylet képviselői felhatalmazásuknak megfelelően a Görgői rehabilitálását s ezáltal az eredeti nyilatkozatot helyeslő javaslatot fogalmazták meg. A komáromi egyesület képviselői indítványukban elítélték ugyan a volt fővezér felmentésére irányuló mozgalmat, de Görgői megítélését az utókorra bízták volna (ennek elfogadása esetén az Országos Honvédegylet vezetése nagyobb presztízsvesztés nélkül kerülhetett volna ki az ügyből). A szabolcsi honvédegylet képviselőinek javaslata ezzel szemben határozottan elutasította a kezdeményezést, s Görgőit továbbra is a szabadságharc egyértelmű árulójának bélyegezte.¹⁰¹ A végső szavazás előtt

⁹⁶ Tóth: „Koszorút a hősnék sírhalmára”, 189.

⁹⁷ *A névtelen hősök maradványai*. Budapest Hírlap, 1885. (5. évf.) 68. sz. március 10. melléklet 1-2.

⁹⁸ Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok*, 1. köt. 202.

⁹⁹ *A névtelen hősök maradványai*. Budapest Hírlap, 1885. (5. évf.) 68. sz. március 10. melléklet 1-2.

¹⁰⁰ *A magyar orsz. honvédegylet*. Ellenzék, 1885. (6. évf.) 57. sz. március 10. 222.

¹⁰¹ *48-as honvédek országos honvédegylete*. Pesti Hírlap, 1885. (7. évf.) 68. sz. március 10. 4.

parázs hangulatú vitában próbálták meggyőzni a rehabilitációellenes honvédeket álláspontjuk megváltoztatására, a szabolcsiakat pedig arra kérték, hogy gyakoroljanak önmérsékletet, s vonják vissza indítványukat – sikertelenül.¹⁰²

Az országos honvédegylés végül meghozta ítéletét az egykori fővezérről, és a következő nyilatkozatot fogadták el: „Mondja ki az Országos Honvédegylés, mint a kérdésben egyedül illetékes fórum, miszerint Görgey Arthur 1848/49-iki szabadságharcunk fővezére érdekében, 1884. május 30-ik napján bajtársaink egy kis töredéke által kibocsátott és a történelem meghamisításra és ezáltal az utónemzedék félrevezetésére célzó nyilatkozat aláírásának egyoldalú eljárását rosszalja és azt magától nem csak elutasítja, komoly higgadt, megfontolás után Isten és ember előtt ünnepélyesen kinyilatkoztatja, hogy a nemzet közvéleménye által már 35 évvel ezelőtt Görgey Arthurra kimondott hazaárulás vádját fenntartja, őt a hazára erkölcsileg halottnak nyilvánítja.”¹⁰³

A nyilatkozat elfogadását követően paródiába illő jelenetekre került sor, s a Görgei vád alóli felmentését pártolók többsége kivonult a teremből, Tisza pedig lemondott az Országos Honvédegylet elnöki pozíciójáról. A helyzet még jobban eldurvult, amikor a gyűlésen maradt, jobbára ellenzéki politikai beállítottságú öreg honvédek megpróbálták új elnökséget és tisztikart választani. A rendőrség, hogy megakadályozza a még nagyobb konfliktust, ekkor feloszlatta a gyűlést. A feloszlatast követően az ellenzéki többség a Pannónia vendéglőben folytatta a megbeszélést, s elhatározták, hogy másnap folytatják a gyűlést, amelyre Tiszát is meghívják, biztosítva őt arról, hogy a győztes többség is bizalommal viseltetik iránta, és hajlandó újra megválasztani elnöknek. Kijelentették azt is, hogy Görgei elítélése azért volt elkerülhetetlen, mert a felmentést pártoló volt honvédek és tisztek mint testület írták alá a nyilatkozatot és helyezték el azt a Nemzeti Múzeumban. Görgei elítélése szerintük ezzel szemben szolgáltatott erkölcsi elégtételt számukra.¹⁰⁴

Másnap immár nyugodtabb körülmények között folytatódott az országos gyűlés, s ezen Tiszát megerősítették az Országos Honvédegylet elnöki tisztségében. A Görgei-ügy zárásaként pedig az országos honvédegyleti mozgalom elfogadta a szabolcsiak indítványát, és az árulás vádjában ismételten elítélte Görgei Artúrt.¹⁰⁵ Tiszát megerősítették tehát elnöki pozíciójában, a tisztújítás azonban ekkor elmaradt, erre majd csak az 1885. október 12-én tartott országos honvédegylésen kerül sor, ahol egyébként szintén Tisza Lászlót választották elnöknek.¹⁰⁶

Görgei vád alóli tisztázásának ügyével még hosszú évekig foglalkozott a sajtó, olykor erőteljesen személyes szálakat is megpendítve. Mikár Zsigmond, a mozgalom egyik elindítója becsületsértés címén sajtópert is kezdeményezett a Függetlenség című lap egyik szerkesztőjével és egykori honvéd bajtársával, Babos Károly főhadnaggyal szemben, mert „megbotozott hős”-nek titulálták, illetve gúnyos megjegyzéseket tettek rá: “Mikár úr keményen meg van verve, hogy egyhamar nem fog rehabilitálni.” Igaz, a pert nem nyerte meg, de az eset arra mindenképpen rávilágít, hogy milyen érzelmeket kavart még az 1880-as évek közepén is Görgei személye egykori bajtársai körében, s a szembenálló felek ki- és megbékéltetése szinte lehetetlen volt.¹⁰⁷

¹⁰² Az országos honvédegylés. Politikai Újdonságok, 1885. (31. évf.) 10. sz. március 11. 133.

¹⁰³ Tóth Sándor: „Koszorút a hősnek sírhalmára”, 190.

¹⁰⁴ A 48-as honvédek orsz. egyesülete. Eger, 1885. (24. évf.) 12. sz. március 17. 101.

¹⁰⁵ Az országos honvédegylés. Politikai Újdonságok, 1885. (31. évf.) 10. sz. március 11. 133.

¹⁰⁶ Ress: A Somogy megyei Honvédegylet története, 130.

¹⁰⁷ Ress Zoltán: Egy megosztó személyiség – Mikár Zsigmond élete és botrányai. In: Forgács Márton – Sallay Gergely – Závodi Szilvia (szerk.): Hadtörténeti Múzeum Értesítője 20. Budapest, 2020. 216.

A tények ismeretében azt mindenképpen megállapíthatjuk, hogy a Görgői felmentésére irányuló kezdeményezés egyértelműen pozitív hatást gyakorolt a honvédegyleti mozgalomra. Lezárt egy közel másfél évtizedes botrányokkal, pereskedésekkel teli időszakot, s habár a régi személyi ellentétek többnyire továbbra is megmaradtak, a „honvéd-kérdés”, a veterán honvédek sorsával való foglalkozás újra napirendre került. Pozitív volt ez a hatás azért is, mert sok esetben már nem vagy alig működő honvédegyletek éledtek újra, s tagjaik markáns véleményt formáltak egy a múltjukat meghatározó, de a jelenre is kiható megosztó történelmi személyiségről. Az 1885. márciusi országos honvédgyűlés kapcsán például a Szeged városi Honvédegylet is jelezte az országos vezetés felé, hogy újra alakult.¹⁰⁸

A mozgalom Tisza László 1883–1892 közötti elnöksége alatt volt a leghatékonyabb, a Görgői-ügy mellett olyan fontos témák kerültek ismét előtérbe, mint a honvédösszeírás kérdése, amelyet Mikár Zsigmond 1891-ben megjelentetett Honvédnévkönyve teljesített,¹⁰⁹ vagy a honvéd segélyezés és nyugdíjazás ügye. 1885–1886-ban számos honvédegylet készítette el új alapszabályát, közéjük tartozott a Somogy megyei Honvédegylet is. Az 1890-es évek meghatározó történelmi évfordulói (például a szabadságharc félszázéves évfordulója, a Millennium), emlékmű átadásai (többek között az aradi Szabadság szobor), 1848/1849 meghatározó történelmi személyiségeinek halála (Andrássy Gyula gróf, Kossuth Lajos, Perczel Mór) lehetőséget teremtett arra, hogy az egyletek folyamatosan jelen lehessenek a mindennapi életben, a mozgalom ekkor élte újabb fénykorát.

Görgői Artúr történelmi szerepének megítélésével kapcsolatban a rehabilitációs mozgalom jelentette az utolsó nagyobb vitát, az ezt követő években lényegesen ritkultak irányában az ellenséges megnyilvánulások. A felfokozott, érzelmeiktől átítatott eseményeknek azonban minden bizonnyal hatásuk volt arra, hogy a tábornok öccse, Görgey István¹¹⁰ egykori honvéd százados három kötetben feldolgozza Artúr bátyja 1848/1849-es tevékenységét, s közreadja az erre vonatkozó legfontosabb iratokat.¹¹¹ Az emlékek megkopását vagy az idő múlása által lehetővé vált hitelesebb ítélet megszületését bizonyítja, hogy 1916-ban a kilencvennyolc éves korában elhunyt agg tábornok ravatalánál immár ott voltak a még élő 1848-as veterán honvédek és a Honvédménház lakói is.¹¹² Kétségtelen, azon honvédegyleteket tagjait igazolta a történelem, akik Görgői megítélését, történelmi szerepének tisztázását az 1880-as években a jövő történészeire bízták.

¹⁰⁸ Hadtörténelmi Levéltár VI.14. 2. d. Szeged városi Honvédegylet válasza az Országos Egyesületének Központi Választmányának.

¹⁰⁹ Ress Zoltán: *Honvédnévkönyvek és honvédösszeírások – Adalékok az 1848–49-es szabadságharc utóéletéhez és kultuszához*. Hadtörténeti Közlemények, 135. évf. (2022) 2. sz. 397–400.

¹¹⁰ Bona Gábor: *Századosok*, 1. köt. 401.

¹¹¹ Görgey István: *1848-1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika*. 1–3. köt. Budapest, 1885–1888.

¹¹² Ress: *Lebó István, első az utolsók között*, 18–19.

ZOLTÁN RESS*The Motion For the Rehabilitation of Artúr Görgei in 1884–1885
And Its Effect on the Veteran Associations*

Barely ten years after the defeat of the Hungarian war of self-defense and revolution of 1848–1849, the first veterans' association was founded in Hungary, and the number of such groups grew to about 90 in the years following the Austro-Hungarian Compromise. The declared goal of these associations was to support the wounded veterans and the families of the fallen soldiers of the war, to preserve the ideas and memory of the revolution, and to represent the surviving soldiers. Their beliefs were defined by their loyalty to Lajos Kossuth, the former Governor-President was a revered hero in their eyes. Therefore it is understandable that the motion to redefine the historical role of General Artúr Görgei, and absolve him of the accusations of treason in the mid-1880s faced considerable resistance and anger. This study examines the reactions to this motion from the members of the veterans' associations, how it motivated even those organizations that had no real activity for a long time, how it divided the already less than unified veterans' movement, and finally the verdict of the national assembly of these associations on their former leader.

GULYÁS ADRIENN

Honvédnők utóélete a dualizmus korában

*„A magyar hadseregben több nő szolgált férfiruhában.
Majd mindenik hadtest katonái emlékeznek egyre,
s tudnak róla csodás anekdotákat.”*

A reformkor, majd az azt követő 1848–1849-es forradalom és szabadságharc a történeti kutatások és a nemzeti emlékezetpolitika szempontjából mindig is a magyar történelem leg-gazdagabb időszakai közé tartozott. Az elmúlt évtizedek-évszázadok során a korszak mindig újabb és újabb nézőpontokkal, értelmezésekkel bővült, és akár pozitív, akár negatív színeze-tet kaptak az események vagy az adott kor történelmi személyiségei, mégis minden történész generációban, regnáló politikai rendszerben megfogalmazódott az igény, hogy valamikép-pen újraértelmezze, beillessze az eseményeket korszaka politikai berendezkedésébe, társa-dalmi felfogásába. Ez a hagyomány ma sincsen másképp, aminek pozitív hozadéka, hogy az elmúlt évtizedek történeti kutatásainak szeme kinyílt a nő világára, művészetére, történelmi szerepvállalására és a jelen tanulmány témaválasztásának tekintetében a nő katonáskodásá-nak kérdéskörére.

A 19. századra vonatkozó nőtörténetíráson belül számos izgalmas irányzatot lelhetünk fel, kezdve az összefoglaló monografikus írásokkal, Fábri Anna munkásságával, aki a nő iro-dalmi tevékenységét,² hivatását vizsgálja,³ a családtörténeti kutatásokon keresztül⁴ egészen a nő különböző társadalmi szerepekben, foglalkozásokban, élethelyzetekben való helytállá-sáig.⁵ Ezen a vonalon haladva a nők katonáskodásának kérdése még további színezetet kap,

¹ Jókai Mór: *Emléksorok Napló 1848-49-ből*. Budapest, 1980. 134.

² Fábri Anna: *„A szép tiltott táj felé”*. Budapest, 1996.

³ Fábri Anna (szerk.): *A nő és hivatása*. 1-2. köt. Budapest, 1999.; Fábri Anna – Várkonyi Gábor (szerk.): *A nők világa*. Budapest, 1999.

⁴ Bálint Petra: *Szívtelen anyák és gonosz mostohák? Az érzelmek és kifejezési formáik a 18–19. szá-zadi bűnperekben*. In: Erdélyi Gabriella (szerk.): *Érzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Ma-gyarországon 1500–1850*. Budapest, 2019. 172–199.; Gyimesi Emese: *Mozaik család gyerekszem-mel*. In: Erdélyi: *Érzelmek és mostohák*, 241–263.; Kucserka Zsófia: *Házasság és családmodellek. Slachta Etelka magáncélú és közhasznú írásaiban*. In: Erdélyi: *Érzelmek és mostohák*, 264–289.; Gyáni Gábor: *A nő élete – történelmi perspektívában*. Budapest, 2021. 149–196.

⁵ Ács Anna: *Kisfaludy Sándorné Szegedy Róza: gazdálkodó nagyasasszony a 19. század elején*. In: Fábri–Várkonyi (szerk.): *A nők világa*, 29–37.; Krász Lilla: *„...és világra jött a gyermek...” A bába-mesterség mint női hivatás a 18. századi Magyarországon*. In: Fábri–Várkonyi (szerk.): *A nők vi-lága*, 69–88.; Kiss Csilla: *„Királynő vagy te a művészet országában!” A színésznői szerepkör viz-szálata a 19. századi Magyarországon*. In: Fábri–Várkonyi (szerk.): *A nők világa*, 89–108.; László Ferenc: *A nők mint a reformkori társas élet főszereplői*. In: Fábri–Várkonyi (szerk.): *A nők világa*, 161–170.; Merényi Hajnalka: *„Átültetett virágok” Nők a magyar szabadságharc utáni emigráció-ban*. In: Fábri–Várkonyi (szerk.): *A nők világa*, 171–184.; Borbíró Fanni: *„Föl a tett mezejére, pol-gártársnőim!” 1848–49*. Rubicon, 12. évf. (2001) 6. sz. 34–36.

hiszen az eddigi kutatások nők által is végezhető vagy alapvetően női foglalkozások, társadalmi szerepkörök vizsgálatát végezték el, míg a honvédnő-kutatás a katonanők helyzetét egy főként férfiak által uralt területen vizsgálja. A nőtörténetírásról belül tehát speciális helyet foglal el a honvédnők életének feltárása, hiszen a téma szervesen kapcsolódik a had-, a nő- és – utóéletüket tekintve – a kultusztörténet területéhez is.

A különböző anekdoták, életrajzok és visszaemlékezésekben található említések mellett számos forrás bizonyítja a honvédnők fegyveres részvételét az önvédelmi, majd függetlenségi harcokban. Bár rendkívül érdekes a honvédnők katonai tevékenysége, hiszen a hősiesség, vagyis az eszményíthető időszak a forradalom és szabadságharcban való részvétel idejére datálható, ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy vajon mi történt utána. A jelen tanulmány célja elsősorban az, hogy a honvédnők utóéletét helyezze a fókuszba, ami kiegészül a magyar katonanők utolsó éveinek, évtizedeinek vizsgálatával, amennyiben azok a tanulmány vizsgálati időszakába, azaz a dualizmus korszakára esnek. Felmerül a kérdés, hogy vajon a mundért öltő nők mennyire voltak ismertek saját generációjuk vagy az ország közvéleménye számára. Milyen információk forogtak róluk közkézen, és vajon a pályájukat, tetteiket megörökítő írások mennyire adták vissza tényleges szerepvállalásukat, igazi teljesítményüket?

A honvédnők kérdése a 19. század had-, nő- és kultusztörténetének igen speciális formációja, ennek ellenére több olyan munka is született a korszakban, amely kifejezetten a nők szerepvállalását kívánta bemutatni. Tökéletes példák erre Hegedűs János⁶ és Farkas Emőd munkái⁷ vagy a Vahot Imre és Gánóczy Flóris szerkesztésében megjelent *Honvédek könyvének* Urvári Lajos által írt *Hölgyhonvédek* fejezete.⁸ Ennek a jelenségnek az egyik oka az, hogy a 19. század végi, 20. század eleji szellemiség erősen romantizált, ezáltal a mindennapok hősies elképzeléseibe tökéletesen beleillett a harcoló nő képe. Nem véletlen, hogy a szájhagyomány útján terjedő, majd később lejegyzett történetekben rendkívül sokszor előkerült a hazájáért kardot ragadó nő. Ilyen honvédnőkre, nemzetőr alakulatokkal vonuló nőkre⁹ történő utalásokkal, történetekkel találkozhatunk a 19. századi életrajzokban, naplókban, visszaemlékezésekben, szépirodalmi művekben, anekdotagyűjteményekben, a dualizmus időszakának nagy történeti összefoglalóiban vagy a korabeli sajtóban. A harcos amazon képe azonban nem csupán fantazmagória, hanem bizonyíthatóan létező jelenség. Bár számos vízió szövi át az utókor által néha kibővített történeteket, a kor embere tisztában volt a történetek valóságtartalmával. Nem véletlenül olvashatjuk Jókai Mór naplójában a következő sorokat: „A magyar hadseregben több nő szolgált férfiruhában. Majd mindenik hadtest katonái emlékeznek egyre, s tudnak róla csodás anekdotákat.”¹⁰

⁶ Hegedűs János: *Nők a magyar nemzet nagy napjaiban*. Nagybecskerek, 1904.

⁷ Farkas Emőd: *Magyar nők a szabadságharcban*. Budapest, 1901.; Farkas Emőd: *Az 1848/49-ki szabadságharc hősnői*. Budapest, 1901.

⁸ Urvári Lajos: *Hölgyhonvédek*. In: Vahot Imre – Gánóczy Flóris (szerk.): *Honvédek könyve*. 1. köt. Pest, 1861.

⁹ Több helyen is olvasható a 'nemzetőrnő' kifejezés, amely félreértelmezésre adhat okot, hiszen a nemzeti őrseregről szóló 1848. évi XXII. törvénycikk kizárta a lehetőségét nők nemzetőrséghez való csatlakozásának. Bár a törvény egyértelműen nem tiltja ezt, a 200 pengő forint értékű házzal vagy földtulajdonnal való rendelkezés, vagy a 100 pengő forint értékű éves tiszta jövedelem kizáró tényezőnek tekinthető a nők munkavállalása nélkül. Ennek tükrében mind a *Szoknyás nemzetőr* című anekdota, mely a Békés megyei Zilahinét nemzetőrként azonosítja (Farkas: *Az 1848/49-ki szabadságharc hősnői*, 37–38.), mind a 'női-nemzetőrsereg' (Életképek, 6. évf. [1848] 13. sz. 397.) vagy a 'hölgy-nemzetőrség' (Regélő-Pesti Divatlap. Szerk. Vahot Imre 1. félévi évf. [1848] 18. sz. 488.) kifejezések csupán a korszak költői eufémizmusának tekinthetők.

¹⁰ Jókai: *Emléksorok Napló 1848-49-ből*, 134.

Honvédnők utóélete

Lebstück Mária

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc legismertebb honvédnője a zágrábi születésű Lebstück Mária. Bár számszerűen nem jelent meg több cikk a kortárs sajtóorgánumban Máriáról, mint például kortársnőjéről, Pfiffner Paulináról, mégis jóval ismertebb volt. Vajon mi állhatott „Görgei táborának egy szép virágá!”-nak közismertsége mögött? És vajon ismertségéből mennyit tudott még életében profitálni?¹¹

Lebstück Mária 1830-ban született Zágrábban. Ahogy Jókai Mór is több helyen írja, jó módú, kereskedő családban nőtt fel. Édesanyja rokonsága révén fiatalon felkerülhetett Bécsbe, ahol nagybátyja, Balthasar Simunich báró¹² mellett előkelő nevelésben részesült. Élete 1848 márciusában döntő fordulatot vett, hiszen *Carl* néven csatlakozott a bécsi Akadémiai légiónhoz, azon belül is a Colloredo gróf vezette jogász zászlóaljhoz. A barikádharcol leverése után októberben Magyarországra szökött, harcolt Bábólnánál,¹³ Téténynél,¹⁴ Turcseknél,¹⁵ fegyveres összetűzésbe került Rózsahegynél,¹⁶ Szepesbélánál,¹⁶ Iglón,¹⁷ és ott volt a branyiszkói áttörésnél, a kápolnai csatában, majd annak másnapján a verpeléti ütközetben. Foghíjasan, de részt vett a tavaszi hadjáratban is, hiszen ott volt Hatvannál, de az életrajza szerint Tápióbicske helyett a miskolci hadiállomásra kellett mennie, majd Tokajra, hogy felvegye a huszárfelszerelését, ahonnan rohamra vezényelték a rakamazi ponton-hídon.¹⁸ Rakamazról¹⁹ Szolnokra ment, ahonnan lőszert szállított Komáromba.²⁰ Részt vett a hadjáratot

¹¹ Jókai Mór: *Lebstück Mária*. Közlöny, 2. évf. (1849). 55. sz. 193.

¹² Simunich Balthasar báró császári királyi altábornagy dandár-, hadosztály és hadtestparancsnok volt. Az általa vezetett császári dandár 1848. október végén tört be Magyarországra. A schwechati csatát követően Kossuth Guyon Richárd honvéd ezredesre bízta a Simunich altábornagy elleni hadjárat vezetését. Görgey emlékiratában megemlékezett a honvédek és az altábornagy vezette császári csapatok közötti összecsapásokról. Görgey Artúr: *Életem és működésem*. Budapest, 1988. 1. köt. 224–298.

¹³ Mária a Német Légión két századával együtt Görgey Kornél őrnagy dandárjába került, akiket december 28-án Ottinger vezérőrnagy nehézlövességgel megtámadott. HERMANN, 1991. 6. *Az igazi Mária főhadnagya*.

¹⁴ Jókai Mór: *A női honvéd-hadnagya*. 1848–49. Történelmi Lapok, 1. évf. (1892) 6. sz. 47.

¹⁵ A turcseki ütközet Jókai Mórnál nem olvasható, csupán az eredeti életrajzban. LEBSTÜCK MÁRIA ÉLETRAJZA [kézirat] 6. Kézhez kaptam Jónák Tamástól, 2022. március 14.

¹⁶ Jókai: *A női honvéd-hadnagya*, 6. sz. 47.

¹⁷ Az iglói rajtaütést szintén csak az eredeti életrajz említi, ütközetként. LEBSTÜCK MÁRIA ÉLETRAJZA, 6–7.

¹⁸ Jókai: *A női honvéd-hadnagya*, 6. sz. 47.; Jókai Mór: *A női honvéd-hadnagya*. 1848–49. Történelmi Lapok, 1. évf. (1892) 7. sz. 68–69. Az ütközetek, csaták helyszíneit logikusabb sorrendbe állítottam, Jókai Mór írásában időrendben másképpen követik egymást.

¹⁹ A rakamazi lovasroham mind Jókainál, mind a Mária ma is élő leszármazottja, Jónák Tamás által átadott életrajzban szerepel, azt Hegyaljai Kiss Géza is valószínűleg átvehetett. A lovasroham tényét megkérdőjelezi, hogy Rakamaz kétszer vált hadműveleti területté. Elsőként 1849. január 31-én a tokaji ütközet során, majd 1849. június 28-án a cári csapatok fosztották ki. Mária azonban a tavaszi hadjárat során tartózkodott ott, ami már önmagában kronológiai zavart okoz, emellett a tokaji ütközet során a szembenálló felek, Franz Schlik és Klapka György csapatai élénk tűzharcot folytattak a két partról, de lovasrohamra nem került sor.

²⁰ A lőszerszállítás feladata nem tekinthető teljesen hitelesnek annak tekintetében, hogy a magyar főszereg legközelebb Buda ostrománál kapott jelentősebb lőszerutánpótlást. In: Hermann Róbert: *Az igazi Mária főhadnagya*. Magyar Huszár, 1. évf. (1991) 1. sz. 6.

lezáró budai vár bevételében. Mária kalandos katonai pályafutását fegyverletétel, aradi várfogság, állandó kihallgatások és végül horvátországi internálás követte.²¹

A bátor huszárfőhadnagy életére elsőként Jókai hívta fel a figyelmet, aki az 1849. márciusi *Közlönyben* „*Görgei táborának egy szép virága!*”-ként emlékezik meg róla.²² Az író szerint már 1849 májusában találkozott Máriával a fővárosban, majd legközelebb 1891-ben a frissen megnyílt '48-as ereklye kiállításon.²³ A Függetlenségi és 48-as Párt kezdeményezésére létrehozott kiállítást a budapesti Vigadó épületében rendezték be,²⁴ mely rendezvényen Mária egykori honvédként kérelmezte, hogy a Kossuth-szobában őrködhessen.²⁵ A pénztárnál és a Kossuth szobában is őrködő női főhadnagy nagy feltűnést keltett a látogatók között, Jókai ekkor döntötte el, hogy teljes egészében lejegyzi Mária történetét.²⁶ Így született meg *A női honvéd-hadnagy* című írása, mely két részletben jelent meg az 1848-49. *Történelmi Lapokban* 1892-ben.²⁷ Mária életrajzát népszerűsítő jelleggel több helyen is megjelentette, például a *Pesti Hírlapban*²⁸ vagy a *Közlönyben* megjelent cikkét a *Budapesti Hírlapban*.²⁹ Életrajzi írásai azonban csak összefoglaló jellegűek, hiszen a Jónák család jóvoltából birtokba került teljesnek mondható életrajz mintegy huszonhárom gépelt oldalon keresztül meséli el a honvédnő életét.³⁰ A teljes életrajznak hála fény derül olyan érdekességekre, mint hogy Mária Jónák Józseffel kötött házasságának felbontása nem formahiba miatt történt, hanem valójában közös megegyezésen alapult.³¹ Mária aradi fogsága, majd horvátországi internálása után Győrben élt Pasché Gyula³² egykori honvéd főhadnaggal. Később Komáromba költöztek, ahol 1868-ban férje „*phtysis*”-ben vagyis száraz kórban elhunyt.³³ Mária ezt követően költözött fiával Budára, majd később Újpestre. Mária budai éveire jellemző volt, hogy minden honvédeknek szervezett rendezvény lelkes résztvevője volt. 1882. május 23-án ott volt a budai vár bevételének 33. évfordulója alkalmából rendezett honvédünnepélyen. Az ünnepi menettel tartva Károly főhadnagy, azaz Mária is felkereste az ostromban elesett bajtársainak sírjait a Krisztinavárosi temetőben.³⁴ 1888 augusztusában elutazott a győri vete-ránünnepélyre,³⁵ Aradra a vértanúk szobrának leleplezésére, és természetesen 1891-ben a frissen megnyílt '48-as ereklye kiállításon is kötelező jelleggel részt vett.³⁶ Újpesti évei már

²¹ Jókai: *A női honvéd-hadnagy*, 6. sz. 47.; Jókai: *A női honvéd-hadnagy*, 7. sz. 68–69. Az ütközetek, csaták helyszíneit logikusabb sorrendbe tettem, Jókai Mór írásában másképpen követik egymást időrendben.

²² Jókai: *Lebstück Mária*, 193.

²³ *A szabadságharc amazonja*. Budapesti Hírlap, 11. évf. (1891) 250. sz. 6.

²⁴ Makai Ágnes: *A Kossuth-emigráció arany érdemkeresztjeinek újabb példánya*. In: Bíró Sey Katalin (szerk.): *Numizmatikai Közlöny*, 78–79. évf. (1980) 96.

²⁵ *A szabadságharc amazonja*, 6.

²⁶ Jókai: *A női honvéd-hadnagy*, 6. sz. 47.

²⁷ Jókai: *A női honvéd-hadnagy*, 6. sz. 47.; Jókai: *A női honvéd-hadnagy*, 7. sz. 68–69.

²⁸ Jókai Mór: *A női honvéd-hadnagy*. Pesti Hírlap, 14. évf. (1892) 80. sz. 1–3.

²⁹ *A szabadságharc amazonja*, 6.

³⁰ LEBSTÜCK MÁRIA ÉLETRAJZA, 6.

³¹ LEBSTÜCK MÁRIA ÉLETRAJZA, 21.

³² Mikár Zsigmond: *Honvéd Névkönyv. Az 1848/49-diki honvédseregnek 1890-ben még életben volt tagjairól* Budapest, 1891. 156.

³³ Csécs Teréz: *Adalékok Lebstick Mária és Julius Pasche győri éveihez*. In: Arrabona – Múzeumi Közlemények, 43. évf. (2005) 1. sz. 247.

³⁴ *Honvéd-ünnep*. Fővárosi Lapok, 19. évf. (1882) 117. sz. 740.

³⁵ *Magyar amazon*. Pesti Hírlap, 10. évf. (1888) 228. sz. 5.

³⁶ *A szabadságharc amazonja*, 6.

kevésbé voltak mozgalmasak, ráadásul a honvédnő egészségi állapota is megromlott, így nem véletlenül kérte Jókai több helyen is a Csokonai utca 2. szám alatt nyomorgó Mária megsegítését.³⁷ Bár több mint felháborító, hogy a felhívásra összesen két válasz érkezett, melyek közül az egyik számon kérte a szerkesztőségen, hogy adományt kérnek, hiszen a '48-as honvédek sorsának rendezése a kormány feladata.³⁸ Jókai megemlíti, hogy Mária ténylegesen részesült a honvédegyelet által³⁹ a főhadnagynak járó nyugdíjban, de hónapokra lebontva ez a havi 25 forintot sem érte el.⁴⁰ Az inségben élő Mária helyzetének javítása végett kérelmezte, hogy vegyék fel felügyelőnőnek a pesti Honvédmenházba, amely próbálkozása nem hozott eredményt.⁴¹ Egy másik lap szerint később mosónőként végül sikerült a Menházban elhelyezkednie, de csupán az Újpestre való költözéséig dolgozhatott ott.⁴² Mária nehéz sorsát a lakosság adakozására való buzdításával próbálták enyhíteni,⁴³ még Győrben is gyűjtést kezdeményeztek a számára,⁴⁴ azonban az egészségi állapotán ez már nem változtatott. 1892 áprilisában a Pesti Hírlap munkatársa látogatást tett nála, és szomorúan látta, hogy bedagadt lábakkal, ágyban, nagy fájdalmak között él, amit cigarettával és a régi idők nosztalgijával próbál enyhíteni.⁴⁵ Pasché Lebstück Mária-Károly 1892. május 29-én⁴⁶ – öt hónap betegeskedés után⁴⁷ –, hatvankét évesen hunyt el Újpesten. Temetésére május 31-én került sor az újpesti sírkertben.⁴⁸ Elszomorító, hogy az Országos Honvédegyelet Központi Bizottságából senki sem képviseltette magát a búcsúztatón.⁴⁹ Egy évvel később felmerült számára egy illő síremlék felállítása,⁵⁰ ami végül Újpest község felajánlása révén megvalósulhatott. Az emlékoszlop alatt 1894. szeptember 21-én helyezték el a hős honvédnő maradványait.⁵¹ Mária sírját a mai napig a forradalom és a szabadságharc emlékhelyei között tartják számon.⁵²

³⁷ Jókai: *A női honvéd-hadnagy*, 7. sz. 68–69.; Jókai Mór: *Levél a Pesti Hírlap szerkesztőjéhez*. Pesti Hírlap, 14. évf. (1892) 89. sz. 5.

³⁸ Jókai: *Levél a Pesti Hírlap szerkesztőjéhez*, 5.

³⁹ Mikár Zsigmond nem jelöli, hogy Mária pontosan melyik honvédegyeletnek volt a tagja. Mivel neve a nyomtatásból kimaradt személyek névjegyzékében szerepel, elképzelhető, hogy a győri egylet tagja volt, hiszen férje, Pashé Gyula neve is ott szerepel, de akár a budapesti honvédegylet is szóba jöhet. Mikár: *Honvéd Névkönyv* 372., 156. A honvédegyletekről bővebben lásd: Ress Zoltán: *A Hajdúkerületi Honvédegyelet 1848–1849-es honvédigazolászai*. Hadtörténelmi Közlemények, 126. évf. (2013) Különszám. 171–178.

⁴⁰ Jókai: *Levél a Pesti Hírlap szerkesztőjéhez*, 5.

⁴¹ *Rövid hírek*. Fővárosi Lapok, 19. évf. (1882) 39. sz. 255.

⁴² *A szabadságharc amazonja*, 6.

⁴³ *Pasché Lebstück Károly Mária részére*. Pesti Hírlap, 14. évf. (1892) 95. sz. 5.

⁴⁴ *Adományok*. Pesti Hírlap, 14. évf. (1892) 116. sz. 8.

⁴⁵ *Pasché Lebstück Károly Mária részére*, 5.

⁴⁶ Pasché Lebstück Mária gyászjelentése HM Hadtörténeli Múzeum Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 93.35.5/KE

⁴⁷ *Károly főhadnagy meghalt*. Budapesti Hírlap, 12. évf. (1892) 151. sz. 6.

⁴⁸ Pasché Lebstück Mária gyászjelentése HM Hadtörténeli Múzeum Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 93.35.5/KE

⁴⁹ *Pasché Lebstück Károly Máriát*. Pesti Hírlap, 14. évf. (1892) 152. sz. 8.

⁵⁰ *Az újpesti nőhonvéd*. Budapesti Hírlap, 13. évf. (1893) 162. sz. 9.

⁵¹ *Az újpesti nőhonvéd*. Budapesti Hírlap, 14. évf. (1894) 263. sz. 6.

⁵² Katona Tamás – Ráday Mihály (szerk.): *Az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc emlékhelyei*. Budapest, 2020. 3. köt. 404.

A dualizmus időszakában honvédnőként Lebstüek Mária kapott a legnagyobb közfigyelmet, köszönhetően Jókai Mór írásainak, akinek tisztelete és megbecsülése Mária emlékét halhatatlanná tette. Emellett több összefoglaló munkában is helyet kapott a hős huszár főhadnagy, például Vargyas Endre 1867-ben megjelent kötetében⁵³ vagy a Boross Vilmos által szerkesztett 1898-as nemzeti díszműben.⁵⁴ Műtermi fényképével és a hősnőt a tápióbicskei ütközetben ábrázoló egykorú rajzzal együtt Gracza György *Az 1848-1849-iki szabadságharcz történetének* második kötetében is találkozhatunk a nevével. Ezek a kötetek azonban sajnos általában megmaradnak a nevek felsorolása szintjén, így kevésbé informatívak. Emellett tévedések is találhatók, hiszen Mária több mint valószínű, hogy a tápióbicskei ütközetben nem vett részt, hiszen Hatvan után Miskolcra, majd Tokajra kellett mennie,⁵⁵ a Gracza György monográfiájának ötödik kötetében lévő rövid életrajzában pedig téves a születési dátuma.⁵⁶ Az összefoglaló kötetek mellett Rákosi Viktor *Hős fiúk* regényében is feltűnik a nő-honvéd alakjában,⁵⁷ bár sem a Bocskai huszároknál nem szolgált, ahogy Beniczky Lajos ezredes⁵⁸ vagy Querlonde Ferdinánd ezredes⁵⁹ alatt sem.

Bányai Júlia

Lebstüek Mária után Bányai Júlia a második legismertebb honvédnő. Kalandos életét számos életrajz megörökítette. A vizaknai születésű erdélyi honvédnő a főként Bihar vármegyében toborzott 27. honvédzászlóaljban kezdte meg katonai pályafutását.⁶⁰ Az észak-erdélyi hadtestben szolgált, melynek kötelékében részt vett Nagyszeben ostromában, a szelindeki, vizaknai ütközetekben, majd a Szászsebesen és Szászvároson keresztüli visszavonulásban Piskire, majd Dévára.⁶¹ A piski ütközetben gránát okozta sérülést szenvedett, így Déváról a nagyváradi hadikórházba vitték.⁶² Kórházi lábadozása után a frissen előléptetett őrmester nem tért vissza alakulatához,⁶³ hanem az Ormai Norbert ezredes által újonnan felállított I. honvéd vadászrezedhez csatlakozott, melynek központja Nagyvárad volt.⁶⁴ A vadászrezed alá tartozhatott valószínűsíthetően a kolozsvári női vadászalakulat is, mellyel Bányai Júlia feltételezhetően kapcsolatba került, hiszen az alakulat kérvényéhez csatolt névsoron szerepel mint jelenlévő. Mivel az alakulatot idő előtt feloszlatták,⁶⁵ Júlia vadászként visszatért az Erdélyi Érchegységbe, és bár nem Hatvani Imre szabadcsapat vezér, hanem Inczedy László

⁵³ Vargyas Endre: *Magyar szabadságharcz története 1848-49.* Pest, 1867. 363–364.

⁵⁴ Boross Vilmos (szerk.): *Szabadságharczunk emléke.* Budapest, 1898. 124.

⁵⁵ Gracza György: *Az 1848-49-iki Magyar Szabadságharcz Története.* 2. köt. Budapest, 1894. 27., 29.

⁵⁶ Gracza György: *Az 1848-49-iki Magyar Szabadságharcz Története.* 5. köt. Budapest, 1898. 1413–1414.

⁵⁷ Rákosi Viktor: *Hős fiúk.* Budapest, 2016. 71–76. (Eredeti kiadás 1893.)

⁵⁸ Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49.* Budapest, 1987. 105.

⁵⁹ Bona: *Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban,* 275–276.

⁶⁰ Szentkatolnai Bakk Endre: *A női-honvéd-százados.* 1848-49. Történelmi Lapok, 1. évf. (1892) 15. sz. 145.

⁶¹ Hermann Róbert: *Műlovarnóból nőhonvéd.* In: Simon István (szerk.): *Hősök, Akik a nemzetért éltek, haltak.* Budapest, 2008. 92–93.

⁶² Szentkatolnai Bakk A *női-honvéd-százados,* 145.

⁶³ Szentkatolnai Bakk: *A női-honvéd-százados,* 145.

⁶⁴ Süli Attila: *Ormai Norbert, az első aradi vértanú.* Budapest, 2016. 31–48.

⁶⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL-OL) Hm. Ált. 1849. 15. 627/3.; MNL OL - 1848/49-i minisztérium levéltára - Hadügyminisztérium - Általános iratok (H 75) - Iratok - 1849:15627

ezredes segítségére küldték,⁶⁶ részt vett ezt követően Stein Miksa ezredes⁶⁷ vezényletével Gyulafehérvár ostromában.⁶⁸ Miután lefűlelt egy osztrák kém, az ezredes hadnaggyá léptette elő.⁶⁹ A Szászfenes és Gyalu közötti visszavonulásban is részt vett, fontos szerepet vállalva a tábori pénztár kimenekítésében. A hősies tusa közepette ismét sérülést szenvedett, és a fenesi hídról a Szamosba zuhant. Éjszaka a folyóból kimászva sikerült beérnie a magyar csapatokat Zsibón. Hősies helytállásáért főhadnagyi kinevezést kapott.⁷⁰ Júliát később feljebbvalói, Gál Sándor tábornok,⁷¹ Kemény Farkas ezredes⁷² és Kazinczy Lajos ezredes⁷³ különleges feladattal bízták meg.⁷⁴ Néhány aranypénzzel a zsebében Törökországba küldték, hogy Sumlában keresse fel Bemet.⁷⁵ Józef Bem a hős honvédnőt fáradozásaiért századosná léptette elő.⁷⁶ Az emigráns magyarok között találkozott újra volt századparancsnokával, Matta Edével,⁷⁷ akivel 1850. március 2-án egybekeltek.⁷⁸ Júlia ezt követően sem hagyott fel a magyar ügyért való harccal. Részt vett a Mack József őrnagy-féle⁷⁹ összeesküvésben,⁸⁰ később Gál Sándortól kapott buzdító pamfleteket osztogatott titokban Magyarországon,⁸¹ majd Várady Józseffel⁸² Bátorfi és Figyelmesyné álnéven Székelyföldön is hasonló feladatot láttak el. Miután társát letartóztatták, majd kivégezték, Júlia visszatért inkább Törökországba. Férjével élték Konstantinápolyban,⁸³ a Krímben, Szmírnában (ma Izmir), Ciprus szigetén, míg végül Kairóban telepedtek le, ahol egy szállodát nyitottak.⁸⁴ Júlia ötvenkilenc éves korában, 1883. november 1-jén hunyt el Kairóban.⁸⁵

Júlia életére az 1875-től Vizakna plébánosaként működő Szentkatolnai Bakk Endre fiigelt fel először. Az ősi székely főnemesi családból származó Bakk Endre⁸⁶ helytörténeti és

⁶⁶ Hermann Róbert: *Az abrudbányai tragédia, 1849*. Martonvásár, 1999. 156–163.

⁶⁷ Bona: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*, 297.

⁶⁸ Júlia valószínűleg 1849. június 17-e után néhány nappal csatlakozhatott a gyulafehérvári ostromsegreghez, hiszen Kemény Farkas 17-én érte el Zalánát, 18-án Magyarigent, Sárdot, és csak ezt követően történt meg a csapatok átadása Stein ezredesnek. Hermann: *Az abrudbányai tragédia*, 166.

⁶⁹ Szentkatolnai Bakk: *A női-honvéd-százados*, 145.

⁷⁰ Szentkatolnai Bakk Endre: *Az 1848-49-iki szabadságharc alatti események Vizaknán*. Budapest, 1880. 216.

⁷¹ Bona: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*, 156.

⁷² Bona: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*, 194.

⁷³ Bona: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*, 190–191.

⁷⁴ Szentkatolnai Bakk: *A női-honvéd-százados*, 146.

⁷⁵ Szentkatolnai Bakk: *Az 1848-49-iki szabadságharc alatti események Vizaknán*, 217.

⁷⁶ Szentkatolnai Bakk: *A női-honvéd-százados*, 145–146.

⁷⁷ Bona Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*. Budapest, 2009. 2. köt. 75.

⁷⁸ Szentkatolnai Bakk: *A női-honvéd-százados*, 146.

⁷⁹ Bona: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*, 226.

⁸⁰ Hermann: *Műlovarnóból nőhonvéd*, 95.

⁸¹ Szentkatolnai Bakk: *Az 1848-49-iki szabadságharc alatti események Vizaknán*, 218. Bakk korábbi művében 1852 tavaszán írja, hogy Váradyval Székelyföldre utaztak.

⁸² Bona Gábor: *Hadnagysok és főhadnagysok az 1848/49. évi szabadságharcban* Budapest, 1999. 3. köt. 417.

⁸³ Szentkatolnai Bakk: *A női-honvéd-százados*, 146.

⁸⁴ Krónikás: *Matta és Mattáné*. 1848-49. Történelmi Lapok, 4. évf. (1896. február 15.) 30.

⁸⁵ Krónikás: *Matta és Mattáné*, 30.

⁸⁶ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái* (1891–1914) Bakk Endre szócikk ADT [online] (letöltés: 2020. okt. 6.)

genealógiai témákról írt erdélyi lapokba,⁸⁷ legfontosabb munkájának azonban *Az 1848–49-iki Szabadságharcz eseményei Vízaknán*⁸⁸ című monográfiája tekinthető, melyben elsőként olvashatunk Bányai Júliáról. Monográfiájában csupán három oldalt szentelt az erdélyi honvédnő személyének, de 1892-ben már egy teljes életrajzot is megjelentetett az *1848–49. Történelmi Lapokban*,⁸⁹ amit később egy Krónikás néven írt *Matta és Mattáné* című írás is kiegészített.⁹⁰ Mindezen biográfiai írásokat összevetve meglepő, hogy 1901-ig nem merült fel az igény, hogy a vízaknai vadászkisasszonnyal behatóbban foglalkozzanak, annak ellenére sem, hogy sokkal gazdagabb biográfiai források álltak a rendelkezésre, mint például Szentpáli Janka vagy Jagello Apollónia esetében. Legközelebb 1894-ben Gracza György *Az 1848–49-iki magyar szabadságharcz történetének* harmadik kötetében kapott helyet egy Bányai Júliáról készült rajz a Kolozsvári Ereklje Múzeum gyűjteményéből.⁹¹ Az említett rajz a Jókai Mór, Bródy Sándor és Rákosi Viktor nevével fémjelzett 1898-as díszműbe is bekerült.⁹² 1898-ban már egy rövid életrajzot is közöltek róla Szilágyi Farkas *Alsó-Fehér vármegye monográfiája* című munkájában.⁹³ Végül 1901-ben Farkas Emőd foglalkozott behatóbban Júlia történetével, akinek regényes életrajzát *Az 1848/49-ki szabadságharcz* című kötetben is megjelentette.⁹⁴ Az eposzi hőssé emelkedett Bányai Júlia elszánt küzdelmét a túldíszítettség jellemzi. Bár az író híven próbálja követni az eseményeket, érezhető elbeszélésében a mese-szerűség, hiszen Júlia külsejét a következőképpen írja le: „Délcegg termete, szép szabályos olajbarna arcza, ragyogó bogár fekete szeme” volt.⁹⁵ Ezzel a leírással szemben Bakk Endrénél zömök termettel, barna szemmel találkozunk,⁹⁶ míg Kinizsi István kifejezetten „kemény vaskos gyerekként említi” Júliát.⁹⁷

Érdekes tény, hogy a piski ütközetben szerzett sebesülésének körülményeit is leírja Farkas, amiről eddigi kutatásaim során még nem sikerült más forrást fellelnem.⁹⁸ Szintén Farkas Emőd fantáziájának szüleményei lehetnek a szászfenesi hídon zajló kézítása részletei, miszerint Júlia levágott négy kozákot, köztük azt az orosz altisztet is, akinek a lováról később a folyóba esett. Emellett említhetjük még a fiktív lándzsadöfést⁹⁹ is, amely szintén nem szerepel Bakk Endre életrajzaiban. Bakk szerint Júlia levágott egy kozákot, többet feltartóztatott, majd megsérült, és a vízbe hullott saját lováról.¹⁰⁰ Farkas Emőd munkája tehát szépirodalmi stílusban íródott, és az eseményeket is hiányosan veszi sorra, az életrajz eleve a piski ütközetrel indul, így tehát kimaradt Júlia Nagyszeben ostromában, a szelindeki és vízaknai

⁸⁷ Révai Nagy Lexikona 2. köt. Budapest, 1911. 459.

⁸⁸ Szentkatolnai Bakk: *Az 1848–49-iki szabadságharcz alatti események Vízaknán*, id. mű.

⁸⁹ Szentkatolnai Bakk: *A női-honvéd-százados*, 146.

⁹⁰ Krónikás: *Matta és Mattáné*, 30.

⁹¹ Gracza György: *Az 1848–49-iki Magyar Szabadságharcz Története*. Budapest, 1894. 3. köt. 341. Bányai Júlia, Sárogy Gyula nevében 1848/'49-ben honvédszázados címmel.

⁹² Jókai Mór – Bródy Sándor – Rákosi Viktor (szerk.): *Ezernyolcszáz negyvennyolc Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz története képekben*. Budapest, 1898. 160.

⁹³ Szilágyi Farkas: *Alsó-Fehér vármegye monográfiája*. III/1. köt. Nagyenyed, 1898. 416–417.

⁹⁴ Farkas: *Az 1848/49-ki szabadságharcz hősnői*, 116–124.

⁹⁵ Farkas: *Az 1848/49-ki szabadságharcz hősnői*, 117.

⁹⁶ Szentkatolnai Bakk: *A női-honvéd-százados*, 145–146.

⁹⁷ Kossuthné megérkezése alcím alatt lásd: Kinizsi István: *A „Sánta huszár” naplója Történelmi emlékek az 1848–1849-es magyar szabadságharc katonáinak emigrációs életéből Marosvásárhely, 1999. 2. kiadás.* [online] <https://terebe.hu/keletkultinfo/kinizsi.html> (letöltés: 2020. okt. 8.)

⁹⁸ Farkas: *Az 1848/49-ki szabadságharcz hősnői*, 118.

⁹⁹ Farkas: *Az 1848/49-ki szabadságharcz hősnői*, 120–121.

¹⁰⁰ Szentkatolnai Bakk: *A női-honvéd-százados*, 145–146.

ütközetekben való részvétele is. Emellett alakja fellelhető néhány kortárs visszaemlékezés és naplőbejegyzés formájában, melyeket kortársai Júliáról írtak. Farkas Emőd munkáján alapszik az 1901-ben megjelent *Egy magyar amazon* című írás is, mely a Pesti Napló 62. számában olvasható.¹⁰¹ Három évvel később Hegedűs János *Magyar nők a nemzet nagy napjaiban* című munkájában Júlia egy egészen rövid tizenkét soros bejegyzést kapott, melyben több hiba is található. Júliát gazdag földbirtokosnőként írja le, aki a szabadságharc után az Újvilágban mint tengődő kocsmárosné hunyt el.¹⁰² A valóságban Júlia sohasem volt gazdag örökös, és ahogy láttuk, vendéglősként hunyt el Kairóban.¹⁰³

Bár a forrásokban találhatók hiányosságok, Bányai százados abban a szerencsés helyzetben volt, hogy Szentkatolnai Bakk Endre a vizaknai közösség vallási vezetőjeként komolyan foglalkozott a múltjával, így számos döntő jelentőségű irat a birtokába került vagy átment a kezén. Mindezek ellenére Júlia sajtóbeli reprezentációja igen csekély, hiszen Farkas Emőd munkája mellett – melyet alapul vett a Pesti Naplóban 1901-ben megjelent cikk is – tudományosabb igényű vagy terjedelmesebb írás nem jelent meg róla a korszakban. Életével főleg politikai hír- és napilapok foglalkoztak, mindössze egy néhány sor erejéig.

Pfiffner Paulina

A tragikus sorsú Pfiffner Paulina Theresia a harmadik legismertebb honvédnőnek tekinthető, a szabadságharcban való részvételéről mégis sokkal kevesebb információval rendelkezünk, mint személyének utóéletéről, emlékezetéről. Paulina Pfiffner Félix és Müller Anna harmadik gyermekeként született a Csanád vármegyei Mezőhegyesen.¹⁰⁴ A „czéllövés, kocsizás, lovaglás, a szép férfias írás tökéletes elsajátításában” járatos Paulina¹⁰⁵ a vadászatok rendszeres résztvevőjeként „heves / vérmérsékletű, hirtelen fellobbanó mint betséglet érzéssel úgy / bátorsággal is nagy mértékben bíró, a szó teljes értelmében igazi / férfias nő”¹⁰⁶ volt. Már színészként is Ligeti Kálmán álnév alatt férfi ruhát viselve csatlakozott egy erdélyi társulathoz,¹⁰⁷ majd a forradalom hírére a bécsi legionisták közé állt, és József Bem alatt harcolt Erdélyben.¹⁰⁸ A tihucai ütközet során 1849. január 4-én fogságba esett,¹⁰⁹ majd a nagy-szebeni kórházban felfedte valódi kilétét, így a galíciai Olchowze állomásra¹¹⁰ internálták apjához. A hazatérés után Paulina továbbra is férfiként kívánt élni, azonban ennek velejárójaként ismerkedett meg Pécskán egy K. Fáni nevű menekült nővel.¹¹¹ A visszautasított nő feljelentést tett, így politikai okok miatt 1853. szeptember 22-én vádat emelt ellene a Nagy-

¹⁰¹ *Egy magyar amazon*. Pesti Napló 52. évf. (1901) 62. sz. 16.

¹⁰² Hegedűs: *Nők a magyar nemzet nagy napjaiban*, 51.

¹⁰³ Szentkatolnai Bakk: *A női-honvéd-százados*, 145–147.

¹⁰⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltár (a továbbiakban: MNL-BéNL) Mezőhegyesi római katolikus-keresztelő hiteles anyakönyv 1785–1895. Pfiffner Paulina Theresia

¹⁰⁵ Id. Mogyorósy János: *A hős honvéd leány*. Történelmi életrajz a szabadságharcból. Egy szöveg előtti arcképpel. Arad, 1887. 7–8.

¹⁰⁶ MNL-BéNL IV. B. 153. Békés-Csanád vármegye tisztii főorvosának iratai 1850–1860. 1853. évi Közegészségügyre vonatkozó főorvosi iratok 1388/1853. irat. Pfiffner Paulina jellemrajza

¹⁰⁷ Id. Mogyorósy: *A hős honvéd leány*, 10.

¹⁰⁸ Id. Mogyorósy: *A hős honvéd leány*, 11.

¹⁰⁹ Id. Mogyorósy: *A hős honvéd leány*, 12–14.

¹¹⁰ Az osztrák katonai névkönyvekből lehet tudni, hogy ekkor az apja már 1848-as áthelyezését követően Drohowyze állomáshelyen tartózkodott. *Militär Schematismus des österreichischen Kaiserthumes*. Wien. Aus der kais. kön. Hof- und Staats- Aerarial – Druckerei, 1848. 421.

¹¹¹ Id. Mogyorósy: *A hős honvéd leány*, 18.

váradai Haditörvényszék.¹¹² Paulinát letartóztatták és Gyulára kísérték, ahol öngyilkosságot kísérelt meg: „fojo hó 1-ső napján reggeli 9 1/2 órakor – lelopván - a 3 /k vagy 4-/k szobában felaggatott töltött / pisztolyok közül egyet nem- messze az ágyához álva, magát keresz = / túl lötte”.¹¹³ Mivel ekkor már a fizikai vizsgálathoz kihívták Tormássy Lajos főorvost, azonnal kórházba szállították, majd körülbelül négy hét szenvedés után a mellén lévő nagyobb bemeneti seb, „melynek területe egy tenyérnyire löporral volt égetve”, majdnem, a hátán lévő pedig teljesen begyógyult.¹¹⁴ Felépüléséhez ez sem volt elég, így 1853. szeptember 29-én 14 órakor elhunyt. A jegyzőkönyv szerint halálát a bal tüdőben és mellüregben felgyülemelő gennyes váladék okozta, mely elfertőződött és begyulladt.¹¹⁵ Paulinát halála másnapján méltatlanul a köztörvényes bűnözőknek, öngyilkosoknak vagy nincsteleneknek járó „komisz koporsóban”, jelöletlen sírban temették el, a sírkert¹¹⁶ keleti oldalán lévő árokban.¹¹⁷ Halála után egy évvel szüntették meg az ellene folyó vizsgálatot.¹¹⁸

Pfiffner Paulina életéről elsőként Mária hűgának férje, Kovács József¹¹⁹ emlékezett meg, aki személyesen ismerte sógornőjének tragikus sorsát. Paulináról írt életrajzi regénye 1869-ben jelent meg *Egy magyar amazon* címmel.¹²⁰ A Kovács József-féle életrajz vonatkozásátátvéve 1887-ben *A hős honvéd leány*¹²¹ címmel jelent meg a második életrajz, melyet id. Mogyoróssy János gyulai helytörténész, a Békésmegyei Nyilvános Múzeum direktora állított össze.¹²² A két életrajzt követően nem mindennapi életére és annál méltatlanabb elföldelésére egy 1886-os cikkben hívták fel a figyelmet a *Békés* című lapban. A szerző, Bodoky Zoltán és Beliczey István főispán kezdeményezésére adakozást hirdettek egy méltó síremlék állítására.¹²³

A pozitív reakció helyett azonban D. A. úr válaszolt a legélcesebben a hirdetésre a *Békés-Gyulai Híradó* 33. számában, miszerint szenzációhajásznak nevezte, hogy a *Békés* előbb jelentette meg az adakozásra irányuló felhívást, mint riválisa, a *Békés-Gyulai Híradó*.¹²⁴ Miután a nemes cselekedet szinte azonnal ellenállásba ütközött, a helyzetet az id. Mogyoróssy

¹¹² MNL-OL, D 299. A Bach-korszakban politikai szempontból rendőri megfigyelés alatt állt gyanús személyek nyilvántartási lapjai. 9. doboz. 177. irat. Pfiffner Pauline. Rendőri nyilvántartó lapján ekkor már főhadnagyként van feltüntetve.

¹¹³ MNL-BéNL IV. B. 153. Békés-Csanád vármegye tisztii főorvosának iratai 1850–1860. 1853. évi Közegészségügyre vonatkozó főorvosi iratok 1388/1853. irat. Pfiffner Paulina jellemrajza.

¹¹⁴ MNL-BéNL IV. B. 153. Békés-Csanád vármegye tisztii főorvosának iratai 1850–1860. 1853. évi Közegészségügyre vonatkozó főorvosi iratok 1388/1853. irat. Pfiffner Paulina jellemrajza.

¹¹⁵ MNL-BéNL IV. B. 153. Békés-Csanád vármegye tisztii főorvosának iratai 1850–1860. 1853. évi Közegészségügyre vonatkozó főorvosi iratok 1388/1853. irat. Pfiffner Paulina elhalálozásáról a kórházban jelentés.

¹¹⁶ Nagymagyarvárosi sírkert, ma gyulai Szentháromság temető.

¹¹⁷ Id. Mogyoróssy: *A hős honvéd leány*, 21–25. A korszakban jellemző volt, hogy az öngyilkosokat a temető egyik szélső, mindentől kieső részében temették el.

¹¹⁸ MNL-OL D 299. A Bach-korszakban politikai szempontból rendőri megfigyelés alatt állt gyanús személyek nyilvántartási lapjai. 9. doboz. 177. irat. Pfiffner Pauline.

¹¹⁹ Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK), Gyászjelentések: Kovács Józsefné Pfiffner Mária gyászjelentése; Id. Mogyoróssy: *A hős honvéd leány*, 18.; *Halálozás*. Békés 35. évf. (1903) 45. sz. Melléklet

¹²⁰ Kovács József: *Egy magyar amazon*. Arad, 1869.

¹²¹ Id. Mogyoróssy: *A hős honvéd leány*, id. mű

¹²² MNL-BéNL XIV. 4./1. Mogyoróssy János, id. (1805–1893) történész, múzeumalapító irathagyatéka 1603, 1710–1884. 1886. 1. dosszié

¹²³ Bodoky Zoltán: *Egy jeltelen sír*. Békés, 5. évf. (1886) 40. sz. 2.

¹²⁴ Bodoky Zoltán: *D. A. urnak*. Békés, 5. évf. (1886) 42. sz. 3.

János által összehívott, sírkőállítással kapcsolatos értekezlet oldotta meg.¹²⁵ Végül megállapodás született, hogy az emlékkőállítás ügyeit a külön erre a célra létrehozott hetes bizottság fogja intézni, mely a következő tagokból állt: dr. Kovács István, Zöldy János, Terényi Lajos, Dömény Lajos, Mogyoróssy János, Chrisztó Miklós és Bodoky Zoltán. Az ügymenet azonban ismét nehézségekbe ütközött, mivel a bizottság tagjainak fele nem jelent meg időben az alakuló ülésen, melyet így el kellett napolni.¹²⁶ Miután másodsorra már sikerült a szervezetnek hivatalosan felállnia, megkezdtek a gyűjtőívek kiadását,¹²⁷ amit jótékony célú rendezvényekkel is próbáltak segíteni. Az adakozásra való kedvet cirkuszi előadásokkal,¹²⁸ Woititz Gusztáv zongoratanár jóvoltából hangversenyekkel is élesztették, aki zeneműveit is eladásra kínálta, s a bevétel egy részét a sírkőemelésre ajánlotta fel.¹²⁹ 1888. június 10-én megállapodás történt egy 400 forintos díszsiremlék elkészítésére,¹³⁰ végül 1888. augusztus 26-án került sor az emlékoszlop leleplezésére.¹³¹ Az ünnepségen dr. Kovács István megyei főorvos tartotta az emlékbeszédet.¹³² Emellett E. Kovács Gyula, a kolozsvári színház művészeinek előadásában elhangzott a *Pfiffner Paulina emlékezete* című vers, melyet Thuróczy Béla, szeghalmi szolgabírói joggyakornok írt.¹³³ Chrisztó Miklós olvasta fel ezt követően Paulina életrajzát, amit a helyi kórus előadása követett. A napot a szobor fenntartási költségeinek fedezését célzó táncmulatság zárta a Korona vendéglőben,¹³⁴ melyhez külön emléklap is készült, melyen újabb adakozásra kérték a résztvevőket.¹³⁵ A felállított emlékoszlop karbantartásának feladata később Gyula város tanácsának kezébe került, aminek céljából létrehozták a Pfiffner Paulina sírkőalapot. A Békés Megyei Levéltárban a sírkőalapot érintő iratok közül ma is olvasható az alap 1910.,¹³⁶ 1911.,¹³⁷ 1913.¹³⁸ és 1914.¹³⁹ évi zárszámadása, ami hézagosan ugyan, de mutatja, hogy a sírkőalap a Nagy háború alatt is vélhetően működött.¹⁴⁰ A Pfiffner Paulina-alap folyamatos működését mutatja, hogy 1916. május 23-án, még a háború második évében is megtartották az éves közgyűlést, bár az ülésen még mindig az 1914. évi zárszámadást tárgyalták.¹⁴¹

Paulina személyéről, életéről a legtöbb írás a *Békés* című lapban jelent meg. A fővárosban egyedül a *Budapesti Hírlap* közölt róla cikkeket 1886 és 1888 között, melyekből értesülni

¹²⁵ *Felhívás Békés, 5. évf. (1886) 44. sz. 3.*

¹²⁶ *A hetes bizottság ülése; Pfiffner Paulina; A hetes bizottság. Békés, 5. évf. (1886) 45. sz. 3.*

¹²⁷ *Felhívás. Békés, 5. évf. (1886) 46. sz. 1.*

¹²⁸ *Jótékonycélú előadás; Pfiffner Paulina emlékezete. Békés, 6. évf. (1887) 6. sz. Melléklet*

¹²⁹ *Beküldetett; Zongora-tanító minőségben. Békés, 6. évf. (1887) 36. sz. 5.*

¹³⁰ *A Pfiffner Paulina. Békés, 7. évf. (1888) 24. sz. 3.*

¹³¹ Ez azonban nem jelentette azt, hogy a siremlék alatt helyezték volna el a hamvakat, tehát Paulina lenyegében még mindig ugyanolyan méltatlan módon, jelöletlen sírban feküdt.

¹³² *A gyulai amazon. Budapesti Hírlap, 8. évf. (1888) 238. sz. 7.*

¹³³ *Jótékonycélú előadás; Pfiffner Paulina emlékezete, 7. Melléklet.*

¹³⁴ *A gyulai amazon, 7.*

¹³⁵ *Emléklap. Békés, 7. évf. (1888) 35. sz. 3-4. Melléklet.*

¹³⁶ 1910: MNL-BéML IV. (Képviselőtestületi jegyzőkönyvek.) 402. a. (Békés Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai) 52. kötet. 1206 bgy 16270/1911.

¹³⁷ 1911: MNL-BéML IV. 402. a. 1147. bgy 17243. ikt. /1912.

¹³⁸ 1913: MNL-BéML IV. 402. a. 959. bgy 14943/1914 ua. 58. kötet.

¹³⁹ 1914: MNL BéML IV. 402. a. 281 bgy. 4418. ikt. / 1916.

¹⁴⁰ 1914: MNL BéML IV. 402. a. 281 bgy. 4418. ikt. / 1916.

¹⁴¹ MNL BéML IV. 402. a. 281 bgy. 4418. ikt. / 1916.

lehetett a sírkőállítás tervéről¹⁴² és magáról a megvalósításról,¹⁴³ valamint olvasható róla egy hosszabb életrajz is.¹⁴⁴ Emellett a *Századok* is közzétette Tárcza rovatában id. Mogorósy János életrajzának rövid kivonatát.¹⁴⁵ A róla megjelenő cikkek többsége tehát helyi kiadványokban volt olvasható, így talán nem véletlen, hogy a nagyobb '48-as összefoglalókba, mint Boross Vilmos,¹⁴⁶ Vahot Imre és Gánóczy Flóris,¹⁴⁷ Vargyas Endre,¹⁴⁸ Hegedűs János¹⁴⁹ vagy Gracza György köteteibe¹⁵⁰ nem került be a mezőhegyesi honvédnő neve. Egyedül Jókai Mór, Bródy Sándor és Rákosi Viktor *Ezernyolczsáz negyvennyolcz* című munkájában találkozunk vele említés szintjén egy egykorú rajz kíséretében.¹⁵¹ Piffner Paulina emlékezetének ápolásába jelentős összegeket és tetemes energiát fektettek be, ugyanakkor mégsem mondható el, hogy a dualizmus időszakában nemzeti szintű elismertségre tett volna szert.

Néhány honvédnőről, bár gazdagabb életrajzi írások nem születtek, a sajtó említés szintjén megemlékezett. Sajnos az esetek többségében ez a gyászrovaton belüli két sornál nem jelentett többet. Így ismerhetjük meg Bajcsy Ludovika¹⁵² vagy özv. Vitéz Antalné Doby Zsuzsanna nőhonvédek neveit.¹⁵³ A vizsgált korszakhoz képest egy korábban megjelent cikkben olvasható Benkovszky Mária huszár őrmester esete, aki Sopronban férjhez ment volt zászlótartójához.¹⁵⁴ Részletes információk nem állnak rendelkezésre, de találkozunk még Szilágyi Ida esetével, aki a pesti bizottmánynál igazolta honvéd múltját,¹⁵⁵ és Viola Anna honvédtizedessel, akinek beszámolója szerint szerelmével és későbbi férjével, Mészáros Károllyal együtt jelentkeztek a 33. honvéd zászlóaljba, végigküzdötték a szabadságharcot, majd hazatérve összeházasodtak, és 1868-ig, a férj haláláig együtt éltek. A honvéd tizedesi rendfokozatot elérő Viola Anna idős asszonyként Temesváron tengődött, de 1882-ben a Budavár bevételének 33. évfordulójára rendezett ünnepségre fellátogatott Pestre.¹⁵⁶ Az idős honvédnő javára adakozást is indítottak.¹⁵⁷ Részletesebb cikket írt Egerváry Potemkin Ödön¹⁵⁸ Nyári Mariról *A honvéd-vadászkisasszony* címmel, melyben kitér a színésznő honvéd múltjára,¹⁵⁹ Aschermann Ferenc ezredes¹⁶⁰ alatti szolgálataira, komáromi hőstettére, majd a Josef Prottmann

¹⁴² Egy nőhonvéd emléke. Budapesti Hírlap, 6. évf. (1886) 300. sz. 10.

¹⁴³ A gyulai amazon, 7.

¹⁴⁴ A gyulai amazon, 4.

¹⁴⁵ A hős honvéd leány. Századok, 22. évf. (1888) 93.

¹⁴⁶ Boross Vilmos (szerk.): Szabadságharczunk emléke. Budapest, 1898.

¹⁴⁷ Vahot Imre – Gánóczy Flóris (szerk.): Honvédek könyve. 1. köt. Pest, 1861.

¹⁴⁸ Vargyas: Magyar szabadságharcz története, id. mű.

¹⁴⁹ Hegedűs: Nők a magyar nemzet nagy napjaiban, id. mű.

¹⁵⁰ Gracza György: Az 1848-49-iki Magyar Szabadságharcz Története. 1–5. köt. Budapest, 1894., 1898.

¹⁵¹ Jókai–Bródy–Rákosi (szerk.): Ezernyolczsáz negyvennyolcz Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz története képekben, 160.

¹⁵² Gyászrovat. Pesti Napló, 56. évf. (1905) 162. sz. 15.

¹⁵³ A nőhonvéd halála. Pesti Hírlap, 24. évf. (1902) 293. sz. 9.; Halálozások. Pesti Hírlap, 24. évf. (1902) 279. sz. 10.

¹⁵⁴ Hírharang. Hölgyfutár, 1. évf. (1850) 86. sz. 367.

¹⁵⁵ Egy nőhonvéd. Eger – hetilap (1867) 32. sz. 265.

¹⁵⁶ Viola Anna, honvédkáplár. Budapesti Hírlap, 13. évf. (1893) 140. sz. 7.

¹⁵⁷ Adakozás. Budapesti Hírlap, 13. évf. (1893) 144. sz. 5.

¹⁵⁸ Egervári Potemkin Ödön In: Bona: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban, 2. köt. 711.

¹⁵⁹ Egerváry P. Ödön: A honvédhadnagy-kisasszony. Budapesti Hírlap, 4. évf. (1884) 225. sz. 1–2.

¹⁶⁰ Bona: Tábornokok és törzstisztek szabadságharcban, 94.

pesti rendőrfőnökkel való kapcsolatára és kémtevékenységére.¹⁶¹ 1884-ben a Normafa kapcsán is olvashatunk egy szórakoztató történetet Nyári Mariról, szintén a *Budapesti Hírlap* hasábjain.¹⁶² Végezetül négy honvédnő neve az 1891-ben a Mikár Zsigmond-féle *Honvéd-Névkönyvben* is fellelhető, de róluk már végképp nem tudhatott semmit a dualizmus korának embere.¹⁶³

Álhonvédnők, avagy az utókor kegyeltjei

Az álhonvédnők kérdése, több szempontból is problematikus. Néhány esetben tudatos szándékkal felépített megtévesztésről van szó, amelynek anyagi, illetve presztízsbeli pozitív hozadéka is voltak, míg néha egyszerűen értelmezésbeli tévedés eredménye egy-egy nő honvédnőként való beállítása. Ilyen például Farkassányi Mihályné esete, akiről a *Századok* 1908-as számának tárca rovata a következő sorokat közli: „A mártirasszony. (Farkassányi Mihályné, honvédkapitányi rangra emelkedett hős magyar nő; megh. 1850. jan. 11. az aradi várban, a halálos ítélet végrehajtása előtt.) Gedeon Géza. Budapesti Hírlap, 1906. ápr. 16.”¹⁶⁴ Az említett mártír asszony története egyáltalán nem támasztja alá, hogy honvédkapitányi rangra emelkedett volna. Valójában férje, Farkassányi Mihály huszár főhadnagyként szerelt le a császári királyi hadsereg kötelékéből,¹⁶⁵ így a honvédseregbe is honvéd főhadnagyként lépett be, de valójában őrnagyi rangig vitte.¹⁶⁶ Emellett a *Századok* tárcájában feltüntetett téves forrásmegjelölést a Hadtörténelmi Közlemények 1911-ben közzölt repertóriumára továbbörökíti.¹⁶⁷

Hasonló a helyzet Szentpáli Janka esetében is. Homoródszentpáli Szentpály Johanna Karolina Erzsébet, Szentpály László máramarosi főispán leánya 1851-ben ismerkedett meg későbbi férjével,¹⁶⁸ boczonádi Szabó József honvéd őrnaggyal.¹⁶⁹ A kezdetben halálra, majd tizenhat év várfogságra ítélt fogoly és az előkelő Szentpáli Janka hat évig levelezett. Miután Szabó József kegyelmet kapott, levelezésüket Janka ki is adta.¹⁷⁰ Kötetében a következő sorok olvashatóak: „A férfiak öznése megfosztott bennünket minden nemesebb céltól, és igen kis körre szorította tevékenységünket. Nem kívánom én, hogy a nő szónokoljon, sem hogy karddal kezében hadakozzék...”¹⁷¹ Saját szavai is kikerülhetetlenül megkérdőjelezik honvédnő múltját, mely indokolná, hogy neve minden nagyobb ’48-as összefoglaló munkában szerepel. Bár többlet információt sohasem kapunk, rendszeres időközönként olvashatunk

¹⁶¹ Egerváry P.: *A honvédhadnagy-kisasszony*, 1–2.

¹⁶² *A Normafáról*. Budapesti Hírlap, 4. évf. (1884) 220. sz. 1–3.

¹⁶³ Özv. Gordics Fülöpné (Battonya); Özv. Türkös Mártonné (Battonya); Özv. Rác Józsefné sz. Deák Anna (Kolozsvár). Mikár: *Honvéd-Névkönyv*, 22., 23., 194.

¹⁶⁴ *Tárca*. *Századok*, 42. évf. (1908) 1. füzet. 945.

¹⁶⁵ Bona: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*, 1. köt. 334.

¹⁶⁶ Gedeon Géza: *A mártír asszony*. Budapesti Hírlap, 26. évf. (1906) 12–13. Farkassányi Mihály valószínűleg nem őrnagyi, hanem századosi rendfokozatig vitte a honvédseregben, mivel a gyászjelentésén is honvéd századosként szerepel. *Farkassányi Mihály gyászjelentése*. OSZK. Gyászjelentések. [online] <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/223897> (letöltés: 2022. szept. 20.)

¹⁶⁷ *A Magyar hadtörténelmi irodalom repertórium. 1897–1909-ig*. Hadtörténelmi Közlemények, 1911. évf. (1911) 139–140.

¹⁶⁸ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 13. köt. Budapest, 1909. 230–231.

¹⁶⁹ Bona: *Tábornokok és törzstisztek szabadságharcban*, 301.

¹⁷⁰ Szinnyei: *Magyar írók élete és munkái*, 13. köt. 230–231.

¹⁷¹ Szentpáli Janka: *Egy aradi fogoly levelezése menyasszonyával*. 1. köt. Budapest, 1904. 19.

róla Jagello Apollónia társaságában, például az 1861-es *Honvédek könyvében*,¹⁷² a Vargyas-féle *Magyar Szabadságharc történetében*,¹⁷³ Gracza György összefoglalóiban,¹⁷⁴ a Jókai–Bródy–Rákosi nevével fémjelzett kötetben¹⁷⁵ és a '48-as amazonokkal foglalkozó több cikkben.¹⁷⁶ Hegedűs János kötetében, a *Magyar nők a nemzet nagy napjaiban* oldalain a következő sorok olvashatóak: „Szentpály Janka, Jagello Apollónia, csak midőn már fegyverrel kezükben a harcmezőn lehelték ki hőn szerető szivők utolsó dobbanását, az őket kifosztó sirások által fedezetttek fel, hogy mint nők harcolták azokat a napokat.”¹⁷⁷ Bár a történet ténylegesen megindító, Szentpáli Janka bizonyíthatóan 1908-ban hunyt el,¹⁷⁸ írói munkássága mellett pedig nem találni utalást arra, hogy harci tevékenységet is folytatott volna, még a későbbi férjével, boczonádi Szabó Józseffel folytatott levelezésében sem.¹⁷⁹

Említést kell még tennünk Dembiński Tivadarné Hogl Emíliáról,¹⁸⁰ mivel Urvári Lajos *Hölgyhonvédek* című írásában a következő sorok olvashatók róla: „Hogel kisasszony gróf Dembinszky neje lőn, s hölgyhonvédeink száma egy lelkes bajnokkal szaporodott.”¹⁸¹ Emília személye több mint ellentmondásos már saját kortársainak szemében is, így több szempontból sem érdemes bajnoknőink koszorújához illeszteni. A bécsi hadmérnöki akadémián végzett Dembiński Teodor gróf¹⁸² Damjanich János,¹⁸³ Kiss Ernő¹⁸⁴ és Asbóth Sándor társaságában Temesváron került kapcsolatba a jómódú Hogl családdal. Emília apja, Hogl Károly kora egyik nagyvállalkozója volt, aki kereskedelemmel, gyárak alapításával (gyertya -, fonal- és gyapjúszővő, selyemfonó gyárak) bank- és váltóüzletekkel foglalkozott. Dembinski Tivadar 1847-ben eljegyezte Emíliát, majd 1849-ben, miután csatlakozott a magyar honvédséghez, és később nagybátyja, Henrik kérésére vállalta 1849 áprilisában a temesvári ostrom mérnökkari tisztjének pozícióját, feleségül is vette. A szabadságharc leverését követően ők is csatlakoztak a Kossuth Lajos személye körül csoportosuló emigráns magyarokhoz Vidinben.¹⁸⁵ Emília személyéről kortársainak is erősen megosztott volt a véleménye. Rombauer Róbert, Emília második férje nyilvánvalóan pozitívabb képet kívánt festeni nejről, mint Kossuth Lajos titkára, Szöllősy Ferenc, aki hol „Éva anyánk sarjadékának”, hol a „mérnök-százados Dulcinejának” vagy „Hipocratesné”-nek nevezi. Több számára nem tetsző jelenetet

¹⁷² Vahot–Gánóczy (szerk.): *Honvédek könyve*, 1. köt. Írja be az egyenletet ide 107.

¹⁷³ Vargyas: *Magyar szabadságharc története*, 46–47.

¹⁷⁴ Gracza: *Az 1848–49-iki Magyar Szabadságharc Története*, 3. köt. 40.

¹⁷⁵ Jókai–Bródy–Rákosi (szerk.): *Ezernyolcszáz negyvennyolc Az 1848/49-iki magyar szabadságharc története képekben*, 160.

¹⁷⁶ S. H.: *Női katonák*. Magyar Szemle, 4. évf. (1892) 24. sz. 284.; Hegedűs János: *Magyar nők az önvédelmi harcban*. Tolnamegyei Közlöny, 32. évf. (1904) 29. sz. 1.; Konczné Karácson Ottilia: *Ünnepi beszéd március 15-én*. A Debreceni Református Egyház Felsőbb Leányiskolája és a vele kapcsolatos Internátus és Elemi Leányiskola Értesítője az 1909–1910-ik iskolai évről, 36. évf. (1910) 7.

¹⁷⁷ Hegedűs: *Nők a magyar nemzet nagy napjaiban*, 53.

¹⁷⁸ Szabó Józsefné Szentpáli Janka gyászjelentése. OSZK Gyászjelentések. <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/576287#> (letöltés: 2022. júl. 28.)

¹⁷⁹ Szentpáli Bakk: *Egy aradi fogoly levelezése menyasszonyával*, id. mű.

¹⁸⁰ Hogl Emíliáról bővebben lásd: Várdy Béla: *Magyarok az Újvilágban*. Budapest, 2000. 90–93.; Merényi Hajnalka: „Átültetett virágok”. In: Fábri–Várkonyi (szerk.): *A nők világa*, 181–184.

¹⁸¹ Urvári: *Hölgyhonvédek*, 109.

¹⁸² Bona: *Tábornokok és törzstisztek szabadságharcban*, 133.

¹⁸³ Bona: *Tábornokok és törzstisztek szabadságharcban*, 131.

¹⁸⁴ Bona: *Tábornokok és törzstisztek szabadságharcban*, 198.

¹⁸⁵ Rombauer Róbert: *Egy magyar nő élete az emigrációban*. Budapest Szemle, 155. köt. (1913) 439–441. sz. 286–291.

is felidéz, miszerint összetörte az edényeit, hogy az egykori kormányzóelnöktől újakat kérhessen, vagy a beteg férje ápolása helyett inkább Kossuth rendszeres látogatója volt, akivel, „mint két nyögdecselő gerlicze” csipegették „a Kossuth kezében lévő szőlőgerezd szemjeit”.¹⁸⁶ Egyesek ártatlannak tartották Kossuth és Dembinskiné kapcsolatát, akiben kedves odaadást láttak, hiszen „Szerencsére addig is akadt egy bájos, kellemes, jószívű hölgy – egy lengyel kapitány neje – ki minden idejét Kossuth Lajos vigasztalásának szentelte”.¹⁸⁷ Ezzel szemben Kossuth bizalmasai, Asbóth Sándor,¹⁸⁸ László Károly¹⁸⁹ és Bodola Lajos¹⁹⁰ egyre kevésbé nézték jó szemmel a viszonyt. László Károly nem véletlenül igyekezett Kossuthné minél korábbi megérkezését kieszközölni, a sumlai szirént pedig valahogy eltávolítani: „...így valahára megértük azt, hogy [...] eltávozott azon veszélyes Syrén, ki ingerlő bájaival és csábjaival Magyarhonban nyomor közt bujkáló nejét s állása fontosságát vele szinte feledteté s Őt imádó nemzetétől csaknem magával ragadá. Önsorsának átadva, minden Kossuthot és nemzetét szerető magyar menekvő örömére, mindnyájunk megvetésével távozott.”¹⁹¹ Kossuth Lajosra tett hatása mellett Emília osztrák kémeikkel, köztük Jasmagy Gabriellel¹⁹² is kapcsolatba kerülhetett. Jasmagy szavait idézve: „Dembinski grófnét csak addig értékelhettem és használhatom, míg a pillanat el nem érkezik, amikor maga is rájön, hogy az én lelkiütemben igen nagyot tévedett és saját magát is megtevesztette. E pillanattól kezdve használhatatlan lesz a jó ügyre nézve.”¹⁹³ Bár nem feltétlenül bizonyítható, hogy Hogni Emília tudatában volt Jasmagy Gabriel valódi kilétének, hiszen a Kossuth elleni merényletkísérlet mímelt betegségével végül megakadályozta, ugyanakkor osztrák részről elismerő szavak is olvashatók róla, miszerint „Dembinskiné az Oriensen levő osztrák ügynökségek főnökének Kossuth sumlai tartózkodása alatt, majd később Konstantinápolyban is, kitűnő szolgálatokat teljesített”.¹⁹⁴ Mindezt összevetve Hogni Emília erkölcsi értékeit nem minősítve sem sorolható a honvéd bajnoknők sorába, hiszen sem önmaga, sem férje, sem kortársai nem tesznek említést arról, hogy valaha is katonai szolgálatot teljesített volna.

A honleányok különleges képviselője Inkey Kázmérné Berchtold Eleonora.¹⁹⁵ Az eszményi szép Inkey bárónőről több honvéd is elismerően nyilatkozott emlékiratában, főként Egressy Ákos hadnagy¹⁹⁶ és Degré Alajos százados.¹⁹⁷ Az előkelő Berchtold Eleonora a szabadságharc folyamán végig elkísérte férjét,¹⁹⁸ palini Inkey Kázmér őrnagyot, a 47. honvédszázalaj parancsnokát.¹⁹⁹ Degré visszaemlékezései szerint „közeliében volt mindég, s ahol Kázmér táboroztak, a szomszéd faluban szállásolt a nő. Mikor Inkey Kázmér őrnagy lón, neje

¹⁸⁶ Szöllősy Ferencz: *Kossuth és a magyar emigráció török földön*. Lipcse, 1870. 13–17.

¹⁸⁷ Szedlák Mátyás: *Leleplezések a magyar szabadságharcz és a magyar emigráció idejéből 1848–1861*. Budapest, 1897. 51.

¹⁸⁸ Bona: *Tábornokok és törzstisztek szabadságharcban*, 94.

¹⁸⁹ Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*, 2. köt. 361–362.

¹⁹⁰ Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*, 1. köt. 184.

¹⁹¹ Hajnal István: *A Kossuth-emigráció Törökországban*. 1. köt. Budapest, 1927. 418–419.

¹⁹² Gabriel Jasmagy a törökországi osztrák kémszervezet megalapítója és irányítója volt. Róla bővebben lásd.: Gonda György: „...Egressy Gábor színész és Kossuth kormánybiztosa”. *Aetas*, 21. évf. (2006) 4. sz. 116–120.

¹⁹³ Hajnal: *A Kossuth-emigráció Törökországban*, 345.

¹⁹⁴ Hajnal: *A Kossuth-emigráció Törökországban*, 346.

¹⁹⁵ *Inkey Kázmérné*. Hölgyfutár, 12. évf. (1861) 119. sz. 950.

¹⁹⁶ Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*, 1. köt. 349.

¹⁹⁷ Bona: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*, 1. köt. 273.

¹⁹⁸ Degré Alajos: *Visszaemlékezéseim*. Budapest, 1983. 397.

¹⁹⁹ Bona: *Tábornokok és törzstisztek szabadságharcban*, 182.

is lóra ült, s ezután mindég oldalánál lovagolt. [...] kezében aranygombos lovarostor van, s nyergének két oldalán a bőrtokból ezüsttel kivert pisztolyok kandikálnak ki.”²⁰⁰ Egressy Ákos is hasonló módon emlékszik vissza a bátor Inkey Kázmérre: „...férjét az egész hadjárat alatt híven, elszántan kísérte, s olykor csatáink színhelyén is megjelent lóháton a férje oldalán.”²⁰¹ A hősnők sorát méltán gyarapító bárónő története Hegedűs János összefoglaló munkájába is bekerült, a következő sorok olvashatók róla: „Ő maga lóháton nemcsak a táborba, de még a csata tüzébe is követi bátor férjét. Budavár bevételénél, hol férje mint őrnagy második, ki a várfalakra lép: lóháton ront a csata tüzébe s ha Egressy Ákos hadnagy más társaival vissza nem tartja: itt leli biztos halálát.”²⁰² Nem egyértelmű, hogy ezen sorok esetében Inkey Kázmér őrnagyról vagy feleségéről van szó, ugyanakkor mivel sem Egressy Ákos, sem Degré Alajos visszaemlékezésében ez a jelenet nem olvasható, valószínűsíthető, hogy Inkey bárónő, bár a csatatereken tartózkodott – önvédelmi céllal pisztolyokat is hordott magánál –, mégis inkább jelenlétével és megingathatatlan tartásával erősítette a honvédeket.

Az álhonvédnők jelenségének legkiemelkedőbb alakja egyértelműen Jagello Apollónia. Szentpáli Janka és a vele organikus párost alkotó Jagello Apollónia neve általában a korszak női amazonjairól értekező művekben sűrűn előfordul. Magyarországon elsőként 1861-ben olvashatunk Jagelló Apollóniáról Urvári Lajos *Hölgyhonvédek* című írásában: „A női amazonok közül, kik karddal kezökben harczoltak a hon ügyéért, kettő esett tudomásunkra. A gazdag Szentpály és a bájos Jagello Apollónia, ki száműzetésében is huszárdolmányt viselt s hősi dolgairól regélt.”²⁰³ Urvári sorai futótűzként terjedtek, így Apollóniáról olvashatunk Vargyas Endre 1867-es kötetében,²⁰⁴ Gracza György öt kötetes összefoglalójában,²⁰⁵ a Jókai Mór, Bródy Sándor és Rákosi Viktor szerkesztette, a millennium alkalmából megjelent dísművében²⁰⁶ vagy Hegedűs János 1904-ben megjelent, *Magyar nők a nemzet nagy napjaiban* című művében.²⁰⁷ A korábban felsorolt összefoglaló munkák egyike sem különösebben informatív, de Hegedűs János munkája bizonyos szempontból megtévesztő is. Apollónia személyéről a magyar sajtó is hasonlóan információszegény közleményekben emlékezik meg. Olvashatunk 1904-ben a *Tolna Megyei Közlöny*ben egy ajánlást Hegedűs János kötetéről, melyet megrendelésre kínál.²⁰⁸ 1888-ban *Női katonák* címmel olvasható egy cikk a *Magyar Szemlé*ben, ahol Jagello Apollónia és társnője (a cikk tévesen Máriaként említi), Szentpáli Janka azonos alakulatban, huszárokként szolgáltak.²⁰⁹ Hasonló módon emlékezik meg a *Székely Lapok* is Apollóniáról Lebstüch Mária, Szentpáli Janka és Bányai Júlia kíséretében.²¹⁰ Szintén olvashatunk a két 'hősnőről' a debreceni Református Dóczi leánygimnázium

²⁰⁰ Degré: *Visszaemlékezéseim*, 397.

²⁰¹ Egressy Ákos *hadnagy emlékirata* [részletek]. In: Hermann Róbert – Bona Gábor – Molnár András: *A 47. honvédszázalaj története, 1848–1849*. Zalaegerszeg, 2021. 282.

²⁰² Hegedűs: *Nők a magyar nemzet nagy napjaiban*, 53.

²⁰³ Urvári: *Hölgyhonvédek*, 107.

²⁰⁴ Vargyas: *Magyar szabadságharcz története*, 363–364.

²⁰⁵ Gracza: *Az 1848-49-iki Magyar Szabadságharcz Története*, 3. köt. 40.

²⁰⁶ Jókai–Bródy–Rákosi (szerk.): *Ezernyolcszáz negyvennyolc Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz története képekben*, 160.

²⁰⁷ Hegedűs: *Nők a magyar nemzet nagy napjaiban*, 51.

²⁰⁸ Hegedűs János: *Magyar nők az önvédelmi harczban*. Tárca. Tolnamegyei Közlöny, 32. évf. (1904) 29. sz. 1–2.

²⁰⁹ S. H.: *Női katonák*, 284.

²¹⁰ Melléklet a „Székely Lapok” 36. számához. Székely Lapok, 28. évf. (1898) 36. sz. 3.

és internátus iskolai értesítőjében.²¹¹ Mindezzel szemben New Yorkban már 1860-ban életrajz született a lengyel-magyar hősnőről. Életről összefoglalóan olvashatunk Sarah Josepha Hale *Woman's Record; or, Sketches of all Distinguished Women, from The Creation to A. D. 1854* című munkájában.²¹² Apollónia katonai pályafutása és életrajza ráadásul annyira ismertté vált, hogy egy polgárháborús katonanő, név szerint Madame Loreta Janeta Velazquez példaképének tekintette, sőt a hősnő személye annyira inspirálta őt, hogy még Apollónia szülővárosába, Krakkóba is ellátogatott egy alkalommal.²¹³ Velazquez szintén férfi ruhában, álnéven harcoló amazon volt, aki polgárháborús emlékeit öntötte írásba, de kötetében a számára inspiráló női példaképek életrajzai is helyet kaptak, köztük kiemelt helyen Jagello Apollóniáé.²¹⁴

Mindez alapján a magyarok Jagello Apollónia személyével kapcsolatban három dologban voltak bizonyosak: Apollónia harcolt a szabadságharcban, huszárdolmányt viselt és száműzetésben élt, tehát a fegyverletételt követően ő is emigrált. Ezzel szemben az Amerikában ekkor már közkezen forgó információk szerint Apollonia lengyel-magyar hősnő volt, akinek ereiben királyi vér folyt, harcolt a krakkói és a bécsi barikádokon, majd Magyarországra szökött, ott volt az enesei ütközetben, mely után hadnagyi rangra emelkedett. Harcolt Klapka György tábornok oldalán Győr bevételénél, később Komáromban kórházi állást kapott, végül pedig az erőd kapitulációját követően Hamburgba, majd Újházy László kormánybiztos kíséretéhez csatlakozva az Egyesült Államokba emigrált.²¹⁵ A magyar Jeanne d'Arc-ra mindenki kíváncsi volt, folyamatos viták folytak, hogy vajon ezredes, őrnagy vagy adjutáns lehetett-e a magyar hadseregben.²¹⁶ Apollónia a magyar emigránsok segítségével a Fehér Házba is eljutott, ahol többször látták Zachary Taylor elnök társaságában.²¹⁷ Az amerikai kormány a szabad földekből is felajánlott egy birtokot a hősnő számára,²¹⁸ amikor pedig a magyarok 1850 januárjában bizottságot szerveztek Kossuth Törökországból való kiszabadítására, s ennek érdekében gyűjtést kezdeményeztek, a pénztárnok szerepét Jagello kisasszonyra bízta.²¹⁹ Apollónia annyira közkedvelt személyiség volt, hogy egy Bíbory nevű magyar festő állítólag egy allegorikus képen meg is örökölte a „hősnő” vonásait.²²⁰ Társadalmi befolyását mutatta az is, hogy véleménye olykor döntően meghatározta egyes üzletek jövőjét. Például egy Williams néven működő női szabászatról többször is elismerően nyilatkozott, s ennek tulajdonosa László Károly szerint tíz éven belül már aranyhintón járt.²²¹

De vajon mi is a valóság a dicsőítő életrajzok és a hősi halálát taglaló történetek mögött? Jagello Apollónia valószínűleg fiktív életrajzainak bemutatására a jelen tanulmány keretei

²¹¹ Konczné Karácson: *Ünnepi beszéd március 15-én*, 7.

²¹² Hale, Sarah Josepha: *Woman's Record; or, Sketches of all Distinguished Women, from The Creation to A. D. 1854*. New York, 1860. 704–706.

²¹³ Wong, Celia: *Two Polish Women in the Confederacy*. Polish American Studies, vol. 23. (1966) No. 2. 99–100.

²¹⁴ Velazquez, Madame Loreta Janeta: *The women in battle: A narrative of the Exploits, Adventures, and Travels of Madame Loreta Janeta Velazquez, otherwise known as lieutenant Harry T. Buford, Confederate States Army. in wich is given (...)* Richmond, 1876. 35–36.

²¹⁵ Hale: *Woman's Record*, 704–706.

²¹⁶ Somogyi-könyvtár, Vasváry-gyűjtemény [kéziratos anyag]: *Ujhazy and Jagello* U3:29

²¹⁷ Somogyi-könyvtár, Vasváry-gyűjtemény [kéziratos anyag]: *Egy régi botrány utóhangja* J1:27-28v

²¹⁸ Somogyi-könyvtár, Vasváry-gyűjtemény [kéziratos anyag]: *Ujhazy and Jagello* U3:29

²¹⁹ Pivány Jenő: *Damburghy követ úr*. Századok, 44. évf. (1910) 504.

²²⁰ Somogyi-könyvtár, Vasváry-gyűjtemény [kéziratos anyag]: *Bíbory, S.L.* B3/aa:34 Gépirat.

²²¹ László Károly: *Lerándulás Washingtonba*. Kecskemét, 1876. 4. évf. 26. sz. 2.

nem elegendőek, ugyanakkor elgondolkodtató, hogy László Károly,²²² aki maga is harcolt a szabadságharcban, emellett tagja volt a törökországi, majd az amerikai Kossuth-emigrációnak, 1876-ban a *Kecskemét* című lapban említést tett Apollóniáról, aki szerinte kórházfelügyelő volt, aki honvéd atillában járt és hősnőnek adta ki magát.²²³ A szélhámosság gyanúját erősíti, hogy valódi neve valószínűleg Julia Eisfeldt volt, míg a bécsi titkos rendőrségen Sarah Shusterként volt regisztrálva.²²⁴ Emellett valószínűleg kapcsolatba került egy Benesch nevű osztrák kémmel is, akivel az emigráns magyarokat figyeltette,²²⁵ és az ő személye körül tört ki az ún. Jagello-Tochmann botrány is,²²⁶ melynek hatására a *The Republic* című lap 1851-ben már nemcsak Jagello Apollóniát, hanem magát Újházy Lászlót is csalónak nevezte.²²⁷ Ezek után nem csoda, hogy a híres amerikai-magyar történész, Vasváry Ödön is a szélhámosok között tartotta számon.²²⁸

Összegzés

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc honvédnőinek élete és utóélete a dualizmus korában sokszor nem választható el egymástól. Pffiffer Paulinát leszámítva a legtöbb egykori katonanő megélte a kiegyezést, majd a dualista kormányzat időszakát, bár a kép nem egységes, hiszen az ország különböző területein vagy Bányai Júlia esetében külföldön is éltek. A kutatás során mind a honvédnők, mind az álhonvédnők jelenségével kapcsolatban számos érdekesség figyelhető meg. Egyértelmű, hogy utóéletük, illetve emlékezetük ápolásának tekintetében óriási előnnyel rendelkeztek azok, akiknek a történeteit felkarolták. Egyáltalán nem véletlen az, hogy a közel kétszáz honvédnőből híresebbé csupán három vált. A katonáskodó nők közismertségét és annak fokozatait több tényező is befolyásolta. Először is a történelem azokra emlékszik, akikre emlékezni akar, tehát azzal, hogy Jókai Mór, Szentkatolnai Bakk Endre vagy Kovács József lejegyezték ezeknek a nőknek a történeteit, valójában halhatatlanná tették őket az utókor számára. Akiknek nem jutott ilyesfajta „krónikás”, sajnos tetteik a múlt homályába veszttek. Emellett még a szerencsések között is léteztek árnyalatok, hiszen előnyt jelentett Lebstück Mária számára, hogy Jókai Mór korának fontos közéleti személyisége volt, íróként több cikket és életrajzot is megjelentetett róla, emellett emberségből Mária anyagi helyzetén is rendszeresen szerepelt. Emellett Mária idős korában már a fővárosban élt, honvéd atillájában feltűnt a ’48-as erekllyekiallításán, a krisztinavárosi temetőben vagy a honvéd ünnepségeken, tehát látható volt a nagyközönség számára. Ebből a szempontból hátrányban volt Bányai Júlia, aki nem élt az országban, vagy Pffiffer Paulina, aki egyrészt nagyon fiatalon elhunyt, másrészt emlékét, kultuszát főként Gyulán és Békés megyében ápolták, az országos lapokig ritkán jutott el a híre. Mindezen tényezők tekintetében nem meglepő, hogy Lebstück Mária volt akkor is és most is a leghíresebb ’magyar’ honvédnő. Ezzel szemben elgondolkodtató, hogy az 1848–1849-es időszakot megörökítő mo-

²²² Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*, 2. köt. 361–362.

²²³ László: *Lerándulás Washingtonba*, 2.

²²⁴ Ács Tivadar: *Új könyv Új-Budáról* [recenzió] *Rédey Mária*. Budapesti Szemle, 263. köt. (1942) 776–781. sz. 64.

²²⁵ Somogyi-könyvtár, Vasváry-gyűjtemény [kéziratos anyag]: *Egy régi botrány utóhangja* J1:27–28v

²²⁶ Vassady, Béla Jr.: *Kossuth and Újházy on Establishing a Colony of Hungarian 48-ers in America, 1849–1852*. Hungarian Studies Review, vol. 6. (1979) No. 1. 37.

²²⁷ Somogyi-könyvtár, Vasváry-gyűjtemény [kéziratos anyag]: *Újházy and Jagello* U3:29

²²⁸ Somogyi-könyvtár, Vasváry-gyűjtemény [kéziratos anyag]: *Régi magyar szélhámosok* CS2/a:67–67v

nográfiai lapjain Szentpáli Janka és Jagello Apollónia neve még Mária nevét is rendszeresen megelőzi.

A honvéd-múlttal való sorozatos visszaélések vagy az 'álhonvédnök' feltűnése nem tekinthető újdonságnak a korszakban. Erről a jelenségről a férfi honvédek esetében is olvashatunk Ress Zoltán *Lebó István, első az utolsók között* című tanulmányában.²²⁹ Ugyanakkor, mivel elenyésző azoknak a teljesnek mondható életrajzoknak az aránya, amelyekben van forrásmegjelölés (Mogyoróssy anyakönyveknél időnként hivatkozik például), vagy a nevek és helyszínek teljesek (a vezetékneveket kipontozzák, a pontos helyszíneket is sokszor), rengeteg a dualizmus időszakában megjelent kötetekben az új név, akik az információk hiányában kénytelen-kelletlen, de az utókor számára honvédnőkké avansáltak. Mivel sokszor sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet hitelesen az adatokat, akár az idők végezetéig így is maradhatnak. Az ő példájukból születhetett meg az 'álhonvédnök'-jelenség, melynek különböző típusai különíthetők el; Farkassányi Mihályné és Szentpáli Janka esetében egyszerű tévedésről van szó, amely ellenőrzés nélkül gyűrűzött tovább. Hogl Emília és Inkey Kázmérné esetében a szerepek túlgondolása vagy újragondolása figyelhető meg. Míg Inkey Kázmérné valóban hőiesen helytállt férje mellett, az utókor még erősebb dicsfénybe szerette volna vonni. Hogl Emília valójában honleányként sem vállalt jelentős szerepet, utólagos szerepvállalása pedig egyes esetekben a magyar ügyre még hátrányosnak is mondható. Második férje, Rombauer Róbert és Urvári Lajos ennek ellenére inkább a Kossuth Lajos csapongó lelkivilágát helyreállító angyalként hajlamosak rá emlékezni. Végül a harmadik típusba sorolható Jagello Apollónia esete, aki lengyel-magyar honvédnőként tekintve magára, a tudatos megtévesztés eszközével élt, ezáltal az Egyesült Államok egyik közéleti személyiségévé nőve ki magát. Megdöbbentő, hogy az álhonvédnök ugyanolyan társadalmi megítélésben részesültek, mint azok, akik vérüket-verejtéküket ontották a hazájukért. A kritikus szemlélet hiányának köszönhetően a dualizmus kori nagy '48-as összefoglalók sokszor illetéktelen 'hősnőket' emeltek be a magyar amazonok panteonjába.

ADRIENN GULYÁS

The Legacy of Female Soldiers in the Era of Dualism

While it is closely related to women's history, military history, and cultural history, the legacy of female soldiers in the Revolution of 1848-49 is still an uncharted field of research. Only two general works have been published on the topic so far: Ilona Pálffy's *Women for Hungarian Independence* (Nők a magyar függetlenségért) in 1952, and Rita Szilágyi's *Women in the War of Independence* (Nők a szabadságharcban) in 2012. While there are only few analytical works, significantly more biographies are available. The largest number of biographies, autobiographies and works of fiction are about the three most famous female soldiers: Mária Lebstück from Zagreb, Júlia Bányai from Vizakna, and Paulina Pfiffner from Mezőhegyes. However, the works about these three women all strongly reflect the differences in the focus of historiography in the 19th century and today, as currently the primary goal is faithfulness and verifiability, but historiographers of that time also aimed for literary qualities. These works only include sporadic footnotes in parts deemed most significant by

²²⁹ Ress Zoltán: *Lebó István, első az utolsók között*. Történeti Muzeológiai Szemle, 18. évf. (2020) 7–10.

the author, and accurate biographical details are mixed with the expectations of contemporary literature. Therefore we can conclude that due to these conventions it is difficult to assess which elements of these sources are accurate, and where did the author's imagination take over. Furthermore, the phenomenon of the "fake female soldiers" also has to be taken into consideration. Preserving the legacy of the Revolution was one of the pillars of the political system of the era, as a constant counterpoint to the respective government. This means that contemporary monographies about 1848-49 had a political motive to exalt the heroes and heroines, sometimes done by gathering data, and sometimes by creating it. For this reason, besides the women who really participated in the battles, others are also said to have done the same, like Kázmérné Inkey, who only indirectly helped the war effort, or Janka Szentpáli and Emília Hogl, who were not involved in the fighting. Another commonly appearing character is Polish-Hungarian heroine Apollonia Jagello, who used her - according to current consensus - fake military past to become one of the most influential members of the Hungarian emigration in America. All things considered, we can conclude that the legacy of female soldiers in the era of Dualism is a multifaceted topic that involves many layers of truth, fiction, and embellished half-truths that have to be unraveled to learn the real story of female soldiers in the Revolution.

BALOGH ÁDÁM TIBOR

1848/1849-es öreghonvédek törvényszéki drámája: a „Gazdagh-féle bűnpör” a sajtó tükrében

Az elmúlt évtizedek történettudományi eredményei alapján napjainkra világosan láthatóvá vált, hogy az 1848–1849-es forradalom és szabadságharcban részt vevő honvédek utóéletének vizsgálata a jelentős – több mint százezer fős – létszám, a téma sokszínűsége és a gazdag forrásadottság miatt meglehetősen szerteágazó eredményekhez vezet, nagyívű általánosításokat levonni belőlük olykor szinte lehetetlen és értelmetlen feladat. A jelen tanulmány sem általános képet kíván felvázolni a honvédsorsokat illetően, hanem egy esettanulmányon keresztül kívánja szemléltetni, hogy a 19. század második felének hétköznapijaiban gyakran előfordult, hogy nem a megbecsültség és a dicső elmúlás lett a forradalmat és az azt követő megtorlást túlélő honvédek sorsa, hanem fordulatokkal teli élet, meghurcoltatás, akár értelmetlen halál.

A világosi fegyverletételt követő évtizedekben honvédek és tisztek ezrei éltek létbizonytalanságban, nehéz megpróbáltatások között.¹ Voltak, akik fogságba kerültek,² sokan külföldön próbálták a szabadságharc ügyét tovább éltetni,³ mások a kényszerű kivándorlás mellett döntöttek, és európai országokban vagy más földrészekben igyekeztek új életet kezdeni.⁴ Több ezren voltak azonban azok is, akik Magyarországon maradtak, és szűkölködő, koldus életet éltek,⁵ vagy betegen, rokkantan a családjuk, egykori bajtársaik, esetleg ismerősök kegyelemkenyerére szorultak. Több százan a Honvédmenházban leltek menedékre,⁶ de akadtak többben is, akik az öngyilkosságot választották kilátástalanságukban.⁷ Sokan voltak azonban

¹ Mikár Zsigmond (szerk.): *Honvéd-névkönyv. Az 1848/49-diki honvédseregnek 1890-ben még életben volt tagjairól. I.* Budapest, 1891.; Farkas Katalin: „Névtelen félistenek viszontagságai”. *Az 1848–49-es honvédek segélyezésének és nyugdíjának ügye a dualizmus korában.* Hadtörténelmi Közlemények, 128. évf. (2015) 2. sz. 415.

² Tiszántúli Református Egyházkerület, Tiszasas, anyakönyvek 3. kötet, házassági anyakönyvek 1867–1885. (Esketési jegyzőkönyv) 1879. év. Mikrofilm szám: 3406. 773/3. (A felvételt készítette a Genealogical Society.)

³ Czetz János, Grisza Ágoston, Ihász Dániel, kisgeresdi Szabó Imre, Klapka György stb.

⁴ Asbóth Sándor, Czetz János, Mack József, Zágonyi Károly stb.

⁵ Farkas: „Névtelen félistenek viszontagságai”, 415.; Herman Róbert: *Arany János „Koldus-ének”-e – a hazatérő és vándorló honvéd alakja az 1850-es évek elején.* (https://armsmilitaria.blog.hu/2020/05/16/arany_janos_koldus-ének_-e_a_hazatero_es_vandorlo_honved_alakja_az_1850-es_évek_elején) (letöltés: 2022. jún. 2.)

⁶ Farkas: „Névtelen félistenek viszontagságai”, 432–440.

⁷ Lásd: Ferdinánd József (1802–1863) Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban.* Budapest, 2000. 327.; Babos Mihály (1825/26–1867) Bona Gábor: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. I.* Budapest, 1998. 55.; Jónás László (1815–1873) Bona Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban I.* Budapest, 2008. 510.; Szűcs László (1830–1855) Bona Gábor: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. III.*

azok is, akik birtokaikon tudtak gazdálkodni,⁸ sőt olyanok is, akik az amnesztiát követően az osztrák hadseregben vagy a később újjáalakuló magyar honvédségben a katonai pályán maradtak.⁹ A polgári életben (például jogi pályán,¹⁰ oktatóként,¹¹ földmérőként,¹² kereskedőként¹³ stb.) is sokan találtak maguknak boldogulást, majd évekkel, évtizedekkel később természetesen úton hunytak el.¹⁴ Előfordultak azonban precedensek arra is, hogy valamilyen bal-eset vagy gyilkosság áldozatává váltak.¹⁵ Gazdag Imre története az utóbbi történetre példa.

A tudományos fórumokon eddig feltáratlan, 1885-ben történt gyilkossági ügy és annak a nyilvánosság előtt kibontakozó részletei által lehetőségünk nyílik bepillantást nyerni néhány honvédsorsba és bonyodalmakkal tarkított élethelyzetekbe. Az esetet még különlegesebbé teszi az a tény, hogy főszereplői az 1872-ben alapított Honvédménháznak is lakói voltak. S habár a bűnügyet részleteiben dokumentáló igazságszolgáltatási források javarészt megsemmisülhettek, és mindössze a vádlottak letartóztatását, valamint fogva tartását igazoló fogolytörzskönyvekre bukkantunk rá Budapest Főváros Levéltárában (illetve elenyésző számú hivatalos okiratra: közjegyzői, árvaszéki és anyakönyvi dokumentumokra), nagy mennyiségben állnak rendelkezésre az olykor primer, máskor szekunder forrásként értékelendő sajtóanyagok, amelyek megfelelő kritikai szemlélettel rendkívüli adatgazdagságuk révén alkalmazhatók az események rekonstrukciójára és a korabeli viszonyok elemzésére.

A tanulmány célja a „Gazdag gyilkosság”/„soroksári úti gyilkosság”/„Gazdag-féle bűnpör” néven elhíresült ügy együttes ismertetése, valamint az eseményekben érintett honvédek élethelyzetének és útkeresésének vizsgálata. Munkánkban a következő kérdésekre keressük a válaszokat: hogyan történhetett a bűncselekmény, illetve miként zajlott le a nyomozás.

Budapest, 1999. 307.; Sauerwein József (1823–1863) Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok III.* 96., gróf Bethlen Olivér (1825–1892) Bona: *Tábornokok*, 248–249.

⁸ Többek között beölse Buday Imre (1818–1879) Bona: *Századosok, I.* 218.; tiborciszeghi Horváth Kálmán (1830–1898) Bona Gábor: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. II.* Budapest, 1998. 74.; szaplóczai Szaplóczay Elek (1831–1893 u.) Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok, III.*, 232.; kisléghi Nagy Mihály (1826–1911) Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok, II.*, 555.; szombatsági Vertán Endre (1813–1879) Bona Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban II.* Budapest, 2009. 523–524.

⁹ Például Kiss Antal (1816–1904) Bona: *Tábornokok*, 439–440.; báró Nyáry Adolf (1832–1891) Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok, II.* 589.; Mihók János (1825–1894) Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok, II.* 490–491.; Reguly Mór (1825–1887) Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok, II.*, 26.; Máriássy János (1822–1905) Bona: *Tábornokok*, 501.

¹⁰ Lásd: újhelyi Barla Károly (1819–1880) Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok, I.*, 97.; Kopcsányi Alajos (1823–1909) Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok, II.*, 260–261.; Mészáros Lajos (1824–1892) Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok, II.*, 479.

¹¹ Lásd: tóthváradjai Kornis Pál (1814–1875) Bona: *Századosok, I.*, 577.; Nagy József (1820–1884) Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok, II.*, 550.; Szénffy Gyula (1823–1896.) Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok, III.*, 256.

¹² Micskey Imre (1820–1887) Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok, II.*, 485.; Breuer Gusztáv (1823–1907) Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok, I.*, 222–223.; Fülhegyi Henrik (1816–1863) Bona: *Tábornokok*, 345–346.

¹³ Totovics Szilárd (1822–1867 u.) Bona: *Századosok, II.*, 473.; bárcziházi Bárczy Dániel (1818–1860) Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok, I.*, 93.; Sallai István (1830 k.–1875) Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok, III.*, 83.; Farkas Gergely (1821–1874) Zsótér Andor (1824–1896) Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok, III.*, 532.

¹⁴ Aranyi Károly (1813–1892), Árvay László (1825–1893), Bajza József (1804–1858), Bakonyi Sándor (1805–1853), Királyi Pál (1821–1892)

¹⁵ csébi Pogány Lajos (1814–1854), beniczei és micsinyei Beniczky Lajos (1813–1868), báró Majthényi István (1827–1877), szandai Stréter Béla (1820–1886)

zás és a feltételezett bűnösök elleni törvényszéki tárgyalás? Milyen megpróbáltatásokon kellett keresztül mennie az egykori szabadságharcosoknak az 1880-as évekre jellemző büntető-eljárási procedúra során? Milyen színben tüntette fel a sajtó az idős 1848/1849-es honvédek? Hogyan hatott a Honvédmenház életére az eset? Milyen volt az ügyben érintett honvédek menházbéli és azon kívüli élethelyzete? Milyen információk kerültek felszínre az eset kapcsán? Mit mutat meg számunkra a sajtónak és a társadalomnak az ügy iránti érdeklődése? Milyen előítéletekkel és meghurcoltatásokkal kellett szembenéznie az elhunyt özvegyének? És végezetül, volt-e kiút a Honvédmenház falai közül?

Nevezetes gyilkossági ügyek az 1880-as évek első felében

A magyarországi sajtó az 1880-as években is előszeretettel tudósított a hazai és nemzetközi bűnügyekről, valamint azok nyomozati és törvényszéki alakulásáról. Ennek egyik fő oka az volt, hogy az izgalmas, közvéleményt felkavaró, hatásvadász bűnügyekkel több lapot lehetett eladni. Ez pedig megfelelt a dualizmus kori „modern újságírás” egyik fontos alapelveinek, miszerint az újságírás is egy üzlet.¹⁶ A korabeli zsurnalisztikában még nem volt elvárás az ártatlanság vélelme és a személyiségi jogok betartása sem, ami gyakran magával vonta, hogy a cikkírók akár a magánéletben vájkálva, különböző trükkökhöz folyamodva szereztek újabb és újabb értesüléseket egy ügyről – igaz, a korszakban emiatt nem voltak ritkák a sajtóperek sem. Minél részletesebb, csavarosabb volt a történet, annál jobban érdekelte az olvasóközönséget. A közlekedés, az infrastruktúra és a kommunikáció fejlődésének köszönhetően a tudósítók immár gyakran jelen lehettek az események helyszínein, ezáltal nemcsak a száraz értesüléseket közölhették, hanem leírhatták közvetlen tapasztalataikat, személyes élményeiket, a helyszín hangulatát, légkört, a jelenlévők külsejét, reakcióit, ezzel is gazdagítva és hitelesebbnek tüntetve fel írásait. Az 1880-as évekre a kriminális hírek száma, terjedelme és jelentősége megnőtt a hírlapokban. Ehhez hozzájárult a politikai helyzet kiegyezést követő konszolidációja, a magyar városok urbanizációja, iparosodása, társadalmi átalakulása, ami együtt járt a bűnözés növekedésével és a rendőri, illetve bírósági szervezet fokozatos kiépülésével is.¹⁷

Az egyik legismertebb bűneset az 1882-ben történt tiszaezlári Solymosi Eszter eltűnése és az annak nyomán kibontakozó vérvádi ügy volt,¹⁸ amely hatalmas port kavart a hazai és nemzetközi sajtóban, s egyben rámutatott a korabeli újságírás átalakulására is. Szintén jelentős gyilkossági ügy volt az 1883. március 29-én rablógyilkosság áldozatává vált ifj. székelyi Mailáth György országbíró esete,¹⁹ amelynél a sajtó nem csupán a szenzáció erejét

¹⁶ Dr. Szabó László: *A modern újságírás*. Budapest, 1916. 5–13.

¹⁷ Buzinkay Géza: *Bűnügy és az újságíró: A riporter születése*. Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei. Új sorozat, 33. köt. Tanulmányok médiatudományok köréből. Eger, 2006. 36.

¹⁸ Erről bővebben: Kövér György: *Tiszaezlár „felejtethetlen” emlékei*. Korall, 18. évf. (2017) 67. sz. 35–50.; Blutman László: *A rejtélyes tiszaezlári per*. Budapest, 2017.; Kövér György: *A tiszaezlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Budapest, 2011.; Sipta István: *A tiszaezlári per és a korabeli büntető eljárásjog*. Jogtörténeti szemle, 14. évf. (2012) 4. sz. 22–35.; Hegedűs Sándor: *A tiszaezlári vérvád*. Budapest, 1966.; Eötvös Károly: *A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége. I–III*. Budapest, 1904.

¹⁹ Mészáros Ádám: *Rablógyilkosság a Várnegyedben, avagy a Mailáth-eset*. In: Kádár Hunor (szerk.): *Az első bűnügy-történeti konferencia előadásai*. Kolozsvár, 2020. 51–66.; Peres Zsuzsanna: *Ifj. Mailáth György országbíró életpályája (1818–1883)*. Bírósági Szemle, I. évf. (2020) 1. sz. 47–56.; Sereg Péter – Koncz Ibolya Katalin: *Gróf székelyi Mailáthok a haza szolgálatában*. Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Juridica et Politica XXXIV (2016) 57–64.; Bódiné Beliznai Kinga: *Hivatás és függetlenség. A M. Kir. Kúria elnökei 1869–1937*. Budapest, 2020.

használta ki, hanem tevékenyen bekapcsolódott az eseményekbe (az újságírók is nyomozni kezdtek, az olvasók pedig több esetben a rendőrség helyett a szerkesztőséghez fordultak bejelentést tenni).²⁰ Mailáth gyilkosainak kézre kerítése után kezdődött az eszlári per tárgyalása, ami ismét szenzációt jelentett – a per 1884-ben zárult le.²¹ Ezeken a közismert eseteken kívül még számos gyilkossági ügy jelent meg a korabeli lapokban, többek között ismertebbnek számított még a Végh Verona és Buday Róza ellen elkövetett 1885-ös gyilkossági ügy is,²² amely azonban népszerűségét tekintve meg sem közelítette a Gazdagh-féle gyilkosság címlapszerepléseket elérő sajtóvisszhangját.

Mailáth György meggyilkolásának nyomozásával ellentétben Gazdagh Imre esetében nem tudunk olyan belügyminiszteri rendeletről, amely szerint a rendőrség vagy a bíróság bármilyen információt köteles lett volna elhallgatni a sajtó elől. Ilyen módon, habár számtalan valótlanítás került az újságokba, ebben az esetben gyakran tetten érhetők a nyomozásban közvetlenül érintett hivatalos bűnügyi szakemberek, tanúk, ismerősök által adott nyilatkozatok és tudósítások, így az ügy legapróbb részletei is a nyilvánosság elé kerülhettek. Amint az a korábban említett gyilkosságok esetében is tapasztalható volt, a Gazdagh-féle ügy szenzációereje jelentős mértékben növelte az újságok olvasottságát és bevételeit. A *Nemzet* című lap egyik újságírója az ítélet kihirdetését követően azt írta: „Uton-utfélen csak erről beszéltek, s az esti lapoknak rég volt olyan nagy keletje, mint ezúttal. A hirlapárusító-helyeket a közönség valóságos ostrom alá fogta, s a kávéházakban a hirtelen-szöke és emberséges pinczereknek ugyancsak meggyűlt a dolguk az újságszomjas publicummal, mely a Gazdaghné bűnperével akarta édesíteni délutáni kávéját. Annyi bizonyos, hogy a közönség a Majláth-féle bűnpör óta egy fenyítő-tárgyalás iránt sem tanúsított oly nagy érdeklődést, mint a szerencsétlen véget ért catasteri becsülőbiztos meggyilkolásából származó ügy iránt.”²³

Ki volt az áldozat?

Gazdagh Imre életéből kevés részletet ismerünk. Házassági anyakönyve alapján 1827-ben született,²⁴ 1848 őszén csatlakozott az Egerben alakuló 26. honvédtáborhoz, Heves vármegye altiszti kinevezésre ajánlotta.²⁵ Végigharcolta a szabadságharcot, majd ezt követően hadnagyként szerelt le.²⁶ 1850-től ismeretlen ideig díjnokként (*Diurnist*) dolgozott.²⁷ 1867-

²⁰ Gergely András – Veliky János: *A politikai sajtó története 1867–1875. I. Bevezetés.* In: Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története II/2. 1867–1892.* Budapest, 1985. 262.

²¹ Gergely András – Veliky János: *III. A függetlenségi ellenzék sajtója.* In: Kosáry – Németh G. (szerk.): *A magyar sajtó története II/2. 1867–1892,* 312.

²² Lásd: Völgyi Réka: „Az utcaszögletek mártírjai.” *Prostituált képek a XX. század eleji Budapesten.* *Clio műhelytanulmányok* (2020) 1. sz. 1–80.

²³ *Törvényszéki csarnok.* Nemzet, 1886. október 16.

²⁴ Tiszántúli Református Egyházkerület, Tizsasas, anyakönyvek 3. kötet, házassági anyakönyvek 1867–1885. (Esketési jegyzőkönyv) 1879. év. Mikrofilm szám: 3406. 773/3. (a felvételt készítette a Genealogical Society – FamilySearch adatbázis: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:6N3C-1VTH>) (letöltés: 2022. jún. 24.)

²⁵ Hajagos József: *A Heves vármegyei 26. honvédtáborhoz tartozók története 1848–1849-ben.* In: Horváth László (szerk.): *A tavaszi hadjárat.* Az 1996. március 14-i tudományos konferencia anyaga. Hatvany Lajos Múzeum Füzetek 13. Hatvan, 1996. 131.; Nagy Béni – Orosz Ernő: *Heves vármegye története.* In: Borovszky Samu (szerk.): *Heves vármegye. Magyarország vármegyéi és városai.* Budapest, 1910. 614.

²⁶ Bona: *Hadnagyság és főhadnagyságok, I.,* 454.

²⁷ Bán Péter (szerk.): *Heves Megye történeti archontológiája. (1681–) 1687–2000.* Eger, 2011. 142.

ben a Szolnok Megyei Honvédegylet tagja.²⁸ 1871-ben alhadnagyként szerepel Morzsányi Sándor *7000 igazolt, s életben levő 1848/9-diki honvédtiszt névjegyzéke rang és betűszerint* (1871) című összeállításában.²⁹ A fellelhető információk szerint kisújszállási birtokán élt és gazdálkodott. A *Budapesti Közlöny* és a *Pénzügyi Közlöny* szerint Széll Kálmán (1843–1915) magyar pénzügyminiszter 1876 januárjában nevezte ki becslobíztossá a budapesti kataszteri kerület mezőtúri járásába.³⁰ 1876-ban, ötvenkét évesen házasságot kötött a nála harminckét évvel fiatalabb, húszéves Simon Máriával,³¹ akitől 1879-ben, 1880-ban és 1884-ben is gyermeke született.³² A háromfős család (két gyermek időközben elhunyt) 1884 második felében költözött Budapestre, a Futó utca 20. szám alatti ház földszint 4-es számú lakását bérelve ki.³³ Gazdag tagja volt a Magyar Természettudományi Társulatnak.³⁴ 1885. április 12-én gyilkosság áldozata lett. Személye tragikus halála és az abból kibontakozó hosszas bűnügyi nyomozás, valamint törvényszéki tárgyalás kapcsán megjelenő sajtóhírek nyomán vált országosan is ismertté.

A holttest előkerülése

A budapesti lapok (*Budapesti Hírlap*, a *Fővárosi Lapok*, a *Nemzet*, *Pesti Hírlap*, *Pesti Napló*) már 1885. április 13-án, hétfői lapszámukban hírt adtak a gyilkosságról.³⁵ Ezek szerint előző nap, vasárnap hajnalban, 4-5 óra körül Raksányi János 12. számú lovasrendőr egy holttestre bukkant a külső Soroksári úton lévő Honvédmeház³⁶ és a Csingilingi csárda³⁷

²⁸ Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok*, I., 454.

²⁹ Morzsányi Sándor: *7000 igazolt, s életben levő 1848/9-diki honvédtiszt névjegyzéke rang és betűszerint*. Pest, 1871. 23.

³⁰ Különfélék. (Kinevezések, áthelyezések.) *Pénzügyi Közlöny*, 1876. január 28. 60.; Hivatalos rész. *Budapesti Közlöny*, 1876. január 25. 501.

³¹ Tiszántúli Református Egyházkerület, Tiszasas, anyakönyvek 3. kötet, házassági anyakönyvek 1867–1885. (Esketési jegyzőkönyv) 1879. év. Mikrofilm szám: 3406. 773/3. (a felvételt készítette a Genealogical Society – FamilySearch adatbázis: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:6N3C-1VTH>) (letöltés: 2022. jún. 24.)

³² Gyermekei: Irén – Arankaként szerepel a későbbi forrásokban – (1879–?) „Hungary, Catholic Church Records, 1636–1895”, *FamilySearch* adatbázis (<https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:X2WV-KY8>) (letöltés: 2022. márc. 13.) Gazdag Irén, 1879.; Júlia Eleonóra (1884 +) „Hungary, Catholic Church Records, 1636–1895”, *FamilySearch* adatbázis (<https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:X27Z-G5Q>) (letöltés: 2022. márc. 13.), Gazdag Juliana Eleonora, 1880.; István Imre (1884–?) „Hungary Reformed Church Christenings, 1624–1895”, *FamilySearch* adatbázis (<https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:V61C-F1Z>) (letöltés: 2021. febr. 17.) Kisújszállás, Jász-Nagy-Kun-Szolnok, Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, FHL microfilm: 631,432.

³³ *Rablógyilkosság a fővárosban*. *Pesti Napló*, 1885. április 13.

³⁴ *Társulati ügyek. Jegyzőkönyvi kivonatok a társulat üléseiről*. Természettudományi Közlöny, 1885. május 1. 228.

³⁵ Az ország többi részén főként a fővárosi lapokból értesültek a részletekről, de a gyilkosság egyes elemeiről később számos vidéki lap is beszámolt, amelyek távirat útján vagy a budapesti lapokból szereztek információkat. Lásd: *Székelly Nemzet*, 1885. április 14.; *Pápai Lapok*, 1885. április 26.; *Békes*, 1885. április 26.; *Czegléd*, 1885. április 26., *Székesfehérvár és Vidéke*, 1885. november 10.; *Szentesi Lap*, 1886. november 9. Jól látható tehát, hogy országos híre volt az ügynek.

³⁶ A Honvédmeház 1872-ben alapították, épülete a Soroksári út 62. (ma Soroksári út 114.) szám alatt állt. Farkas: *„Névtelen félistenek viszontagságai”*, 434.

³⁷ Csingilingi csárda elnevezéssel ekkor több helyen is működött vendéglátóhely Magyarországon (többek között Mohácsnál, ahol egy évvel korábban szintén történt egy gyilkosság). Vény, másról Vény Henrik budapesti vendéglátóhelye a külső Soroksári út mellett álló családi vállalkozás volt,

közelében található Gregersen-féle³⁸ telken. A meggyilkolt személyt Gazdag Imrének hívták.³⁹ Az újságírók részletesen beszámoltak a tett helyszínéről, az áldozat személyéről, a gyilkosság előzményeiről, magáról az emberölésről és az annak kapcsán meginduló nyomozásról.

A helyszínen talált nyomok arra utaltak, hogy Gazdag Imrét a vasárnapra virradó éjjelen rablók támadták meg, majd hidegvérrel meggyilkolták. Raksányi lovasrendőr egyik társát a helyszínen hagyva azonnal elvágatott lovával a Budapesti Rendőrfőkapitányság épületéhez, ahol jelentést tett szolgálatban lévő felettesének, Majsay János rendőrtisztnek. A *Budapesti Hírlap* értesülései szerint a helyszínen megtalálták Gazdag Imre tájékoztatóját, a holttest körül pedig paprikaport fedeztek fel. Ebből azt következtetést vonták le, hogy a támadók előbb paprikaport szórtak az áldozat szemeibe, majd a telek közepére vonszolták, aminek a nyoma a gyepen is meglátszott. A gyilkos revolverével közvetlenül Gazdag Imre halántékába lőtt, emiatt a holttest feje vértócsában feküdt. Gazdag a jelek szerint kétségbeesetten védekezett, mert arca és kezei is össze voltak karmolva, ruhája pedig szét volt szakítva. A gyilkosok az elsütött revolvért az áldozat kezébe tették, hogy úgy tűnjön, mintha öngyilkosságot követett volna el. Ennek a lehetőségét azonban a rendőrök kizárták, mert az áldozat saját fegyverét megtalálták a kabátzsebében. A pénztárcája hiányzott, de ezen a ponton azt állították, hogy az órája megvolt,⁴⁰ illetve találtak nála egy levelet, amin rajta volt a neve és a lakcíme, ami alapján a rendőrök be tudták azonosítani a személyazonosságát.⁴¹

A *Pesti Napló* újságírója a történet szempontjából is érdekes összefüggésekkel kezdődő cikkében megírta, hogy akkoriban egymást érték a fővárosi gyilkossági ügyek, s a külső Soroksári útnak az a szakasza, ahol Gazdag Imrét az éjszaka folyamán megölték, hírhedt volt a korábban elkövetett rablótámadásokról és gyilkosságokról, amelyek közül (néhány kivételtől eltekintve) az esetek többsége anélkül ért véget, hogy a tetteseket el tudták volna fogni.⁴²

Perényi Roland egyik budapesti bűnözésről írt munkájában szerepel, hogy Ferencváros a 19. század végén, 20. század elején meglehetősen tagolt térszerkezetű városrész volt, amelynek nagy része külső telkekből állt. A kerület Nagykörúthoz közel eső részén főként a társadalmi középréteg élt, míg a külsőbb részekben – ahova a Honvédmenház is épült – elsősorban gyárak és ipari telepek létesültek, amik közelében a munkásság lakott, sőt sokan a szomszédos területekről (Kispest, Erzsébetfalva, Soroksár, Csepel) jártak be dolgozni. Perényi Ferencvárosnak a közbiztonság szempontjából legkritikusabb részeként a városhatárt képező, Gubacsi dűlő és Erzsébetfalva között lévő fás területet jelölte meg, azonban a korabeli lapok a Soroksári út külső szakaszát is a veszélyes környékek közé sorolták.⁴³

amelybe gyakran eljártak iszogatni és szórakozni a szomszédos Honvédmenház lakói, illetve a környék munkásai. A helyet az újságok gyakran kocsmaként is emlegették.

³⁸ Az elnevezés a telek tulajdonosára saági Gregersen Gudbrand (1824–1910) építőipari üzletemberre, magyarországi nagybirtokosra utalt, akinek a nevéhez számos épület-, híd- és vasútépítési munkát fűződik. Bővebben lásd: Halmos Károly: *Két építési nagyvállalkozó a századfordulón*. In: Gyimesi Sándor (szerk.): *Gazdaság. Politika. Kultúra. Tanulmányok Kelet-Közép-Európa történetéből*. Budapest, 1992. 41–62.

³⁹ Helyesen Gazdag Imre, de számos korabeli forrásban „h” betű nélkül szerepel.

⁴⁰ Az ügy későbbi alakulása során az óra és a pénz még előkerült bizonyítékként.

⁴¹ *Ismét rablógyilkosság a fővárosban*. Budapesti Hírlap, 1885. április 13. 4–5.

⁴² *Rablógyilkosság a fővárosban*. Pesti Napló, 1885. április 13.

⁴³ Perényi Roland: *A bűn nyomában – A budapesti bűnözés társadalomtörténete 1896–1914*. Budapest, 2012. 178–179.

A gyilkosság előzményei

Gazdag Imre 1885. április 11-én, szombat este a tervek szerint a Nemzeti Színházba ment volna a feleségével, de ehelyett a Honvédmenházban élő két honvéd bajtársával, Ternyey József honvédszázadossal⁴⁴ és Támár Alajos honvédhadnaggal⁴⁵ a menház közelében elhelyezkedő Csingilingi csárdába ment vacsorázni és bort inni. Egyes szerzők szerint Támár Alajos megjelent Gazdag Imre lakásán, és rávette, hogy vele tartson;⁴⁶ máshol az szerepel, hogy Gazdag Imre kereste fel a Honvédmenházban élő barátait – az ügy későbbi története alapján az első változat tűnik a valószínűbbnek.⁴⁷ A vendéglátóhelyen mind a hárman viszonylag sok alkoholt fogyasztottak, és éjjel után mentek csak haza. Gazdag Imre társai óva intése ellenére gyalog indult útnak a sötétben – ilyen módon számára a hazajutás megközelítőleg egy órát vett volna igénybe. Több helyen is megjelenik, hogy Ternyey és Támár felajánlotta, hogy hazakísérik, máshol azt olvashatjuk, hogy meghívták a Honvédmenházba magukhoz. Szintén gyakran szerepel a forrásokban, hogy Gazdag azzal nyugtatta barátait, hogy egy revolver és egy kés is van nála, amivel meg tudja védeni magát. A holttest mellett ezeket az eszközöket meg is találták.⁴⁸

⁴⁴ kis és utasternyei Ternyey József (1816–1893) nemesi származású, 1848/49-es honvéd százados. A szabadságharcot megelőzően 1834–1835-ben az osztrák császári királyi 39. gyalogezredben szolgált, majd családi birtokaikon gazdálkodott. A szabadságharcban előbb főhadnagyként harcolt egy önkéntes lovasscsapatnál, majd 1849. február 4-én százados lett a Hajdúságban alakuló 53. (később 36.) honvédszászlóaljnál. Bona: *Századosok, II.*, 449.; Nagy Iván: *Magyarország családai. Czímerekkel és nemzékrendi táblákkal.* 11. kötet. Pest, 1865. 109. A Bona Gábor századosokat ismertető munkájában szereplő adatok szerint 1884 és 1887 között a budapesti Honvédmenház lakója volt (Bona: *Századosok, II.*, 449.), azonban a tárgyalta bűnügy kapcsán kiderült, hogy 1885. december 16-tól már nem élt a Honvédmenházban. Erről lásd: A jogszolgáltatás területi szervei. Pesti (1875-től Budapesti) Királyi Törvényszéki Fogház iratai. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) HU_BFL_VII_106_1885_vizsgalati_1918. Halála előtt Endrődön élt, és Szatmár városának díszpolgára volt. Lásd: *Gyászrovat.* Fővárosi Lapok, 1893. május 30. 1167.

⁴⁵ Támár Alajos (1827–1886) 1848/49-es honvéd főhadnagy. A forradalom előtt az Egri Érseki Jogliceumban tanult. 1848 júniusában Nagykállóban az első között csatlakozott önkéntesen az ott alakuló sereghez. A 10. honvédszászlóaljhoz került, és részt vett a délvidéki harcokban, majd őrmesterré léptették elő. 1849. február 24-én hadnagyként, végül főhadnagyként szolgált a Kmety-hadosztályban. Fegyverletétele Borosjenőnél történt meg. A szabadságharc után jogi pályán tevékenykedett. 1867-ben Gyöngyös város megválasztotta törvényszéki tanácsosnak, 1868-ban alszolgabírónak. 1869-ben törvényszéki ülnöknek választották Heves megyében, neve gyakran szerepelt az *Eger* című hetilapban. Az Egerben székelő Hevesmegyei Honvédegylet tagja, majd választmányi tagja volt. A belügyminisztérium 1881. október 12-én kelt 45904. sz. rendelete értelmében állásából elmozdították. 1884-ben belépett a Honvédmenházba, ahonnan 1885-ben lépett ki a tanulmányban ismertetésre kerülő okokból. Bona: *Hadnagyság és főhadnagyságok, III.*, 315.; Udvardy László: *Az egri érseki jogliceum története 1740–1896.* Eger, 1898. 696.; *Helyhatóságok. Gyöngyös városa.* Budapesti Közlöny, 1867. május 21. 624.; *Városi és megyei hírek.* Eger, 1869. január 28. 30.; *A hevesmegyei 1848/49-ki honvédek egylete által 1880. évi September hó 5-én tartott közgyűlés tárgyai.* Eger, 1880. szeptember 9. 291.; *Hevesmegyének az 1882. évi januárhó 16-án és következő napjain tartandó rendes bizottsági közgyűlésére kitűzött tárgyak jegyzéke.* Eger, 1882. január 12. 12.; László Géza: *Osváth Pál 1848/1849-es hadnagy visszaemlékezése a 10. honvédszászlóaljra* (Forrásközlés). In: Henzsel Ágota (szerk.): Szabolcs-Szatmár-Beregi levéltári évkönyv 15. Nyíregyháza, 2001. 241–270. itt: 265–266.

⁴⁶ *Rablógyilkosság a fővárosban.* Pesti Napló, 1885. április 13.

⁴⁷ *Ismét rablógyilkosság a fővárosban.* Budapesti Hírlap, 1885. április 13. 4–5.

⁴⁸ *Ismét rablógyilkosság a fővárosban.* Budapesti Hírlap, 1885. április 13. 4.

A boncolás

Gazdag Imre holttestét a Rókus Kórház halottasházába szállították, ahol hamarosan megtörtént a boncolása, amiről a hírlapokban részletekbe menő beszámolók jelentek meg.⁴⁹ A boncolást, amely 1885. április 13-án 10 órakor kezdődött, dr. Ajtai K. Sándor⁵⁰ és dr. Glück Ignác⁵¹ elismert törvényszéki orvosok végezték, és jelen volt a nyomozást vezető Zsarnay Győző⁵² rendőrkapitány is. A szakorvosok a vizsgálat alkalmával megállapították, hogy Gazdag Imrét a fejlődést megelőzően egy 5 mm vastag, 58 cm hosszú zsinórral megfojtották, továbbá kimutatták, hogy Gazdag a végzetes napig egészséges állapotban volt, halálát egyértelműen az erőszakos támadás okozta. Arcán és nyakán több dulakodásra valló nyomot találtak, ami arra utalt, hogy védekezett a támadókkal szemben. A korábbi állításokkal ellentétben paprikapor nem került a szemébe, de a ruháján találtak nyomokat, ami arra utalt, hogy a támadók ezáltal is védtelessé kívánták tenni. A boncolás szerint a fej jobb oldali halántékának hátsó részén egy pénzérme nagyságú égési nyom, annak alsó sarkában pedig lövés okozta seb volt látható. A belső vizsgálatok alapján a golyó súlyosan roncsolta az agyvelőt, és a bal halántéknál a koponyafal és a felső bőr között állt meg. Kérdéses volt, hogy a halált a fojtás vagy a lövés okozta-e. Habár, mint kiderült, előbb a hurkot dobták az áldozat nyakába, majd a viaskodást követően dördült el a lövés, az orvosok véleménye szerint a fojtogatás és a fejlődés együtt okozta az áldozat halálát. Az áldozat temetése a boncolás másnapján történt meg.⁵³

Gazdag Imre gyászszertartása 1885. április 14-én, kedden a délutáni órákban vette kezdetét a Rókus Kórház halottas termében. Többek között a *Budapesti Hírlap*, a *Pesti Napló* és a *Fővárosi Lapok* is beszámolt az eseményről. A temetés iránt nagy volt a fővárosi társadalom érdeklődése. Az emberek már órákkal korábban összegyűltek a kórház környékén.

⁴⁹ *Rablógyilkosság a külső soroksári uton*. Nemzet, 1885. április 13.; *A külső soroksári uti rablógyilkosság*. Pesti Hírlap, 1885. április 14. 3.; *Ismét rablógyilkosság a fővárosban*. Budapesti Hírlap, 1885. április 13. 4–5.

⁵⁰ Ajtai K. Sándor (1845–1917), a Budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem törvényszéki orvostani intézetének egykori igazgatója, rövid ideig az orvostudományi kar dékánja és az egyetem rektora is volt. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái. I. kötet. Archi–Bzenszki*. Budapest, 1891. 95–96.

⁵¹ Dr. Glück Ignác (1834–1900), törvényszéki orvos, egyetemi tanár, gyógyintézet-tulajdonos. Az 1865/1866. tanévben végzett sebészként a Magyar Királyi Tudományegyetemen. Számtalan bűntény kivizsgálásában vett részt, többek között tagja volt a tiszaszlári vérvád és a Mailáth gyilkosság orvosszakértői gárdájának is. A Magyar Királyi Honvédség 86. gyalogezred tartalékos segédorvosa volt, majd 1886-ban a 8. honvéd gyalog féldandár szabadságolt állományába helyezték át. 1887. május 22-én a budapesti VII. kerület, Városligeti fasor 11. szám alatt hidegvíz-gyógyintézetet nyitott. *A m. k. egyetemen 1865/6-dik évben oklevelezett orvos-sebész tudorok, sebész és gyógyszerész mesterek stb.* Orvosi Hetilap, 1866. december 23. 897.; *Dr. Glück Ignác*. Budapesti Közlöny, 1875. január 21. 431.; *Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára*, 1886. december 20. 320.; *Dr. Glück Ignác-féle hidegvíz-gyógyintézet*. Orvosi Hetilap, 1887. június 12. 785.; *Dr. Glück Ignác-féle hidegvíz-gyógyintézet*. Vasárnapi Ujság, 1887. június 15. 391.; *Budapesti Czim- és Lakjegyzék*, 1888. 5. évf. III. szakasz, 20.; *Hetiszemle és vegyesek. Elhunyt*. Orvosi Hetilap, 1900. február 25. 124.

⁵² Zsarnay Győző (1848–1906) elismert rendőrkapitány volt a 19. század végén, 20. század elején. Miskolcon lett rendőrkapitány, majd 1885-ben a Budapesti Rendőrkapitányságra került, ahol a főkapitányság bűnügyi osztályának a referense, majd osztályvezető-helyettese lett. Húsz éven keresztül foglalkozott a budapesti bűnügyi esetekkel. 1906-ban súlyos betegsége miatt öngyilkos lett. *Zsarnay Győző öngyilkossága*. Az Ujság, 1906. március 17. 5.

⁵³ *A soroksári uti rablógyilkosság*. Budapesti Hírlap, 1885. április 14. 4.

A rendezvény zavartalan lebonyolítása érdekében lovas és gyalogos rendőröket rendelték ki a helyszínre.⁵⁴ A búcsúztatáson számos egykori, szabadságharcban részt vett bajtárs megjelent. Többek között jelen voltak a Honvédmenház, az 1848/9-ki Első Budapesti Honvédegyelet és az 1848/9-ki Honvéd-Aggharcosok Betegsegélyező és Temetkezési Egyletének képviselői is. A temetési szertartást Szász Károly, a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke vezette, aki az imádkozás levezetését követően megindító beszédet tartott. A beszentelés után a gyászmenet a Kerepesi úti temetőbe ment át, ahol az elhunytat végső nyughelyére helyezték.⁵⁵

Gazdagh Imre balesetbiztosítása

Már a gyilkosságot követő napokban eljutott a lapokhoz, hogy Gazdagh Imrének 15 000 Ft értékű balesetbiztosítása volt. Több újság is azt írta, hogy a biztosítást barátja, Támár Alajos biztatására kötötte meg a halála előtt. Az árvaszéki jegyzőkönyv szerint azonban Gazdagh már közel két éve biztosítva volt.⁵⁶ A Budapest Főváros Árvaszékénél keletkezett jegyzőkönyv szerint 1885. május 21-én Gazdagh Imre hagyatéki ügyét illetően az árvaszéknél megjelent özv. Gazdagh Imréné (szül. Simon Mária), aki életbiztosításról szóló bárcát (igazoló iratot) mutatott be, amelyben az állt, hogy 1883. június 19-én Gazdagh Imre életbiztosítást kötött az első osztrák általános baleset ellen biztosító társaság magyarországi vezérügynökségénél,⁵⁷ és örököséként a feleségét, illetve annak elhalálozása esetén kislányát, Gazdagh Arankát jelölte ki. A Gazdagh Imre után fennmaradt balesetbiztosítási összeget a felesége kapta meg,⁵⁸ aki a biztosítótársaság kérésének megfelelően a *Nemzet* című lapban nyilvánosan köszönetet mondott a társaságnak, amiért hiánytalanul megkapta a neki járó összeget, és javasolta, hogy amelyik férj csak teheti, szintén biztosítsa be magát a váratlan helyzetekre.⁵⁹

A nyomozás kezdeti fázisa

Az eset kivizsgálása során nem állt még rendelkezésre ujjlenyomatosszerű elemzés, illetve a magyar nyilvántartási rendszert sem nevezhetjük a korabeli európai színvonalnak megfelelőnek. A nyomozás alatt a helyszínen talált tárgyi nyomok alapján indult meg a tettesek utáni kutatás, de ezek, mint látni fogjuk, önmagukban nem voltak elégségesek. Mindemellett a korabeli Nyugat-Európában elterjedt nyomozó/detektív szakma még korai szakaszában járt

⁵⁴ *A soroksári uti rablógyilkosság.* Budapesti Hírlap, 1885. április 15. 3.

⁵⁵ *Helyi hírek. – A soroksári uti rablógyilkosság.* Pesti Napló, 1885. április 15.; *A soroksári uti rablógyilkosság.* Budapesti Hírlap, 1885. április 15. 3.; *A soroksári uti rablógyilkosság.* Fővárosi Lapok, 1885. április 15. 564. A *Fővárosi Lapok*ban megjelent cikk szerint a temetésen jelen voltak egykori honvédtisztek is, többek közt Krivácsy József ezredes, Mikár Zsigmond alezredes, Ternyey József százados, Degré Alajos alszázados, Támár Alajos főhadnagy.

⁵⁶ *Hírek. A soroksári uti rablógyilkosság.* Nemzet, 1885. április 15.; *Hírek. – A soroksári uti rablógyilkossághoz.* Nemzet, 1885. április 18.

⁵⁷ Az első osztrák általános baleset ellen biztosító társaságot 1882-ben Bécsben alapították meg. A cégnek Magyarországon is volt vezérügynöksége, ami „Assicurazioni Generali” néven működött a Budapest, V. kerület, Dorottya utca 10. szám alatt. *Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája.* VI. *Dúc-Etele.* Budapest, 1912. 430.

⁵⁸ Budapest Főváros Levéltára. A megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok. Budapest Székesfőváros Árvaszékének (1873-1875 Budapest Székesfőváros Tanácsának, mint gyámhatóságnak) iratai. Általános iratok HU-BFL-IV.1411.b.-1885-01055–Gazdag

⁵⁹ *Nyílt tér. Nyilvános köszönet.* Nemzet, 1885. május 29.

Magyarországon. Egy későbbi, 1910-ben kelt cikk írója szerint a Tisza Kálmán vezette magyar kormánynak a hivatalos detektívtestület felállításához a végső lökést Gazdag Imre bűnügye adta meg, s habár erre a hivatalos iratokban nem találtunk semmilyen bizonyítékot,⁶⁰ a fővárosi rendőrség detektív osztályának megalapítása (1885. december 15.) Török János rendőr-főkapitányságának idején egybeesett a Gazdag-ügy nyomozati időszakával. Végül Tisza Kálmán miniszterelnök (1875–1890), belügyminiszter (1875–1887) utasításának megfelelően 1886. január 1-jén hivatalosan is kezdetét vette a budapesti detektív munka.⁶¹ Ezáltal a Soroksári úti gyilkosság alkalmával már szinte biztos, hogy bevetették az első detektíveket.⁶²

A rendőrség a holttest megtalálását követően azonnal megkezdte a nyomozást, és már aznap gyanúsítottakat állítottak elő. A polgári biztosok és lovasrendőrök Budapest határán kezdték el keresni a tetteseket, illetve értesítették a Ferencvárossal szomszédos települések (Soroksár, Erzsébetfalva, Ócsa, Dunaharaszti, Alsónémedi stb.) csendőreit is, hogy azok a saját hatáskörükben megtegyék a szükséges lépéseket, mint például a gyanús személyek figyelmét és elfogását. A rendőrség a gyilkosság helyszínén több bizonyítékot is begyűjtött, amik alapján megindíthatta a vizsgálatot. A helyszínen talált paprikaporon és revolveren kívül találtak még egy női ruhafoszort, így felvetődött, hogy női résztvevője is lehetett a bűncselekménynek, valamint egy ezüst pitykegombra bukkantak, ezért felmerült, hogy népviseletük miatt akár oláh cigányok is lehettek az elkövetők, akik olykor a külső Soroksári úton tanyáztak. Találtak ezenkívül még egy fanyelű, közepes méretű konyhakést, aminek a pengéje kitört. Gazdag Imrének is volt egy zsebkése, amit szintén eltörve találtak az áldozat mellett, s ebből arra következtettek, hogy talán ezzel védekezhetett támadóival szemben. Gazdag véres nyakkendője és üres pénztárcája a Közvágóhídnál került elő, ennek ellenére a rendőrség szerint Soroksár felé menekültek el a tettesek. A nyomozás a hírlapok szerint elsősorban a szegényebb és munkás rétegek között zajlott (vasúti munkások, kubikosok, kocsisok, hajcsárok, a főváros környékén élő napszámosok, cigányok, csavargók stb. voltak a kiszemelt célcsoportok). A hatóságok nagyszámú gyanúsítottat fogtak el és hallgattak ki, akiket orvosi vizsgálatnak is kitétek, hogy ezáltal kiderítsék, nincs-e nyoma rajtuk dulakodásból származó sérüléseknek. A nyomozást vezető Zsarnay Győző rendőrkapitány éjjel-nappal dolgozott az ügyön, miközben más esetekkel is kellett foglalkoznia, de így sem sikerült a gyilkosok nyomára bukkannia.⁶³ A rendőrök kihallgatták a Csingilingi csárda tulajdonosát, Vény Henriket és egyik lányát is, akik azonban azt vallották, hogy éjjel előtt lefeküdtek aludni, ezért nem tudtak a hatóságok segítségére lenni. Név szerint ismert gyanúsítottként szerepelt az ügyben Rózsa György, Dienes Sallay József és Lábát János,⁶⁴ mindemellett a

⁶⁰ *A Csingilingi-csárda titka. (A fővárosi detektív kar jubileuma.)* Az Ujság, 1910. november 20. 13.

⁶¹ Szigetvári Oszkár: *A fővárosi rendőrség detektívtestülete. Rendvédelem-történeti Füzetek (Acta Historiae Praesidii Ordinis)*, 27. évf. (2017) 53. sz. 85.

⁶² *A Csingilingi-csárda titka. (A fővárosi detektív kar jubileuma.)* Az Ujság, 1910. november 20. 13. (A cikk szerint a nyomozás során az első budapesti detektívek, Horváth Péter és Jansky Gyula titkos rendőrök szolgáltatták be Gazdag Imre eltűntnek hitt és a házkutatás alatt előkerült óráját Drill Béla vizsgálóbíróknak.)

⁶³ *A soroksári-uti rablógyilkosság.* Budapesti Hírlap, 1885. április 14. 4.; *Helyi hírek. A soroksári-uti rablógyilkosság.* Pesti Napló, 1885. április 14.; *Hírek. A soroksári uti gyilkosság ügyében.* Nemzet, 1885. április 14.

⁶⁴ *Helyi hírek. A soroksári-uti rablógyilkosság.* Pesti Napló, 1885. április 15.; *A soroksári-uti rablógyilkosság.* Pesti Napló, 1885. április 16.; *Helyi hírek. – A soroksári uti rablógyilkosság.* Pesti Napló, 1885. április 17.; *A soroksári uti rablógyilkosság.* Pesti Napló, 1885. április 18.; *Személyi hírek.* Fővárosi Lapok, 1885. április 17. 575.

lakosság körében is megindult a feltételezett tettesek figyelése és meggyanúsítása. Előfordult, hogy valakit a lakóközössége jelentett fel, de az is megtörtént, hogy egy vidékről Budapestre érkezett, mulatozó parasztleányt szemeltek ki gyilkosként a Zrínyi Kávéházban.⁶⁵ A rendőrség minden igyekezete ellenére egyik gyanúsítottal szemben sem talált kellő bizonyítékot az ügyben, a tetteseket nem sikerült megtalálni.

A sajtó a következő hónapokban folyton talált egy-egy ürügyet a Gazdagh-féle gyilkosság felemlítésére. Többször a rendőrség vagy a törvényszék sikertelensége kapcsán került elő az eset, de olyan is előfordult, hogy egy álgyilkos jelentkezett, aki azt vallotta, ő volt Gazdagh Imre gyilkosa. Ilyen volt Ehrich Pál, aki önként adta fel magát a rendőrségen, és beismerővallomást tett arról, hogy meggyilkolta az áldozatot. A gödöllői csendőrségnél jelentkezett először 1885 májusában, ahol orosz katonaszökevénynek állította be magát, majd kérte a csendőröket, hogy adják át az illetékes hatóságoknak. A csendőrség a fővárosi rendőrséget, az pedig a budapesti orosz konzult értesítette az esetről, majd hosszú jegyzékváltás után kiderült, hogy Ehrich Pál nem mondott igazat, és mint az később a Rókus Kórház megfigyelő osztályán megállapították, súlyos elmezavarban szenvedett.⁶⁶

1885 augusztusáig nem telt el úgy hónap, hogy valamelyik sajtóorgánumban legalább egy sor erejéig ne utaltak volna a Soroksári úti gyilkosságra.⁶⁷ Az év szeptemberében és októberében úgy tűnt, mintha a Gazdagh-ügy sajtóvisszhangja valahára elcsendesedett volna, azonban 1885 novemberében újabb fordulatot vett az ügy. November 12-én a *Budapesti Hírlap* címlapján „Gazdag Imre gyilkosai.” címmel ismét közzétettek egy cikket, amelyben a következő mondatok szerepeltek: „Már-már feledékenységre ment a soroksári úti rablógyilkosság [...] alig szenved kétséget, hogy azok, kiket a vizsgáló bíró mint vádlottakat ma letartóztatott, ha nem is közvetlen tettesei, de bizonyára fölbujtói, bűnszerzői voltak a Gazdag Imrén elkövetett gyilkosságnak. E vádlottak Támár Alajos 1848–9-iki honvédhadnagy és a meggyilkolt özvegye, Gazdag Imréné, kiket ma este Drill Béla vizsgálóbíró súlyos gyanuokok alapján letartóztatott.”⁶⁸ 1886 novemberében az újságok újfent nap mint nap részletezni kezdték az ügy alakulását.

Fordulat a nyomozásban

Mint láthattuk, a rendőrök és a vizsgálóbírók eleinte nem tudtak kézzelfogható eredményeket felmutatni az ügygel kapcsolatban, de időközben Gazdagh Imre özvegyének és egykori bajtársának, Támár Alajosnak az élete gyökeresen megváltozott. Az elhunyt balesetbiztosításának köszönhetően özvegy Gazdagh Imréné és Támár Alajos életkörülményei javultak. Gazdagh Imréné 1885. október 18-án az Andrássy út 86. alatti ház második emeletére költözött. A lakást, ami három utcafrontra néző szobából és egy előszobából, konyhából, illetve cselédszobából állt, az újságok szerint 650 Ft évi bérleti díjért bérelték ki. A lakást Támár

⁶⁵ *A soroksári-uti rablógyilkosság.* Pesti Napló, 1885. április 16.; *Helyi hírek.* – *A soroksári uti rablógyilkosság.* Pesti Napló, 1885. április 17.; *A soroksári úti rablógyilkosság.* Pesti Napló, 1885. április 18.

⁶⁶ *Törvényszéki csarnok.* Pesti Hírlap, 1885. június 14. 10.; *Hírek.* Nemzet, 1885. június 13.; Gazdag Imre gyilkosa. Budapesti Hírlap, 1885. június 13. 4.; *Kétes önvád.* Fővárosi Lapok, 1885. június 14. 900.; *A megalondult „gyilkos”.* Budapesti Hírlap, 1885. június 20. Melléklet a „Budapesti Hírlap” 168-ik számához. 1.; *A megtévelyodott gyilkos.* Politikai Ujdonságok, 1885. június 24. 347.

⁶⁷ Lásd: (*A soroksári úti rablógyilkosság*) Budapesti Hírlap, 1885. május 12. 7.; (*Gazdag Imre állítólagos gyilkosa.*) Pesti Hírlap, 1885. június 13. 5.; *Kanapé-pörök.* Pesti Hírlap, 1885. július 29.; *Az ál rablógyilkos.* Nemzet, 1885. augusztus 8.

⁶⁸ *A soroksári-utcai rablógyilkosság.* Budapesti Hírlap, 1885. november 12. 1–2.

Alajos vette ki „unokahúgának”, özv. Gazdag Imrénének a nevére. A szobákba bútorokat vettek, és a beköltözés napján új cselédet fogadtak. Gazdagné hétéves lányát egy Király utcai leánynevelő intézetben helyezte el – a kislány minden vasárnap délután látogatta meg édesanyját néhány óra erejéig.⁶⁹ Támár Alajos saját akaratából elhagyta a Honvédmenházat, hogy az özvegygel együtt éljen az új lakhelyükön. Ezeket a változásokat és az eset körülményeit utólagosan szemlélve a gyanú rövidesen a párosra terelődött.

A Soroksári úti gyilkosság ügye a Budapesti Királyi Büntető Törvényszéknél Drill Béla⁷⁰ vizsgálóbíróhoz került, aki megbízást kapott a vizsgálatok lebonyolítására. Az ügyészi feladatkörök ellátásával Lenk Gyula⁷¹ királyi alügyészt bízták meg. Mint ez a hírekből kiderült, a törvényszék szakemberei a nyomozás során már titokban adatokat gyűjtöttek az említett személyekre vonatkozóan, illetve napvilágra került az a vélekedés, hogy a gyilkosságnál használt pisztoly tulajdonosa a Honvédmenház egy másik lakója, Gotthárd Sándor⁷² lehetett. Gotthárd emiatt szintén a gyanúsított személyek között szerepelt, ahogy Molnár Károly⁷³ honvéd őrmester is, akiről több tanú is azt állította, hogy korábban a gyilkosságnál használt revolvért tisztogatta a menház lakói szeme láttára.⁷⁴

Törvényszéki vizsgálat

Drill Béla vizsgálóbíró és Lenk Gyula alügyész is úgy vélte, hogy a rendőrség néhány gyanús körülményt addig figyelmen kívül hagyott, például, hogy Támár Alajos és Gazdag Imréné bizalmas kapcsolatban voltak egymással, és hogy Támár hívta Gazdagot a Csingilingi csárdába azon az estén. A vizsgálat során adatokat gyűjtöttek Támárra vonatkozóan, amiből kiderült, hogy házas ember volt, aki kicsapongó életet élt, emellett az egri törvényszéken elkövetett árvaszéki csalásai miatt is gyanússá vált, illetve találtak Támárra vonatkozóan néhány további terhelő nyomot is – kilépett a Honvédmenházból, és özv. Gazdag Imrénéhez költözött, együtt költözték el a balesetbiztosításból származó pénz egy részét (többek között Óbudán mulattak, és fürdőhelyekre jártak). A vizsgálóbíró többször beidézte őket valamilyen

⁶⁹ *Gazdag Imre gyilkosai*. Budapesti Hírlap, 1885. november 13. 3.

⁷⁰ Drill Béla (1848–1924) jegyző, törvényszéki vizsgálóbíró, kúriai bíró, 1912 és 1913 között a Budapesti Királyi Büntető Járásbíróság elnöke. Elnöki posztjából egy politikai perben hozott kétes ítélete miatt nyugdíjazták. A soroksári úti gyilkosság előtt lopási, csalási, bankjegyhamisítási ügyeken dolgozott, de részt vett anarchisták elleni vizsgálatban is. *A szétugrasztott játékbárlang*. Pesti Napló, 1884. március 3.; *Törvényszéki csarnok. Az anarchisták*. Pesti Napló, 1884. március 27.; *Hírek. Véres szerelmi dráma*. Nemzet, 1884. szeptember 13.; *Törvényszéki csarnok. A „Fortuna” tengeri kigyója*. Budapesti Hírlap, 1885. március 31.; *Ausztiai hírek. – Grácban*. Fővárosi Lapok, 1885. április 5. 518.; *Hivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 1912. október 16.; *Gyászrovat*. Nemzeti Ujság, 1924. március 18. 6.

⁷¹ Lenk Gyula (1850–1924), királyi ügyész, törvényszéki, majd ítélőtáblai bíró, 1905 és 1906 között Jász-Nagykun-Szolnok vármegye főispánja. A Gazdag-fél bünper idején királyi alügyész volt. (Isapáni tevékenységéről lásd: Bojtos Gábor: *Három Almásy a vármegye élén*. In: Csöngé Attila – Czégény Istvánné – Pozsgai Erika (szerk.): Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 29. Szolnok, 2015. 57–135.)

⁷² bikszögi Gotthárd Sándor életrajzi adatait lásd: Bona: *Hadnagyok és főhadnagyok, I.*, 477.

⁷³ Molnár Károly (1816–1886/87), őrmester, Révkomáromban született. A szabadságharc alatt a 2. tüzezerednél szolgált tűzmesterként. 1875. április 15-én vették fel először a menházba, majd 1876-ban rossz magaviselete miatt kiutasították. 1880. augusztus 5-én lett ismét a Honvédmenház lakója, 1885-ben a megvádolását követően elhagyta a menházat. Lásd a Honvédmenház anyakönyveit és mutatóit. Hadtörténelmi Levéltár VI. 12. Az 1848–49-es Honvédmenház 1886–1924. 44 r. sz. iratai.

⁷⁴ *Törvényszéki csarnok. A soroksári uti gyilkosság*. Pesti Hírlap, 1885. november 22. 11–12.

kisebbségesnek tűnő indokkal, hogy mindeközben valójában kihallgassa őket. Gyanús körülménynek vélték, hogy a kihallgatásokra együtt jelentek meg, emiatt is bűntársaknak tűntek. Miután a vizsgálóbíró összegyűjtötte a terhelő bizonyítékokat, Lenk Gyula királyi ügyész elrendelte a gyanúsítottak elleni vizsgálatot, majd a pár letartóztatást.⁷⁵ Budapest Főváros Levéltárában fennmaradtak a vizsgálati eljárás során előállított személyek fogoly törzskönyvei. Ezek alapján Gazdag Imréné, leánykori nevén Simon Mária 1858-ban Kun-szentmártonban született. A vizsgálat idején még éltek a szülei, egykor törvényes házasságban élt a néhai Gazdag Imrével. Korábban büntetve nem volt. 1885. november 11-én adták ki a letartóztatási parancsot ellene, és gyilkosságban való büntettség miatt kísérték be a fogházba. A fogolytörzskönyvi bejegyzése szerint a vádlottnak nem voltak tettestársai (sic!).⁷⁶

A törzskönyvek között megtalálhatók Támár Alajos adatai is. Eszerint ötvenhét éves, ügyvéd, szülőhelye Törökszentmiklós, utolsó lakhelye Budapest, Andrassy út 86. volt. Házasságban élt, de nejétől külön élt. Nem rendelkezett a letartóztatásakor saját vagyonnal, és a rendőrség értesítése szerint nem volt korábban kihágása sem (sic!).⁷⁷ Gyilkosság vádjával tartóztatták le Budapesten 1885. november 11-én Drill Béla vizsgálóbíró utasítására. A vádlott tettestársaként feltüntetették Gazdag Imréné nevét.⁷⁸

További letartóztatások és kihallgatások

A Csemegi-kódex, vagyis az első magyar nyelvű büntetőtörvénykönyv az 1878. évi V. törvényként került bevezetésre Magyarországon, csupán hét évvel Gazdag Imre gyilkosságát megelőzően. A büntetőtörvénykönyvet több kritika érte már a kortársak részéről, illetve a később megjelent szakirodalmak is többször rávilágítottak annak hiányosságaira és vitatható pontjaira.⁷⁹ Amint azt Mezey Barna *Magyar Jogtörténet* című összefoglaló munkájában megfogalmazta, a korabeli büntetőeljárás Magyarországon elmaradottabb volt a fejlettebb európai országok rendszereihez képest. A védelem a komolyabb, főbenjáró esetekben volt csak kötelező jellegű, emellett a védői jogok is korlátozottak voltak. A gyanúsítottak az ügyvédekkel kivételes esetekben egyeztethettek, a vád alá helyezésig a vizsgálati iratokba ritkán engedtek bepillantást a jogi képviselőknél. A vizsgálati iratok alapján a királyi ügyészség jóváhagyásával és indítványozásával történt az idézés, a vád alá helyezés és az eljárás megszüntetése egyaránt – szükséges esetben hitelesítési eljárást is tartottak. A végtárgyalásra hosszas bizonyítási folyamatot követően, a vizsgálati dokumentáció alapján összeállított vádirat alapján került sor. Amint azt a Gazdag-féle ügynél is látni fogjuk, adott esetben a vádlottnak és a tanúknak is meg kellett indokolniuk, ha eltértek a vizsgálóbírónak tett vallomástól. Fontos megjegyezni azt is, hogy a tárgyalt időszakban nem érvényesült sem a szabad

⁷⁵ A soroksári-utcai rablógyilkosság. Budapesti Hírlap, 1885. november 12. 2.

⁷⁶ A jogszolgáltatás területi szervei. Pesti (1875-től Budapesti) Királyi Törvényszéki Fogház iratai. Vizsgálati foglyok törzskönyve. HU_BFL_VII_106_1885_vizsgalati_1753 (A forrásban megőrződött özv. Gazdag Imréné hivatalos személyleírása is.)

⁷⁷ Az egri törvényszéktől az árvaszéki pénzzel való visszaélés miatt bocsájtották el. A soroksári-utcai rablógyilkosság. Budapesti Hírlap, 1885. november 12. 2.; A soroksári uti gyilkosság. Pesti Hírlap, 1885. november 13. 12.; Támár Alajos. Budapesti Hírlap, 1886. január 14. 1.

⁷⁸ A jogszolgáltatás területi szervei. Pesti (1875-től Budapesti) Királyi Törvényszéki Fogház iratai. Vizsgálati foglyok törzskönyve. HU_BFL_VII_106_1885_vizsgalati_1754

⁷⁹ Ambrus István: A „csirke-per”, avagy a Magyar Királyi Kúria 51. számú döntvénye az alaki és az anyagi bűnhalmazat kérdéséről. In: Kádár Hunor (szerk.): Az első bűnügy-történeti konferencia előadásai. Kolozsvár, 2020. 39–50.

bizonyítás elve, sem a személyes szabadság védelme, sem pedig az ártatlanság védelme. Mindez rendkívül kiszolgáltatottá tette a gyanúba fogott személyeket.⁸⁰

Amint azt Stipta István egyik tanulmányában megfogalmazta: „Magyarországon egészen 1896-ig nem voltak intézményes garanciák a hanyag, szakszerűtlen, rosszhiszemű nyomozási cselekmények és tudatos hivatali visszaélések ellen.” Emellett arra is rávilágít, hogy a büntetőeljárás egyik fontos feladata volt a tömeghangulat és a felkorbácsolt közvélemény távoltartása a jogszolgáltatástól.⁸¹ Ebben az esetben a sajtónyilvánosság előtt zajlott minden, tehát a rendőrökre, a vizsgálóbírókra és a bíróságra is jelentős külső nyomás nehezedett. A Gazdagh-féle nyomozás és az azt követően kibontakozó bűnper esetében is óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy mennyire befolyásolta a joggyakorlókat a közhangulat és a sajtónyilvánosság alakulása. Erre a kérdésre a kutatás jelen állása szerint nem tudunk választ adni, azonban az megállapítható, hogy a vádak megfogalmazó hatósági képviselőktől a magyarországi társadalom igazságtételt és eredményes teljesítményt várt el. Éppen ezért a korszerű igazságszolgáltatási rendszer megalkotásának igénye nem csupán a jogtudomány, a szakpolitika és a joggyakorló szakemberek körében merült fel, a nyilvánosság elé kerülő egyre több megoldatlan és elhibázott vizsgálati eset nyomán a sajtó és a szélesebb társadalom is érzékelte a meglévő rendszer problémáit, így egyre többen és határozottabban követelték annak megreformálását. Az 1880–1890-es években több új törvénytervezet készült, mire 1895-ben érdemlegesen is megkezdtek a büntetőeljárás törvényjavaslat tárgyalását az országgyűlésben. Hosszas vitát követően az új bűnvádi perrendtartás – több mint tíz évvel a ’80-as évek béli botrányos ügyek után – 1896-ban az 1896:33. tc. által emelkedett törvényi erőre, azonban csak négy évvel később, 1900. január 1-jével lépett hatályba. Az esküdtbíróságok újabb szabályozása (1897:33. tc.) és a büntetőbíróságok hatáskörét megállapító és a bűnvádi perrendtartást szabályozó (1897:33. tc.) törvény is ekkor lépett életbe.⁸²

A fentiek alapján látható tehát, hogy amikor a Fortuna fogház⁸³ épületében Drill Béla vizsgálóbíró már várta és személyesen fogadta a vádlottakat, akiket polgári biztosok kísértek be, még meglehetősen széles jogkörrel rendelkezett. Az ügy miatt Böck János királyi ügyész is a hivatalában tartózkodott, hogy a helyszínen rendelkezésre álljon, ha azonnali végzést kellene kiadnia. A folyók megérkezésekor a vizsgálóbíró habozás nélkül megkezdte kihallgatásukat, amely során Gazdagh Imrénét órákon át az elhunyt férje balesetbiztosításáról és Támár Alajossal való kapcsolatáról faggatta. Az asszony ártatlannak vallotta magát, és azt mondta, hogy nem tud semmit a gyilkosságról. Drill Béla ennek ellenére kihirdette a végzést, amely szerint a felmerült gyanús okok miatt ideiglenesen fogságba került. Az asszony történetét fogadta a helyzetet, sírva adták át a fogházmesternek. Ezt követően Támár Alajost is kihallgatták, aki szintén tagadta a vele szemben megfogalmazott vádakokat. A vizsgálóbíró szerint hazudott, majd az ügyész jóváhagyásával őt is letartóztatta és fogdába záratta.⁸⁴

⁸⁰ Mezey Barna: *Magyar jogtörténet*. Budapest, 2007. 444–447.

⁸¹ Stipta: *A tisztaeszlári per*, 23.

⁸² Mezey: *Magyar jogtörténet*, 444–445.

⁸³ A budai várban található egykori Fortuna vendéglő épületében (Budapest I. kerület Fortuna utca 4.) 1872-től bíróság és fogház működött, amelynek az elhelyezési körülményei az 1870–1880-as években nem voltak megfelelők. Az ellenőrzésekkor a rabállomány a legtöbbször meghaladta az elfogadható mennyiséget (lásd például: *A budapesti börtönök*. A Jog, 1885. július 19. 261–262.), valamint előfordultak panaszok az örök által elkövetett visszaélésekről és a szobák higiéniai és levegőztetési körülményeinek elégtelenségeiről. A „Fortuna”. – írta: dr. Visontai Soma budapesti ügyvéd. Ügyvédek lapja, 1888. április 28. 2–3.

⁸⁴ *A soroksári-utcai rablőgyilkosság*. Budapesti Hírlap, 1885. november 12. 3.

A kihallgatások során elhangzott állítások valóságalapját az elemzőnek gyakran nehéz elkülönítenie, mivel feltételezhető, hogy a vizsgálóbíró a kérdésfeltevéseinél néhány esetben csavart egyet a történeten annak érdekében, hogy kikényszerítse az igazságot a vádlottakból. Emiatt nehéz kideríteni, hogy vajon mely vallató kérdések voltak a ténylegesen megalapozottak. Az újságírók az ügy minden kisebb-nagyobb alakulásáról tudósítottak, az emberek városszerte a gyilkossági ügyről beszélgettek, latolgatva, hogy a vádpontok jogosak-e vagy sem. Az újságolvasó társadalom nagy többsége vélhetően a lapoknak hitt, és a letartóztatás indokait szintén gyanúsaknak ítélte meg.⁸⁵

Támár Alajos tehát a Fortuna fogházba került, ahol kettő másik fogolytárssal együtt osztozott a 14-es számú cellán. Az újságcikkek leírják, hogy kezdetben meglehetősen ingerült és elkeseredett állapotban volt, mert letartóztatásával elvesztette polgári becsületét, majd később kissé megnyugodva kérte, hogy letartóztatását függesszék fel, mert ártatlan, de az is előfordult, hogy öngyilkossággal fenyegetőzött abban az esetben, ha ártatlansága ellenére elítélik őt. Az újságok emellett azt is megjegyezték, hogy gyakran érdeklődött özv. Gazdag Imréné állapota felől, és kíméletes bánásmódot kért a számára. Gazdag Imrénét a törvényszéki kórház épületének egyik cellájába zárták, ahol egy sikkasztásért bezárt postamesternővel, Lehoczky Máriával került azonos helyiségbe. A fiatal özvegyről szóló cikkek gyakran beszámoltak arról, hogy vizsgálati fogsága alatt gyakran sírva fakadt és szívgörcsöktől szenvedett, nehezen viselte az igazságügyi procedúrát.⁸⁶

A gyanúsítottak elfogását követően a törvényszéki szakértők tovább folytatták a vizsgálatot annak érdekében, hogy elegendő terhelő bizonyítékot gyűjtsenek a vádirat benyújtásához. Ehhez házkutatást tartottak, újabb ismerősöket, hozzátartozókat és az ügyvel kapcsolatban bármilyen információkkal szolgálni képes tanúkat állítottak elő, akiknek a vallomása alapján építették fel a bűnvádat, sőt még további bűnrészeseket is felfedezni véltek. Amint azt korábban említettük, Gotthárd Sándor 1848/49-es honvédszázadost is meggyanúsították az ügyben, amiért ő a gyilkosság után kilépett a Honvédmenházból, és vidékre költözött. Mint kiderült, ezt azért tette, mert nyugdíjban részesítették, és ezáltal családjával együtt már képessé vált az önellátásra. Gotthárd Sándor Szombathelyről utazott Budapestre, és habár hosszabb ideig kihallgatták, a vallomása nem lendítette előrébb az ügyet, ezért ismét visszautazhatott lakhelyére.⁸⁷

A gyilkosság előtti estén jelenlévő Ternyey József századost is több alkalommal hívták be kihallgatásokra, aki arra a körülményre hívta fel a vizsgálóbíró figyelmét, hogy Gazdag Imre nővére az eset után Budapestre jött, és ez idő alatt az özvegnél lakott. Ezalatt a két nő összeveszett, és rossz viszonyban vált el egymástól. Ternyey szerint a vitát az özvegynek Támár Alajossal való kapcsolata idézhette elő. Szintén ő hívta fel arra a figyelmet, hogy egy közhonvéd tanúskodna arról, hogy látták, amint Molnár Károly a lehetséges gyilkos fegyvert tisztogatta, emellett Vény Henrik kocsmáros és lányai újabb kihallgatását is érdemesnek találta. A vizsgálóbíró ez alapján ismét kihallgatta Vény Henrikéket, illetve a gyilkosság gyanúja Molnár Károlyra terelődött, már csak azért is, mert 1885 áprilisában ruhákkal és értéktárgyakkal együtt – amiket egyes újságcikkek szerint eltulajdonított a többi menházlakótól – elhagyta a Honvédmenházat, s azóta nem tudtak a hollétéről.⁸⁸ A gyanút erősítette, hogy a

⁸⁵ *Gazdag Imre gyilkosai*. Budapesti Hírlap, 1885. november 13. 3.

⁸⁶ Erről lásd például: *Gazdag Imre gyilkosai*. Budapesti Hírlap, 1885. november 13. 4.; *Törvényszéki csarnok. – A soroksári-utcai rablógyilkosság*. Pesti Napló, 1885. november 24.

⁸⁷ *Törvényszéki csarnok. A soroksári-utcai rablógyilkosság*. Pesti Napló, 1885. november 14.

⁸⁸ *Törvényszéki csarnok. Gazdag Imre*. Pesti Napló, 1885. november 18.

vizsgálóbíró előtt egy Kirda vezetéknévvel viselő közhonvéd azt vallotta, hogy látta őt a gyilkos fegyverrel.⁸⁹ A rendőrség ez alapján kerestetni kezdte Molnár Károlyt is.⁹⁰

Az említett Molnárt körözés alá helyezték, az újságokban megjelent a személyleírása és a vele kapcsolatban felmerülő vétségek (lopás, gyilkosság). A közreadott nyomozólevélben a következő sorok szerepeltek: „Molnár Károly révkomáromi születésű 70 éves r. k. vallású nős cipész, 1848-i honvéd, utóbb honvédménházi tag, lopást követően el, a fővárosból megszökött. A mennyiben ezen Molnár Károly özv. Gazdag Imréné és társai elleni bűnügyben is kihallgatandó lenne, felkéretnek az összes hatóságok, hogy őt a legerélyesebben nyomozni, feltalálása esetén letartóztatni, s erről a főkapitányságot távirati úton értesíteni szíveskedjenek. Személyleírása a következő: Nagysága kisközép, rendes, szája szabályos, bajusza ősz, közép nagyságú, szakállja ősz, rövidre vágva, vagy borotvált, álla kerek. Ruházata 1. év április havában állott: honvédménházi kék sipka, kék mellény sárga gombokkal, vitorlavászon zubbony és nadrágból és csizmából. Különös ismertetőjele aránytalanul hosszú derék, kurta lábak és tipegő járás.”⁹¹ Az újságok újabb és újabb fordulatokról számoltak be a bűnügyvel kapcsolatban. Nem telt el sok idő, 1885. november 30-án Molnár Károlyt is elfogták, majd gyilkosságbeli bűnrészesség miatt a Fortuna fogházba szállították. Másnap Drill Béla vizsgálóbíró őt is kihallgatta, és 1885. december 2-án adatait felvették a fogházban.⁹²

A vizsgálat során egy ezidáig meg nem gyanúsított személyre is elfogatóparancsot adtak ki. Ternyey József honvédszázadost 1885. december 16-án Budapesten rendőrök tartóztatták le gyilkosságban való bűnrészesség miatt. Támár Alajos egykori szobatársaként és tettestársaként a Fortuna fogházba szállították, majd az ő adatait is rögzítették a fogolytörzskönyvbe. A kötetben szereplő adatok szerint tettestársaként feltüntették Támár Alajost és Gazdagné Simon Máriát is. Utolsó lakhelyeként a Honvédménházat jelölték meg. Nőtlen, rokkant honvédként volt regisztrálva, aki saját vagyonnal nem rendelkezett. Korábban ő sem volt büntetve kihágás miatt.⁹³ Ternyey József fellebbezett a fogva tartása ellen, ezt azonban később elutasították.⁹⁴ Ez a fordulat sokakat meglepett, mert Ternyeyt már többször kihallgatták fő tanúként, emellett ismerősei kifogástalan jellemű, tisztességes embernek ismerték. Ezen a ponton mégis úgy tűnt, hogy a gyilkosságot Támár és Ternyey együtt követték el.⁹⁵

A rendőrség mindeközben további bizonyítékokat gyűjtött az ügyhöz, amelyek egyre inkább Támár Alajosra terelték a gyanút. Támár kérvényezte a vizsgálóbírótól, hogy védő-

⁸⁹ *Imre gyilkosai*. Budapesti Hírlap, 1885. november 25. 2.; *A soroksári utczaí rablógyilkosság*. Pesti Napló, 1885. november 25.

⁹⁰ *Gazdag Imre gyilkosai*. Budapesti Hírlap, 1885. november 29. 7.

⁹¹ *Törvényszéki csarnok. – A soroksári uti rablógyilkosság*. Pesti Napló, 1885. november 29.

⁹² A jogszolgáltatás területi szervei. Pesti (1875-től Budapesti) Királyi Törvényszéki Fogház iratai. Vizsgálati foglyok törzskönyve. HU_BFL_VII.106 - vizsgálati - 1885 – 1845; *Törvényszéki csarnok. – A soroksári uti rablógyilkosság*. Pesti Napló, 1885. december 4.

⁹³ A jogszolgáltatás területi szervei. Pesti (1875-től Budapesti) Királyi Törvényszéki Fogház iratai. Vizsgálati foglyok törzskönyve. HU_BFL_VII_106_1885_vizsgálati_1918

⁹⁴ *Gazdag Imre gyilkosai*. Budapesti Hírlap, 1886. február 16.; *Gazdag Imre gyilkosai*. Budapesti Hírlap, 1886. február 17. Melléklet a „Budapesti Hírlap” 48-dik számához, 1.

⁹⁵ A jogszolgáltatás területi szervei. Pesti (1875-től Budapesti) Királyi Törvényszéki Fogház iratai. Vizsgálati foglyok törzskönyve. HU_BFL_VII.106 - vizsgálati - 1885 – 1918; *Törvényszéki csarnok. – A Gazdag félé soroksári uti rablógyilkosság*. Pesti Napló, 1885. december 17.

ügyvédje dr. Veisz Sándor legyen, akit azzal bízott meg, hogy elérje, minél előbb helyezték szabadlábra Gazdag Imrénével együtt.⁹⁶

1885 decemberében tényleges fordulat állt be az ügyben, amikor – habár a foglyok mindvégig tagadták a bűncselekményhez való közüket – Gazdag Imréné vallomást tett a vizsgálóbíró előtt, részletesen felvázolva az egész bűncselekményt, amely szerint minden az ő tudomásával történt, emellett beismerte, hogy tetteistársai, Támár és Ternyei gyilkolták meg a férjét. A letartóztatott honvédek is meglepte a vallomás, de továbbra is kitartóan tagadták a bűnösségüket. Gazdag Imréné a vallomását ugyan nem sokkal később visszavonta, de ez alapján már kellő bizonyíték gyűlt össze ahhoz, hogy a vizsgálóbíró megtegye a vádemelést. Az újságok szerint az ellene szóló perdöntő bizonyítékok miatt ismerte el bűnösségét – többek között megtalálták a lakásukban Gazdag Imre eltűntnek hitt óráját, amiről az özvegy elmondása szerint utólag derült ki, hogy el volt zálogosítva, és ő azt csak később váltotta ki.⁹⁷ A *Pesti Napló* a foglyok állapotáról is beszámolt. 1885 decemberéig Támár és Gazdaghné fizették a saját élelmezésük költségeit, ám pénzüik jelentősen megfogyatkozott. Támár saját maga számára elfogadta, hogy a fogházi kosztot kell élnie, azonban kérte, hogy az ügyvédje Gazdaghnénak intézze el továbbra is a külön étkeztetést. Gazdag Imréné hangulata és magaviselete időközben megváltozott, búskomor és csöndes lett, gyakran csak a kislányának élethelyzete érdekelte.⁹⁸

Az újságok továbbra is szinte hétről hétre hírt adtak „Gazdag Imre gyilkosai”-ról.⁹⁹ A cikkek a vizsgálat minden egyes nyilvánosságra kerülő részletét elemezték: hogyan történt az eset, milyen új bizonyítékok vagy tanúk kerültek elő, ki mit állított, valamint előszedték a foglyok múltbéli magánügyeit, házassági ügyeit is, de főként Támár Alajos és özv. Gazdag Imréné kapcsolatáról szerettek hosszasan értekezni.¹⁰⁰

1886. január 14-én Gazdag Imrénét vallomása után szembesítették Támár Alajossal. Támárt először hat tanúval szembesítették, majd végül bevezették Gazdag Imrénét is. Váratlanul érte Gazdaghnét a találkozás, de lehajtott fejjel, szinte alig hallhatóan ismét elmondta korábbi vallomását, amit Támár fejszóvalva hallgatott végig. Gazdaghné rá sem tudott nézni Támárra, végül heves zokogásba kezdett. 1886 februárjában a kihallgatások tovább folytatódtak, Ternyeit és Molnárt is kihallgatták, akiket megviselt a vizsgálati fogság. Tagadtak minden vádat, és ártatlannak vallották magukat. Időközben özv. Gazdag Imréné egészsége is rosszabbodott. 1886 márciusában küldték el a vádiratokat a Budapesti Királyi Ügyészséghez. 1886 áprilisában a vizsgálat befejeződött, és a királyi ügyészség felterjesztette az ügyet a főügyészséghez.¹⁰¹

A nyomozati vizsgálat befejezését követően, sőt annak ideje alatt is gyakran látogatták orvosok a vádlottakat. 1886 májusában orvosi vizsgálatnak vetették alá őket, hogy megállá-

⁹⁶ A soroksári uti rablógyilkosság. *Pesti Napló*, 1885. november 22.; A soroksári uti rablógyilkosság ügyében. *Pesti Napló*, 1885. november 26.; A soroksári uti rablógyilkosság. *Pesti Napló*, 1885. november 28.

⁹⁷ Törvényszéki csarnok. A soroksári-uti rablógyilkosság. *Pesti Napló*, 1885. december 18.

⁹⁸ Törvényszéki csarnok. A soroksári-uti gyilkosság. *Pesti Napló*, 1885. december 20.

⁹⁹ Lásd a „Támár Alajos.” és „Gazdag Imre gyilkosai.” című cikkeket. *Budapesti Hírlap*, 1886. január 14. 1–4.

¹⁰⁰ Erre példa: *Gazdag Imre gyilkosai*. *Budapesti Hírlap*, 1886. január 1. 4–5.

¹⁰¹ Törvényszéki csarnok. – *Gazdag Imre gyilkosai*. *Pesti Napló*, 1886. január 14.; *Pesti Napló*, 1886. január 15.; Törvényszéki csarnok. – *Gazdag Imre gyilkosai*. *Pesti Napló*, 1886. január 19.; Törvényszéki csarnok. – A soroksári uti gyilkosság. *Pesti Napló*, 1886. február 1.; Törvényszéki csarnok. – A Gazdag Imrén. *Pesti Napló*, 1886. március 18.; Törvényszéki csarnok. – A Gazdag Imre ügyben. *Pesti Napló*, 1886. április 7.

pítsák, beszámítható elmeállapotban vannak-e. A vizsgálatot a már említett dr. Ajtay Sándor és dr. Glück Ignác törvényszéki orvosok végezték. Ez alapján a négy vádlott beszámítható állapotban volt, azonban nemcsak a szellemi, de a testi épségüket is megvizsgálták. Gazdag Imréné állapotát rendben találták, és a *Pesti Napló* értesülése szerint: „A vádlott megkülönböztető képessége zavartalan, van elég intelligenciája is és azon körülmény, hogy vallomásait gyakran változtatta, arra mutat, hogy azokra készült, azokat betanulta, s ez viszont ravaszsága és önző konoksága mellett tanúskodik” – ez a részlet a későbbiek alakulását illetően is figyelemreméltó közlés. Gazdaghnéval szemben Támár Alajos betegségben (gégehurut és gyomorbaj) szenvedett, testileg lefogyott, az orvosi vélemény szerint a további fogva tartása akár végzetes is lehet, emiatt kórházba kellett szállítani. Ternyey József viszonylag jó erőben s mind testileg, mind szellemileg ép és tudatos volt. Molnár Károly fizikailag gyenge és szellemileg is nehézkes volt már, de összességében őt is rendben találták. Az orvosi véleményeket átadták Drill Béla vizsgálóbírónak, aki eljuttatta azokat dr. Lenk Gyula királyi alügyészhez, hogy mielőbb megtehesse a vádindítványt.¹⁰² 1886 májusában a frissen kinevezett Fabiny Teofil igazságügyminiszter (1886–1889) is ellátogatott a Fortuna fogházba, és találkozott a Gazdag gyilkosság vádlottjaival.¹⁰³

Lenk Gyula alügyész a vádindítványt 1886 nyarán nyújtotta be, amely vád alá helyezte Támár Alajost és Ternyey Józsefet a Btk. 278. szakaszában foglalt gyilkosság, Molnár Károlyt és Gazdag Imrénét pedig a Btk. 69. § 2. pontja szerinti bűnrészesség címén. Ezeken kívül az indítvány vád alá kérte helyezni Támár Alajost a Btk. 344. szakaszába ütköző rablás büntette miatt. Gotthárd Sándorral szemben az eljárást megszüntették. A *Pesti Napló* által közölt vádiratból kiderült az is, hogy az ügy kivizsgálása során már hetvennyolc tanút állítottak elő. Az ő vallomásukra épült a vádirat, amelyet később a törvényszék is elfogadott.¹⁰⁴ Minden vádlottat egy-egy saját ügyvéd képviselt a tárgyaláson,¹⁰⁵ amelyre csupán 1886 októberében került sor.

Már 1886 augusztusában beszállították Támár Alajost a fegyencek Kerepesi úti kórházába.¹⁰⁶ Később valamivel jobban lett, így visszaszállították a fogházba, szeptemberben azonban ismét rosszabbra fordult az állapota. A *Pesti Napló* 1886. szeptember 28-án közölte, hogy Támár Alajos tüdőgyümőkórban meghalt. Esetéről a következő érdekes megállapításokat jegyezték fel: „...a gondolat, hogy ennek a rendszernek esetleg egy ártatlan ember eshetik áldozatul, hogy a vizsgálati fogságra vetett s testben és lélekben megtört vádlott addig tartatik ott, míg onnan egyenesen a temetőbe nem viszik és fogságban tartatik hónapok egész során át, anélkül, hogy megjelenhetnék a fölötte ítélni egyedül hivatott bíróság előtt, hogy itt emelhetné fel Isten és a nyilvánosság előtt szavát, hogy védje és igazolja magát, ez az eshetőség valóban borzalmas világításban tünteti fel a fővárosban gyakorolt büntető igazságszolgáltatást. [...] szomorú oldalát világítja meg ismét azon szerencsétlen vizsgálati rendszernek, mely hazánkban általában, de különösen a Fortunában nagy előszeretettel folytatatik. A

¹⁰² *Törvényszéki csarnok. – A soroksári uti gyilkosság.* Pesti Napló, 1886. május 11.

¹⁰³ *Törvényszéki csarnok. – Az igazságügyminiszter.* Pesti Napló, 1886. május 28.

¹⁰⁴ *Törvényszéki csarnok. – A Gazdag-ügy.* Pesti Napló, 1886. június 18.; *Törvényszéki csarnok. – A Gazdag-ügyben.* Pesti Napló, 1886. június 19.; *Törvényszéki csarnok. – A soroksári uti gyilkosság.* Pesti Napló, 1886. július 9.; *Törvényszéki csarnok. – Gazdag Imre gyilkosai.* Pesti Napló, 1886. augusztus 3.

¹⁰⁵ Gazdag Imréné védője dr. Vaisz Sándor, Molnár Károlyé dr. Liedemann Károly, Ternyey Józsefé dr. Katona Péter, az elhunyt Támár Alajosé dr. Hős Ödön volt, akit Támár családja bízott meg, hogy mossa le a szégyenfoltot az emlékeről. *A főbűnös.* Budapesti Hírlap, 1886. október 5. 1.

¹⁰⁶ *Törvényszéki csarnok. – Támár Alajos.* Pesti Napló, 1886. augusztus 12.

hónapok hosszú sorára elhúzódó vizsgálati eljárást mindenütt a világon a büntető judikatúra legnagyobb átkának tekintik, mely eltompítja a közérzetet és közönyössé teszi az igazságszolgáltatás erkölcsi hatása iránt, más részről pedig meggyengíti a társadalom lelkiismeretében azt a bizodalmát, melyet a büntető törvénykezés, ha hivatásának igazán meg akar felelni, soha sem nélkülözhet. Az a tény egymagában, hogy a Gazdag Imrén elkövetett gyilkossággal vádolt egyének egyike és éppen az, kire a vád a büntett közvetlen elkövetésének rettenetes bélyegét süti, meghal a végtelenség húzódott vizsgálat alatt, meghal anélkül, hogy a vizsgálóbíró elzárt szobájának falai közül az ítélő bíróság szemei elé kerülhetett volna, oly lesújtó ítélet a Fortuna vizsgálati rendszerére, melyet ez a vizsgálati eljárás teljesen kiérdemelt.”¹⁰⁷ Hogy Támár Alajos ártatlanul halt-e meg vagy sem, azt már nem lehet megállapítani, azonban a korabeli eljárásrenddel kapcsolatos kritikus álláspont kiérződik a szövegből.

A Gazdag-féle bűnper tárgyalása és végítése

A királyi törvényszéken zajló tárgyalásokat a közbeszédben gyakran „bűnügyi drámának” is nevezték, amelyek nyilvánosságuknak köszönhetően sok esetben telt házas közönséget vonzottak a tárgyalótermekbe. A jelenlévők olykor izgatottan, máskor unottan hallgatták végig a bírósági procedúrákat, ám a közönségben a törvényszéki tudósítóknek külön fenntartott helyük volt, akik az újságok „Törvényszéki csarnok” vagy „Törvényszék” rovatában adták közre az elhangzottakat és az eseményeket.¹⁰⁸

A bírósági per 1886. október 4-én vette kezdetét, és tizenkettő (ebből nyolc volt a tényleges tárgyalás) napon keresztül, 1886. október 15-ig zajlott. Az ügy komolyságát mutatta, hogy a végtárgyalást Székács Ferenc,¹⁰⁹ a Büntetőtörvényszék elnöke vezette le. A tárgyalás első napján bevezették a tárgyalóterembe a három vádlottat, akikről változatos személyleírásokat közöltek az újságírók. A tárgyalást vezető elnök felolvasta a vádhatározatot, és közé tette, hogy Támár Alajos 1886. szeptember 28-án a Kerepesi úti fegyházban elhunyt.¹¹⁰ Ezt követően megkezdődött a vádlottak kihallgatása, akik mindhárman tagadták bűnösségüket. Gazdag Imréné emellett visszavonta a vizsgálóbíró előtt tett vallomását, amire magát a vádhatározatot is felépítették. Gazdaghné azt állította, hogy hamis tanúkat állítottak vele szemben azért, hogy a gyanút rá tereljék, és csak azért tett beismerő vallomást, mert Drill Béla vizsgálóbíró erre kényszerítette, és ha nem tett volna beismerő vallomást, abban az esetben hosszú börtönbüntetés várt volna rá. A vallomásra cellatársa biztatta és készítette fel, hogy minél előbb lezárulhasson a vizsgálati folyamat. Ternyey József és Molnár Károly is ártatlannak vallotta magát. A bíróság ezután a bizonyítékok bemutatásával kihallgatta a tanúkat, akik azonban nem adtak tényleges perdöntő válaszokat, sőt több esetben derült hangulat alakult ki a teremben a bizonytalan válaszok hallatán.¹¹¹

¹⁰⁷ Törvényszéki csarnok. – Támár Alajos. Pesti Napló, 1886. szeptember 28.

¹⁰⁸ Dr. Gúthi Soma: *Éjszakai Budapest. Fekete könyv: eredeti bűnügyi és detektív történetek*. 5. kötet. Budapest, 1908. 93–94.

¹⁰⁹ Székács Ferenc (1844–1901) ügyvéd, bíró, 1886-ban lett budapesti törvényszéki alelnök és a büntetőosztály vezetője, később kúriai bíró és több büntetőjogi szakkönyv szerzője. Kiváló előadóként és alapos érvelőként tartották számon, s a jóindulatúbb, emberségesebb bírók közé sorolták. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 13. kötet. Budapest, 1909. 564–565.; *A törvény háza*. Magyar Szalon, 29. kötet, 15. évfolyam, 1897–1898/2. 720–721.

¹¹⁰ 1886. március 27-én a Kerepesi útra szállították, ahol a 27-ről 28-ra virradó éjjel életét vesztette. A jogszolgáltatás területi szervei. Pesti (1875-től Budapesti) Királyi Törvényszéki Fogház iratai. Vizsgálati foglyok törzskönyve. HU_BFL_VII_106_1885_vizsgalati_1754

¹¹¹ *Gazdag Imre gyilkosai. A végtárgyalás*. Budapesti Hírlap, 1886. október 5. 9–11.

Már a tárgyalás második napján a vádirat tarthatatlansága szerepelt az újságokban, mivel az ügyet alátámasztó bizonyítékok egyre inkább használhatatlannokká váltak. Az elhunyt Támár Alajos bűnösségét emelték ki a lapok, a bírósági tárgyaláson pedig főként Gazdag Imréné bűnösségét tették próbára. Felolvasták a vizsgálat során tett vallomásait, amelyek azonban számos ponton eltértek egymástól. A skála a teljes tagadástól a bűnösség beismeréséig terjedt, ami szinte lehetetlenné tette, hogy a bíróság megállapítsa belőle az igazságot. A *Budapesti Hírlap* újságírója szerint: „A terem zsúfolva volt, túlnyomóan hölgyközönséggel, mely a törvényszéki drámák izgató epizódjaiban nagy gyönyörűséget látszik lelteni.”¹¹² Ez is mutatja, hogy az ügy már-már egy szórakoztató színjátékhoz kezdett hasonlítani. A többi tárgyalási napon a tanúk meghallgatása során kikérdezték a nyomozásban érintett rendőröket, a Csingilingi csárdát üzemeltető Vény családot, a Honvédmenház idős lakóit, a Gazdag család egykori alkalmazottjait és szomszédjait, azonban a felületes megfigyeléseken alapuló vallomások nem lendítették előre az ügyet. Előfordult, hogy Gazdag Imréné és Molnár Károly is rosszul lett a tárgyalás során, mivel a törvényszéki bizonyítási eljárás meglehetősen lassan haladt előre.¹¹³

Özv. Gazdag Imréné családtagjainak kihallgatására a tárgyalás hatodik és hetedik napján került sor. Megható jelenetekről számoltak be az újságok, illetve számos, addig ismeretlen részletre is fény derült. Többek között, hogy a biztosításról Gazdag Imréné az édesapájától szerzett tudomást, addig könyöradományokból élt, ameddig meg nem kapta az összeget. A szülei próbálták vidéki otthonukba hazahívni a lányt, aki próbált ott maradni, de végül a fővárosi élet mellett döntött. A tárgyalás során a vádlottak egyre jobban kimerültek és a gyengeség, illetve betegség jelei mutatkoztak rajtuk, emiatt az ülésnapok között egy-egy szünnapot rendeltek el a per vége felé közeledve.¹¹⁴ A tárgyalás nyolcadik napján Lenk Gyula királyi alügyész továbbra is ragaszkodott a vádiratban foglaltakhoz, bűnösnek tartotta Támár Alajost és Gazdag Imrénét egyaránt, azonban Molnár Károly ártatlanságának elismerésére hajlandó volt. A vádlottak ügyvédjei elmondták védőbeszédjeiket, amelyek a vádlottak mellé állították a közvéleményt. Dr. Liedemann Károly, elismert jogász kifejtette az elavult magyar igazságszolgáltatási rendszerrel kapcsolatos véleményét, amely előre bűnösnek tekintette a vádlottakat, ahelyett, hogy ártatlannak tartaná őket mindaddig, amíg a bizonyítékok kétségtelenné nem teszik bűnösségüket.¹¹⁵

Ítélethirdetés

Az első fokú ítélet kihirdetésére 1886. október 15-én került sor. Az aznapi szakadó eső ellenére sokan már a megadott időpont előtt összegyűltek a Fortuna utcai igazságügyi épület előtt. A tárgyalóterem teljesen megtelt, aki pedig nem jutott be az épületbe, az utcán esőernyők alá húzódva várta a döntést. A bírói határozat szerint mindhárom vádlottat felmentették az ellenük felhozott vádak alól, és több hónapi viszontagságos procedura után szabadlábbon távozhattak. Lenk Gyula alügyész kijelentette, hogy fellebbez a döntés ellen, így az ügy másodfokra emelkedett. Székács Ferenc elnök berekesztette a tárgyalást, és elrendelte a vádlottak azonnali szabadon bocsátását. A híressé vált személyeket kíváncsi tömeg várta, és

¹¹² *Gazdag Imre gyilkosai. – A tárgyalás II-ik napja.* – Budapesti Hírlap, 1886. október 6. 9–10.

¹¹³ *Gazdag Imre gyilkosai. – III. nap.* – Budapesti Hírlap, 1886. október 7. 9–10.; *Gazdag Imre gyilkosai. – IV. nap.* – Budapesti Hírlap, 1886. október 8. 9–10.; *Két bűnpör. I. Gazdag Imre gyilkosai. – V. nap.* – Budapesti Hírlap, 1886. október 9. 9–10.

¹¹⁴ *Két bűnpör. I. Gazdag Imre gyilkosai. – VI. nap.* – Budapesti Hírlap, 1886. október 10. 2–3.; *Gazdag Imre gyilkosai. – VII. nap.* – Budapesti Hírlap, 1886. október 12. 9–11.

¹¹⁵ *Gazdag Imre gyilkosai. VII. nap.* Budapesti Hírlap, 1886. október 14. 1–2.

még napokkal később is nagy érdeklődés fogadta őket ott, ahol felbukkantak.¹¹⁶ Gazdag Imréné a tárgyalást követően találkozhatott hónapok óta nem látott lányával, majd a családjához utazott Békésszentandrásra.¹¹⁷ Ternyey József fia kíséretében távozott a fogházból, ahonnan a Békés megyei Gyomára ment, ahol a fiánál élt a továbbiakban.¹¹⁸ Molnár Károly Budapesten lakott a későbbi időkben, mivel ügyvédje egy ideig gondoskodott az eltartásáról.¹¹⁹ Az ügyben érintett egykori szabadságharcosok közül tehát végül egy sem tért már vissza a Honvédmenházba.

A Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék a másodfokú ítéletet 1887. szeptember 2-án hirdette ki. Az ítélethirdetésen jelen voltak Ternyey József és Molnár Károly az ügyvédjeikkel, a vidéken élő özv. Gazdag Imréné azonban anyagi okokra hivatkozva távol maradt, ügyét korábbi védője, dr. Vaisz Sándor képviselte. A királyi tábla is jóváhagyta a törvényszék felmentő ítéletét, azonban rámutatott az ügy azon pontjaira, amelyek nyomós gyanúkok voltak a vádlottakra nézve a vizsgálat során. Az ítélet kihirdetése után a jelenlévők egyhangúlag fellebbeztek az ítélet becsületüket sértő indoklása miatt.¹²⁰ Gazdag Imre gyilkosainak kilétére a későbbiekben sem derült fény.

Összegzés

Az 1885-ben történt Gazdag Imre-gyilkosság és az annak nyomán kibontakozó, évekig elhúzódó bűnper betekintést enged néhány egykori 1848/49-es szabadságharcos utóéletébe, árnyalja a Honvédmenházba kerülés predesztinált egyirányúságát. Egyfelől az eseten keresztül jól látható, hogy a menházlakók nem minden esetben voltak fizikailag vagy szellemileg korlátozott állapotban, hanem gyakran gazdasági, társadalmi életkörülményeik (sikkasztási ügy, alkoholizmus, a családi védőháló hiánya stb.) is okozhatták az otthonba kerülésüket. Ez azonban idős koruk ellenére sem jelentette azt, hogy életük végéig a menház falai között éltek le hátralévő életüket. Az élethelyzet megváltozásával (nyugdíjazás, gyámság alá vétel, váratlanul megoldódó anyagi helyzet) elhagyhatták a szociális intézmény falait, és visszatérhettek családjukhoz (ha volt), és/vagy saját önellátó, esetleg más által biztosított társadalmi életükhöz, amint ennek példáit láthattuk Támár Alajos, Ternyey József, Gotthárd Sándor, Molnár Károly esetében is.¹²¹

A tanulmány rámutatott arra is, hogy bőven akadnak még olyan honvédsorsok, amelyek feltárássra várnak, illetve olyan bűnesetek, amik adott esetben a már feltárt és közismert bűnügyek sorába kerülhetnek újabb és újabb elemzési szempontokat téve lehetővé.

¹¹⁶ *Az ítélet.* Fővárosi Lapok, 1886. október 16. 2095–2096.

¹¹⁷ A jogszolgáltatás területi szervei. Pesti (1875-től Budapesti) Királyi Törvényszéki Fogház iratai. Vizsgálati foglyok törzskönyve. HU_BFL_VII_106_1885_vizsgalati_1753

¹¹⁸ A jogszolgáltatás területi szervei. Pesti (1875-től Budapesti) Királyi Törvényszéki Fogház iratai. Vizsgálati foglyok törzskönyve. HU_BFL_VII_106_1885_vizsgalati_1918; *Az ítélet.* Fővárosi Lapok, 1886. október 16. 2095–2096.

¹¹⁹ *Fővárosi hírek. A Gazdag-féle bűnpörben.* Fővárosi Lapok, 1887. szeptember 3. 1778.; *Törvényszéki csarnok.* – *A Gazdag-ügy.* Budapesti Hírlap, 1887. szeptember 3. 7.; *Törvényszéki csarnok.* – *A soroksári úti gyilkosság.* Pesti Hírlap, 1887. szeptember 3. 11.

¹²⁰ *Törvényszéki csarnok.* – *A Gazdag-ügy.* Budapesti Hírlap, 1887. szeptember 3. 7.; *Törvényszéki csarnok.* – *A soroksári úti gyilkosság.* Pesti Hírlap, 1887. szeptember 3. 11. A Budapesti Királyi Törvényszék 1888 januárjának végén hirdette ki a kúria végső határozatát, ami szerint mind a három vádlottat felmentette az ellenük irányuló vádak alól. *Törvényszéki csarnok.* Nemzet, 1888. január 27.

¹²¹ Arra is volt precedens, hogy valaki nem önszántából hagyta el az intézményt, hanem rossz magavi-selete miatt tanácsolták el a Honvédmenházból.

A Soroksári úti bűncselekmény esetében megállapítható, hogy szándékosan elkövetett erőszakos gyilkosságról volt szó, amely bűnügyet a korabeli igazságügyi szervezet egyes részei (rendőrség, csendőrség, törvényszék, kúria stb.) a tőlük telhető erőfeszítésekkel igyekeztek megoldani a korban rendelkezésre álló eszközök és előírások által. A vizsgálat során az ügyet mindvégig hatalmas sajtó- és társadalmi érdeklődés kísérte, a róla szóló hírek, tudósítások, majd a tárgyalás szintén felkeltette Magyarország lakosságának figyelmét. A közösségi tereken, vendéglátóhelyeken és vélhetően az otthonokban is gyakran beszélgetés tárgyát képezhette az ügy. Az igazságügyi procedúrával kapcsolatban kritikaként fogalmazható meg annak hosszadalmas elhúzódása, az ártalmatlanság vélelmének hiánya, a fogházak rossz körülményei.

További vizsgálatra adhat okot, hogy a történetben női sorsok is gyakran előbukkantak (gondolhatunk özv. Gazdag Imréné Simon Mária-ra, a lányára, Gazdag Arankára, a cellatársra, Lehoczky Mária-ra, Gazdag Imre lánytestvérére, Vény Henrik lányaira vagy akár a tanúként kihallgatott cselédekre is). A Gazdag-ügy nyomozati anyaga, a törvényszéki vizsgálatok, a bírósági ítélelhozatali folyamat egyaránt alkalmas lehet későbbi elemzésekre, tekintve, hogy a hírlapok a kihallgatások és a nyomozás eredményeit olykor első kézből szerezhették be. A törvényszéki tudósítók szintén részletesen közreadták a végtárgyalás nyolc napján történeteket, a bírói kérdéseket, a tanú-meghallgatásokat, a vádlottak bíró általi meghallgatását, a védőbeszégeket, az ítélelhozatalt stb., gyakran szóról szóra rögzítve mindezeket.

Az újságírók szemüvegén keresztül érdekes képet kaphattunk az idős 1848/49-es honvédek állapotáról, életkörülményeiről. Az általunk olvasott cikkekben több helyen is megemlítették a honvédek egymás iránt tanúsított bajtársiasságát, becsületességüket, de arra is volt példa, hogy a másik ellen vallottak, és akarva-akaratlanul is a vizsgálóbíró elé küldték társukat. Azt bizonyosan állíthatjuk, hogy a Gazdag-féle eset hatást gyakorolt a Honvédménház lakóinak életére. Amellett, hogy felkavarta rendes hétköznapijait, a sajtó és a korabeli társadalom figyelme is óhatatlanul rájuk szegeződött. Ennek negatív vagy pozitív hatásai későbbi kutatások tárgyát képezhetik. Számos, egyébként jelentéktelennek tűnő információ (közhonvédek és szolgálatot ellátó honvédek nevei, hétköznapi szokások, jellelmeírások stb.) került felszínre az ügy kapcsán.

Gazdag Imre esetében a hatóságoknak végül nem sikerült bizonyítottan felderíteni a gyilkosok kilétét és elítélni őket. Az újságok a későbbi években is előszeretettel emlékeztek meg a „Gazdag-féle bűnpör”-ről. A *Nemzet* című lap 1888. október 8-án adott hírt arról, hogy özv. Gazdag Imréné október 6-án Szarvason elhunyt. A cikkben az elmúlt tíz év egyik legérdekesebb bűnperének minősítették a Soroksári úti gyilkosság ügyét.¹²²

¹²² *Törvényszéki csarnok*. *Nemzet*, 1888. október 8.

ÁDÁM TIBOR BALOGH*The Tribunal Drama of Military Veterans of 1848/1849:
The Gazdag Trial Through Press Reports*

On 12th April 1885 a dead body was found in Budapest, on an empty plot near the Honvédménház (Veterans' Home) on Soroksári Road. The deceased was identified as Imre Gazdag, a lieutenant in the 1848–49 Hungarian Revolution, murdered in cold blood. While such criminal incidents were not uncommon in the era of Dualism, the “Murder on Soroksári Road”, and the following “Gazdag Trial” became one of the cases of the 1880s surrounded by high public interest, similarly to the Tiszaeszlár Affair and the murder of György Mailáth. The study presents the tragic incident that befell the veterans of 1848–49, and the months-long investigation that turned the lives of the inhabitants of the Veterans' Home upside down. Several former soldiers had been imprisoned, interrogated, had the details of their private lives publicized, largely due to the uniqueness of the case, the city's hunger for a scandal, and the profit-motivated journalists.

Through this case we can gain insight into the personnel changes at the Veterans' Home in 1885–1886, which reveals multidirectional mobility in the institution. Many of those involved in the events left, either out of necessity or the desire to change their lives for the better, and found new homes with a patron or their families. The Gazdag case also revealed the deaths of two officers, and shed light on the familial relations, circumstances and opportunities of the soldiers. Further research on these might clarify the details of entering, staying at, and leaving the Veterans' Home. It is also worthwhile to examine the relationship between the veterans living inside and outside the institution, since the trial raised the question if the victim was murdered by an inhabitant of the Veteran's Home to improve his own circumstances by taking over the role of the deceased.

GÖNCZI AMBRUS

A Honvédmenház előkészítésének, építésének és működtetésének nehézségei (1869–1882)

Kevés olyan eseménysorozata van a magyar történelemnek, mely mindenki számára egyértelműen a haza és haladás, a progresszió és igazságosság, a hazaszeretet és önfeláldozás fogalmait testesíti meg. Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc kétséget kizáróan egyike ezeknek. Európa és Észak-Amerika 18. és 19. század polgári forradalmai, polgárháborúi, szabadságküzdelmek akár sikeresnek bizonyultak, akár rövid időn belül véget értek, mély nyomokat hagytak az adott társadalom szinte minden rétegében. Ahol a szabadságért, a polgári jogegyenlőségért folytatott harc győzni tudott, ott szinte azonnal megkezdődött a küzdelemben résztvevők tevékenységének megörökítése, illetve olyan szervezetek alakítása, melyek a különböző ütközetekben, harcokban megsebesült katonák segélyezését akarták biztosítani. Azokban az országokban, ahol a függetlenségért vívott harc elakadt, elbukott vagy csak részben ért el eredményeket, hosszabb időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy az államhatalom által ellenőrzött emlékezetpolitika lehetővé tegye a hagyományörzés és segélyezés kereteinek megteremtését. Magyarországon a szabadságharc leverését követő több mint egy évtized elsősorban az elnyomás, a titkosrendőr-hálózat és retorzió jellemezte mindennapok elviselésével telt. Ahogy azonban a császári erőszak enyhülni kezdett, szinte azonnal létrejöttek azok az egyesületek, melyek a '48-as hagyományok őrzését tűzték ki célul. A Pesti Honvédségsegélyező Egylet 1861. január 20-án alakult meg. Elnöke Rohonczy Lipót huszárezredes, pénztárosa Vidats János százados, jegyzője Gánóczy Flóris lett. Legfontosabb feladatként a rászoruló volt honvédek, illetve a szabadságharcban elesettek özvegyei és árvái számára történő adománygyűjtést határozták meg.¹ 1861 márciusában Nagykanizsán és Kisvárdán alakultak újabb egyletek, de a frissen összehívott országgyűlés augusztusi feloszlata és az ismét megerősödő osztrák reakció nyomán az addig létrejött honvédegyletek felfüggesztették tevékenységüket (a pesti fel is oszlatta magát, még mielőtt betiltották volna). Az önszerveződés aktuálpolitikai színezetet kapott, és az emigrációs mozgástér pillanatnyi növekedésének hatására (mely az olasz nemzetállam létrejöttének folyamatához, illetve a porosz nagyhatalmi érdekérvényesítés erősödéséhez kötődött) titkos szervezkedéssé alakult. 1866 második felében azonban Ausztria Poroszországgal és – természetesen elsősorban a porosz hadi sikereknek köszönhetően – Olaszországgal való kiegyezése végérvényesen pontot tett a szabadságharc újrakezdésére vonatkozó próbálkozások végére. Az 1867-es kiegyezést követően azonban a honvédségsegélyező egyletek újraalakulását már nem akadályozta semmi, és szinte alig volt olyan nagyobb település, ahol hasonló szervezet ne kezdte volna meg működését. 1867. július 7-én Pesten rendezték meg az első országos honvédgyűlést, amelyen a Buda-

¹ Farkas Katalin: *Perczel Mór és a honvédegyleti mozgalom kibontakozása (1867–1868)*. Hadtörténelmi Közlemények, 123. évf. (2010) 3. sz. 522–561.

Pesti Egyletet bízták meg a mozgalom vezetésével.² Egy éven belül már kilencven honvédegylet működött az országban, és egyre erősebbé vált annak az igénye, hogy veteránotthon, sőt, veteránotthonok létesüljenek azon egykori honvédeknek az ellátására, akik bármilyen okból saját maguk erre már nem voltak képesek.

1868-ban a magyar kormány is lépett a volt honvédek segélyezésének ügyében. Megalkult a Honvédsegélyező Alap Hivatala, mely szabályokat dolgozott ki a segélyezésre vonatkozóan. Igényt nyújthattak be a keresetképtelen, rokkant vagy hatvanadik évüket betöltött vagyontalan volt honvédek, az elhunyt honvédek vagyonnal nem rendelkező özvegyei, valamint a honvédek hátrahagyott árvái, ha azok magukról nem tudtak gondoskodni.³ Életjáradékról, illetve idősotthonok intézményrendszeréről nem esett szó, érezhető volt, hogy az állam – egyelőre legalábbis – nem akarja hosszú távon pénzügyileg elkötelezni magát az 1848-hoz köthető rokkant- vagy idősgondozás kérdésében.

Az Országos Központi Honvéd Választmány – mely elsősorban a tagszervezetek munkáját próbálta összehangolni – 1869-ben Pesten országos gyűlést rendezett az egyletek számára, és reagáltak a kormány addigi intézkedéseire. Határozatban mondták ki az idősgondozás fontosságát. Vidats János, a márciusi ifjak egykori tagja, a szabadságharcot végigharcoló, majd börtönbüntetést is elszenvedő politikus javaslatára döntést hoztak, hogy Pesten egy rokkantházat építenek, hogy a magukat ellátni már nem tudó idős honvédekről gondoskodhassanak.⁴ A Választmány öt főből álló Menház-bizottmányt állított fel, ennek vezetésével Vidatsot bízták meg.

Szinte azonnal hozzákezdtek az országos adománygyűjtéshez. Megyei honvédegyletek és magánszemélyek, nagyobb iparvállalatok és kisebb műhelyek, jómódú polgárok és keresettel alig rendelkező szakképzetlen munkások, férfiak és nők, idősek és fiatalok, tehát a társadalom minden rétegét képviselő honpolgárok adakoztak a Menház javára. Sokan nehezen megtakarított krajcárjaikat adták, de voltak, akik több ezer forinttal járultak hozzá a nemes cél megvalósításához. Kossuth Lajos ezer forintot küldött az építkezés javára. Jótékonyági bállok, színi előadások és táncmulatságok egész sora szerveződött, hogy bevételeikkel szintén hozzájáruljanak az építkezés előkészítéséhez. Az adománygyűjtésből a '48-as hősök özvegyei is kivették a részüket, őket Damjanich Jánosné Csernovics Emília vezette.⁵ Fontos adalék, hogy az aradi vértanú özvegye Vidats János feleségének, Csernyus Jozefának a barátnője volt, együtt dolgoztak a különböző bazárok, adománygyűjtő összejövetelek szervezésén.⁶ 1871 tavaszára már több mint 87 ezer forint gyűlt össze, de az építés előkészítéséhez már 1870 nyarán hozzáláttak. Vidats János mint a Menház ügyének legfőbb motorja megkereste Pest előljáróit, és elérte, hogy a város tanácsa ingyen ajánljon fel építési területet. A város

² *Egy nap története*. Nefelejts, 1867. július 14.

³ Farkas Katalin: *Régi honvédek a kiegyezési rendszerben*. Hadtörténelmi Közlemények, 130. évf. (2017) 4 sz. 1017–1055. A tanulmány részletesen foglalkozik a honvédsegélyező Alap Hivatalának szerepével és működésével.

⁴ Farkas Katalin *Vidats János tragédiája* című tanulmányában a Honvédmenházzal kapcsolatos határozatokra is kitér. Farkas Katalin: *Vidats János tragédiája*. Századok, 147. évf. (2012) 5. sz. 1293–1331.

⁵ *Damjanich Jánosné Csernovics Emília életrajza (1819–1909)* – Jeszenszky Imréné Csernovics Lara feljegyzéseit közléteszi Varsányi Péter István. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*, 21. Szeged, 1994. 257–274.

⁶ A korabeli hírlapi tudósításokból pontosan nyomon követhető, hogy Csernovics Emília (1819–1909) mint az 1861-ben létrejött Magyar Gazdaasszonyok Egyesületének alapítója és az 1868-ban átadott leányárvaaház egyik vezetője milyen jelentékeny módon járult hozzá a Honvédmenház számára szervezett jótékonyági események előkészítésében.

vezetése az Orczy kert mellett egy az Üllői útra néző nagy alapterületű telket javasolt Vidatsnak, aki örömmel mondott igent.⁷ Az általános lelkesedést és az ügy előre menetelét azonban több nem várt akadály lassította 1870 őszétől. Pest közgyűlése 1870. augusztus 31-i ülésén Tavaszy Endre⁸ képviselő javaslatára úgy határozott, hogy a város anyagi helyzete miatt csupán évi 500 forinttal járul hozzá az adományozáshoz, hiszen a helyszínt úgyis Pest biztosítja majd.⁹ Decemberben ugyanez a képviselőtestület talán ennél is figyelemfelkeltőbb határozatot hozott. Ők még tavasszal saját Menház-különbizottságot állítottak fel. Ez a grémium 1870 végén azt javasolta, ne épüljön rokkantotthon, praktikusabb, ha a már addig összegyűjtött pénzüsszezből minden rászoruló a saját lakásában vagy lakóhelyén részesül idősgondozásban (egyébként ez az álláspont nagyjából ugyanazt az elvet képviselte, melyet a Honvédség-élelmező Alap Hivatala). Pest város közgyűlése erre reagálva úgy határozott, felszólítja a Központi Honvéd Választmányt, hogy állítson össze egy költségvetés-tervezetet. Ez alapján fog majd a főváros dönteni az ingatlan ingyenes biztosításáról vagy egy esetleges visszalépésről.¹⁰ A Választmány ekkor elbizonytalanodott, több tag pedig felvetette, hogy az önálló veteránotthon helyét nem kellene feltétlenül Pesten kijelölni. Az Orczy-kert melletti ingyenes telek ügye is lekerült a napirendről, a városvezetés barátságatlan lépéseire válaszul a Központi Honvédegylet nem fogadta el az Üllői úthoz közel eső ingatlant. A Gáspár András, Domahidy Ferenc, Papp Lajos és Várady Gábor alkotta külön honvédbizottság, melyet még 1870 tavaszán a szóba jöhető helyszínek megvizsgálása céljából hoztak létre, 1871 elején több Pesten kívüli területre is ellátogatott. Tényben (ma Nagytétény, a XXII. kerület része) megtekintették a gróf Hugonnay Kálmán által felajánlott kastélyt (ma a Nagytétényi Kastélymúzeum épülete), és elutaztak Aszódra, ahol a gróf Keglevich György¹¹ és Beniczky Ödön felajánlására előkészített épületet, a Podmaniczky-kastélyt¹² vizsgálták meg. A tétényi kastély nem igazán nyerte el a vizsgálóbizottság tetszését, mert ugyan ötvenhat lakószobával rendelkezett, külön épületrésszel konyha és mosókonyha számára, valamint egy fedett pavilonnal a hatalmas zöld, fával és bokrokkal benőtt terület közepén, de az épület általános állapota elszomorítóan rossz volt. A vételár 80 ezer forintba rúgott, a felújítás szükségessége miatt pedig a végösszeg jelentősen emelkedett volna. Az aszódi kastély ezzel ellentétben nagyon fellelkesítette a bizottság tagjait. Itt hetvennégy lakóhelynek alkalmas szobát számoltak össze, és úgy kalkuláltak, hogy akár 300 öreg honvédot is el lehetne szállásolni egyszerre. 1871. február 8-i jelentésükben azt javasolták, hogy ez a kastély legyen a végleges megoldás: az épület jó állapotban van, a felújítási munkálatok kivitelezésével egy időben a veterán honvédek szinte azonnal beköltözhetnének, nem kellene egy új otthon elkészültére várni.¹³ A jelentés végén Vidats János rögzítette különvéleményét, melyben a kastély állapotára vonatkozó megállapításokkal ugyan egyetértett, de felhívta a figyelmet az Országos Honvédegylet

⁷ Szakács Margit: *Vidacs János politikai pályafutása 1867–1873*. Folia Historica, 2. évf. (1973) 86.

⁸ Tavaszy Endre (1824–1882) 1849 májusától hadnagyként szolgált a komáromi újonc-telepen. A komáromi vár őrsgévele tette le a fegyvert. Budapest-Ferencváros országgyűlési képviselője volt 1869–1872 között. Képviselőségét éppen Vidats János ellenében szerezte, fenti javaslatát feltételezhetően Vidats iránt érzett ellenszenvre is befolyásolhatta. Vidats, aki az 1848-as Párt színeiben indult, végül a dunapataji választókerületet megnyerve jutott be az Országos 1848-as Párt színeiben a képviselőházba.

⁹ *Helyhatóságok*. Budapesti Közlöny, 1870. szeptember 2.

¹⁰ *Helyhatóságok*. Budapesti Közlöny, 1870. december, 8.

¹¹ Annak a Keglevich Gyulának a fia, akit 1848 nyarán a Heves megyei nemzetőrség századosává nevezték ki, majd decembertől a felső-tiszai hadtestnél szolgált honvéd hadnagyként.

¹² A kastély 1738 és 1773 között, több építkezés során nyerte el az 1870-es években ismert formáját.

¹³ *Honvéd-menház ügye*. Honvéd, 1871. április 27.

1869-ben hozott határozatára, mely a Menház helyszíneként Pestet jelölte meg. A helyszín kérdésében ezt követően több mint öt hónapig nem tudtak dönteni. Vidats János ragaszkodott a fővároshoz, sőt új, konkrét telket is javasolt megvételre a Soroksári út mentén (a mai Soroksári út 114. alatt), ellenzéke viszont az aszódi kastélyt támogatta. 1871. május 7-én, hosszas vita után, a Központi Honvédegylet választmányi ülésén született meg a végleges döntés, mely egyben kompromisszum is volt: a Menház a fővárosban kap helyet, méghozzá egy újjépítendő házban, a Soroksári út mentén, ott, ahol a lóvasúti közlekedés mindenki számára elérhetővé teszi a helyszínt.¹⁴ Az összegyűlt pénzt, melynek egy részét addig Vidats János először a Vidats István-féle Gépgyár számláján, majd a Ferenc- és Józsefvárosi Takarékpénztár elnökeként egyedül kezelte, ötagú bizottság felügyelete alá helyezték, és kötelezték a tagokat, hogy félévenként jelentést tegyenek, melyet a napisajtóban is megjelentetnek. Az országos adakozás eredményeként összegyűlt 87 ezer forintból a bizottság 23 ezer forintot elkülönített, és a Soroksári úti terület megvásárlását azonnali hatállyal kezdeményezte. Arról is döntöttek, hogy az épületet majd az Országos Honvédegylet tulajdonaként jegyeztetik be a telekkönyvbe. A bizottság számára egy további feladatot is kijelöltek: a Menházba való felvételnél majd az alábbi sorrendben kell előnyt biztosítani a jelentkezőknek: 1. világtalanok; 2. végtaghiánnyal küzdők; 3. olyan mozgáskorlátozottak, akik saját élelmezésükről nem tudnak gondoskodni; 4. idős koruk vagy krónikus betegségük miatt legyengült állapotúak.¹⁵

A döntéseket követően Vidats János pályázati kiírást jelentetett meg a Honvédménház megtervezésére a napilapokban, melyre három érvényes tervanyag érkezett június végéig (a határidő rövidsége lehetett az oka, hogy nem jelentkezett több építész).¹⁶ Kauser Lipót és Frey Lajos együtt készítették a pályázatukat, Freund Vilmos és Dötzer (Döczer) Ferenc egyedül – bár utóbbi esetében szinte biztos, hogy Lechner Ödön és Pártos Gyula is segített a tervezésben. Ezt a feltételezést erősíti az a homlokzati látványterv, mely mindhármuk szignóját viseli, és a Kiscelli Múzeum tervtárában maradt fenn.¹⁷ Egyébként éppen e miatt a látványterv miatt a Lechner életművével foglalkozó, de a Honvédménházra is kitérő több tanulmány neki tulajdonítja a megvalósult épület megtervezését. A Budapest Főváros Levéltárában fennmaradt irat és a korabeli sajtóban megjelent tudósítások azonban biztossá teszik, hogy Dötzer Ferenc volt hivatalosan a tervező és az építést irányító szakember.¹⁸ A lelkes közhangulatra egyébként jellemző volt, hogy a hazai folyóiratok még a győztes pályázat kihirdetése előtt közöltek képeket a Honvédménhárról. Így például Kauser és Frey rajza alapján a *Hazánk s a Külföld* 1871. május 18-i számában látványos fametszet látott napvilágot. A *Vásárnapi Ujság* 1871. június 4-i számában publikált, az előzőtől kissé eltérő, de szintén Kauserhez és Freyhez kapcsolt ábrázolás alapján az olvasó joggal hihette, hogy az említett két építész a ház megálmodója. Az összképet tovább színesíti az, hogy a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Fotótára őriz egy szignó nélküli homlokzati tervet, mely leginkább ahhoz a fametszethez hasonlít, melyet a *Magyarország és a Nagyvilág* közölt 1871. október 22-én.¹⁹ Mivel ez áranyaiában, beosztásában mind a Kauser és Frey-féle, mind a megvalósult, Dötzer-féle épülettől eltér, megkockáztatható a feltételezés, hogy Freund Vilmos tervezőasztaláról került az említett ismeretterjesztő folyóiratba a Menhárról készült grafika. A különböző forrásokból

¹⁴ *A menház ügye*. Ellenőr, 1871. május 8.

¹⁵ *A menház ügye*. Ellenőr, 1871. május 8.

¹⁶ *A menház*. Fővárosi Lapok, 1871. július 4.

¹⁷ Kiscelli Múzeum, Építészeti gyűjtemény, ltsz.: 58.87.1.

¹⁸ Budapest Főváros Levéltára HU BFL - XV.17.b.312 - 2361/1871.; *Rövid hírek*. Fővárosi Lapok, 1871. július 4.

¹⁹ Hadtörténeti Intézet és Múzeum Fotótára – ltsz.: FK 0390.

származó és egymástól néhol jelentősen eltérő illusztrációk megjelentetésének egyik oka természetesen technikai okokra is visszavezethető. A képes folyóiratok történetének éppen abban a korszakában kezdődött a Honvédmenház építésének ügye, amikor nyomdatechnikailag csak fadúcokról készült fametszetek kerülhettek az újságok hasábjaira akkor, ha a szerkesztők azt akarták, hogy az illusztráció és a szöveg együtt, egy oldalon legyen látható és olvasható – a fényképfelvételeknek ezen a módon történő felhasználására még nagyjából tizenöt évet várni kellett. A topográfiai pontosság vagy egy épület esetében az adott terv reprodukciójának hitelessége vagy precizitása az újságok oldalain valószínűleg nem volt elsődleges szempont. Ezzel együtt jelzésértékű, hogy számos, fametszeteket használó folyóirat közölt képet az épületről 1871–1872 folyamán. Még egy példa az eddigiek mellé: 1874-ben jelent meg a *Bal-párti Népnaptár*, mely a majdnem két évvel korábbi átadási ünnepségről közölt tudósítást, az illusztrációként mellékelte fametszet pedig szintén Kauser József és Frey Lipót látványtervét vette alapul, nem pedig az akkor már egy éve álló épület valós képét.²⁰

1871 szeptemberében Vidats János már arról tudósította a pesti olvasóközönséget, hogy hamarosan megrendezik a Menház alapkövetelésének ünnepségét. Természetesen pénzadományok fizetésére is biztatta a polgárokat, de azt is kérte tőlük, hogy addig feltéve őrzött '48-as emléktárgyaikból adományozzanak néhány darabot, hogy minél több relikvia kerülhessen az alapkö alá.²¹

Az alapkövetelésre 1871. október 1-jén vasárnap került sor, amelyet hatalmas érdeklődés övezett. Reggel nyolc órakor kezdtek gyülekezni a Kálvin téren a református templom előtt az ünnepelni szándékozók. A kormányt, illetve az országgyűlést hivatalosan nem képviselte senki, néhány képviselő érkezett csupán a függetlenségi ellenzék soraiból. A pesti céhek és ipari társulatok különféle zászlóikkal azonban ott voltak; így az óbudai hajógyár munkásai, a stájerországi Wendl-fegyvergyár kőbányai fiókgyárának dolgozói külön zenekarral, de megjelentek a pesti önkéntes és városi tűzoltók is, gróf Széchenyi Ödön főparancsnokkal az élükön. Kilenc óra körül megindult a menet. Az élen negyvennyolc fehérbe öltözött lány lépkedett, őket követték az idős honvédek. Utánuk az Országos Honvédegyletek Központi Választmányának tagjai gyalogoltak. Budát és Pestet a két város képviselőtestülete képviselte. Sárközi Ferenc cigányzenekara folyamatosan zenélt közben, ők zárták a sort. A mai Bakáts térre érve, az ünnepi alkalomra odahelyezett tarackok díszlövésssel üdvözölték a tömeget. A Concordia gőzmalom előtt a sokaság újra megállt, és ott is hasonló módon, ágyúdörgés mellett masíroztak a cél felé. Tizenegy óra előtt értek a leendő honvédmenház helyéhez. A ceremóniához előkészített tér Soroksári úthoz eső részén már egy mélyedés várta az alapkövet. Előtte ideiglenes pulpitus állt, mely körül székek sorakoztak. Itt foglaltak helyet a volt honvédtörzstisztek, köztük Vetter Antal tábornok, Gáspár András honvéd vezérőrnagy és több ezredes. Először Vidats János mondott beszédet, majd Vetter és Gáspár is köszöntötte az ünnepelőket. Ezután Vidats bemutatta azokat az ereklyéket, amelyek az alapkö mellé kerültek: az adakozók névsorát, Kossuth Lajos egy arcképét, a Honvédmenház történetét összefoglaló jegyzőkönyvet, Németh János ezredes, az akkori legidősebb tiszt portréját, Vetter tábornok érdemrendjeit és az október 1-jén megjelent valamennyi hazai napilap egy-egy példányát.²²

Az ünnepséget követően az építkezés ténylegesen megkezdődhetett. 1871 karácsonyára már az épület váza és a tetőszerkezet nagy része is elkészült, 1872. május elején az utolsó

²⁰ *Balpárti Népnaptár*, 1874. Szerk.: Vasgyúró Tamás. Pest, 1874. 40.

²¹ *Meghívás a menház alapkövének letételi ünnepélyére*. Községi Jegyzők Közlönye, 1871. szeptember 26.

²² *A menház ünnepélye*. Fővárosi Lapok, 1871. október 3.

ablakokat és ajtókat szerelték be. A nyári hónapokban a homlokzati festésre és az épületdíszek kifaragására jutott idő, miközben Vidats János heti rendszerességgel jelentette meg a folyóiratokban az adományozók nevét és a felajánlott összegeket.²³ Az addig összegyűlt pénz az építkezés előrehaladtával ugyanakkor május közepére nagyrészt elfogyott. 1872 júliusában Vidats kénytelen volt újabb felhívást közzétenni a napilapokban, melyben az adakozás folytatását kérte a lakosságtól, hogy a hamarosan megnyíló Menház működésének anyagi hátterét biztosítsák.²⁴

1872. szeptember 29-én, a pákozdi csata évfordulóján rendezték meg az épület avatási ceremóniáját. Ez az ünnepség nem volt olyan nagyszabású, mint egy évvel korábban az alapkövetélés. Az ünnepi menet a Kálvin térről indult, és a Soroksári úton az átadásra váró épületnél ért véget. Az érdeklődők félkörben az épület előtt sorakoztak fel, az építésért felelős bizottság pedig egy emelvényen foglalt helyet. Miután az éljenzések elhangzottak, Vidats János lépett az emelvényre, s hosszas beszédben fejtegette a Honvédménház jelentőségét, egyrészt köszönetet mondott mindazoknak, kik e nemzeti célra adakoztak. Ezután átadta a Menház kulcsait a Honvédegylet Központi Választmánya elnökének, Gáspár Imre tábornoknak. A tábornoki köszöntő után Felek Miklós, a magyar Nemzeti Színház tagja (később maga is egyike a Honvédménház parancsnokainak) elszavalta Bajza József Apotheosis című versét.²⁵

A megnyitás után a korabeli napilapok és illusztrált folyóiratok részletesen beszámoltak a Honvédménház külső és belső jellegzetességeiről.²⁶ Az épület leglátványosabb része a Soroksári útra néző főhomlokzat volt. A tetőszint mértani közepén egy nagyméretű korona és a magyar címer alatt egy táblát faragtak ki, rajta az alábbi szöveggel: „Az 1848/49-iki rokkant honvédeknek hálás elismerésül a nemzet egyesei.” A háromszintes épület emeleti ablakai között azoknak a megyéknek a címereit faragták bele a homlokzatba, melyek nagyobb

²³ *Ujdonságok*. Magyar Ujság, 1872. május 5.

²⁴ „Az ige testté vált. Sokat tett és sokat szenvedett honvédeinknek végre van egy menhelyük. Ámde ez csak az első lépés, a hajlék megvan, de most arról is kell gondoskodni, hogy lakói, ha nem is kényelmesen legalább nélkülözések nélkül benne meg is élhessenek. Legyen tehát szabad édes reményt táplálnunk, miszerint a magyar hazának lelkes leányai és fiai, akik e menhelyet létesítették, párt, vallás, rang és korkülönbség nélkül hozni fognak még áldozatot, amennyi szükséges arra, hogy e menház épülete szép és nemes céljának megfelelhessen, még pedig mentül előbb, mert ne felejtjük, hogy aki nyomorral küzd, az nem várhat. Siessünk tehát! Tegyük gyorsan amit tenni szándékozunk Alóli bízottság a jelzett feladat megoldását akként véli legcélszerűbben és leggyorsabban eszközölhetőnek, ha az ország törvényhatóságai, kerületei és városai néhány, vagy legalább egy-egy rokkant honvédek ellátását alapítványig elvállalni, vagy ha ezért bár csekély összeget is évenként biztosítani kegyesek lesznek. Nemzeti ügyünk nyomorral küzdő martyrjainak hálája fog kísérni minden e célra hozzánk érkezendő bármilyen csekély adományt! Azon erős hitben, hogy szózatunk viszhangra találand az egész hazában, tisztelettel felkérjük ebbéli becses választát a bizottság elnökéhez (Pest, ferencz-külváros, 2 nyul-utca, 8. sz. a.) mentül előbb intézni kegyeskedjék. Kelt Pesten, május hóban 1872. tisztelettel és honfíú üdvözléssel az ország honvédegyletei által kiküldött építési bizottság nevében Kúknél Ignác Vidacs János.” *A Honvédménház ügyében*. A Hon, 1872. május 17.

²⁵ *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 1872. október 1.

²⁶ „Az 1848-49-iki rokkant honvédeknek hálás elismerésül a nemzet egyesei.” Magyar Ujság, 1872. október 1.

A pesti honvédménház. Magyar Polgár, 1872. október 3.

A honvéd menház ünnepélyes átadása. Pesti Napló, 1872. szeptember 30.

A honvédménház ünnepélyes megnyitása. A Hon, 1872. szeptember 30.

Az átadási ünnepségről részletes tudósítást közölt még a *Magyar Újság*, a *Magyar Polgár*, a *Pesti Napló*, az *Ellenőr* és *A Hon* októberi első száma.

összeggel támogatták a Menház építésének ügyét. Az épület tetősarkait, illetve a parapetet a sarkok között egyenlő távolságban két-két páncélruhába öltöztetett férfialak díszítette. Az első emelet homlokzati síkjából egy díszerkély emelkedett ki, melyet négy oszlop tartott, a földszinti részen pedig egy lépcsősor vezetett a főbejárathoz. Itt belépve egy előterembe jutott a látogató, ahonnan egyszerű lépcsőház vezetett az emeletre. Ahogy azt a megnyitást követően több folyóiratban is nehezményezték, Dötzer Ferenc egy a pincszinten kialakított félemelettel próbálta a lakószobák számát bővíteni.²⁷ A szuterénlakások belmagassága kisebb volt, mint a földszinti és emeleti szobáké, a levegő pedig csupán kisméretű pinceablakokon keresztül juthatott a szobákba. Egy-egy szinten tizenkét lakószobát rendeztek be. A szobák között volt egyszemélyes, illetve két-három lakót befogadni tudó. Ugyan az épületnek volt egy kis alapterületű belső udvara, de minden lakószoba ablaka a szabadba nézett, így elsősorban a természetes fény biztosította a helyiségek világítását. A már említett emeleti díszerkély a legnagyobb teremhez csatlakozott, mely tanácsteremként szolgált, de ünnepségek megtartására is alkalmas volt. A Honvédmenházban ezenkívül közös ebédlő, külön tisztí étköző, számtisztí iroda, parancsnoki szoba és fogadóterem, valamint a szuterén szinten nagy alapterületű konyha, mosóhelyiség és éléskamra biztosította a mindennapi működéshez szükséges feltételeket. Az építés nagyjából 75 ezer forintot emésztett fel.

Az épület tehát készen állt az agg honvédek fogadására, de az anyagi helyzet nem engedte meg, hogy teljes kapacitással működhessen. Az első évben csupán hét lakó ellátására futotta a Honvédségélyező Egylet által a Menház-bizottság kezelésébe utalt Menház-alap (amely ekkor 18 ezer forinttal rendelkezett) kamataiból. A szobák berendezése hiányos volt, a napi élelmiszerellátást sem tudták megoldani. A hét agg honvédot egy házaspár látta el, az eredeti tervek szerinti rendszeres orvosi felügyeletet pedig egyszerűen nem tudták finanszírozni. A Központi Választmány vizsgálóbizottságot állított fel, mely három egymást követő hónapban felkereste a Menházat és személyesen tájékozódott.²⁸ 1873 nyarán és őszén a korabeli sajtótermékekben gyakorta jelent meg kritikus hangvételű cikk az intézmény működési hiányosságairól. Vidats János pozitív szerepét megkérdőjelezték, még olyan állításokkal is találkozhatott az olvasóközönség, melyek szerint több ezer forinttal nem tud elszámolni.²⁹ Vidats, aki a Honvédmenház parancsnoki tisztét is betöltötte, 1873. november 10-én öngyilkosságot követett el. Tettének legfőbb oka a Ferenc- és Józsefvárosi Takarékbank és családi vállalkozása, a Vidats-féle mezőgazdasági gépgyár csődje lehetett, melyeknek vezetője volt, valamint az 1860-as évek több konfliktusa (nem utolsósorban a Honvédmenház létrehozatalával járó harcok), de felesége 1873 nyarán bekövetkezett halála is bizonyára közrejátszottak tragikus döntésében.³⁰ A vizsgálóbizottság, talán kegyeleti okokból is, végül nem találta felelősnek Vidatsot a helyzet illetően alakulásában, és javaslatot tett a Menház működését biztosító alap növelésére, illetve az adománygyűjtés folytatására. 1874 tavaszára az összegyűlt pénzáomány újabb tíz rászoruló öreg honvéd felvételét tette lehetővé. A Menház-alap 1874 márciusában értékpapírokban és készpénzben több mint 32 ezer forinttal rendelkezett, ami

²⁷ *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 1872. október 2.

²⁸ *Egyletek és társulatok*. Budapesti Közlöny, 1873. szeptember 24.

²⁹ *Vidats János nyilatkozata*. Községi Jegyzők Közlönye, 1873. március 25.; *Közintézetek, egyletek*. Politikai Ujdonságok, 1873. augusztus 6.

³⁰ Vidats nyílt ellentéte Perczel Mórral (1867 júniusától a pest-budai honvédegylet elnöke, majd az Országos Honvédegylet Központi Választmányának elnöke) és Mikár Zsigmonddal (ugyanennek a Központi Választmánynak a jegyzője) közismert volt, az utóbbi azt terjesztette róla, hogy 1866-ban a porosz kormánytól titokban pénzt kapott, de azzal nem számolt el. Farkas: *Vidats János tragédiája*, 1300.

felvillantotta annak lehetőségét, hogy belátható időn belül mind a nyolcvan férőhelyet betölthetik majd. 1874 októberében már mintegy 37 ezer forint volt a kiadás-bevétel utáni egyenleg, és harminchat lakót tudtak ellátni a Menházban. A működést irányító bizottmány ettől az évtől az alábbi személyekből állt: Földváry Albert alezredes (elnök), Szathmáry Mihály őrnagy (pénztárnok), Krivácsy József ezredes (ellenőr),³¹ Tassy László őrnagy, Felek Miklós százados és Gánóczy Flóris százados (bizottsági tagok).

1875 októberében I. Ferenc József király ötezer forintnyi adományt tett a Honvédménház javára, sokak számára meglepetést, akár meghökkenést is okozva ezzel a cselekedetével, de ezzel lehetővé tette, hogy már hatvan veterán kapjon szállást a Menházban. A királyi adomány akkora örömet okozott a bizottmány két tagjának, Földváry Albert elnöknek és Gánóczy századosnak, hogy külön nyilatkozatban kérték Isten áldását az uralkodóra és az uralkodóházra.³²

Újabb három év elteltével az idősothtonnal kapcsolatos gondok azonban még mindig nem oldódtak meg. 1878-ban ugyan már hatvanhat lakója volt az intézménynek, az Országos Honvédegylet az év októberében mégis újabb vizsgálóbizottságot küldött a helyszínre. A Németh Albert³³ elnöke alatt megjelent grémium személyesen győződött meg arról, igazak-e azok a híresztelések, melyek rossz gazdálkodásról, a rokkant honvédekkel szembeni túl szigorú bánásmódról szóltak. A veteránok által elmondottakból és a további vizsgálatból kiderült, hogy a menházban a megnyitás óta tapasztalható hiányosságok közül a legtöbb még mindig megoldatlan. A bizottság tagjai különösen megütköztek azon, hogy a Menház költségén vásárolt, majd nevelt sertéseket a gondnoki feladattal megbízott házaspár eladta különböző városi piacokon, míg a rokkant honvédek csupán száraztésztás ételeket kaptak. A napi kenyér- és húsadagot is rendkívül kicsinek ítélték a vizsgálat során. Különösen súlyos visszaélésként értékelték, hogy korához és egészségi állapotához képest kifejezetten nehéz munkára kényszerítettek sok öreg honvédot. Havat lapátoltattak telente velük, s még az egészen gyöngye testalkatúakkal is elvégeztették a konyhakerti munkákat. A vizsgálat arra is fényt derített, hogy öten az embertelen bánásmód miatt megszöktek a menházból. Az állandó parancsnok hiánya volt az egyik jól tetten érhető oka a gondoknak, de a menház működésének pénzügyi háttere, annak hosszú távon nehezen tervezhető volta állt leginkább a hiányosságok hátterében.³⁴

Az Országos Honvédegylező Egylet, mely a Menház-alap tulajdonosa volt, megpróbált kormányzati segítséget kérni, ez azonban egy több mint két évig tartó konfliktus kezdetét jelentette. 1879. március 23-án az országgyűlésben Novák Gusztáv képviselő azt javasolta, hogy a Honvédegylező Egylet támogatására előirányzott 45 ezer forintnyi állami támogatásból 5 ezer forintot célzottan a Honvédménház részére különítsenek el. Ezt Tisza Kálmán miniszterelnök elutasította, a képviselők pedig nem szavazták meg a javaslatot. A kormánypárti oldalon többen felvetették, hogy mivel a Honvédménház működtetése és az ott élők

³¹ Krivácsy József (1821–1903) 1848 júniusában főhadnagyi rangban kezdte a 10. honvédzászlóaljnál és alezredesként a komáromi erőd tüzérparancsnokaként fejezte be a szabadságharcot 1849 októberében. 1851. december 9-én a Makk–May szervezkedés részeseként letartóztatták, halálra, majd tíz év sáncmunkára ítélték. 1857-ben szabadult, 1859-ben emigrált, ezredesként szolgált az olasz királyi hadsereg tüzérségénél. A kiegyezés után hazatért, és bekapcsolódott a honvédegyleti mozgalmába.

³² *Köszönetnyilvánítás a királyi kegyadományért.* A Hon, 1875. május 1.

³³ Németh Albert (1820–1887) nemzetőr őrnagy 1849-ben, a kiegyezést követően a Heves megyei függetlenségi ellenzék vezető személyisége.

³⁴ *Hírek – az országos honvédegyletről.* Ellenőr, 1878. október 9.

ellátása folyamatosan akadozik, az egyedüli megoldás az intézmény teljes állami felügyelet alá helyezése.³⁵

1879. augusztus 14-én az Országos Központi Honvédegyesület ülést tartott, melyen Krivácsy József ezredes kénytelen volt beszámolni arról, hogy a Honvédmenházban folyamatos a berendezési tárgyak és egyéb eszközök rongálása és elidegenítése. Egy újabb vizsgálóbizottság felállításáról döntöttek, majd határozatban mondták ki, hogy megszüntetik az addig működő Menház-bizottságot, s az Országos Honvédegyesület Központi Választmánya közvetlenül átveszi az épület fenntartásának feladatát.³⁶

1879. október 12-én Országos Honvédgyűlést tartottak Budapesten, természetesen a Honvédmenház ügye volt a legfontosabb napirendi pont. Az elhúzódó és személyeskedésig jutó vita elsősorban a felelősség kérdése körül zajlott. A megszüntetett Menház-bizottmány több tagja visszautasította az őket ért vádakot (többek között nem fordítottak kellő figyelmet a bevételek és kiadások egyensúlyban tartására, nem követték napi szinten a Honvédmenházban történt eseményeket, így az agg honvédekkel való rossz bánásmódról sem volt kellő ismeretük).³⁷ A gyűlés végül olyan a határozattal zárult, melyben egyfelől felszólították az országgyűlést arra kérték, alkossanak törvényt önálló, független Honvédmenház-alap létesítéséről, s ezenkívül egyszeri, 10 ezer forintos segílyt utaljanak a Honvédmenház számára.³⁸ Az első határozatra sokan reagáltak pozitívan országszerte, a napilapok ismét sorozatosan számoltak be pénzadományok beérkezéséről, a második határozatról azonban már megszületésekor tudni lehetett: a képviselőház a kormány akaratával szemben nem fog törvényt hozni. Az ügy 1880 tavaszán folytatódott, amikor az országgyűlés április 27-i ülésén a költségvetés honvédelmi tételeinek tárgyalásánál a kormányt képviselő előterjesztő beszámolt az Országos Honvédegyesület Központi Választmányának 10 ezer forintnyi segílyt kérő beadványáról. Az előterjesztő elmondta, hogy a pénzügyi bizottság az ügyet megtárgyalta, és az alábbi javaslattal élt az országgyűlés felé: „...az utasítsa a kormányt, hogy érintkezésbe tevéen magát a honvédegyesület országos központi választmányával, igyekezzék azzal oly megállapodásra jutni, mely szerint a honvéd-menház és annak alapjai országos gond és kezelés alá adassanak. Ez megtörténvén, mindaddig, míg jogos igénynyel bíró 1848–1849 ik évbeli rokkant honvédek találkoznak, azokból a honvédmenházban annyi láttassák el, a mennyit az befogadni képes, midőn pedig többé nem lesznek 1848–49-ik évbeli ellátásra szorult honvédek, a menházat és annak alapjait mint országos alapokat a jelenben létező honvédség rokkantjainak ellátására fordítsa.”³⁹ A határozati javaslatot a képviselők elfogadták, ezt az erős üzenetet pedig a honvédelmi miniszter még azzal is megtoldotta, hogy felkért az „államosítással” egyetértő harminckét volt '48-as honvédtisztet, alakítsanak egy újabb Honvédmenház Bizottságot, hogy az vizsgálja meg a jövőbeni átadás-átvétel módozatait. A bizottság elnöke

³⁵ A képviselőház ülése. Pesti Napló, 1879. március 24.

³⁶ A képviselőház ülése. A Hon, 1879. augusztus 15. *Különfélék*.

³⁷ Az országos honvédgyűlés. Pesti Napló, 1879. október 13.

³⁸ Az országos Honvédgyűlés. Fővárosi Lapok, 1879. október 14.

³⁹ A képviselőház ülése ápril 20-án. Politikai Újdonságok, 1880. április 28.

Ivánka Imre⁴⁰ lett, Mikár Zsigmond,⁴¹ Gorove Antal,⁴² Feleky Miklós pedig részt vett a konkrét javaslat kidolgozásában.⁴³ Az 1880 november közepére elkészült munkaanyag szerint a legfontosabb az, hogy a Menház és annak alapjai kerüljenek át az állam kezelésébe; az állam pedig gondoskodjon arról, hogy az intézményben a lehető legtöbb (de legalább száz) rokkant vagy keresetképtelen honvéd találjon megfelelő elhelyezést és ellátást. Az ehhez szükséges összeget építsék be az állami költségvetésbe. Érzékeny területet érintett a javaslatnak az a pontja, mely a honvédelmi miniszter hatáskörébe kívánta utalni a Menház parancsnokának kinevezését.⁴⁴ Ezek után az addig is pattanásig feszült ellentétek hatalmas nyilatkozatháborúba torkolltak. A Központi Honvédségélyező Egyleten és az Országos Honvédegyletek Központi Választmányán belül is több egymással vitázó csoport alakult aszerint, hogyan képzeltek el a Honvédmenház jövőjének biztosítását. A Krivácsy Józsefhez közel álló tagok az addigi függetlenség megőrzését tartották a legfontosabbnak, a Feleky Miklóst támogatók (vagyis főleg a Buda-pesti Honvédegylet vezetése) azon a véleményen voltak, hogy a Menház működtetését mindenképpen meg kell oldani, akkor is, ha ez a teljes állami tulajdonba kerülést jelenti. A 32-es bizottság javaslatára válaszul a Honvédegyletek Központi Választmányára kizárta tagjai közül Ivánka Imrét, ezt viszont a Buda-pesti Honvédegylet utasította vissza, nem ismerve el az előbbi testület illetékességét. A következő hónapok a különböző bizottmányok és ellen-bizottmányok viaskodásával teltek, olyan extrém helyzetre is sor került, amikor Ivánka Imre párbajra hívta ki Krivácsy Józsefet, szerencsére az ügy nem jutott el a két volt honvédtiszt összezapásáig.⁴⁵ A korabeli élclapok gyakorta foglalkoztak a Menház körüli '48-as honvédelmentétek aktuális eseményeivel, és ez azt is mutatta, hogy a veszekedésekre, vitairatok írására fordított energia egyre inkább a nevetség tárgyává tette a veteránott-hon mindennapjait.⁴⁶

A helyzet végül alapjaiban megváltozott 1881 novemberében. Tisza Kálmán miniszterelnök megegyezett a Honvédegyletek Országos Központi Választmányával.⁴⁷ Az intézmény éves fenntartásáról ettől kezdve a magyar kormány, illetve a mindenkori honvédelmi

⁴⁰ Ivánka Imre (1818–1896) 1848 tavaszán előbb nemzetőrszázados, majd Batthyány Lajos titkára, részt vett a honvédsereg szervezésében, 1848 októberétől honvédezredes. 1850-ben császári kegyelmmel szabadult, 1861-ben a Határozati Párt tagjaként, majd 1865-től először a Balközép Párt, azután a Szabadelvű Párt tagjaként országgyűlési képviselő 1895-ig. 1869–1871 között ő volt az Országos Honvédegylet Központi Választmányának elnöke.

⁴¹ Mikár Zsigmond (1827–1906) a szabadságharc alatt a feldunai hadtestben harcolt. A buda-pesti honvédegyletnek 1867-ben századosként lett alapító tagja és jegyzője. Talán legnagyobb jelentőségű munkája az 1868-ban, majd 1890-ben összeállított és kiadott névkönyve a szabadságharc még életben lévő tisztjeiről.

⁴² Gorove Antal (1822–1881) a szabadságharc idején többek közt a Perczel Mór által vezetett közép-tiszai hadseregben szolgált zászlóalj parancsnokként. 1849 végén besorozták a császári seregbe, ahonnan 1858-ban szerelt le. 1869-től a honvédség állományába került, 1877-ben ezredesként fejezte be katonai pályafutását.

⁴³ *A honvédmenház ügye*. Fehérvári Híradó, 1880. november 16.

⁴⁴ *Egyletek és intézetek*. Pesti Hírlap, 1880. november 5.

⁴⁵ *Hírek a fővárosból*. Hölgyek Lapja, 1880. december 12.

⁴⁶ Az *Üstökös* 1881. október 2-i számában például egy rövid színpadi jelenetet is közölt a Honvédmenház körüli ellenségeskedésekről. A *Borsszem Jankó* is rendszeresen foglalkozott a Menház körüli botrányokkal 1880–1881 folyamán.

⁴⁷ Tisza Kálmán miniszterelnök határozati javaslata, 1881. november 25. Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai V. kötet. Budapest, 1882. 53. szám: Miniszterelnök határozati javaslata, a honvédmenház és annak alapjai országos gond és kezelés alá vétele iránt, 42.

miniszter gondoskodott. A Választmány, mely addig a túlzott kormányzati befolyástól tartott (beleértve nem csupán a mindenkori parancsnok kinevezésének kérdését, de az öreg honvédek felvételébe való beleszólást is), teljes mértékben meghátrált. A fenntartás költségei évről évre növekedtek, amit a megyei honvédegyletek és a központi vezetőség nem volt képes saját alapítványai révén kompenzálni. A gazdasági helyzet tehát eldöntötte a kérdést.⁴⁸ Az országgyűlés elé kerülő központi költségvetésben ettől kezdve külön fejezet szolt a Honvédmenházról, a honvédelmi miniszter és a belügyminiszter pedig évente közösen adott ki jelentést a működés költségeiről. Már 1882-ben úgy kalkulált a Honvédelmi Minisztérium, hogy az épületben 2 törzstiszt, 8 főtitiszt, 20 altiszt és 70 közbíró, összesen tehát 100 rokkant elhelyezését kell megoldani.⁴⁹

A Honvédmenház mindennapjairól, illetve az intézmény működéséről az 1882-ben kezdődő időszak vonatkozásában tudunk teljes képet festeni, érdemes ezért itt foglalkozni ezzel a kérdéssel. A törzstiszteknek eredetileg is külön szobájuk volt, ők kettesével laktak, és ez így is maradt később is. Az altisztek és a közkatonák azonban az első elképzelésekkel ellentétben négyesével laktak. Minden négy fős szobának külön parancsnoka volt, ő felelt a rendért és a tisztaságért. Reggelente ellenőrizte a társak ruházatát, ágyukat és az egészségi állapotukat is. A szobák megfelelő bútorzattal és ágyneművel voltak felszerelve. A Menházban rend és tisztaság uralkodott, a bent lakók szigorú katonai fegyelemben éltek mindennapjaikat. A veteránok ruházatáról a Menház gondoskodott. A fehérenemű, a nadrág, a nyári és téli kabát rendszeres tisztításához külön mosóház állt a lakók rendelkezésére. A tisztai szobák az emeleten voltak, az altisztek és a közkatonák a földszinten és az alagsori részben laktak, az ebédlőt és a kiszolgáló helyiségeket ugyanitt alakították ki. A lakók élelmezését kezdetben önellátó rendszerben oldották meg. A Menházat tágas kert vette körbe, ennek a Soroksári út felé néző részén parkot alakítottak ki, jegenyefákat és bokrokat, dísznövényeket ültettek, a hátsó részen pedig igazi konyhakertet építettek ki, ahol a honvédek maguknak termesztették a zöldséget. Pest vezetése még 1871-ben 100 gyümölcsfát ajándékozott a Menháznak, így a zöldség- és gyümölcskészlet biztosítottnak tűnt. A terület Gubacsi út felé eső végénél ólakat építettek, ahol disznót és baromfit tenyésztettek, szintén az önellátás jegyében. A konyhakerti növények termesztését és az állattartást ugyanakkor 1882-től már nem az idős katonákra bízta, hanem vállalkozóknak adták feladatul, ez pedig elejét vette az élelemmel való esetleges visszaéléseknek.

1885-ben kezdtek hozzá a Honvédmenház és toldaléképületeinek bővítéséhez. Ekkor külön mosókonyhát és további istállókat építettek a Gubacsi út felé eső területen (Kernstock Károly volt a tervező).⁵⁰ 1899-ben a főépület mellett emeltek egy toldalékszárnnyat, Kármán Aladár és Ullmann Gyula építészek tervei alapján, így növelve a befogadóképességet. 1901-től a létszám már elérte a 150 főt. Az éves miniszteri jelentések alapján megállapítható, hogy a közkatonák aránya egyre növekedett a kezdeti időszakhoz képest. Míg 1898-ban 15 főtitiszt,

⁴⁸ A Honvédmenház alapvagyona az átadási és átvételi jegyzőkönyv szerint 25 463 forint volt 1882. január 1-jén. A Magyar Korona Országainak Állami Zárslamadása az 1882. évre, Budapest, 1883. 139.

⁴⁹ Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdett országgyűlés képviselőházának irományai V. kötet. Budapest, 1882. 116. szám. Az állandó pénzügyi bizottság jelentése, a magyar királyi honvédelmi minisztérium 1882. évi költségvetéséről, 424–427.

⁵⁰ *Építési engedélyügyek*. Építő Ipar, 1885.

22 őrmester és 33 tizedes mellett 30 közkatonára élt a Menházban, tíz évvel később már a 150 fő létszám kétharmadát a közvételek tették ki.⁵¹

Ezzel együtt a jelentkezők száma sokszorososan meghaladta a rendelkezésre álló helyek számát, az igények kielégítésére pedig először 1892-ben, majd 1896-ban is felmerült az a gondolat az országgyűlésben, hogy egy második száz férőhelyes veteránotthont is fel kellene építeni a telken.⁵² Az Ugron Gábor és Thaly Kálmán által szorgalmazott javaslatok végül nem valósultak meg, helyettük a már említett toldalékszárnny biztosította a létszámnövelést követő férőhely emelkedést. 1899-től a Honvédménház fenntartásának éves költsége 35–40 ezer forintot tett ki.⁵³

1901-től természetesen a Honvédménház kiszolgáló személyzetének számát is növelni kellett. Tízennyolc ápoló, egy főszakács és négy konyhasegéd, illetve két háziszolga dolgozott a Menházban. A lakók egészségi állapotát hetente egyszer a honvédelmi minisztériumból ki-rendelt orvos ellenőrizte, számára az 1899-es bővítéskor külön vizsgálati pavilont emeltek. Akit kórházi ellátásban kellett részesíteni, azt a Gyáli úton 1897-től működő Honvéd Hely-őrségi Kórházba szállították, minden egyéb, nem várt esetben a Menház parancsnokának joga volt egy kerületi orvost azonnali hatállyal a helyszínre rendelni.

Ahogy az idő múlásával csökkent a Honvédménházban élő volt '48-as vitézek száma, úgy alakult át, illetve módosult az intézmény feladatköre. 1920-ban már csupán kilenc idős honvéd élt a Menházban. A honvédelmi miniszter 1920. évi 69.625/12. számú rendeletében elrendelte, hogy az intézmény megüresedett ágyhelyeit ezentúl a világháború harcai során rokkanttá vált tisztekkel, rangosztályba nem sorolt havidíjasokkal, illetve legénységi állományban lévő sérültekkel töltsék be. Az újonnan felvett ápoltak számát ugyanakkor száz főben korlátozták. A menházban elhelyezést nyertek kötelesek voltak a házirendet betartani és hozzátartozóik által is betartatni, ellenkező esetben a menház parancsnokának jogában állt őket eltávolítani.⁵⁴

1925-ben végül az épület neve is megváltozott. Horthy Miklós kormányzó április 27-én kelt 693/K. I. –1925. számú rendelete szerint az intézmény Magyar Királyi Rokkantházzá alakult, és ez szervezeti módosításokkal is járt. A hivatalos megfogalmazás szerint „az 1848/49-es aggharcosok jogai, felvételükre való igénye, sértetlenül fennmaradnak”, de ekkor ennek már csupán eszmei jelentősége volt, mert egyetlen volt '48-as lakó élt még az épületben, Lebó István (ő 1928-ban halt meg).⁵⁵

1938 nyarán újabb átalakítás előkészítése kezdődött meg. A honvédménház és az azt körülvevő telek alkalmasnak tűnt arra, hogy egyfelől az I. Ferenc József lovassági laktanya egy századát a főépület első emeletén szállásolják el, a földszinten kiegészítő alakulatok kapjanak szobákat, másfelől pedig az 1899-ben épített melléképületben huszonnégy katonai gépjármű

⁵¹ A m. kir. honvédelmi és belügyministerek együttes jelentése a honvédménház 1898. évi állapotáról, illetve A m. kir. honvédelmi és belügyministerek együttes jelentése a honvédménház 1908. évi állapotáról. Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai XXVI. kötet. Budapest, 1900. 725. szám; Honvédelmi és belügyi ministereknek együttes jelentése, a honvédménház 1898. évi számadásáról, valamint a honvédménház 1898. évi működéséről és állapotáról, 92–93. Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai VII. kötet. Budapest, 1902. 230. szám; Honvédelmi és belügyi ministerek jelentése, a honvédménház működéséről és állapotáról az 1901-ik évben, 416–417.

⁵² Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai II. kötet. Budapest, 1897. 33. országos ülés 1897. január 2-án, hétfőn. 288.

⁵³ A M. Kir. Állami Számvevőszék jelentése az 1899. évi zárszámadásról, Budapest, 1900. 256.

⁵⁴ 1920. szeptember 26. Magyar Közigazgatás, 38. évf. (1920) 39. sz.

⁵⁵ Hivatalos rész. Budapesti Közlöny, 1925. július 26.

javítására és tárolására alkalmas helyszínt biztosítsanak.⁵⁶ Végül a főépület megmaradt rokkantháznak, 1941 végén már mintegy a fronton megsebesült mintegy kétszáz katonát szállásoztak el a szobákban. A melléképületet majdnem kétszeresére növelve átalakították, és garázs, illetve katonai gépjármű-szerviz működött a falak között 1944 decemberéig.⁵⁷

Budapest ostroma idején az épület és környezete súlyosan megrongálódott. 1945 júniusában a Közmunkatanács úgy döntött, nincs értelme újraépíteni a volt Honvédmenház épületét.⁵⁸ Az utolsó faldarabokat 1947 elején bontották el, ezzel örökre elpusztítva az 1848-as hagyományok ápolásának szimbolikusan is egyik legfontosabb helyszínét. A terület jelentős részén a Magyar Gyapjúfonó és Szövőgyár I. számú telepe épült ki, mellette összeszerelő csarnok és autószerelő üzem működött a szocializmus évtizedei alatt. Az elmúlt harminc évben az addig előregedett épületeket korszerűbb raktárak és irodaházak váltották fel, a Honvédmenházra pedig egyelőre csupán egy a Gubacsi út felől kialakított bekötőút emlékeztet, melynek hivatalosan Honvédmenház utca a neve. A szabadságharc idős hőseinek otthonául szolgáló épület emlékét méltó módon megőrkítő emlékművel kapcsolatban már megindult ugyan az előkészítő munka, de e sorok írásakor még nem tudható, a tervezett obeliszk mikor lesz látható. Az utókor már nagyon hosszú ideje tartozik azzal, hogy az erre közlekedők megtudják, mennyire fontos intézmény állt itt hetven éven keresztül, mintegy felkiáltójelként figyelmeztetve a '48-as hagyományok ápolásának fontosságára.

AMBRUS GÖNCZI

The Challenges of the Development, Construction, and Operation of the Veterans' Home (1869–1882)

There are few chains of events in Hungarian history that universally exemplify the ethos of homeland and progress, justice, patriotism and self-sacrifice. The Revolution of 1848-49 is without doubt one of these. As soon as the political circumstances allowed it for a short time in the Spring of 1861, former soldiers immediately created associations to support the injured or impoverished veterans of the revolution, either financially or otherwise. After 1867 the idea of a veterans' home also surfaced, and in 1896 the national assembly of Hungarian soldiers (Országos Honvédegylet) made a decision to create such an institution in Pest. The formal opening of the Veteran's Home took place three years later, on 29th September 1872, but the committee supervising the project formed by the Council of Veteran Associations (Honvédegyletek Központi Választmánya) and headed by János Vidats had to overcome several obstacles during the process. The first decade of the institution was also characterized by several challenges, and many times the committee and the leader at the time came under attack for the faults in the operation of the Veterans' Home. According to the original plans the building was supposed to house 80 people, but by the end of the 1870s the capacity was only 60, while elderly veterans often were not provided sufficient care, and many residents even fled the home. Meanwhile the government held the veteran associations trying to preserve the institution's independence under constant pressure, and at the same time sup-

⁵⁶ *Egyéb hírek*. Honi Ipar, 1941. március 15.

⁵⁷ *A Honvéd Rokkantházban*. Nemzeti Újság, 1941. december 20.

⁵⁸ *A IX. kerületben 46 rombadőlt épület lebontását rendelte el a Közmunkatanács*. Magyar Nemzet, 1945. június 27.

ported those veteran organizations that would have accepted the government takeover of the Veterans' Home. This did come to pass in 1882, leading to financial stability for the previously struggling institution, and from 1898 it could even increase its capacity. From 1901 150 former soldiers received care and accommodation at 114 Soroksári Road. The number of residents constantly decreased during the 1910s, and from the 1920s the institution also hosted the veterans and the injured of World War I. From 1941 the Veterans' Home partially became a care center for the wounded soldiers of the new war, while a car repair shop also operated on the property. The building unfortunately did not survive World War II, and a memorial for this historically and culturally significant institution is still waiting to be made.

CZEGLÉDI NOÉMI

Kocsi Horváth Elek sorsa a szabadságharc után

Kocsi Horváth Elek egy az ismeretlen katonák közül, akik idős korukra a Honvéd Menházban leltek otthonra. Személyével kapcsolatban csupán néhány biográfiai adatot tárt fel az 1848–1849-es forradalommal és szabadságharcra foglalkozó igen gazdag szakirodalom.¹ A Honvéd Menházba 1890. január 1-jén vették fel, melynek haláláig tagja volt. A Menház anyakönyvi bejegyzésében még a következő adatok szerepelnek: főhadnagy, született Nagykorpádön, Somogy megyében 1830-ban, evangélikus, özvegy, hivatalnokként dolgozott.² Hosszú betegség után hunyt el, a Szent István kórház kápolnájában ravatalozták fel 1897 júniusában. A gyászszertartáson részt vettek a Menház lakói. Veje, Molnár Elemér törvényszéki bíró helyeztette örök nyugalomra Gödöllőn a családi sírba.³

Az egykori fiatal főhadnagy élete a Horváth és a Komáromy család – felesége Alsópásztori Komáromy Amália volt –, valamint a tágabb rokonság családi levelezésének fennmaradt néhány darabja segítségével rajzolható meg. Anyakönyvek, bizonyítványok pontosítják, egészítik ki a Gödöllői Városi Múzeum Levéltárában őrzött leveleket. Hegedűs László gödöllői lakos, laikus kutató adta el több részletben felmenői megőrzött levéltárát a múzeumnak az 1970-es és '80-as években. A szerteágazó rokonságnak köszönhetően öt kihalt család – köztük a Kocsi Horváthoké – 17–20. századi megmaradt anyaga került a gyűjteménybe. Beleházi Bartal János gödöllői uradalmi ügyész – Hegedűs László dédapja – hagyatéka alkotja a levéltár magját. Kocsi Horváth Elek az ő sógora volt. Az adományozó adatközlései pontatlannak, ráadásul saját elképzelése szerint válogatta át, őrizte meg a hatalmas családi irathalmokat.⁴ Így tett a Horváthokra vonatkozó forrásokkal is. „Sok és értékes anyag van H. Elekről a levéltárban. Élete szörnyű szenvedésekkel teli. Sok és remek levele forrás a szabadságharc-hoz. De mivel ezek nem vonatkoznak városunkra, mellőzöm őket.”⁵ A megtartott, sokszor szétvágott papírokra ráragasztotta megjegyzéseit, vagy magára az eredeti anyagra gépelte az elhagyott darabok adatait. Az iratok zömét selejtezték, de a gyűjteménybe jutott dokumentumok egy része mégsem kötődik szorosan Gödöllő történetéhez. A múzeumnak adott kötegek levéltári rendszerbe sorolásakor csak a szigorúan Gödöllőre, a Bartal és Komáromy

¹ Bona Gábor: *Az 1848/49-es szabadságharc tisztikara*. 2. köt. Budapest, 1998. 68–69.

² Honvéd Menház Anyakönyvi kivonata 1. köt. 272. Hadtörténeti Levéltár VI. 12. 44 r. sz. Anyakönyv. A Bona Gábor által említett korábbi kilépésének (1893) itt nincs nyoma. Lásd: Bona: *Az 1848/49-es szabadságharc tisztikara*, 69. Kocsi Horváth Endrét [!] említi még Mikár Zsigmond a Buda-öbudi honvédegylet tagjaként. Mikár Zsigmond: *Honvéd-névkönyv az 1848–1849-diki honvédseregnek 1890-ben még életben volt tagjairól*. Budapest, 1891. 99.

³ *Halálozások*. 1848–1849 Történelmi Lapok, 1897. június hó. 95. A sír ma már nincs meg.

⁴ Czeplédi Noémi: *Levéltári hagyaték a Gödöllői Városi Múzeumban*. Magyar Múzeumok, 9. évf. (2003) 1. sz. 30–31.

⁵ Hegedűs László: *Gödöllő és a szabadságharc*. Gépirat. Gödöllő, 1988. Gödöllői Városi Múzeum (a továbbiakban: GVM) Adattár, A.93.126.1.

famíliákra, illetve a gödöllői uradalomra vonatkozó tételeket dolgozták fel.⁶ Azokban Kocsi Horváth Elek sógorként vagy uradalmi írnokként jelenik meg néhány alkalommal. A besorolás nélkül maradt anyagok között több dokumentum a Kocsi Horváth család tagjaihoz köthető, mint például a nemesség igazolásához kapcsolódó bírósági iratok, rengeteg magánlevél, köztük a fiatal Eleknek küldött szülői üzenetek vagy a már idős apának szóló sorok leányától, Amáliától.⁷

Ez családtörténeti szempontból is érdekes, mivel a Kocsi Horváth famíliáról – az ősrökről, a család társadalmi helyzetéről – kevés és pontatlan információk állnak rendelkezésünkre.⁸ Kocsi Horváth Elek közbirtokos családba született, mely a II. Ferdinánd adományaként kapott nemességet 1622-re vezeti vissza.⁹ Az idők során költözések miatt sok más famíliához hasonlóan többször kérték ennek igazolását. Utolsóként Elek nagyapja, János, mert négy fia négy különböző megyében telepedett le, megélhetést keresve. Mindannyian uradalmi tisztii állásból tartották el magukat. A nemességet bizonyító eljárás több évig elhúzódott, végül az Eleket is érintő kihirdetés 1847. május 20-án történt meg Pozsonyban.¹⁰ A család ősi birtoka nagyon kicsi, több település – Deáki, Kosút, Nebojsza stb. – közbirtokosai Mátyusföldön. Nagyapja, több rokona nem hagyta el a vidéket. A helyi kisnemesei társadalom jellegzetes alakjaiként ők kezelték a családi telkeket.¹¹ Elek édesapja, a galántai születésű Kocsi Horváth István¹² az 1840-es években Tordason számtartó báró Palocsai Horváth Ferdinánd birtokán. Anyja Sárközy Judit. Szülei gondot fordítottak a taníttatására, hiszen fiuk jövőjét is a hivatali pályában láthatták. Elek 1846-ban fejezte be a pesti evangélikus kisgimnázium második humanitási osztályát,¹³ majd a pozsonyi evangélikus líceum diákja lett.¹⁴ Pozsonyban az Apáca utca 293. szám alatt volt a lakása. Ide küldték a szülők és más családtagok a leveleket, apja pénzt, édesanyja élelmet – egyik alkalommal „egy nagy sunkát, egy kenyeret, és pogácsát” –, ruhaneműt. A fiú pontos beszámolókat készített pozsonyi életéről, leveleket írt haza, Nebojszán meglátogatta idős rokonait. Azonban sok gondot is okozhatott szüleinek ezekben

⁶ Farkas József: *A Gödöllői Városi Múzeum birtokában lévő levéltári iratok és azok rendezése*. Levéltári Szemle, 52. évf. (2002) 2. sz. 18–26.

⁷ Kocsi Horváth Elek és családjának iratai. GVM Levéltára. Jelzet nélkül. Minden további primer forrást, amely ebben a köteggben található, a továbbiakban jelzet nélkül, csak a dokumentum megnevezésével tüntetünk fel.

⁸ Nagy Iván munkája csupán néhány adatot közöl, melyek közül egyedül a címerábrázolással és a nemességet elnyerő két fivér (Mihály és István) nevével találkozunk a családi iratokban. Nagy Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. 5. köt. Pest, 1859. 151–152.

⁹ A függőpecsétés oklevél szintén a Gödöllői Városi Múzeumban található.

¹⁰ Pozsony vármegye kihirdetése Kocsi Horváth János és leszármazottainak nemességéről. 1847. május. 20. A pozsonyi diáknak címzett borítékokon ezt követően mindig a „*nemes Kocsi Horváth Elek*” név szerepel. A kiváltságok megtartása a jövőbeli álláslehetőségek és életpálya szempontjából jelentőséggel bírt ekkor. A nemességet vitató per 1832-ben kezdődött.

¹¹ Mátyusföld nemesi társadalmát lásd: Strešňák Gábor: *A Mátyusföld újkori nemes társadalmá*. In: Bukovszky László (szerk.): *Mátyusföld II. Egy régió története a XI. századtól 1945-ig*. Komárom – Dunaszerdahely, 2005.

¹² Bona Gábornál tévesen Kocsi Horváth József szerepel. Bona: *Az 1848/49-es szabadságharc tisztikara*, 68. József Elek nagyapja volt. Testimonium Lycei Evangelicorum Augustanae Confessionis Posoniensis. Datum Posonii Anno 1824 Die 24ta Mensis Novembris.

¹³ Oskolai bizonyítvány. Költ a' pesti ág. hitv. Evangélikusok' esperességi gyülekezetének tanodájában az 1846ki év' Junius hó 25-ik napján. A humanitási osztályba 1823-tól járhattak a diákok, ott a fő tantárgy a filológia volt.

¹⁴ Édesapja szintén a pozsonyi líceumban tanult. Testimonium Lycei Evangelicorum Augustanae Confessionis Posoniensis. Datum Posonii Anno 1824 Die 24ta Mensis Novembris.

az években. Nem tanult, léha társaságba keveredett, adósságot halmozott fel.¹⁵ Apja többször takarékosagra és illendő viselkedésre intette, hiába. Végül e sorokat írta fiának 1848 áprilisában: „...mert látom, mint mindenkor gyanítám, hogy tsak ugyan falra hánytuk a babot: igaz, hogy meg felejtkeztél minden kötelességeidről, mellyekkel másnak, magadnak, de legfőképp minékünk tartoztál [...] Itt küldöm könnyelmű szófogatatlanságod áldozatául az egyik lovam árát. u.m. 50 vfkat a leg szorgosabb szükségaid fedezésére...”¹⁶

Tanulmányait végül itt, a líceumban fejezte be a szabadságharc bukása után. Záró bizonyítványában három tanév szerepel, az 1848/49-dik tanév kimaradt. Az 1849. őszi szemesztert viszont már teljesíteni tudta, 1850 nyarán megkapta a főiskolai záró bizonyítványt.¹⁷ 1848 áprilisában már nemzetőrnek állt, Galántán élő nagybátyját sem látogatta meg húsvétkor (április 23–24.), hanem apanázsát költve Pozsonyban maradt a tanév végéig. A forradalom és szabadságharc idejéből csak egy-két levél maradt fenn. A rokonság féltette, nem értettek egyet lépésével: „...míg Deák lészesz addig tsak, és soha nemzet őrnek addig ösmérni kívánlak”.¹⁸ Nagybátyja arra is utalást tett ebben a levelében, hogy Elek nem tervezi tanulmányai folytatását, a pozsonyi iskolába semmiképp nem akar visszamenni. Ennek ellenére a család támogatását továbbra is élvezte, a nehézségek ellenére pénzét küldtek neki, amíg a városban tartózkodott. A harcok alatti sorsáról személyes, véletlen találkozás útján szerzett tudomást a család.¹⁹

Volt pozsonyi diáktársaival és volt katonatársaival már 1849 őszétől megkezdődött a levélváltás. Ennek gyakoriságát és időtartamát azonban nem tudjuk megállapítani. Gerzso Dániel – pozsonyi barát, ki szintén katonának állt – Komáromból november 8-án küldött melankolikus hangulatú levelet Eleknek, mert megtudta, hogy életben van.²⁰ A baráti levelekből kitűnik a szomorúság és az óvatosság: „A tanító urakról politikai jellemzésedet örömmel halálam, de kérlek ne írd ki máskor olly világosan.”²¹ Kocsi Horváth Elek szerencsés volt, mert folytathatta tanulmányait a pozsonyi iskolában. Azt, hogy a család hogyan érte el a szabadságvesztés vagy a besorozás elkerülését és a korábbi életpálya folytatásának lehetőségét, iratok hiányában nem tudjuk kideríteni. Annyi bizonyos, hogy gyorsan és hatékonyan cselekedtek, mivel november elején már a líceumban kellett lennie. Galántán élő nagybátyjának 1849. november 14-én írt levelet, amelyben tudósította tanulmányai folytatásáról. A családnak ez az ága biztosan nem tudott a fiú fegyverletétel utáni sorsáról: „...hogy a múlt zivataros körülmények által talán te is mint kéntelenségből föl lépett Honvéd a Világ valamely más

¹⁵ „...a gyertyánál való tanulásnak barátja nem; sőt ellene vagyok; szemeim kimélem mi okozá némely tanokban kissé hátra maradásomat [...] Azért tehát most egy kis elnézést kérek, reménlem sokkal többet teszek, s várakozásoknak sokkal jobban meg felelek a jövő fél évi Próbátételekre...” Levéltőredék szüleinek Pozsonyból. 1847. február.

¹⁶ Kocsi Horváth István levele fiának, Eleknek. 1848. április 30.

¹⁷ Főiskolai bizonyítvány. Költ POZSONYBAN az evang. Lyceum részéről junius 23^{kán} 1850. Oklevélről a gödöllői szolgabírói hivatal 1854. október 9-én készített hiteles másolatot.

¹⁸ Horváth János levele Eleknek [Pozsonyba?]. Galánta, 1848. május 25.

¹⁹ Kocsi Horváth Lajos levele testvérének, Istvánnak. Gyoma, 1849. május 18.

²⁰ A boríték hiányzik, ezért csak feltételezzük, hogy a levelet a szülőknek címezték Tordasra. „Megüzentem Pozsonyba, e napokban, hogy élsz te is, de levelet nem merek oda írni, de én sem akarok kapni” – írta Gerzso soraiban. Egy másik barát (G[?]. Károly) 1850. március 29-én kelt leveléből tudjuk, hogy 1849 októberében már írt Elek szüleinek címére, arra azonban választ nem kapott. Neki Elek írt a pozsonyi líceumból először 1850-ben.

²¹ G. Károly levele Kocsi Horváth Eleknek. Vanyola, 1850. március 29.

részibe sodortattál”. A jogi diplomáig, hiába bizakodott a rokonság, Kocsi Horváth Elek mégsem jutott el.²²

A korábbi iskolaévekhez hasonlóan ételmet, pénzt, levelet rendszeresen kapott otthonról. A tanulás mellett társasági életet élt, táncestélyekre járt, kötelezettség nélkül udvarolt. Szülei és húga féltették a tánctól, mivel beteges fiatalember volt.²³ Barátja, Huszár Károly káplán is óva intette a túlságosan sovány, beesett mellű diákot a táncolástól. Ugyanakkor ő más oldaláról is látta Eleket 1850 januárjában: „... jól tudom én, hogy olyan magadféle szerelmi kalandornak sok foglalkozásai találkoznak, sokat kell tekingetnie sváb kedvese bogár szemeknek kék egébe...” A papot épp Tordasra helyezték át ekkor, jó kapcsolatot ápolt a Horváth családdal. Levelében nevek nélkül említette, hogy a volt honvédtársak közül nyolcan jártak Fehérváron, de senki nem maradt ott közülük.²⁴ 1850 nyarat édesapja és a saját tervei szerint Pozsonyban, illetve Galántán töltötte. Apja szerint nem lett volna jó Tordasra hazautazni. Féltette fiát, hogy a „távozásra kérendő útilevél váltásnál” le fogják tartóztatni. Ezt az álláskeresésnél is figyelembe kellett venni. Nagybátyja így felajánlotta neki, hogy maradjon hosszabb ideig Galántán, kapcsolódjon be a gazdálkodásba. Nem így történt.

A főiskolai oklevél átvétele utáni esztendőben biztosan Székesfehérváron élt és dolgozott. 1851-ben szülei oda küldték neki a leveleket: „Nemes Kotsi Horváth Elek Úrnak Nagyságos megyei Főnök Úr Irodabéli fogalmazójának, ez az Úrnak, tisztelettel. A Megyeházban.” Továbbra is nyughatatlan lélekkel keveredett szerelmi kalandba, melyre egy levélben találunk utalást. Miután elmesélték, hogy Kaposváron a főbíró gyönyörű nejét a szeretője föbe lőtte, majd az illető magával is végzett, a levélíró így zárta sorait: „Vigyázz így ne járj te is a kis Dulcsineával?”²⁵ Anyja már korábban figyelmébe ajánlotta a házasság lehetőségét, amiben érzelmi, társadalmi és anyagi okok egyaránt szerepet játszhattak.²⁶ Szülei segítettek neki a berendezkedésben, az ellátásban, ám ő továbbra is felelőtlenül költekezett, újabb adósságokba verte magát. Apja végül dörgelemes levélben tagadta meg tőle a további pénzügyi segítséget. Felháborodását már a „Te Elek!” megszólítás jelzi. Igaz, tíz forintot még mellékel a hálátlan utódának.²⁷ Természetesen a szülői harag elmúlt, később sokat áldoztak gyermekükre. A családi támogatás mellett uzsorástól is kölcsönzött. Életkörülményeiről nem sokat lehet kideríteni, a pályakezdő fiatalember otthonról küldött ruhaneműinek számát és típusát azonban megőrizte az egyik egodokumentum: egy párna, két vánkos, egy dunyha, egy ág

²² A líceumot nemcsak kisdíákok és középiskolások, hanem idősebbek is látogatták egészen huszonöt éves korig, mivel akár jogtudományokat is tudtak hallgatni. Az ott megszerzett tudást és oklevelet elfogadták, mivel a kor felfogása szerint „nem lévén az evangelikusoknak Magyarhonban academiájuk vagy egyetemük, némileg a posonit lehet annak nézni”. Fényes Elek: *Magyarország statisztikája*. Pest, 1843. III. 79. Közli: Tóth Árpád: *A felsőbb szintű oktatás mint felekezeti műveltség: Nemes- és polgárcsaládok fiai a pozsonyi evangélikus líceumban*. In: Rada János (szerk.): *Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére*. Miskolc, 2017. 83–84.

²³ „Vigyázz magadra kedves Bátyám! nagyon kér Anyánk, a farsangi tántzal hagygy fel mert a te belső részedre nézve nem igen tanácsos különben is a egészséged nagyon gyéren van...” Kocsi Horváth Ilka levele bátyjának, Eleknek. Tordas, 1850. január 12.

²⁴ Huszár Károly levele Kocsi Horváth Eleknek. Pázmándról és Tordasról. 1850. január 13–14.

²⁵ Koncz Endre [?] levele rokonának, Eleknek 1851. november 26.

²⁶ „Elek ha házasságra kedved van egy kövér duzat erszényű lejánt tudok etyeken...” Édesanyja levele Eleknek. Tordas, 1851. április 15.

²⁷ „...én tőlem többé pénzt kérti ne merészelj, mert én néked, Istenemre fogadom hogy nem adok, ha mingyárt a falra mászolsz is, van nekünk elég kiadásunk ezen túl is, nemhogy te még bennünket ezután is rossz lelküleg tsaljál, és én temiattad adósságomat szaporítsam.” Édesapja levele fiának, Eleknek Székesfehérvárra. [1851/52]

lepedő, egy pár csizma, három ümög (ing), két gatya, egy mellény, egy nadrág, egy frakk, három törülköző, egy paplan. Anyja a könyveit is fia szállására vitette.²⁸ Szennyest Elek hazaküldte Tordasra mosatni. Önálló háztartása tehát nem volt. Hivatali munkája mellett édesapja fehérvári hivatalos ügyeiben segített.

Ebben az időszakban a megyeszékhelyen élő nagyságos Dobai Amália kisasszonynak udvarolt. Leveleiben a hölgynek és édesapjának a bizalmát kérte. Váratlan Somogy megyei kis örökségtől és fizetésétől remélte az adósságok terhétől való megszabadulást. Felelőtlensége következményei azonban tovább kísérték. Hosszas levelet írt hitelezőjének, melyben kifejezte, mennyire sértve érzi magát a megalázó bánásmód miatt – a hitelező kérte a tartozást, és ügyvéd bevonását helyezte kilátásba –, illetve magyarázkodott a törlesztés elmulasztása miatt. Amália kisasszonynak is szemrehányást tett, mert a hölgy (és annak édesapja) egy idő után már nem igazán hitt benne: „Egészségem megbomlott sárgaságban szenvedek, látod te kis leány mennyire megmérgeztam a te makrancosságod ’s bizamatlanságodon [...] és én meg sárgultam, meg sárgultam mint a tavasz virága a dombtető éke a kikerics, de elvirágozott a kikerics, elvirágozik az én sárgaságom is és piros lészek, mint a róka...”²⁹

1852-ben, az év második felében már az édesapja mellett dolgozott Tordason uradalmi írnokként. Barátjának kevés fizetésére panaszkodott. Ebben az esztendőben személyesen adta át állásért való folyamodását Lits Antalnak, báró Sina György gödöllői uradalma inspektorának Ercsiben. A gödöllői uradalomban szolgált egy Horváth Ferenc nevű ispán, és bár a Horváth családban édesapja unokatestvérei között élt Ferenc keresztnévű férfiú, ám feltehetően nem álltak rokonságban egymással.³⁰ Az új állás elnyerését viszont biztosan elősegítette galántai nagybátyja, János, „Farkas Lajos által, ki öméltségánál [báró Sina Jánosnál, György testvérénél] gazdasági titkárként fungál Bécsben”.³¹ Elek az ercsi találkozón – a pontos dátumot nem ismerjük – bizonyítványait nem adta át, júniusban ismét levelet küldött Litsnek, melyhez csatolta a dokumentumokat, majd a következő év februárjában ismét kérésével fordult az inspektorhoz.³² A vagyonos Sina család valamely birtokán talán biztosabb megélhetést remélhetett, mint a csőd felé tartó Palocsai Horváth uradalomban. A szülői felügyelet sem volt a kedvére. Folyamodása végül sikerrel járt, és 1853. május 1-jétől báró Sina György gödöllői birtokán az ügyészi hivatal rendes uradalmi írnokaként került alkalmazásba.

„A gedellői paradicsomban” nagyon jól érezte magát, bár székesfehérvári barátai hiányoztak neki. Napjai viszonylagos egyhangúságban teltek, kezdetben elég kevés munkája volt. Az irodai munka mellett bőven volt lehetőség a szórakozásra: „...néha néha a környékre kirándulásokat tenni szoktunk; - részint az ismeretségi kör bővítése részint a szertelen mulatság élvezete végett...” Az idősebb tisztek barátságát, közvetlenebb viszonyulását ilyenkor lehetett elnyerni. Az ivászat, evés, cigányzene mellett női társaság is adódott.³³ A munkával egybekötött férfiúi szórakozás mellett élénk társasági élet zajlott az uradalmi központban: zeneesteket, bálokat, színi előadásokat, kirándulásokat tartottak, vendégségbe jártak. A helyi

²⁸ Édesapja levele fiának, Eleknek Székesfehérvárra. [1851]

²⁹ Levélpiszkozatok, 1852. augusztus–szeptember.

³⁰ Horváth Ferenc 1840-ben kezdte meg pályafutását írnokként herceg Grassalkovich Antal gödöllői-hatvani birtokán. 1853-ban lett ispán. Farkas József: *A gödöllői uradalom története*. In: G. Merva Mária (főszerk.): *Gödöllő története I. A kezdetektől 1867-ig*. Gödöllő, 2007. 189.

³¹ Levélpiszkozat, 1852. december 16.

³² Levélpiszkozatok, 1852. június 25. és 1853. február 7. A két piszkotatot Hegedűs László egyéb adatokat elfedve ragasztotta össze.

³³ Levélpiszkozat 1853. július. A levél egyik jó barátjának [Ödönnek/ Edének?] készült.

elit családokban és a Gödöllőn vendégeskedő rokonok körében több eladósorban lévő hölgy volt. Az ismerkedésre, udvarlásra számos alkalom adódott. Ekkor ismerhette meg későbbi feleségét, az uradalmi ügyész Bartal János sógornőjét. Komáromy Amália árva hajadonként sokat tartózkodott testvérénél, Bartalné Komáromy Annánál.³⁴ A családfő szerepét tulajdonképpen Bartal János töltötte be. A költekezés, szüleitől való pénzkérés tovább kísérté Kocsi Horváth Elek életét. Régi adósságai is utolérték. Móricz Sándor például szabadulása után igyekezett kintlévőségeihez hozzájutni. Ez negyven forintot jelentett, amit a Horváth családnak hirtelen elő kellett teremteni.³⁵

1854-ben (október 12.) hagyta ott az uradalmi pályát. „Kegyeken épült szerencse, pünkösdi királyság” – jegyezte le Elek állítólagos szavait egy gödöllői uradalmi munkatársból lett barát.³⁶ A gödöllői uradalmi ismeretségeit természetesen megtartotta. Október 15-től második osztályú telekkönyvi tollnok lett 1 forint 20 krajcár rapidíjjal a Pest Kerületi Cs. és Kir. Telekkönyvi Igazgatóságnál. Munkájával, jó fizetésével, „dús kényelemhez alkalmazott” szép szállásával mégsem volt igazán elégedett. Később telekkönyvi tollnokként Szigetszentmiklósrá került, ahol a vezetői ismereteket tanulta, a rajzolást gyakorolta. Komáromy Amáliának küldött levelében szorgalmas hivatalnokként írt magáról: „...türelem 's fáradhatatlan szorgalmas munkásság fogják lépteim követni; - csak azért szerelmem kifolyása a rózsás egyesülésre utat törhessek...”³⁷ Ebben az időszakban céltudatosnak tűnt, írásaiban megszűnt a búslakodás, a dicső múltra való emlékezés. A jövőjére koncentrált. Előmenetelét tanúsítja, hogy 1861 nyarán a kunszentmiklósi hivatalban telekkönyvvezető és irodafőnökként dolgozott. Hivatalából a „Kun-Szent-Miklósi telekhivatalnak alkotmányos kezekbe történt átadása iránt hivatalosan értesülvén”, azaz az 1861. évi Ideiglenes Törvénykezési Szabályok értelmében felmentették.³⁸ Június 14-én hagyta el régi s július 13-i kinevezéssel foglalta el új, jegyzői pozícióját Turán. Az Eszterházy család bujáki uradalmának – Tura e birtok része volt – jogi ügyeiben Bartal János járt el, így a megüresedett állás elnyerésével kapcsolatban gondolhatunk a sógor közbenjárására.

A polgári államapparátus kialakulása és növekedése bővítette, módosította a kisnemesiség számára korábban megélhetést, esetleges felemelkedést kínáló uradalmi és vármegyei álláslehetőségeket. A telekkönyvi rendszer kialakulása – a rendi előzményektől eltekintve – az 1850 januárjában kelt császári teljhatalmú polgári biztos által kiadott hirdetménnyel vette kezdetét, mely szerint a járási bíróságoknál kell kialakítani a telekkönyvi szervezetet és rendszert. Ezt további rendeletek, utasítások, az Osztrák Polgári Törvénykönyv bevezetése kö-

³⁴ Amáliának a fennmaradt levelek tanúsága szerint több udvarlója akadt. 1851 júliusában az alapi Salamon családnál is vendégeskedett. A Kocsi Horváthokkal rokon Salamon család szintén közös szál a két fiatal életében. Komáromy Amália levele testvérének, Bartalné Ninának. Alap, 1851. július 23.

³⁵ „Tisztelt Horváth Úr Istennek legyen hála politikai fogságomból meg szabadultam, de minden költségeből ki pusztultam, ezennel kérem azon hátra levő 40 ftt nékem még a héten, minden késedelem nélkül küldje be...” Mórich hozzátette, hogy az adósaival a jövőben ügyvédje fog foglalkozni, így egyéb költségekre is számítani lehet majd, ha a kifizetés most elmarad. Móricz Sándor levele, melyet Tordason keresztül küldtek Gödöllőre. Székesfehérvár, 1854. január 3.

³⁶ Steinberg [?] levele Kocsi Horváth Eleknek. Gödöllő, 1854. december 1. Ebben az időszakban többen elhagyták, elhagyni tervezték a gödöllői birtokot. A Sina család még nem járt ezen a birtokán, a kastély és az uradalmi központ egyelőre tovább hanyatlott, bár az alkalmazottak fizetését rendezték. A hozzáértő munkaerőt jól megfizették.

³⁷ Kocsi Horváth Elek levele Komáromy Amáliának. Szigetszentmiklós, é. n.

³⁸ Ideiglenes Törvénykezési Szabályok 1861. XII. fejezet. 146. §.

vette.³⁹ A középosztálybeli lét megtartásának, a társadalmi megbecsülés megőrzésének lehetőségét adta egy ilyen állás. Az előmenetelre bizonyos szintig jogi diploma hiányában is megvolt a lehetőség, amivel Kocsi Horváth Elek élni tudott. A jegyzői hivatás a falusi intelligencia körébe való megjelenést, némi társadalmi süllyedést, viszont biztos megélhetést jelentett számára. Tura és Gödöllő egymáshoz való közelsége segíthette a két családot a nehézségekkel teli időszakokban. Bartal munkája részeként gyakran utazott akár Bécsig is, Sina báróhoz.

A családban a házasságkötéseknél is szerepet játszott a társadalmi hovatartozás, hasonló anyagi helyzetben lévő, kapcsolatokkal rendelkező, szűkebb-tágabb nemesi ismeretségi körből választottak házastársat. Kocsi Horváth Elek 1855. május 26-án, Gödöllőn vette feleségül a huszonnégy éves Alsópásztori Komáromy Amáliát.⁴⁰ A szertartás időpontjáról viszonylag hirtelen határozhatott a pár, mert Elek szülei tudomásul vették az időpontot, az esküvőn nem voltak jelen. Örültek a házasságnak, bár csak egyszer találkoztak a menyasszonnyal. Apja dicsérte a hölgy jellemét, a fiáért viszont aggódott: „... én hiszem, hogy a betsület szentségeinek te is meg fogsz tudni felelni egy szilárd és okos férfiúhoz illőleg.”⁴¹ Levelében bölcs tanácsokkal is ellátta, hogy a frigy tartósan boldog lehessen. A szertartás reverzális mellett zajlott le, a település katolikus templomaként szolgáló kastélykápolnában. Az ifjú férj Kalocsán dolgozott ekkor. A két tanú Balázsovits Gusztáv commissar[ius] és Zlinszky János geometra voltak. Az anyakönyvbe bejegyzés szerint ekkor a 46. számú házban, Amália testvérénél, Annánál és sógoruknál, Bartal János uradalmi ügyésznél éltek, azaz a menyasszonyt ebből a házból vezették az oltár elé.⁴² A későbbi levelek alapján az ifjú feleség követte férjét az áthelyezések során, tehát a családi állapotuknak megfelelő lakásban laktak. A házasságból három gyermek született: István, Elek és Amália. Az elsőszülött Pesten 1858-ban, Elek 1860-ban Kisszentmiklóson, a kis Amália pedig 1865-ben Turán. Egyedül Amália élte meg a felnőttkort. A két fiút korán elvesztették a szülők, 1861. augusztus 18-án mindketten meghaltak skarlátban. Másnap helyezték őket örök nyugalomra a gödöllői temetőben.⁴³

Horváth Elek 1857-ben Csányon teljesített szolgálatot. Amália júniusban már nővére férjét, Bartalt kérte meg, hogy alkalmas pesti lakás felől érdeklődjön számukra, ami kétszobás, konyhával és kamrával rendelkező otthont jelentett. Igaz, még nem tudták, mennyi időre rendelte fel a kerületi hivatal Eleket a központba. A családfőt Pesten végül telekkönyvi iktatóként helyezték el a vármegyeházán.⁴⁴ Máli (Amália) a házasságkötés után is többször vendégeskedett rokonainál, míg a férje dolgozott. Indulás előtt papírra vetett üzenteket is hagyott férjének. „Kedves elekem a házi urnak add meg a fertál házbért 40 ft... Kedvesem a kávémasinában van jó kávé és jó tejszűrő igyál kávé reggel isten veled pápá.”⁴⁵ Más alkalommal együtt utaztak. Bartaléknál volt elég hely a vendégek számára, hétszobás otthonukban öt főnyi személyzet segítette a háztartást az 1850-es években. Természetesen Máli is járt a gyerekeivel hűgánál. Amíg a testvérek közel laktak egymáshoz, a Bartal család hintója

³⁹ Részletesen bemutatja Matúz György: *Telekkönyvi rendszerünk kialakulása és működése 1840 – 1973*. Szeged, 2002. PhD értekezés rövidített változata. <http://acta.bibl.u-szeged.hu/7462/>. (letöltés ideje: 2022. júl. 8.)

⁴⁰ Gedellői Házaselek Anyakönyve II. 1836. sept. 5–1866. nov. 1. Szentháromság Plébánia, Gödöllő

⁴¹ Horváth István levele fiának. Tordas, 1855. május 20.

⁴² Gedellői Házaselek Anyakönyve II. 1836. sept. 5–1866. nov. 1.

⁴³ A halotti anyakönyv tanúsága szerint ebben az időszakban több gyermek hunyt el skarlátban. Halottak anya-könyve 1825. decz.–1868.

⁴⁴ Bartal János Pestre, a Kukor utca 6. számú ház 2. emeletére címzett levele sógorának, melyben „szalma székek” megvásárlására kérte Eleket. 1857. december 12.

⁴⁵ Egy 1857 októberében kelt levél hátuljára ceruzával írt üzenet Amália Eleknek.

szállította a vendégeket és a Pesten beszerzett csomagokat. Gyermekük 1861-ben bekövetkezett haláláig szeretetteljes, építkező élet bontakozik ki előttünk a fennmaradt néhány levél alapján. Elek családjával szemben tanúsított kissé megbízhatatlan jelleme azonban nem sokat változott. Hol egyik nagybátyja róta meg, mert régóta nem hallottak felőle, hol sógora intette meg, mert elfeledkezett az ígéretéről.⁴⁶

A turai hivatal elfoglalása előtti idő egy részét biztosan Gödöllőn töltötték Bartaléknál, mert a jegyzői kinevezés is ide érkezett. Turai állása 1867 júliusa után szűnt meg. Két „Hivatalos bizonyítvány” tanúskodik arról, hogy új állás iránt érdeklődhetett. Mindkettőben dicsérték jellemét, erkölcsét és szakmai hozzáértését, helytállását. Érdekes, hogy a budai adó alügyelő által írt dokumentum részletezte és kiemelte az adóügyekben és számolásban való jártasságát, alkalmasnak találta ezen a szakterületen való elhelyezkedésre.⁴⁷ Kocsi Horváth Elek újra a közhivatali szférában szeretett volna boldogulni. Sógora, Bartal János – aki ekkor már királyi uradalmi ügyvéd volt – 1868. június 2-án írt ajánlást számára. Ő az úrbéri kármentesítési munkák során végzett hozzáállását és tapasztalatait hangsúlyozta.⁴⁸ Annyi bizonyos, hogy 1868-ban magánzóként élt családjával a Józsefvárosban, a Kórház u. 1. szám alatt – később laktak Budán is –, állása tehát nem volt.⁴⁹

A kiegyezés után, sok más volt honvédehez hasonlóan, a volt huszár főhadnagy életében is jelentős esemény volt a honvédegyleti mozgalom törvényes keretek közti kibontakozása. A véglegesen 1867 decemberében megalakult budai-óbudai honvéd egyesület tagja volt. Igazolását, mely tanúsította, hogy valóban huszár főhadnagyként szolgált a szabadságharc alatt, 1868. március 1-jén állították ki Pesten.⁵⁰ Sem az ehhez szükséges igazoló iratokat, sem az egyesületi életéhez kapcsolódó személyes dokumentumokat nem ismerjük.

Sok bizonytalanság után az 1872. év változást hozott életükbe. „...De most az utolsó napokban elhatároztam végképpen Szent Endrén ütni fel a tanyát kedves feleségem és a ti óhajlásotok szerint; – azért is lakás fogadás után láttam; – a mi pedig nem kis dolog...” Szép, önálló kertes házat talált négy úri szobával, dolgozószobával, cselédszobával, kamrával 150 forint éves bérleti díjért. A házhoz és kerthez tartozott még ló- és tehénistálló, kocsiszín, disznó- és tyúkól. Április végén elköltöztek a fővárosból. Kérték a gödöllői rokonokat, hogy a feleslegessé vált holmikat adják át nekik.⁵¹ A kétszobás fővárosi bérlakások után végre olyan otthonuk lehetett, ami az egész família megelégedésére szolgált. Ez a ház már megközelítette a Bartal család korabeli életminőségét, egyúttal nagyobb társadalmi presztízszt is jelentett. Leányukhoz, a kis Málihoz például tánctanár járt.

⁴⁶ „Ménküi teremtette gyerek vagy Elek Marcsi még nem kapta meg a két forintos gazdasági értekezést ezt nem vártam volna tőled.” Bartal János levele sógorának kocsi Horváth Eleknek. Gedellő, 1860. január 10.

⁴⁷ Hivatalos bizonyítvány. Vác, 1867. március 30. és Hivatalos bizonyítvány. Buda, 1867. július 3.

⁴⁸ Bizonyítvány. Gedellő, 1868. június 2.

⁴⁹ Erkölcsei bizonyítvány. Józsefkülvárosi Bíróság. Pesten, 1868. június 5.

⁵⁰ A 4048. szám alatti igazoláson Szekulics István ezredes [sic!], a bizottmány elnökének, Csutak Kálmán alezredes, az igazoló bizottság elnökének és Füzeses Géza főhadnagy, a bizottmány jegyzőjének neve szerepel. Másolat. é. n. A másolat Kocsi Horváth Elek különböző életrajzaihoz kapcsolódó több dokumentum szintén hitelesített másolatával együtt maradt fenn, láthatóan egyszerre készítették el azokat.

A honvédegyletek történetét, működését lásd: Farkas Katalin: *„Régi honvédek” a kiegyezés rendszerében. Az 1848–49-es honvédegyleti mozgalom története a kiegyezéstől az 1880-as évekig.* Hadtörténeti közlemények, 130. évf. (2017) 4. sz. 1017–1053.

⁵¹ Horváth Elek levele sógornőjének, Ninának Gödöllőre. Buda, 1872. április 21.

A felszín alatt Kocsi Horváth Elek mégsem lehetett megbékélve életével, önmagával. Négy évvel később valamennyi időre elhagyta családját. Sógora igen kemény hangvételű levelére adott válasza maradt fenn, ami megbántottságáról tanúskodik. Sorai arról is árulkodnak, Bartalon kívül nem voltak jó érzései rokonságával kapcsolatban, s velük szemben hogyan élte meg addigi életét.: „Nem tudom elképzelni mi indíthatta arra, hogy velem ily keményen 's érzéketlenül bánják az-e hogy jövőm megállapítása végett hazám 's rokonaimat elhagyva 's így öntől is távol vagyok. vagy pedig rokonaim közül a jobbaknak rábeszélő tehetsége kik soha sem szüntek meg ha egy kis jó létnek örvendtem azt tölem irigyelni, ha pedig nyomorúságban voltam szerénytelen maga viseletükkel nyomoromat velem még jobban érzékeltetni.”⁵² Végül hazatért. 1878-ban az alszolgabíróval együtt ment az árvízkarok felmérésére, a károsultak megsegítésére, tovább folytatta hivatalnok életét. 1881-ben még Pest megye csendbiztos volt.

Két év múlva, 1883 végén a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium tisztviselőjeként december 1-jei hatállyal kinevezték vezetőnek a Szerbiából behozott állatok ellenőrzését végző állomásra, a Krassó-Szörény megyei Belobreskára.⁵³ Három forint rapidíjat kapott fizetesként. A körülmények azonban nem túl rózsásak. Rendes szállás nem volt, elődje egy parasztház egyik pici szobáját és a konyha felét lakta feleségével, míg a másik felében a házigazda népes családja élt. A tisztaság sem volt megfelelő. Családját és bútorait nem vihette magával. Az őt tájékoztató helyi tiszt Ómoldvát javasolta szálláshelyként, mivel azon a településen posta és királyi távírdai hivatal is működött. A szállítmányokról mindig értesültek, tehát nem szükséges az állandó belobreskai tartózkodás. Kocsi Horváth Elek mindennek tudatában költözött el Szentendréről Belobreskára néhány nap késéssel, december elején. A helyi társaság sem volt népes, az egyetlen tanult ember a tisztességesnek tartott vámszedő fiatalember volt. A hivatali teendők szintén nem jelenthettek nagy kihívást, mert „csendesebb, nyugodtabb munkakör, mint amilyen Tekintetességedre vár, már nem is létezik – írta dr. Türke Ómoldváról.⁵⁴ Még életének ebben a szakaszában is kísérte adósság, a Gödöllői Takarékpénztár belső tartozására többször küldött pénzt Bartal sógorának, hogy azt helyben fizesse be.⁵⁵

Szentendrét egyedül hagyta ott. Felesége már nem élt. Leánya, Amália valószínűleg továbbra is sokat tartózkodott Gödöllőn házasságkötéséig. Málinak már férjes asszonyként küldött sorai utalnak arra, hogy apa és leánya között nem volt harmonikus, igazán megértő a kapcsolat. Ennek oka lehetett az édesapa természete, a '48-as múlt és kisleány elvesztésének lelki terhe. Szüleihez hasonlóan őt is a Bartal házból vezette oltár elé vőlegénye, Adorjánházi Molnár Imre Elemér, szegedi aljárásbíró 1884. július 10-én. Amália levélben, szükség esetén táviratban tartotta a kapcsolatot édesapjával.⁵⁶ A fiatal pár Szegeden élt. 1886 augusztusában kisgyermekükkel együtt meglátogatták az édesapát belobreskai kicsiny szállásán.⁵⁷

A kis család elutazása után azonban Kocsi Horváth Elek megbetegedett, melynek következtében elvesztette látását. Ötvennyolc éves korára munkaképtelenné vált: „E betegség kezdetét 1886 szeptember hóban vette, állítólag meghülés következtében heveny szemgyulladást

⁵² Levéltöredék Elektől Bartal Jánosnak. Nagyszeben, 1876. november 12.

⁵³ Kinevezés. Budapest, 1883. november 20.

⁵⁴ Dr. Türke levele Kocsi Horváth Eleknek. Ómoldva, 1883. november 28.

⁵⁵ Harmincz forintról váltó blankettát, 11 forintot pedig készpénzben juttatott el Gödöllőre. Horváth Elek levele Bartal Jánosnak. Belobreska, 1887. április 9.

⁵⁶ „...két levelemre sem kaptam választ úgy hiszem eltévedt mégis nyugtass meg nincs e valami bajod, csokol mali”. Távirat Gödöllőről Belobreskára. 1884. január 3.

⁵⁷ Málka apjának küldött levele. Szeged, 1886. augusztus 30.

kapott, amely makacssága és nagy fokú belterje által majdnem eddigi teljes megvakulásához vezetett. [...] Ennek folytán Kocsi Horváth Elek urat szolgálata további teljesítésére valamint más keresetre egészen képtelennek nyilvánítom.”⁵⁸ Felmondását már az orvosi vizsgálat előtt beadta a minisztériumba, mert azt 1888. január 26-án elfogadták, utóda január 31-én vette át az állomásvezetői teendőket.⁵⁹ Veje és leánya azonban nem fogadta be. Saját anyagi nehézségeikre – melyet számtalan, családi ingatlannal összefüggő perköltség terhelt – hivatkoztak, illetve kiemelték, hogy Elemér édesanyjának állandó támogatására vannak utalva. Megkérték Eleket, hogy az általa többször emlegetett honvéd menházba próbáljon bekerülni. A vő segíteni akart, segített is a menházi felvételhez szükséges iratok összegyűjtésében. Ez a családi helyzet a kívülről előtt is megnyilvánuló konfliktusokat eredményezett az idős szülő és gyermeke között. „Kedves Apu! Mult levelemben megírtam a viszonyaink között lehető legjobb módot elhelyezésed tekintetében [ti. a menház]. Te nem fogadtad el ajánlatomat, mit látok az általad diktált a Váradi úr által aláírt levélből, hogy minő eljárás volt egy idegent bevonni a családi ügyekbe, s mire való volt szegény Málíkat holmi lepuffantásokkal fenyegetni: arról nem fejezem ki véleményemet” – írta a veje 1888. január közepén. Ugyanitt kérte apósát, hogy küldje el neki a Honvéd Menházba való felvételhez szükséges keresztes levelet, a volt tiszti rangjáról készült igazolást, a jelenlegi állásából való elbocsátás okiratát, a szegénységi bizonyítványt és a szembetegségéről készült orvosi igazolást, valamint egy listát a lehetséges pártfogókról. A hivatalos levelezés lebonyolítását Elemér magára vállalta.⁶⁰ Nem tehetett másként, mert apósa már képtelen volt önállóan intézkedni – feltehetően önmagát ellátni sem tudta rendesen –, a családi becsület megóvása is ezt diktálta. Magukhoz azonban nem vették. Ráadásul Molnár Elemér saját rokonsága és Horváth Eleknek az elfogadottól eltérő érzelmi megnyilvánulása(i) miatt gyorsan intézkedni kellett. A beteg, állás és jövedelem nélküli volt főhadnagy Belobreskán maradt.

Február 20-án Tisza Lászlónak, az Országos Központi Honvéd Egyesület választmányi elnökének címezve küldte el Horváth Elek a Menházba való felvételi kérelmét, egyúttal segélyért folyamodott, amíg megítélik neki az őt megillető főhadnagyi nyugdíjat. Az Országos Honvéd Segélyező Egylet felügyelő bizottságának március 3-án tartott ülésén húsz forint „egyszersmindenkori” segélyben részesítették.⁶¹ A fennmaradt dokumentumok alapján ezenkívül novemberben és 1889 májusában tíz-tíz forintot küldtek számára a belobreskai előjáróságra.⁶² Nyugdíjkérelmét – melyet a minisztériumhoz is beküldött – mint „az *Egylet alapszabályai értelmében nem teljesíthető*”-t elutasították. Közel két évnyi várakozás után költözött be a Menházba. Életének utolsó évei a Menház nyújtotta lakhatási körülmények között, a ház szabályai szerinti ritmusban teltek.⁶³ Kossuth Lajos hazatérését, végső nyugalomra helyezését 1894. április elsején megérte, ott lehetett a koporsót kísérő idős menházi ’48-as katonák között. A honvéd nyugdíjak rendezése is némi megnyugvást jelenthetett számára 1895-ben.⁶⁴ Levelezése ebből az időszakból nem ismert, egyedül már nem volt képes

⁵⁸ Orvosi bizonyítvány. Fehértemplom, 1888. február hó 17^{én}. Dr. Osch József magy. kir. törvényszéki orvos mint vizsgáló orvos.

⁵⁹ A minisztérium levele Kocsi Horváth Eleknek. Budapest, 1888. január 26.

⁶⁰ Molnár Elemér levele apósának. Szeged, 1888. január 20.

⁶¹ A két irat egymásra ragasztva került a gyűjteménybe, egy-egy oldaluk ezért olvashatatlan.

⁶² Az országos Honvéd Segélyező Egylet kezelő Bizottságának Hivatala. Budapest, 1889. május 15.

⁶³ Mihók Sándor: *A pesti honvéd menház története*. Honvédségi Szemle, 12. évf. (2020) 2. sz. 142–145.

⁶⁴ Miniszterelnöki rendelet 1895. évi július 9. 2.185 M. E. Közli: Mihók: *A pesti honvéd menház története*, 143.

írni, olvasni sem. Nem tudjuk, mennyire tartotta a kapcsolatot családjával. Annyi bizonyos, hogy testének a gödöllői temetőben való ünnepélyes elhantolásáról veje gondoskodott.

A Gödöllői Városi Múzeumban őrzött, töredékesen fennmaradt forrásokon keresztül nem csak egy 1848–49-ben katonai szolgálatot teljesítő kismemes 19. századi életútja vizsgálható. A levelek alapján a szülő–gyermek közti konfliktusok rendszere is kirajzolódik, akár Elek és édesapja vagy Elek és leánya között. Horváth Elek és Horváth István kapcsolatában leginkább az otthonát elhagyó fiatalember életciklus váltásának gondjai tárulnak fel, amit tovább nehezítettek Elek szabadságharcban való részvételének következményei. Horváth Amália és édesapja konfliktusában pedig az idős, elszegényedett, leányára és vejére utalt szülő utolsó életszakaszának és az új generáció egzisztenciális érdekeinek ütközése jelenik meg.⁶⁵ A dokumentumokon keresztül bepillantást nyerhetünk a korszak közlekedési viszonyaiba, a divat és szórakozás világába, illetve abba, hogyan élték meg mindennapjaikban a jelentős történelmi eseményeket.

Kocsi Horváth Elek csupán egyetlen főtiszt több ezer sorstársa közül, akit a szabadságharc alatt és annak bukása után tapasztalt élmények egész életén végig kísérték. Fiatal, kissé lusta és felelőtlen ifjúként került az események forgatagába 1848 tavaszán. Hadba állása talán menekülés is volt az iskola, családja és az adósságok elől. Összetartó famíliájának és valószínűleg rossz egészségi állapotának köszönhető, hogy elkerülte a börtönt vagy a besorozást, és folytathatta korábbi életét a pozsonyi líceum falai között. A hétköznapi életbe való visszatérés biztosan nehéz lehetett számára, ugyanakkor a diák, majd a fiatal hivataltalnok lét szórakozási lehetőségeit kihasználta. Szerette a társasági életet, szeretett udvarolni, költekezni. Sokszor meggondolatlan magatartása ellenére rokonai támogatására élete alkonyáig számíthatott. A polgári átalakulás, a középosztály alsó rétegeibe olvadt kismemesség problémái az egész famíliát érintették, de lehetőségeikhez képest, kapcsolatrendszerük segítségével pártolták egymást.

Eleknek a levelek alapján kirajzolódó figurája kissé könnyelmű, szülei, később saját családja iránti kötelességéről néha megfélelkező férfit mutat. A szabadságharc utáni nehéz esztendőkből s – egy rövid időszaktól eltekintve – később is volt végzettségének, társadalmi státuszának megfelelő munkája. Állását az anyagi körülmények mellett nyughatatlannak tűnő természete miatt is változtathatta. A szabadságharc alatti helytállására, tevékenységére büszke volt. Ennek szükséges, éveken át tartó leplezése nehéz lehetett számára. A házasságban megtalált boldogságot tragédiák árnyékkolták be. Levelezése alapján elmondható, hogy jövőképe ritkán volt pozitív. Nehéz természetű, sokszor bizonytalan magatartása vagy hirtelen lépései feleségére, gyermekére is hatással voltak. Idős korában főhadnagyi múltjának köszönhetően talált otthonra a menházban, bár oda kényszerűségből költözött be. A polgári átalakulás kihívásai és főhősünk természete inkább, katonai múltja talán kevésbé határozta meg Kocsi Horváth Elek életét.

⁶⁵ Klep, Paul M. M.: *Introduction to special issue: contradictory interests of offspring and parents, 1500–2000. History of the Family*, 9. (2004) 349–354.

NOÉMI CZEGLÉDI

The Fate of Elek Kocsi Horváth After the Revolution

Elek Kocsi Horváth (1830–1897) was just one of the Hungarian officers whose life had been forever changed by his experiences during and after the Revolution of 1848-49. He most likely managed to avoid retribution due to his loyal family and failing health. He had work befitting his education and social status during the difficult years following the war. His happy marriage was overshadowed by tragedies. He was proud of his participation in the revolution. Later in his life he was admitted to the Veterans' Home due to his rank of first lieutenant, even though he moved there only out of necessity. In the end the challenges of the societal changes of the era and his personality defined Elek Horváth's life more than his past in the military.

TÓTH GÁBOR

Az Országház épületének város- és kultúrtörténeti jelentésrétegei a századfordulótól az 1970-es évek közepéig*

Tanulmányunk az Országház épületével kapcsolatos város- és kultúrtörténeti kérdéseket tárgyalja a fent megjelölt történelmi időszakban. Vizsgálódásunk az épület földrajzi elhelyezkedésével és Budapest városszövetében betöltött helyével összefüggő várostörténeti, urbanisztikai és társadalomtörténeti problémákra fókuszál, miközben tágabb értelemben a nagyvárosi létmód, szűkebben az egyénnek a városi térrel, illetve az épített környezettel létesített viszonyait tartja szem előtt. A történelmi háttérrel a századforduló éveit, egy olyan időszakot jelenti, amikor Budapestet Közép-Európa egyik legjelentősebb városaként tartották számon. Várostörténeti szempontból fontos tény, hogy a Parlament épülete a folyamatosan növekvő nagyváros egyik kiemelkedő jelentőségű helyszínén – a lipótvárosi Duna-parton – valósult meg, ezért megépülése pusztán építészeti vonatkozásban is hozzájárult Budapest „imázsának” gazdagodásához.¹ Az időbeli keretet a két világháború közötti időszak – különösen az 1920-as évek – és a szocialista egypártrendszer korszaka, azon belül az 1950-es és '70-es évek jelentik. A kutatás elsődleges forrásait a korabeli írott sajtó dokumentumai, várostörténeti monográfiák és szépirodalmi szövegek képezik.

A kutatás egyik alapkérdése az, hogy a századfordulón az épület „feltűnése” milyen változásokat indított el Budapest városszerkezetében. Erre az alapvetésre épül rá a társadalom- és kultúrtörténeti keret, amelynek történelmi háttere a 20. század első és utolsó harmada. A másik értelmezési pillér az épület stílusának és társadalmi funkciójának a szocialista egypártrendszer korszakában uralkodó értelmezése. Alapvető célunk annak a kérdésnek a tisztázása, hogy az Országház épülete a megépülése idején, továbbá a későbbi történelmi korszakokban milyen jelentéstartalmat közvetített a nagyvárosban élő, az urbánus valóságra tudatosan reflektáló polgár számára. E kérdés továbbgondolása nyomán újabb probléma merül fel: Milyen kapcsolat állhat fenn a nagyvárosi térben zajló változásokról alkotott szubjektív értékítélet és az objektív valóság folyamatai között? A bevezetőben említett tematikus keret megköveteli, hogy a leglényegesebb kérdések konkrét példákra való bemutatásakor a releváns várostörténeti, társadalomtörténeti, művészettörténeti szakirodalomra, valamint szépirodalmi művek és napi sajtótudósítások szövegeire hivatkozzunk.

* A tanulmány az Országgyűlés Hivatala Közggyűjteményi és Közművelődési Igazgatóságának támogatásával készült.

¹ Ebben megkerülhetetlen szerepe volt Tisza Kálmánnak, aki Budapest egészének nagyvárosi fejlődési irányát szem előtt tartva érvet a Margit-hídtól délre fekvő terület mellett. Vö. *Az Új Országház és építője*. Vasárnapi Újság, 31. évf. (1884) 24. sz. 374. A „városimázs” fogalmának részletes kibontását lásd később, Kevin Lynch elméletének tárgyalásakor.

Az Országház épületéről szerzett szubjektív benyomások és az ezek alapján megfogalmazott értékelő vélemények, valamint az objektív kulturális és társadalmi tények egymáshoz való viszonyának egy speciális vetületét jelentik vizsgálódásunkban a szépirodalmi művek és a sajtó-tudósítások egyes szöveghelyei. A sajtóanyagokra történő hivatkozás azért is indokolt, mivel az Országháznak mint nemzeti-kulturális szimbólumnak a századforduló és a 20. század első évtizedeinek – elsősorban fővárosi – sajtóirodalmában specifikus jelentésköre van. Ezekben az újságcikkekben az épülettel összefüggésben említett közéleti események kivétel nélkül az adott történelmi korszak általános társadalmi viszonyait tárják fel, ily módon közvetlen kapcsolatot teremtenek az építészettörténeti, a várostörténeti és a társadalomtörténeti megközelítés között. E komplex és szerteágazó témakör érdekessége és relevanciája abban rejlik, hogy egy nagy jelentőségű épületet nem pusztán sajátos építészeti formavilága tesz a mindenkori szemlélő és értelmező egyén számára különlegessé. Az általános szerkezeti elvek, stílusjegyek és díszítőelemek mellett az épületek szükségszerűen magukon hordozzák a megépítés idején uralkodó társadalmi és kulturális viszonyok „eszmei lenyomatát”. Nincs ez másként a magyar Országházzal sem, amely Budapest látványos fejlődéssel, gyors változásokkal és komoly ellentmondásokkal jellemezhető történetének egyik legnagyobb hatású tanúja. Módszertani szempontból fontos leszögezni, hogy az említett területeket nem egymástól függetlenül, hanem mindvégig összekapcsolódva, kölcsönös egymásra hatásukban kezeljük, hogy a sokágú kérdéskör összes vetülete látókörünkbe kerüljön.

A kutatás egyik fő célja annak vizsgálata, hogy a megjelölt történeti időszakban a Budapest világvárosi térszerkezetébe illeszkedő Országház-épülethez milyen társadalmi folyamatok és kultúrtörténeti jelenségek kapcsolhatók. A másik feladat annak megértése, hogy e tartalmak a szépirodalomban és a sajtószövegekben hogyan tükrözték a nagyváros polgárainak a városról alkotott szubjektív képét. E kérdések tisztázása lehetőséget ad arra is, hogy az egyén és a nagyváros kapcsolatát átfogóan tudjuk értelmezni. A vizsgálódás időbeli kereteit tekintve két fő részből áll. Elsőként az Országház épületének kultúrtörténeti vonatkozásait vesszük szemügyre a századfordulón, valamint a két világháború között a fővárosi napi sajtó írásai és néhány szépirodalmi mű tükrében. Alapvető forrásként a fontosabb fővárosi napilapok – többek között a *Pesti Napló*, *Pesti Hírlap*, *Vasárnapi Újság*, *Uj Nemzedék*, *A Hét*, *Budapesti Népművelő* – közleményei szolgálnak. Az elemzés során reflektálunk a fennálló politikai rendszer sajátosságaiból következő körülményekre, amelyek meghatározták az épület kulturális szerepének megítélését. A szépirodák közül Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Hevesi András, Heltai Jenő, Krúdy Gyula, Ignó Hugó és Lengyel Péter szövegeire hivatkozunk.

Időrendi szempontból a második nagy egység a II. világháború utáni időszakot öleli fel. Az 1950-es évektől a '70-es évek közepéig követjük nyomon az Országház épületére vonatkozó várostörténeti, sajtótörténeti, és szépirodalmi forrásokat. Ebben külön rész-egységet képez az 1948 és 1975 közötti időszak – a szocialista egypártrendszer kiteljesedésének periódusa –, amikor az épület város- és kultúrtörténeti jelentésköre egészen sajátos kontextusba került azért, mert nemzeti-szimbolikus karaktere szinte teljesen eltűnt. Elemzésünkben központi szerepet kap az a gondolat, hogy a város térbeli szerkezetének megértése és értelmezése a városlakó egyén tevékenysége, ezért egy fontos épület térbeli pozíciója, illetve más városi objektumokhoz való viszonya mindig szubjektív jelentéstartalmat is hordoz. Azaz az a városban a saját intenciói és döntései szerint tájékozódó egyén értelmező tevékenységének eredménye. Ezt az elvet tekintjük érvényesnek az Országház épületének város- és kultúrtörténeti értelmezésekor. Ebben az összefüggésben kapnak különleges jelentőséget az említett szépirodalmi művek, mert az egyénnek a nagyvárossal vagy annak egy elemével kialakított legközvetlenebb, bensőséges kapcsolatát ábrázolják.

Az egyén és a város ekképp értelmezett viszonyának megragadásához egy nagy hatású elmélet is alapot ad, amelyet Kevin Lynch 1960-ban a *The Image of the City* című művében publikált a városi tér szubjektív értelmezéséről. Az észak-amerikai várostervező a „városimázs” fogalmának megteremtése nyomán vált a 20. századi urbanisztika egyik legnagyobb hatású alakjává. Koncepciójának megalapozásakor néhány fontos észak-amerikai nagyvárost vett alapul, és a városi térszerkezet egyéni észlelése nyomán a várost leképező mentális reprezentáció kérdéskörét vizsgálta. Ily módon az urbanisztika tudományát összekapcsolta a kognitív pszichológiával. Felfogása szerint egy nagyváros komplex sokfélesége az egyén tudatában mindig egységes egészzé szerveződik, amikor a szubjektum ítéletet alkot a városi tér szerkezetéről, illetve az ezt kitöltő épületekről, épületegyüttesekről. Lynch szerint az emberek viszonylag összefogott és részletes képet alkotnak városukról, amelyet önmaguk és a helyszínek egymásra hatásából hoztak létre. Fontos leszögezni, hogy a városról kialakított mentális kép *szinguláris* természetű: minden egyes szubjektumnak van egy specifikusan saját képe a városról vagy a városi tér egy szeletéről. Ezeknek az egyedi reprezentációknak sok közös jellemzőjük lehetséges: hasonlóságok, amelyek a közös emberi stratégiából, a közös kultúrából és tapasztalatokból, valamint lakóhelyük sajátos fizikai alakzataiból származnak. Vizsgálódásunkban Lynch elmélete fontos szerepet kap Budapest szimbolikus épületeinek és az ezek együtteseként megszerveződő városkép szubjektív megítélésével kapcsolatban, amely legjobban a szépirodalmi szövegekben fejeződik ki.

Az Országházat ábrázoló irodalmi alkotások esetében egy további módszertani kritériumot is követünk: az egyéni észlelés tevékenységéből indulunk ki. Az esztétikai megközelítés lényege akkor tárul fel, ha a kifejezés etimológiai eredetére koncentrálunk. „Esztétika” szavunk az ógörög *‘aisztheszisz’* szóból származik, amely „érzéki észlelést” jelent. E jelentéstartalom pontosan tükrözi azon kép természetét, amelyet az egyén a nagyvárosi térről és a benne található épületekről közvetlen észlelés révén megalkot. A várossal kialakított szubjektív kapcsolat eredménye a tudatban létrejövő városimázs. Az irodalmi szövegek fontosságát az a tény is igazolja, hogy az egyén és a város viszonyán keresztül mindegyikben kirajzolódnak az adott társadalmi rend problémái. Emellett az Országház épületének szimbolikus jelentését illetően az összes forrás-típusban nagy hangsúlyt kap a nagyváros és a vidék – a nagyvárosi és a vidéki életforma, világszemlélet – szembenállása, illetve a két életforma kölcsönös egymásra hatása. A „nagyvárosi” jelző a fejlődésre való nyitottságra, a „vidékiesség” a társadalmi és kulturális elmaradottságra, bezárkózásra, mozdulatlanságra utal. E probléma érvényességét az a történelmi tény is alátámasztja, hogy Magyarország az Országház építésének idején társadalmi, gazdasági és kulturális vonatkozásban Európa fél-perifériája volt. A Monarchián belül az ország jelentős része Nyugat-Európa-hoz vagy a fejlett osztrák és cseh-morva területekhez képest is relatív elmaradottsággal küzdött.

Koncepciónk egyik alapvető előfeltevése, hogy az Országház szimbolikus tartalommal felruházott épület, amely a Millenniumtól kezdődően döntően meghatározta a főváros és az egész ország identitását. Az épület kulturális jelentősége és különleges esztétikai hatása kezdetől vitathatatlan volt, amit a korszak sajtóirodalma és a szépirodalmi szövegek egyaránt tükröznek. Ennek fő oka az volt, hogy a politikában és általában véve a közéletben az egyre határozottabban hangoztatott nemzeti egységtudat jelképeként értelmeződött. Ugyanakkor releváns kérdésként merül fel, hogy valójában – a tényleges társadalmi viszonyok között – létezett-e az említett nemzeti egység. Ennek problematikus voltára világít rá Apponyi Albert a *Pesti Napló* 1930. június 19-i számában idézett, „*A megélhetés problémája elementáris erővel kopogtat az Országház kapuján is*” címmel tartott előadása, amely feltárja az akkori társadalmi struktúra súlyos ellentmondásait, és a magyar társadalom fejlődését gátló fő okokat. Ezek között talán a századfordulón zajló gyors és látványos, ugyanakkor a társadalom

egészén belül kiegyensúlyozatlanul végbemenő, egyes csoportokat szinte alig érintő gazdasági, kulturális és technikai fejlődés a legfontosabb.

Az Országház épülete a nagyvárosi térben: térbeli, társadalmi és szimbolikus jelentéstartalmak

Az egyén és a nagyváros kapcsolata felől közelítve a lényegi kérdés úgy fogalmazható meg, hogy az eltérő társadalmi és politikai keretek között élő egyének milyen jelentéssel ruházzák fel a számukra fontos városi épületeket. Továbbá, hogy e tartalmak mennyiben tekinthetők szubjektívnek és individuálisnak, illetve az aktuális társadalmi és politikai környezet milyen mértékig határozza meg ezeket. A fennálló társadalmi ellentétek tükrében evidens, hogy az épület monumentalitása – esztétikai és gazdasági szempontból egyaránt – a társadalmi megosztottság negatív hatásait volt hivatott ellensúlyozni. A legfontosabb cél a nemzeti és kulturális identitás erősítése, a „kisebrendűségi” érzés csökkentése volt. Az Országház épülete a maga építészeti és kulturális jelentőségével szimbolikus értelemben a társadalmi-kulturális elmaradottság visszahúzó hatásának és az ebből való kitörésre, a fejlődésre irányuló erők „metszéspontjában” áll. A két világháború közötti időszakban az új állami keretek között működő független Magyarország gazdasága a világválságig fokozatosan erősödött, melyet a nemzeti öntudat újbóli megszilárdulása kísért. Az éles társadalmi különbségek azonban megmaradtak, ennek egyik következménye volt, hogy továbbra sem alakult ki egységes nemzettudat. A társadalom az életszínvonal és a kulturális igények tekintetében erősen szegmentált volt, hatalmas különbségek voltak a magas és az alacsony státuszú csoportok között. E tény következtében az Országház épületével kapcsolatban egymással élesen szemben álló nézetek alakultak ki a közgondolkodásban. Az előkelő réteg a magyarság történelmi dicsőségét és nagyságát látta az épület monumentalitásában, míg a szegények tömege pusztán a ki-szákmányolás és a vagyoni ellentétek realizálódását.

A II. világháború után ezen a téren is jelentős változás történt: 1945 után a megváltozott világpolitikai és hazai helyzetben fokozatosan átértékelődött az Országház városon belüli funkciója, illetve ennek eszmei tartalma. Az 1945 utáni politikai és társadalmi átalakulás – a többpártrendszer felszámolása – hatására az Országház szimbolikus-identitásképző szerepe egyre inkább háttérbe szorult, és meghatározóbbá vált a mindennapi, gyakorlati-politikai szerepköre. Ennek értelmében az Országház épülete a fennálló politikai rendszer szerkezetét és tulajdonságait „képezte le” az egyéni tudatban. Lengyel Péter *Macskakő* című alkotása e korszak értelmezése szempontjából különösen releváns, mert a fővárost érintő fontos századfordulós események mellett párhuzamosan reflektál a Kádár-korszak társadalmi jelenségeire, a város politikai szempontból fontos helyszíneire, épületeire, illetve ezek korabeli jelentésére, valamint funkciójára. Ily módon lehetővé válik a két történelmi korszak összevetése az egyén és a város szubjektív viszonyának tükrében. Az egyik fő értelmezési irányt az a kérdés jelöli ki, hogy az Országház épülete, illetve Budapest városszövetén belüli helye milyen véleményeket, gondolatokat és érzelmeket váltott ki a köztudatban. A *Pesti Hírlap* 1905. március 1-jei száma a Lotz Károly műveinek elhelyezése kapcsán foglalkozott egy új nemzeti múzeum létesítésének kérdésével. A cikk szerzője felveti, hogy a lehetséges helyszínek között az „új” Országház és a Margit híd közötti Duna-parti térség lenne a legmegfelelőbb. Amellett érvel, hogy az új múzeum épülete az Országházzal együtt Budapest új – egész Európában figyelemre méltó – kulturális emblémájává válhatna. Látható, hogy az épület közvetlenül a létrejötte után már milyen jelentős hatást gyakorolt a közgondolkodásra Lipótváros Duna-parti részének további fejlődési lehetőségeivel kapcsolatban. Érdekes összefüggés válik láthatóvá a tekintetben, hogy a sajtó-irodalomra jellemző kritikai hangvétel ebben a művészet-

történeti és városépítészeti témájú írásban is jelen van, mindenekelőtt a régi és az új városi élet különbségeinek számbavételével. Ugyanezen napilap 1935. február 2-ai számában urbanisztikai témájú cikk olvasható Budapest városépítészeti jellegzetességeiről és esztétikai „imázsáról”, melyhez elválaszthatatlanul hozzátartozik az Országház épületének látványa. A szöveg szemléletmódja jól magyarázható Kevin Lynch említett elmélete alapján. „Budapestről azt tartjuk, hogy a világ legszebb városa. [...] Budai magaslatról a folyó szépen ívelt kőpartjai, a hidak, az Országház, a parti palotasor egy része és a távolba vesző háztenger hatalmas képe vés maradandó emléket a néző lelkébe.”² A *Pesti Napló* a századforduló időszakában és a 20. század első harmadában – elsősorban az 1906 és 1927 között megjelent számokban – több szempont alapján reflektál a nagyvárosnak mint építészeti és társadalmi összefüggérendszernek az egyén tudatára és érzelmeire gyakorolt hatásaira. Az Országház ebben a kontextusban nem annyira önálló, elszigetelt épületként, hanem inkább a Kossuth tér építészeti együttesének részeként jelenik meg, amely ebben az egység-funkciójában gyakorol elementáris hatást a szemlélőre. Ennek kapcsán több cikk foglalkozik a Parlament építéstörténetével, a Kossuth tér szerkezetének és beépítésének alakulásával, valamint a téren található szobrokkal.

A *Pesti Hírlap* megközelítésmódja ettől annyiban tér el, hogy elsősorban a politikatörténeti szempontokat helyezi előtérbe, és ezen keresztül az Országház felépítése kapcsán felmerülő társadalmi ellentmondásokat és problémákat világítja meg. Ez különösen a lap 1902. március 2-i számában mutatkozik meg, melyben a Parlament épülete egy átfogó társadalompolitikai vita középpontjába kerül. Az épület létrehozásával kapcsolatos legfőbb „vádpon” az, hogy felépítése kizárólag a fennálló hatalom érdekeit szolgálta, emiatt tényleges társadalmi haszna nincsen. A legélesebb kritikát ebben a kérdésben Szederkényi Nándor fogalmazta meg. E kijelentés álláspontunk szerint világosan rámutat a korabeli Magyarországon fennálló nagymértékű társadalmi és kulturális különbségekre, ellentmondásokra, melyek a gyors fejlődéssel párhuzamosan az elavult életformák és világnézetek konzerválódásában mutatkoztak meg. E nézet a korszakban döntően meghatározta a közgondolkodást, amire a *Pesti Hírlap* 1903. július 16-i számában, a *Képek a politikai válságról* című tudósításban világos példát találunk. A cikkben az új Országház a társadalmi problémákra érzéketlen „úri” világ szimbólumaként jelenik meg. E válság gyökere azonban nem pusztán politikai, hanem éppúgy társadalmi jellegű is volt: a társadalmat belülről feszítő ellentétek és aránytalanságok a mindennapi élet keretei között is egyre erőteljesebben kerültek felszínre. A korszakban sokan úgy látták, hogy – a magyar társadalom hosszú múltra visszatekintő elmaradottsága miatt – a hirtelen bekövetkező, látványos fejlődés csak egyes társadalmi rétegek további lesüllyedése, életminőségük romlása árán valósulhat meg. Ez az ellentét abban az esetben válik igazán kiélezetté, ha a társadalmi problémákat, illetve azok súlyosságát a Budapest–vidék, illetve a nagyvárosok és a falusi települések viszonyrendszerében értelmezzük. Egy napjainkban is érvényes – az egyes régiók markáns fejlettségbeli különségében megmutatkozó – kérdéskörrel van szó. A negatív értékítéletek „ellenpontját” a *Pesti Napló* 1927. január 30-ai számában megjelent írás jelenti, melynek címe *A kétkamarás magyar parlament kapunyitása pompában, fényben*. Ez a cikk az új országgyűlés összehívásának alkalmából született, és a fontos politikatörténeti esemény bemutatása mellett részletekbe menően tárja fel az épület esztétikai értékeit. A szerző kiemeli az Országház fenséges nagyságát, tökéletes arányait és pazar díszítését. A cikk nyelvezetének stílusa összhangban van az épület külső és belső pompájával. A szerző az Országház ceremonális, ünnepi funkciójára helyezi a hangsúlyt, és az épületet a nemzeti függetlenség és nagyság szimbólumaként ábrázolja. Ebben

² Urmánczy Nándor: *A belvárosi főtemplom*. Pesti Hírlap, 1935 február. 2. 1.

egyértelműen tükröződik a két világháború között egyre jobban felerősödő nemzeti érzület és revizionista szemlélet.

Ehhez az eszmei háttérhez egy kiemelt jelentőségű esemény – Tisza István szobrának felavatása – is kapcsolódik, melyről a *Pesti Hírlap* tudósított 1934. április 24-én. Az Országház épülete és a Kossuth tér épített környezete összefonódik Tisza alakjának szimbolikus tartalmával, melyben a nemzet egysége és nagysága fejeződik ki.

A kutatás egyik alapvető célja, hogy e diszciplináris sokféleségben megkeresse az épület valódi kultúrtörténeti jelentését. Ennek megértéséhez az is fontos, hogy mely egyéb helyszínek merültek fel az épület elhelyezésével kapcsolatban, és végül milyen tényezők döntöttek végleges helyéről. A Parlament helyét különböző elképzelések a város eltérő részein vázolták fel. A legrelevánsabb és legtöbbet vitatott helyszínek az akkori Só [ma Fővám] tér, a Szent István Bazilika környéke és a Tömő [ma Kossuth] tér voltak. Az első két esetben – a Só tér és a Váci körút [jelenleg Bajcsy-Zsilinszky út] menti terület – reprezentatív nagyvárosi környezetet állt rendelkezésre. Kivételt a Tömő tér jelentett, amely a 19. század hetvenes éveiben is nagyrészt beépítetlen, külvárosi összképet mutató terület volt.

A fenti elképzelések áttekintésekor elsősorban az épületnek a környező városi tér szerkezetére gyakorolt hatását veszem figyelembe. Azt vizsgálom, hogy – már az Országház megépítése előtt – milyen városfejlődési folyamatok indultak el a mai Lipótváros északi részén, továbbá hogy ezek hogyan teremtették meg az épület elhelyezéséhez megfelelő körülményeket.

„Az 1880. évi LVIII. törvénycikk rendelte el az Országház építését, amely elindította a Lipótváros északi részének átalakulását. Az épület helyeként javasolt Erzsébet teret vagy a belvárosi templom melletti, a Duna-partig lenyúló telket mellőzve a végül törvényerőre emelt döntés ugyanis az akkor még csak a pesti új vízmű és fatelepek által igénybevett Tömő tér mellett szólt. Az 1890-es évek közepére itt a még csak félig kész parlamenti palota körül fog kialakulni az Alkotmány utca díszes házsora és a mai Kossuth Lajos tér keleti sora: egy gyorsan továbbfejlődő városrész magvaként.”³

A főrendiházi vitán felszólaló Tisza Kálmán az épület Só [ma Fővám] téri elhelyezése ellen határozottan és meggyőzően érvelt. „Nem tehetek róla, de én a fővárost nem tudom csak Pestnek tekinteni, hanem Budapestnek kell tekintenem. Már most nézze meg akárki a város térképét, nézze meg a helyiségeket s azt fogja találni, hogy a városnak mai központján egyik sincs ugyan, de a városnak mai központjától tetemesen messzebb van a Sótér, mint a Tömő-tér. Egy tekintet a térképre azt megmutatja.”⁴

A hirtelen változások okát a területen az urbanizáció révén lezajló fizikai változásokban kell keresni. A területre ezt megelőzően jellemző rendezetlenség, a beépített és beépítetlen térrészek rendszertelen együttese fokozatosan eltűnt, és helyébe modern nagyvárosi bérházak, paloták és középületek kerültek, és a városrész építészeti arculata gyökeresen megváltozott. „A lipótvárosi Tömő tér a Margit-híd megnyitásával, valamint az 1872-ben megkezdett körúti építkezéssel a főváros belterületévé lett. Az országház nyitja meg ezen a környéken a fontos kormányzati és adminisztratív középületek sorát, és ezzel meghatározza ennek a városrésznek a további fejlődését. Így az egykori városszéle, ahol eddig főleg gyárak, raktárak állottak, a főváros egyik legfontosabb negyedévé vált.”⁵

³ Vörös Károly: *A fővárostól a székesfővárosig 1873–1896*. In: Vörös Károly (szerk.): *Budapest története*. 4. köt. Budapest, 1978. 386.

⁴ *Az 1878. évi október 17-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója*. Tizenötödik kötet. Szerkeszti P. Szathmáry Károly. Budapest, 1880. 294.

⁵ Egry Margit – Markovics Ferenc: *Az Országház*. Budapest, 1980. 7.

Különösen nagy kontrasztot jelentett, hogy a hatalmas méretű és gazdagon díszített épületek az egyszintes kispolgári vagy falusias jellegű házak helyén épültek fel. A régi épületek eltűnése közvetlenül maga után vonta a városrész társadalmi összetételének módosulását. E térség társadalmi szempontból is modern belvárosi negyeddé alakult át, ahová a 19. század utolsó harmadában magas státuszú lakók költöztek, a város külső részei felé szorítva ki a korábban itt élőket. A fent említett folyamatot a szaknyelv dzsentifikációnak nevezi, és minden nyugati nagyvárosban lejátszódott. Budapestet az teszi különlegessé, hogy egyes városrészek társadalmi átalakulása rendkívül gyorsan zajlott le.

E ponton ismét hivatkozhatunk egy 20. századi urbanisztikai modellre, konkrétan Ernest Burgess elméletére, aki a nagyváros társadalmi szerkezetét koncentrikus körök analógiájára vázolta fel. A körök egy-egy városi övezetnek felelnek meg, melyek csak az adott övezetben megtalálható társadalmi státuszú lakosságnak adnak otthont. „Az egyes övezetek térbeli helyének megváltozása együtt jár a város szubjektív imázsának átalakulásával, mert az egyén új jelenségeket tapasztal a városi térben, és ez eltérő benyomásokat generál. Budapest nagyvárosi fejlődése során e jelenség igen markánsan mutatkozott meg.”⁶

Látható, hogy Tisza Kálmán azon javaslata, mely szerint az Országház olyan helyre kerüljön, amely a lehető legelőnyösebb a város egészének jövőbeli fejlődését tekintve, összhangban volt a tágabb városi környezetben végbemenő folyamatokkal. Ez is mutatja, hogy Tisza Budapestről a nagyváros sokféleségét egységben látó modern koncepció szerint gondolkodott. A belváros – Tömő tértől délre fekvő – korábban már sűrűn beépült részein valóban már akkor is jóval kevesebb lehetőség volt egy nagyméretű, monumentális épület elhelyezésére. Ezen urbanisztikai tény és a korszak városépítési elveit figyelembe véve világossá válik, hogy az Országház épületének szükségszerűen a pesti Duna-part északi részén kellett felépülnie.⁷

Budapest és az Országház viszonya szépirodalmi szövegekben

Az Országházra vonatkozó esztétikai megítélés kapcsán fontos elkülöníteni egymástól az épület külső és belső megjelenésére vonatkozó véleményeket, mivel ezek között jelentős eltérések vannak. A példaként említett irodalmi alkotások a nagyvárosi milió és a városlakó egyén sokoldalú – a mindennapi, reflektálatlan tevékenység mozzanataitól az általános eszmei tartalmakig terjedő – viszonyát taglalják. Az irodalmi művek közös jellemzője, hogy a szubjektum és a város kapcsolatának lényegét elsődlegesen a térbeli orientációból, a városi tér és az épített környezet változásainak szubjektív tapasztalatából vezetik le. Az így nyert következtetéseket ezután a fennálló társadalmi körülményekre adott reflexió révén átértelmezik, és az egyént a város új – filozófiai, esztétikai, művészettörténeti, urbanisztikai, szociológiai és társadalomtörténeti – jelentéstartalmakkal gazdagított fogalmi terébe helyezik.

A nagyvárosi létmód ábrázolását nyújtó szépirodalmi művek közös jellemzője, hogy az általános összefüggésektől közelítenek az egyedi jelenségek felé. A város egészének távlati ábrázolásától és értelmezésétől jutnak el az egyes városrészek és épületek esztétikai jellemzőinek és társadalmi sajátosságainak megragadásához.

⁶ Vörös Károly: *A világváros útján 1896–1918*. In: Vörös (szerk.): *Budapest története*, IV. 594–595.

⁷ Egry–Markovics: *Az Országház*, 7.

A prózairodalomból elsőként Jókai Mór és Mikszáth Kálmán ábrázolásának egy-egy részletét érdemes kiemelni. Mikszáth Kálmán feljegyzése a frissen átadott épület belső tereiről szerzett esztétikai benyomásait rögzíti.⁸

A város e területének a köztudatban betöltött kiemelt szerepét mutatja, hogy a 19. századi magyar irodalom egyik legjelentősebb regényírója, Jókai Mór apró részletekbe menően ábrázolta a Duna-parton zajló nagyvárosi élet eseményeit. A *Jövő század regénye* című művében az Országház egy futurisztikus és fantasztikus jellegű épület benyomását kelti, amely a saját korát meghaladó technikai felszereltséggel, műszaki szerkezettel és építészeti megoldásokkal rendelkezik.⁹

Egy másik művében, a *Budapesti életben* az Országház környezete a lipótvárosi Duna-part sávjával együtt képszerűen elevenedik meg az olvasó előtt: „A Dunapart mutatja Budapesten a legmozgalmasabb életet, a legkülönbébb elemekből egymás mellé rakva. [...] ott vannak az úszószínek, a hideg fürdők, a csónakházak, ezekhez siet forró napokon az üdülést kereső közönség. Ott látni a csónak- és úszó-versenyeket. A fényűzés, a munka és az üdülés mind egy képen csoportosítva. S a kék Duna tükrén egymást váltva-kerülgetve sikamlík az apróbb-nagyobb gőzösök raja minden irányban.”¹⁰

Az előbbi témák mellett nagyon fontos az Országház társadalmi megítélése a '20-as évekbeli Budapest társadalmi viszonyai fényében. Ezeket Krúdy Gyula egyes – elsősorban a *Pesti album* és a *Pest-budai hangulatok* című kötetekben található – írásai alapján tekintjük át.

Krúdy a maga valós összetettségében ábrázolja a világvárossá fejlődött és ebben az időszakban is szüntelenül növekedő főváros urbanisztikai és társadalmi sajátosságait. Műveiben Budapest egyrészt egy mágikus varázserővel rendelkező, sokszínű nagyváros, amely gazdasági életével, szolgáltatásaival, látnivalóival és kultúrájával a Kárpát-medence minden tájáról vonzza a boldogulást kereső embereket. „Valamely titokteljes varázsa van Budapestnek, mint azoknak a nőknek, akik nem érdemlik meg a férfiak szerelmét, és azok bolondok módjára futnak utánuk.”¹¹ A fővárosba érkező tömegek „...lelkiesen, tanulságosan, tudni vágyóan járják be mindazokat a látnivalókat, amelyeket a magyar főváros nyújt az idegeneknek: a

⁸ Lásd Mikszáth feljegyzését az új Országházban lebonyolított első ülésről 1902. október 8-án. In: Mikszáth Kálmán: *Cikkek és karcolatok*. Budapest, é. n. 51–86.

⁹ „A roppant kiterjedésű országház mind az alsó-, mind a felsőháznak helyet ad; az alsóház gyűlésterme a két alsó, a felsőházé a két felső emeletet foglalja el, a mellékszobák hozzákapcsolásával. A felsőház terme felülről, az üvegtetőn át kapja a világítást, az alatta levő alsóházi terem azután, mint-hogy a világosság a felsőházon keresztül hozzá nem hathat (honny soít, qui mal y pense), saját szerű világító készülékkel bír. Ez a Drummond-féle mészfény, mely egy világoskék átlátszó petinet laptól mérsékelve egészen az égbolt kellemes világosságát terjeszti ideleenn anélkül, hogy, mint a gázvilágítás, egyúttal a hőséget is szaporítaná a teremben. Télen a teremnek a falait melegítik át, s nyáron mesterséges jégkészítő gépek vannak alkalmazva, mik a hőséget mérséklék; két vegytani készülék pedig folytonosan működik a teremben, mik közül az egyik élenyt termel elő, s azt a teremben szétosztja, a másik pedig a teremben megszaporodott szénenyt szűrőből le, s csinál a szónoklatok legéből sodawatert. [...] Az alsóház terme ekként van berendezve. Ajtó sehol a termen nincs. Horizontális bejárások nem léteznek. Minden képviselő csupán vertikális úton jut a helyéhez. Egy süllyesztőgép emeli fel, vagy szállítja le őket, egyszer saját tetszésük, másszor az elnök kívánsága szerint.” Jókai Mór: *A jövő század regénye*. Budapest, 1928. 35.

¹⁰ Jókai Mór: *Budapesti élet*. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Jokai-jokai-mor-osszes-muvei-1/utleirasok-30501/budapesti-élet-3093E/> (letöltés: 2021. dec. 14.)

¹¹ Krúdy Gyula: *A négykalapos város*. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Krudy-krudy-gyula-munkai-1/aranyido-regenyek-kisregenyek-8785/mit-latott-vak-bela-szerelemben-es-banatban-8788/> (letöltés: 2021. dec. 14.)

múzeumokat, képtárakat, hegyeket és halászbástyákat, Dunát és országházat, szobrokat és műemlékeket, amelyekről valaha ama szép albumok szólottak”.¹²

Mint minden nagyváros, Budapest egyben a modern emberi létmód problémáinak foglalata is, amelyre Krúdy művészete éppen olyan érzékeny volt, mint az élet örömteli jelenségeire.

Az Országház épületéhez inkább negatív tartalmú véleményeket kapcsol: a politikai manipuláció, a gátlástalan haszonlesés és az emberi szenvedés iránti érzéketlenség megtestesítőjeként mutatja be, amely magába sűríti a modern nagyvárosi fejlődés „esszenciáját”: a társadalmi ellentéteket, a gyors változásokkal együtt járó kiszámíthatatlanságot és a látványos fellendülést előmozdító tisztességtelen eljárásokat, amelyek tovább mélyítik a társadalmi csoportok közötti szakadékot.¹³ Krúdyt megelőzően így látta már Budapest és az új országház viszonyának szociológiai aspektusát Orbán Balázs író, néprajztudós és országgyűlési képviselő, aki az épületet az ország társadalmi helyzete és a városépítészeti célok szempontjából egyaránt szükségtelennek ítélte.

Várostörténeti szempontból fontos tény, hogy 1918-ban Krúdyt kinevezték a budapesti utcaelnevező bizottság vezetőjévé. Ez irányú tevékenysége kiterjedt a Parlament környékére is, s az Országház (a tér később kapta a Kossuth nevet) térnek Népszava térre történő átnevezését javasolta 1918 novemberében.¹⁴ Elgondolását azzal indokolta, hogy az ősrózsa forradalom napjaiban a tér volt az első magyar köztársaság kikiáltásának helyszíne. Ebben a kontextusban az épület és környezete esztétikai és építészettörténeti jelentése mintha kissé háttérbe szorulna, és az első helyre társadalmi és politikai szerepe kerül, melynek értelmében a társadalmi megújulás és a jövő irányába előremutató fejlődés szimbóluma lesz.

E folyamat megértéséhez figyelembe kell venni, hogy a korszak közgondolkodásában az épületről egyre több egymásnak ellentmondó nézet, vélemény és ítélet alakult ki. Ebben a kontextusban az épület és környezete esztétikai és építészettörténeti jelentése kevésbé hangsúlyos. Sokkal fontosabb a társadalmi szerepe, melynek értelmében egyrészt a jólét kibontakozásáról és a nemzet kulturális fejlődéséről tanúskodik,¹⁵ másrészt viszont az egyre számottevőbb vagyoni ellentétek és a hátrányos helyzetű csoportok körében fokozódó létbizonytalanságot tükrözi, amely egyre komolyabb problémát jelent Budapest társadalmában.

E nézet is azt mutatja, hogy az író érzékenyen reflektált a magyar társadalom belső ellentéteire, amelyek lassították a demokratikus átalakulást és a polgári középosztály megerősödését. A szöveg kézenfekvő olvasata az, hogy Krúdy szerint az Országház épülete abban a korszakban a státuszbeli aránytalanságok egyik szimbóluma volt. Az író mondatai azt sugallják, hogy a magyarság jövője nem képzelhető el a kirívó társadalmi ellentétek csökkentése nélkül.

Az Országház nagyvárosi jellegű környezetének szuggesztív irodalmi ábrázolásával találkozunk Heltai Jenő *Duna* című novellájában is, melynek témája a város és a folyó szimbolikus összetartozása. A mű szövege aprólékos leírást ad a Duna-partnak a Lánchíd és Margit-híd közé eső részéről. Ez az a terület, melynek látképe eredendően hozzátartozik Budapest hiteles imázsához: az itt álló szemlélő egyszerre láthatja az Országház, a Halászbástya és a Budai Várnegyed épületeit, valamint a két rakpartot, a hidak egy részét és a Gellérthegyét.

¹² Krúdy Gyula: *Pesti album. Publicisztikai írások, 1919–1933*. Budapest, 1985. 382.

¹³ Krúdy Gyula: *A négykalapos város* <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Krudy-krudy-gyula-munkai> (letöltés 2021. dec. 23.)

¹⁴ Bodri Ferenc: *Krúdy Gyula, az utcakeresztelő*. Budapest, 7. évf. (1969) 1. sz. 7.

¹⁵ „Mozgalom volt tehát ez, benne ott tükröződött a korszak mozgékony történelme, újatakarása és társadalmi ambíciói...” Bodri: *Krúdy Gyula, az utcakeresztelő*, 7.

Az elbeszélő a dinamikus nagyvárosi fejlődésnek a dunai városkép folyamatos gazdagodásában megmutatkozó jelenségét ragadja meg, és ehhez a szemlélődő egyén tapasztalatát használja fel. „A Lánchíd komoly méltósága, oroszán őrizte patriarchális nyugalma és csendje még Pest-Budát jelenti, a Margit-híd már Budapest: nagyváros, zsúfolt, zajos utca, társzekér, kerékpár, villamosvasút. [...] a Margit-híd ma is befejezetlen valami, élet és nyugtalanság, ipar és kereskedelem.”¹⁶ A novella egyértelműen azt sugallja, hogy Budapest gyors ütemű nagyvárosi fejlődése visszafordíthatatlan, és a város – mind építészeti, mind társadalmi szempontból – végérvényesen maga mögött hagyja múltbeli életét. Heltai műve emellett rávilágít arra a korábban már említett fontos urbanisztikai tényre, hogy a századfordulóra Budapest fejlődésének súlypontja a Duna-menti városrészekre összpontosult.

E témakörhöz kapcsolódik egy időben későbbi, ugyanakkor érdekes és mély gondolati tartalmat közlő irodalmi forrás, Nagy László ifjúkori, 1946-ban írt *Az Országház kapujában* című költeménye. A vers társadalomképe több szempontból is hasonlít Krúdyéhoz.

A költemény „eseményhátterét” egy a Parlament előtt lezajlott ünnepi ceremónia – a „második köztársaság” kikiáltása – alkotja. A lírai szubjektum az épület szemlélésekor elsődlegesen nem az építészeti monumentalitást, az esztétikai gazdagságot és a nemzeti egység szimbólumát veszi észre, hanem az éles társadalmi ellentéteket. Ennek hatására a költeményben felvázolt jövőkép ellentmondásos: egyrésről erősen érvényesül a társadalmi hanyatlás, a kirekesztés és az elszegényedés komor víziója, ugyanakkor a költő bízik a fiatalság értékteremtő erejében. A grandiózus épület építészeti karakterét tekintve a versben pusztán díszletként, „körtornyok tumultusa”-ként jelenik meg, amely érzéketlen az egyén gondjaira, nélkülözésére és szegénységére. Nagy László a versben „dehumanizálja” az épületet, megfosztja minden esztétikai értékétől, és pusztán az egyéni boldogulás és boldogság útjában álló masszív akadályként jeleníti meg. Ezzel összefüggésben a költő keserű ítéletet hoz az Országház társadalmi szerepével kapcsolatban, melyet egy téziszerű kijelentésben összegez.¹⁷

Mindebből arra a következtetésre juthatunk, hogy Nagy László szerint az emberi élet méltó kereteit képező jövő egyedül az Országház által szimbolizált hatalmi kisebbség és a társadalom többi része közötti szakadék felszámolása révén valósítható meg. Krúdy és Nagy László – hozzávetőleg harminc év különbséggel – gondolati tartalmát tekintve azonos társadalomelméleti nézetet fogalmaznak meg. Ez a tény is világosan utal a magyar társadalom relatív elmaradottságára, modern polgári fejlődésének megkésetttségére és ennek a Nagy László-költemény megszületésének idejétől kezdődő hosszú megtorpanására.

Az utolsóként vizsgált irodalmi mű, Lengyel Péter *Macskakő* című regénye pontosan és szemléletesen ábrázolja a millenniumi Budapest látványos fejlődését és modern európai nagyvárossá alakulását. Jelen megközelítésben azért érdekes, mert az Országház, illetve több más nevezetes budapesti középület felépülésének történelmi hátterét rajzolja meg. A mű metaforákban és szóképekben gazdag szövege alapján felvetődő legfontosabb kérdés az, hogyan formálódik a várost megtapasztaló és értelmező szubjektum tudatában megalkotott „mentális” város és a valóságos térben létező „épített” város kapcsolata. Álláspontom szerint a városi tér e két eltérő jellegű mintázata az egyéni emlékezet működése által kerül egymással szerves kapcsolatba. Ez abban nyilvánul meg, hogy közvetlen kapcsolat teremődik a város tere, a benne elhelyezkedő épületek és a városi tér különböző helyszínein tartózkodó emberi lény

¹⁶ Heltai Jenő: *Pesti madarak: karcolatok, kis komédiák*. Budapest, 1958. 292.

¹⁷ „...ez a ház nem a miénk.” Nagy László: *Az Országház kapujában*. <https://tudasbazis.sulinet.hu/hu/magyar-nyelv-es-irodalom/irodalom-12-osztaly/nagy-laszlo-tuz-az-or-szaghaz-kapujaban-1946> (letöltés: 2021. dec. 14.)

személyes emlékei között. Lengyel műve voltaképpen az egyéni emlékezet működésének aprólékos végigkövetése a felbukkanó élmények rögzítése által.

A mű a századfordulón nagyon gyors ütemben világvárossá váló Budapest szubjektív kiindulópontú esztétikai befogadását járja körül. A regényben kitüntetett fontosságú kérdés a város és a vidék viszonya, illetve egymásra hatása: Hogyan képes a világvárossá fejlődő Budapest ellensúlyozni az ország egészének fejlődésbeli megkésetttségét és elmaradottságát? Ezt továbbgondolva közvetlenül adódik az a kérdés, hogy az Országház épülete hogyan vált a modern nagyváros egyik identitásképző szimbólumává.

A szépirodalmi szövegek egyik jellemző sajátossága, hogy „megkettőzik” a teret: az elbeszélő a város fizikai térrészeinek feltárással egyre mélyebbre hatol a személyes létezés belső szférájába, és az emlékezés folyamatában megteremti önmaga lényegét. A város fejlődés- és építéstörténete szemszögéből a *Macskakő* időszervezete alapvetően két síkon értelmezhető. Budapest emblematikus helyei a mű egészében a jelen és a múlt ellentétének fényében jelennek meg. A regény szövegvilágában a város egy adott részének múltbeli állapota lényegi kapcsolatot kerül a városnak a jelenben élő egyén tudatában megformálódó képével. A mű az urbanisztika „szigorúbb” szakmai kérdéseinek szemszögéből is érdekesnek bizonyulhat annak ellenére, hogy Lengyel Péter a valóságos városi tér és az egyén tudatát kitöltő személyes emlékek által létrehozott „képzeletbeli” tér egymásba fonódását a szépirodalom nyelvi és stílári eszközeivel ragadja meg. A városról gondolkodó, saját élettörténettel rendelkező szubjektum a „szövegen kívüli” város épített környezetével egyenrangú teret hoz létre, amely alapot jelent önmaga meghatározásához, más szavakkal az önteremtéshez. Ily módon valósul meg a város Lynch értelmezése szerinti „birtokba vétele”.

Az író által megrajzolt városimázs sajátosságai legjobban két különböző városi helyszínen leírásában tárulnak fel: az egyik a belváros „esszenciáját” képező Nagykörút, a másik a pesti és részben a budai Duna-part térsávja, melyek a fiatal – a 19. század második felétől viharos gyorsasággal fejlődő – nagyváros „emlékmái”.

A műben a város egyéni tapasztalatának folyamata követi a városi környezet mélyreható átalakulását, és maga is lényegileg formálódik át. Emiatt a modern „városlakó lény” világképe döntően különbözik a korábbi történelmi korszakok polgárától: a várossal kialakított kapcsolatában a sokféleség és az ellentétesség sokkal nagyobb szerephez jut, tapasztalata ennélfogva elődeiénél sokkal gazdagabb. Lengyel Péter írói látásmódja bizonyítja, hogy a világvárossá fejlődő magyar főváros tapasztalata éppen ilyen jellegű élményt nyújtott a városi lét megértésére törekvő embernek.

E gondolaton alapul Gyáni Gábor értelmezése, amely a modern városi tér fogalmának eredetét a várost észlelő egyén tapasztalatának és emlékezetének működésére vezeti vissza. „Budapest dinamikus népességnövekedését a kortársak is amerikai üteműnek tartották. [...] Már csak ezért is elementáris hatást gyakorolt a főváros lakóira a napról napra kibontakozó új nagyvárosi architektúra és térszerkezet, és a hozzá igazodó új nagyvárosi életforma. Egy merőben új mentális rend szabályait, a modern fizikai környezet esztétikáját és etikáját kezdte megismerni, megszokni, majd magáévá tenni a számban is napról napra rohamosan gyarapodó budapesti ember.”¹⁸ Budapest fejlődésének intenzitását jelezte, hogy 1896 és 1920 között hatalmas növekedést mutatott az újonnan épült három-, négy- és ötemeletes lakóépületek száma. Ezek a nagyvárosi arculat legtipikusabb jellemzőivé váltak, kiszorítva a földszintes és az egy-két emeletes házakat. Az épületek mérete szempontjából léptékváltás ment végbe a fővárosban, amely folyamatba tökéletesen beleillik az Országház tervezését irányító koncepció.

¹⁸ Gyáni Gábor: *Budapest túl jól és rosszon*. Budapest, 2008. 116.

A város történetével foglalkozó szakirodalom egyöntetűen a nagymértékű változást, a terület gyökeres minőségi átalakulását hangsúlyozza, amely teljesen újszerű térszerkezetet, épített környezetet és ehhez illeszkedő társadalmi feltételeket hívott életre. „A korábbi évtizedekben Pest óvatosan közeledett a folyóhoz, a Dunáig a 19. század közepét megelőzően nem merészkedett el, annak rendezetlen partja nem tette lehetővé a beépítést. A 19. század közepétől több lépcsőben épültek a kő rakpartok mind a pesti, mind a budai oldalon. Ennek eredményeként fontos változás következett be a város térszerkezetében. A dinamikus növekedés súlypontja megváltozott: tágabban értelmezve Budapest városépítészeti főútvonala immár nem a Nagykörút, nem is az Andrássy út, hanem a folyó menti sok épülettel ténylegesen maga a Duna lett.”¹⁹

Lengyel Péter írói világa pontosan jeleníti meg a nagyváros e monumentális épületekben megtestesülő „fenségességét”, melynek egyik legszebb példája az Országház épülete és a környező tér építészeti egysége. Ebben a kontextusban az épület kizárólag pozitív jelentéstartalmat hordoz, amennyiben a nemzeti egység és a történelmi múltba visszavezethető nagyság szimbóluma. A városfejlődés kérdéseit vizsgáló urbanisztikai kutatók és városépítészek is egybehangzón világítanak rá a Duna-parti térsávbán megépült rakpartok szerepére, melyek a funkción túlmutatva esztétikai jelentést hordoznak.²⁰ E példák is alátámasztják, hogy a Duna-part térsávja az egyik olyan része Budapestnek, ahol a városimázsban foglalt szépség és elegancia a maga tökéletességében megnyilvánul.

E városfejlődési tendenciák nyilvánvalóvá tették, hogy a felfokozott tempójú modern városfejlődés átalakíthatja vagy akár teljesen el is tüntetheti a korábbi városszerkezetet. Ennek hatására a városi tér korábbi jellegzetességei vagy teljesen megsemmisülnek, vagy átalakulva beolvadnak az újjászerveződő város szövetébe. Ez a formaváltás a város lényegének elméleti megközelítésében is mélyreható változást idéz elő: megkérdőjeleződnek, illetve átértékelődnek azok a megközelítésmódok, melyekkel a városi lét természete korábban leírható volt.

Lipótváros területén a 18. század utolsó negyedében és a századfordulón – szisztematikus várostervezési koncepciók szerint – utcák és terek olyan rendszere jött létre, amely különbözik a pesti belváros déli részétől, amely a történelmi városfejlődés lassú folyamata miatt jobban megőrizte szabálytalan utcahálózatát. Lipótváros sajátossága az egymással derékszöget bezáró utcák négyzethálót formáló rendszere, amely mérnöki szabályozásra utal.

Fontos kérdésként vetődik fel, hogy az Országház neogótikus épülete – a megépítés idején, illetve a későbbi időszakokban – hogyan viszonyult Lipótváros már meglévő épített környezetéhez. Továbbá építészeti és esztétikai értelemben milyen egyezések és eltérések mutathatók fel az épület formai és stíluselemei, valamint a környező városrész között. E problémának társadalmi vonatkozásai is vannak, mert az épület és a környező „városi világ” viszonya a városlakó egyén, illetve az idelátogató idegen szemszögéből egyaránt eltérő reflexiókra ad lehetőséget, melyek tovább gazdagítják a nagyvárosi létről szerzett tapasztalatot.

Az építkezés lezárulása idején a városépítészek között elterjedt volt az a vélemény, miszerint Steindl Imrének az Országház épületén sikerült a gótikus elemeket oly módon alkalmaznia, hogy ezzel szintézist teremtett a kor építészeti paradigmájával, melynek legfőbb elve a nemzeti kultúra és szellemiség kifejezése volt: „Steindl az új országháznál új stílust nem akart teremteni [...] hanem arra törekedett, hogy a középkornak remek stílusába szerény

¹⁹ Sisa József (szerk.): *Az Országház építése és művészete*. Budapest, 2021. 655.

²⁰ „A rakpartok a gyakorlati hasznosságon túl esztétikai igényeket is kielégítenek: nagyvonalú megjelenést kölcsönöznek a Duna-partnak.” Takács Sarolta: *Budapest városépítése*. Budapest, 1991. 42.

módon, óvatosan – mint azt művészetünk mindenkor megkívánja – nemzeti és egyéni szellemet hozzon.”²¹

A 20. század elejétől a városfejlődés folytatódott, a Margit-hídtól északra létrejött Újlipótváros, amely Lipótvárossal szervesen összekapcsolódva áttekinthető, rendezett világvárosi térszerkezetbe zárja az Országház épületét. Az épület térbeli elhelyezkedésének és a város többi részéhez való viszonyának vizsgálatakor nem lehet eltekinteni az épület, a Duna és a Duna-menti városi tér összefüggésrendszerétől. „A tervező művész akkor, amikor a teljes folyamparthosszúságot választotta s az épület hossz tengelyét a Duna folyásának irányába helyezte, már meg is találta az adott természeti környezettel összhangzó legteljesebb művészi egységet.”²²

Az eddigi elemzések révén látható, hogy azok a tudósítások, amelyek az Országház épületére vonatkozóan a korabeli napilapok cikkeiben jelentek meg, általában erősen kritikus hangvételűek, és egyes esetekben kifejezetten negatív társadalmi tapasztalatokat társítanak az épülethez. Ebből következik, hogy társadalomképük is legtöbbször pesszimista. Az említett irodalmi alkotások megközelítése ettől merőben eltérő: ennek oka az, hogy szerzőik a hétköznapi valóság jelenségeit nem közvetlenül, hanem elvont esztétikai kategóriák szerint ragadják meg. Emiatt a nagyvárosi tér és a benne található Országház-épület szintén eltérő megvilágításban jelenik meg. Az Országház épülete a nagyváros teljes komplexitásába ágyazódik, és olyan filozófiai kérdések felvetését teszi lehetővé, amelyek nem pusztán az épület külső megjelenésére, fizikai paramétereire vagy társadalmi szerepére utalnak, hanem a szubjektum egyéni attitűdjét, gondolkodását és érzelmi állapotát is figyelembe veszik.

Az Országház megítélése a szocialista korszak építészet- és társadalomelméleti diskurzusában

Alapvető történeti összefüggések ismeretében elmondható, hogy a szocialista egypártrendszer ideológiája és társadalom-felfogása ambivalens módon viszonyult az Országház épületéhez. Egyrésztől háttérbe szorította az épület megítélésében korábban lényeges esztétikai szempontokat, másrésztől az Országházat a monocentrikus állam egyedüli irányító központjaként értelmezte. Ennek gyökere álláspontunk szerint egyaránt világnézeti és esztétikai természetű.

Alapja nagyrészt abban rejlik, hogy az építészetről és a várostervezésről való gondolkodást az 1950-es évektől a '70-es évek a funkcionalizmust és az archaizáló formai egyszerűséget vezérelvnek tekintő szocialista realizmus határozta meg. E szemléleti egyoldalúság következtében a korszakban viszonylag kevés esztétikai tárgyú elemzés született Budapest nagy formátumú épületeiről, köztük az Országházról. Művészettörténeti szempontból legfontosabbnak azok a plakáttervek tekinthetők, melyek az 1950-es években születtek azzal a céllal, hogy a fővárost idegenforgalmi szempontból népszerűsítsék. Ennyiben rendeltetésük megegyezik a '30-as években készült plakátokéval. Mindkét esetben a város emblematisztikus része, a legtöbb látványt kínáló Duna-part került az ábrázolás középpontjába. Az Országház épülete a többi kiemelt látványossággal (Budai Várnegyed, Halászbástya, Mátyás templom, Lánchíd) együtt jelenik meg, azonban monumentalitása miatt ki is emelkedik közülük.

Fontos társadalomfilozófiai kérdésként vetődik fel ezekkel az országház-ábrázolásokkal kapcsolatban, hogy alkotóik művészi kifejezőmódját hogyan befolyásolta a fennálló társadalmi és politikai rendszer. Azt látjuk, hogy az alkotók a két háború közti időszakban és a

²¹ Csányi Károly – Birchbauer Károly: *Az Új Országház*. Budapest, 1902. 16.

²² Zámboreszky Ilona: *A Magyar Országház*. Budapest, 1937. 50.

kommunista egypártrendszer keretei között egyformán arra törekedtek, hogy megfeleljenek a politikai rezsim ideológiailag szentesített társadalomképének.

Ennek megértéséhez, valamint a szocialista korszak általában vett világnézetének, társadalom- és kultúrafelfogásának fontos forrás a *Budapesti Népművelő* 1975. évi 1. számában megjelent, a *Kossuth tér és az ország háza* című városépítészeti tárgyú szakcikk.

Az írás az Országház építészeti jellegzetességeit és városképi szerepét a megépítése idején és a 20. század második felében érvényes esztétikai normák különbségének tükrében vizsgálja, miközben a két történelmi korszak eltérő társadalmi berendezkedését is figyelembe veszi. Ennek kapcsán a szerző központi tézise az, hogy az épület stílusa és építészeti formakincse idegen a modern szocialista városépítészeti alapelveitől. Ebből – a szerző gondolatmenetét követve – levonható az a következtetés, hogy az Országház épülete maga is „idegen test” Budapest városszövetében. Amellett érvel, hogy az épület történelmi és szimbolikus szerepe, valamint esztétikai jelentése között is ellentmondás vehető észre. „Az egész teret a Kiegyezés utáni társadalom tervezte, építette, megszoktuk. Ma nem így csinálnánk, idegen is tőlünk, ha úgy tetszik: ízeire szétbonthatóan ellentmondó, díszletszerű.”²³ E gondolatok megfelelnek a korszakot jellemző utópisztikus társadalomfelfogásnak, mely szerint a „múlt” a jelenhez képest idegen és tökéletlen társadalmi állapotot, illetve olyan struktúrát jelent, amelyet minden áron meg kell haladni.

A szocialista valóságkép szemszögéből az épületet egyedül központi elhelyezkedése és ehhez kapcsolódó politikai és – a ’70-es évektől kezdve megjelenő – kulturális funkciója teszi figyelemreméltóvá és értékké. Az 1970-es évekre a konszolidálódott pártállami rendszerben a művészetelméleti gondolkodást lényegileg az ideológiai alapú dogmatizmus határozta meg, amely az egyes építészeti alkotások megítélésében az általános egysíkúságot tette normává, amely a formák és a stílusok tekintetében egyoldalú ítéletekben és az értékelés „egydimenziós” módszertanában mutatkozott meg. Az esztétikai ítéletek megalkotói igyekeztek minél tökéletesebben igazodni a hivatalos paradigmához, ami legtöbbjükét meggátolta abban, hogy a fő iránytól elszakadva önálló gondolatokat és álláspontokat alakítsanak ki.

Ez az attitűd teljes mértékben megmutatkozik az Országház épített városi környezetét taglaló, a *Budapesti Népművelő* című lapban megjelent, már említett értekezésben. Ez magyarázza azt is, hogy ebben az időszakban miért találunk kevés olyan forrást, amely érdemben bővítené az Országház épületével kapcsolatosan korábban megfogalmazott és több esetben magyarázatot is nyert építészettörténeti, esztétikai, várostörténeti és urbanisztikai kérdéseket. A rendelkezésre álló közlemények nagyrészt az épület történetével, építészeti részleteivel és műszaki-technikai felszereltségével foglalkoznak.

A források között külön kell kezelni azokat a sajtóban megjelent cikkeket, amelyek a kész Országház városban való „felbukkanásának” eseményét tárgyalják – kiváltképpen az épület közéleti fogadtatását. Az épületnek a város terébe való illeszkedése kapcsán a Kossuth tér és az Országház épülete közötti ellentmondásos viszonyt a korszak több építészeti szakírója és történésze is szóvá tette. Határozott különbséget tettek a főhomlokzat nyugati, Buda felőli és keleti, pesti oldalon feltáruló látványa között. A Duna túlsó partjáról szemlélve a monumentális hatás töretlen, míg az Alkotmány utcai látkép csupán csak részleges, tulajdonképpen csak a főbejáratot és közvetlen környezetét mutatja meg; az épület két oldalszárnnya innen egyáltalán nem látható.²⁴

²³ Koczogh Ákos: *A Kossuth tér és az Országház*. Budapesti Népművelő, 9. évf. (1975) 1. sz. 35.

²⁴ „Elhelyezése révén az Országház a városkép egyik központi, sőt meghatározó eleme. A törvényhozás háza építészeti és ellensúlyát képezi a folyó túloldalán kissé délebbre magasodó királyi Várpalota tömegének. Az Országház a keleti, Pest felőli oldalon nem tud ilyen mértékben érvényesülni,

E forrásokból és a bennük kifejeződő gondolatokból levonható a következtetés, hogy az Országház mint építészeti alkotás vagy történelmi-kulturális szimbólum belső értéke és városépítészeti szerepe a városi környezetet a technológia és a funkcionalizmus elve szerint értelmező posztmodern szemléző számára eredendően vitatott. Az épületet ebben az értelmezési keretben olyan ellentmondások jellemzik, melyek a Kossuth tér egészének építészeti és urbanisztikai jellegében érvényesülnek. „Ellentmondások tere a Kossuth tér. [...] Korszerű formatervezési elvek alapján megálmodott villamos fut acélsíneken, galambok szállnak Kossuth vállára, és Rákóczi fedelmet úgy tartja hátán bronz lova, hogy a ló hatalmas farka megtámaszkodik alapzatában. Önti a Metro milliónyi utasát és fenyőfákból áll kijárata előtt az állványgyűrű, nehogy rájuk omoljon az épület újonnan felrakott műkő fala.”²⁵

Történetileg tulajdonképpen már a sztálini világnézet befolyásának eltűnésével, azaz a '60-as évektől változott a történelmi építészeti emlékek szigorú megítélése. Ez természetesen nem jelentette azt, hogy az épület teljes mértékben beilleszkedett volna a kor városépítészeti „kánonjába”, a vele szembeni idegenség és gyanakvás továbbra is meghatározó maradt. Mindazonáltal szűk szakmai körökben lehetővé vált az épület objektívebb megítélése. E hatás megnyilvánult Granasztói Pál építész és várostervezőnek a fő irányvonalától némileg eltérő véleményében.

Granasztói az épület stílusának elemzésekor nem távolodik el a kor esztétikai normáitól, ugyanakkor egyértelmű hangot ad Budapest e nagyszerű műemléke iránti elragadtatásának és csodálatának. Esztétikai ítéletében az épület stílusára vonatkozó kifogások és kritikák súlya elhalványul a méltató vélemények mellett. „A gyakran némi joggal talminak is mondott neoromán, neogótika ma már csaknem történeti s olyannyira budapesti világa. Kőcsipkék, kőkorlátok, díszletszerűen vibráló toronyok. Megszépül az álgótika, csaknem meseszerűvé válik. A vízivárosi kisvárosias háztetők fölött a már-már valószerűtlen nagyság, a nagyratörés látomása.”²⁶ Az „álgótika” kifejezés ugyanakkor arra utal, hogy a korszak nem tudta – és valószínűleg nem is akarta – teljes mértékben saját építészeti kánonjába illeszteni az épület stíluselemeit.

Mindezek alapján látható, hogy ebben a korszakban az épület önmagában vett értékét voltaképpen determinálta az a felfogás, hogy a „múlt” elképzeléseit és műveit kizárólag a jelen – a szocialista világ- és társadalomkép – művészeti normáihoz viszonyítva ítélték meg és értelmezték. Az épület ily módon a múlt és a jelen „ütközéspontjába” került, és építészeti formakincse a korszak világnézetét meghatározó társadalom- és emberkép tükrében szükségképpen leértékelődött, esztétikai értékei feleslegessé, pusztán „megtűrtté” váltak. Álláspontom szerint ezt az attitűdöt egyértelműen kifejezi a *Budapesti Népművelő*ben megjelent írás „megszoktuk” kifejezése, amely az épületet megfosztja különleges történelmi és esztétikai szerepétől, és végső soron a mindennapok semleges tárgyai közé sorolja be.

Az elemzések alapján látható, hogy az épület városszerkezeti helye, valamint társadalmi és kulturális szerepe az írott sajtóban és a szépirodalmi szövegekben mindegyik vizsgált történelmi korszakban komoly vitákat gerjesztett és ellentmondásokat hordozott. Mindez arra utal, hogy az Országház és a Kossuth tér viszonya további, alaposabb elemzést igényel a várostörténet, az urbanisztika, a sajtótörténet és a szépirodalom szemszögéből.

elsősorban a környezet nem megfelelő városépítészeti kialakítása miatt. Szabálytalan alakú az öt körülvevő Kossuth tér, és ami legalább ilyen baj, az épület középpontjára nem fut merőleges sugárút.” Dr. Csorba László – Sisa József – Szalay Zoltán: *Az Országház*. Budapest, 2001. 38.

²⁵ Koczogh: *A Kossuth tér és az Országház*, 35.

²⁶ Koczogh: *A Kossuth tér és az Országház*, 35. A cikk Granasztói Pál gondolatát idézi.

Amennyiben az épület és a város kapcsolatát nem pusztán az egyes művészeti kifejezésformák térén belül szemléljük, hanem átfogó várostörténeti szempontból elemezzük, a társadalmi fejlődés vagy lecsúszás tendenciáitól függetlenül a gyors és dinamikus változások sorozata tűnik fel. Egy adott városrészben – jelen esetben a Lipótvárosnak a mai Szabadság tértől északra lévő részén – nemcsak a beépítés és az épületek jellege, hanem a városnegyed lényegi funkciója is megváltozott. A korábbtól eltérő társadalmi státuszú és életvitelű polgárok jelentek meg saját kulturális igényekkel és normarendszerrel. „Ugyanazokban a gyors változásokban, a melyek a fővárost magát átalakították, idomult át a várossal együtt a budapesti élet is.”²⁷

A városrészben a századfordulóra lezajlott a lakosság társadalmi átszerveződése. Lipótváros ettől kezdve szervesen összekapcsolódott a történelmi Pest legmagasabb státuszú városrészével, a Belvárossal. Ez azt jelentette, hogy a Duna mentén a Szabadság hídtól a Margit hídig egységes beépítésű és társadalmi rétegződésű nagyvárosi szövet alakult ki, amely a századfordulóra megszülető új világvárosi imázs lényegi magva lett.

Az Országház és a környezetében felépült hozzá hasonló nagyszabású épületek (Kúria, Földművelésügyi Minisztérium) a múlttal kialakított kettős viszonyt voltak hivatottak érzékelteni és tudatosítani a szemlélőben. Ez egyrészt régi épületek lebontását, a városrész átalakítását és ily módon a múlt részleges „eltüntetését” jelentette, ugyanakkor Steindl Imre és a korszak más jelentős építései elsődlegesnek tartották korábbi korszakok stílusjegyeinek integrálását műveikbe. Ezért is hatott olyan nagyszabásúnak a Millennium idején végbement városfejlődés. A historizáló építészet célja – különösen az 1890-es évektől – a múlt értékeinek felelevenítése és megőrzése volt a legkorszerűbb technikai eszközök és módszerek alkalmazásával.

Budapest különleges státuszát jelzi, hogy a változások az összes többi vidéki városhoz képest rövidebb idő alatt és nagyságrendileg is nagyobb léptékben zajlottak le. Az Országház – és a környező épületek – felépítésének egyik fontos célja volt a városi polgárok és az ide érkező idegenek elkápráztatása. A millenniumi ünnepségek megteremtették a lehetőséget ahhoz, hogy az Országház építészeti nagyszerűsége és ebből eredő városképi hatása feltáruljon Budapest társadalmának széles rétegei számára.²⁸

Részben ezzel magyarázható az építkezés időtartamának növekedése, mintha az építők a munka minden egyes fázisában meg akarták volna mutatni a készülő épület nagyságát és különlegességét. Az építkezés túlhaladta a tervpályázatban megjelölt határidőt, így az Országház nem készült el teljesen az ezredfordulóra. Ennek ellenére fontos millenniumi események színhelye volt, többek között az államiság ezeréves évfordulója alkalmából megrendezett ünnepi országgyűlésnek, amelyet a belső díszait tekintve is befejezett kupolacsarnokban tartottak meg.²⁹

A fentebb idézett művek mindegyikéből kiolvasható az a különleges hatás, melyet a századfordulóra világvárossá alakult Budapest városi környezete fejtett ki a városban zajló változásokat szemlélő egyénre. Ebben az átfogó folyamatban az Országház épülete az egyik legnagyobb hatású újdonságként szerepelt. Az épület létrejöttének nem pusztán a közvetlen térbeli környezetet jelentő Lipótváros új arculatának megformálásában van kulcsszerepe, hanem a város mint szerves egész identitásának újrateremtésében is.

²⁷ Jókai: *A budapesti élet*, id. mű

²⁸ *Szabad az országház*. Budapesti Hírlap, 1896. február 9. 8.

²⁹ „Az épület maga is eljutott készültségének abba a fázisába, amikor a felületes szemlélő akár már azt is gondolhatta, hogy hamarosan készen lesz minden részletében.” Buza Péter: *Egy város játékai – Budapest a millennium színpadán*. Budapest, 1996. 38–39.

Egy olyan vizsgálódás, amely objektív képet akar alkotni a Millennium társadalmi és kulturális közegéről, nem tekinthet el a rohamos ütemű városi fejlődés árnyoldalairól sem. A városi lakosság rohamos növekedésével a látványos társadalmi és kulturális fellendülést negatív irányú folyamatok kísérték, és e két tendencia együttesen határozta meg Budapest nagyvárosi lényegét. Az Országház végleges felépülése után nem sokkal „éreződtek a frissen vakolt homlokzatok mögött a repedések, a reprezentáció mögött a nyomorúság, a fellendülés egyoldalúsága. A konjunktúra mögött már ott kísértett a válság, a látszólagos jólét mellett a megoldatlan szociális kérdések és a kizsákmányolás fokozódása. [...] A város további fejlődése, növekedése ezután már egyre súlyosabb körülmények között, az ellentmondások fokozódásával mehetett vége.”³⁰

Látható, hogy Lipótváros átalakulása és az ezzel egy időben lezajló társadalmi átrétegződés nem oldotta fel, sőt tovább növelte az életmódbeli és társadalmi különbségeket. A gyors változások nyomán egyre határozottabban különültek el egymástól a magas és az alacsony társadalmi státuszú lakóknak otthont adó városnegyedek. A világvárosi Budapest ettől fogva már nem gondolható el az említett ellentétek nélkül.

E tényt a Budapesttel foglalkozó várostörténeti monográfiák is egyöntetűen megállapítják, és a modern nagyvárosi léthez szervesen hozzátartozó, sokrétű és egyben komoly ellentmondásokkal terhelt problémának tekintik, amely napjainkban is fennáll. Az épület tervezésekor a legalkalmasabb helyszín kapcsán zajló viták jelezték azt a szociológiai problémát, hogy a nagy formátumú és magas státuszú épületek megjelenése tovább szegmentálhatja a nagyvárosi társadalmat, a szegényebb rétegeket a város külső részei felé szorítva vissza.

A nagyvárosi létmód egyik lényegi sajátossága, hogy az épített környezet jellegének és állapotának differenciáltsága közvetlenül összefügg az eltérő anyagi és kulturális helyzetű társadalmi csoportokba tagozódó lakosság térbeli szegregációjával. Az Országház épülete körüli városi tér társadalmi szempontból egyre magasabb státuszra tett szert. Ezért az épület kulturális szerepét és jelentőségét szintén kizárólag azok a Budapest-ábrázolások hangsúlyozták, melyek célja egy előkelő és reprezentatív városimázs kialakítása volt. E tényt mindenekelőtt az épület 20. századi művészeti ábrázolásainak megértése kapcsán kell figyelembe venni. A Budapest hátrányos helyzetű városrészeit és társadalmi csoportjait ábrázoló szépirodalmi művekben, szociográfiákban az Országház épülete és épített környezete sokkal kisebb hangsúlyt kap, vagy meg sem jelenik. Ezek az eltérő értelmezési módok voltaképpen egymástól teljesen különböző budapesti városképeket és identitásokat rajzolnak meg.

A másik ok Magyarország Nyugat-Európához képest megkésett polgári fejlődése és az emiatt fennálló sokszínű, de zavaros és ellentmondásos társadalmi szerkezet. Mindezen ellentmondások és nézetkülönbségek ellenére vitathatatlaná vált, hogy az Országház épülete a modern Budapest világvárosi *imázsának* szerves része. Ennek tartalmi értelmezése terén azonban úgy tűnik, kibékíthetetlen ellentétek voltak a különböző politikai berendezkedések között. Az egyes, egymástól elhatárolódó nézőpontok jelentősen befolyásolták az épületről kialakult véleményeket. Emiatt élt egyszerre több, eltérő országházkép a köztudatban, ami a történeti elemző számára megnehezíti egységes kép megformálását.

Nem kerülhető meg az a probléma sem, hogy a 20. század radikális történelmi fordulópontjain a hatalom eszközei hogyan kísérelték meg elfedni az épület eredeti építészeti lényegét és az ebben rejlő kulturális jelentést. Nem vitatható, hogy a két világháború közötti időszakban a nemzeti érzés túlzott felerősödése hatott az Országház épületének társadalmi és politikai megítélésére. A közgondolkodásban egyre inkább az államhatalom centrumaként, mintsem a magyar nemzeti identitás és kultúra szimbólumaként tekintettek rá. Annál

³⁰ Preisich Gábor: *Budapest városépítésének története: 1945–1990*. Budapest, 1998. 132.

inkább ez volt a helyzet, minél inkább az utóbbi jelentéstartalmat igyekezett a hivatalos kultúrpolitika hangsúlyozni.

Ennek elsődleges oka abban rejlik, hogy e szimbolikus jelentés összefonódott a revizionizmust és az irredentizmust vezérelvének tekintő politikai gondolkodással, továbbá a már említett társadalmi megosztottsággal.

Visszakanyarodva korábbi tézisünkhöz, megerősíthetjük azon álláspontunkat, hogy az Országház épülete valóban Budapest modern kori városfejlődésének „emblémája”. Tanúja és maga is részese a város társadalmi és építészeti változásainak. A megtervezését és felépítését irányító célkitűzés, hogy rendeltetése szerint az egységes államiság jelképének kell lennie, minden történelmi fordulat közepette érvényes maradt. Még akkor is, ha a Trianon utáni új, független Magyarország területi kiterjedése és politikai struktúrája radikális eltérést mutat a dualizmuskori állapothoz képest. E gyökeres változás is egyik oka lehet annak, hogy az Országház monumentalitása később annyi vita tárgyát képezte. Ezzel egyben arra a kérdésre is választ kapunk, hogy miért volt szükségszerű az Országház felépítése, hogy Budapest – Magyarország igazgatási, gazdasági és szellemi központja – miért nem nélkülözhetett egy ilyen épületet, és hogy e nélkül fejlődése is teljesen más úton haladt volna.

VÁRI LÁSZLÓ

A háború támogatásától a békekezdeményezésekig

*A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy kapcsolatrendszere
1914–1919 között*

Dömötör Mihály m. kir. belügyminiszter 1920. május 18-án 1550/1920. res. rendeletével feloszlatta a magyarországi szabadkőművességet. „A szabadkőművességnek a háború felidézésében, a háború folyamán, majd pedig annak szerencsétlen országunkat balsikerül sújtott befejeztével a defetizmus és az általános destrukció-élesztgetésében, a forradalmak és a bolsevizmus felidézésében való tartós aknamunkája köztudomású tény...” Az indoklás szerint tehát a szabadkőművesség „felidézte” a háborút, és annak folyamán defetizmussal és destrukcióval aknáztá alá a nemzetet s hazáját, vallását, nemzetiségét megtagadta.¹

A nagypáholy betiltás előtti utolsó nagygyűlésén 1919. január 25-én ezzel szemben a hivatalos beszámoló után egyes hozzászólók éppen a szabadkőművességnek a béke irányába tett lépéseit kevesellték: „...a Symbolikus Nagypáholy a pacifista mozgalom és a béke érdekében nem tett eleget kötelességének a múltban. Az ország pacifista átalakulását, a békemozgalom vezetését tulajdonképpen a szabadkőművességnek kellett volna kezébe vennie és az egyedüli liga, amely megindult e szentélyben és működni akart, nem volt képes működést kifejezni, mert a nagypáholy nem hagyta jóvá alapszabályait és munkarendjét.”² Majd egy másik hozzászóló: „Az egész világháborúban abból vizsgáztunk le, az csinálta ezeket az irtózatosszörnyűségeket [...] hogy [...] öncélként tekintette magát a szabadkőművesség is. [...] Mert azt kérdelem: mit tett ez a szabadkőművesség [...]? A válasz igen egyszerű: semmi érdemlegeset, semmi olyant, amiért érdemes volt a szabadkőművességet életben tartani.”³

A következőkben a *Kelet* és a *Világ* cikkei, valamint a nagypáholy iratai alapján áttekintjük a túlzásoktól mentes valós történetet.⁴

A „*Magyarországi Symbolikus Nagypáholy 1914. évi április hó 25. és 26-ik napjain tartott XXIX. Nagygyűléséről készült munkatábla*”⁵ még a szokásos eseményekről számolt be: A szertartásos megnyitás, a nagymester humanizmusra és hazaszeretetre buzdító beszéde és

¹ A rendelet a „res.” jelzést viselte, azaz bizalmas volt, nem jelent meg a közlönyökben, ennek ellenére tartalma már a hónap végére kiszivárgott, a *Magyar Kurír* „hivatalos helyről” kapott értesülését a többi lap is átvette. Teljes szövege ismereteim szerint először Bakonyi Kálmán: *A magyar szabadkőművesek igazsága* (Budapest, 1927.) című kiadvány 11–12. oldalán jelent meg. Online: https://szk.miraheze.org/wiki/Dömötör_Mihály_m._kir._belügyminiszter_felosztatja_a_szabadkőműves_egyesuleteket (letöltés: 2021. febr. 26.)

² Illés Marcel hozzászólása a beszámolóhoz. *Kelet*, 1919. február, 17.

³ Fülöp Zsigmond hozzászólása a beszámolóhoz. *Kelet*, 1919. február, 18.

⁴ *Kelet*: A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy hivatalos közlönye, *Világ*: Liberális napilap, a polgári radikális elit lapja; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) P 1083, Magyarországi Symbolikus Nagypáholy.

⁵ MNL OL P 1083-I.-3.-(1914-1918), Ülésjegyzőkönyvek.

a határozatképesség ellenőrzése után az írásban kiosztott évi jelentésekhez néhányan hozzá-
szólnak, majd elfogadják azt. Beszámolnak új páholyok megalakulásáról, megszavazzák a
zárszámadást és a jövő évi költségvetést, és megválasztják az új számvizsgáló és felügyelőbi-
zottságot. Az alkotmányhoz módosító javaslatok érkeznek, ezek megvitatását elhalasztják.
A tisztújítás előtt még tiszteleti tagokat is választanak, elismerve ezzel szabadkőműves mun-
kásságukat. A körkérdés során javaslat érkezik arra, hogy a nagypáholy nemzetközi konfe-
renciákon tegyen lépéseket a fegyverkezés csökkentése érdekében. Az özvegypersely⁶ körö-
zése és a munka szertartásos befejezése után láncbeszéd⁷ hangzik el. A második napon a
megválasztott tisztikar fogadalomtétele során és az ünnepi beszédekre felkértek jóvoltából
számos megnyilatkozás taglalja a szabadkőműves eszmeiséget és a gyakorlati teendőket.
Természetesen a munkák utáni vakolás⁸ sem maradhat el. Úgy tűnik tehát, hogy nagyjából
minden rendben folyik a világban és a szabadkőművességben. Aztán egyszer csak bekövet-
kezik a szarajevói merénylet, és egy hónapra rá az addigra jócskán felhalmozódott európai
ellentétek háborúban csúcsosodnak ki.

A magyar szabadkőművesség a szokásos nyári szünetet élvezi, ebbe robban bele a július
28-i hadüzenet, a mozgósítás, majd a tényleges háború. Bókay Árpád⁹ nagymester a *Világ*
hasábjain szól szabadkőműves testvéreikhez: „A hadüzenet megtörtént. Az első ágyulövessel
pedig végleg elszabadulnak a gyűlölet fúriái: az ellenség fegyvereivel kénytelenek vagyunk
szembeállítani a magunk fegyvereit, szurony ellen szuronyt, golyó ellen golyót, kard éle ellen
a mi kardunk élet. [...] vigasztaljuk magunkat azzal, hogy nem mi kötöttük el láncokról a
gyűlölet fúriáit, hanem azok, akik bombavetőket és revolveres merénylőket küldöttek hoz-
zánk [...] Ezekben a nehéz időkben az ország sorsa, a haza boldogulása attól függ, hogy min-
denki megtegye kötelességét. [...] Alakítsatok szabadcsapatokat a nyomor elleni küzdelemre,
ajánljátok föl szolgálataitokat a hatóságoknak kórházak felállítása és a sebesültek ellátása
érdekében.”¹⁰

A *Kelet* új munkaevé¹¹ első számának vezércikkében Bókay megismétli és részletesen ki-
fejtji a szabadkőművesek feladatait: a szeretet terjesztése, a nyomor csökkentése, segélyezés
és az új társadalmi rend előkészítése. Most viszont a háború miatt minden erőt a segítségre, a
feleségek, gyermekek támogatására, a harctéren érettünk vérzőkről való gondoskodásra kell
fordítani.¹²

A szabadkőművesek hazafias megnyilatkozásai, az általuk felállított kórházak és segély-
akcióik ellenére gyakoriak az ellenük intézett sajtótámadások. Már 1914 októberében a *Ma-
gyar Kultúra* című jezsuita folyóirat vádolja a szabadkőműveseket és konkrétan a Magyar-
országi Symbolikus Nagypáholyt a szarajevói merénylet kapcsán.¹³

⁶ Özvegypersely: a páholytagok adományait gyűjtik benne jótékonyági célokra.

⁷ Láncbeszéd: az összetartozást összefogódzkodással szimbolizáló, szertartást kísérő beszéd.

⁸ Vakolás vagy vakolási munka: a páholy munka utáni ünnepélyes közös étkezés.

⁹ Bókay Árpád (1856–1919), magyar belgyógyász, farmakológus, egyetemi tanár, a Magyar Tudomá-
nyos Akadémia levelező tagja, a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy nagymestere.

¹⁰ Dr. Bókay Árpád: *A magyar szabadkőművesekhez*. Világ, 5. évf. (1914) 178. sz., július 29. 7.

¹¹ A szabadkőműves munkaev a nyári szünet után, szeptemberben kezdődik.

¹² dr. Bókay Árpád, Nagymester: *A szabadkőművesség és a háború*. Kelet, 26. évf. (1914) 7. sz., szeptem-
ber, 1.

¹³ A cikk kérdésként sugallja a merényletet szervezők és a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy pat-
ronátusa alatt álló belgrádi páholy közötti kapcsolatot, analógiát lát a szerb Narodna Odbrana és a
Galilei Kör, illetve a Társadalomtudományi Társaság között. Burján Károly: *A trónörökös meggyil-
kolása és a szabadkőművesség*. Magyar Kultúra, 2. évf. (1914) október 20. 203–206.

A háború ábrázolása a szabadkőműves sajtóban

Ha a háborúval kapcsolatban a *Kelet* további számaiban megjelent írásokat áttekintjük, megállapíthatjuk, hogy a segélyezést, a szabadkőműves kórházak felállítását és a rászorultak támogatását taglaló cikkekben a kötelező propagandapanelek súlya („hős katonáink”, „barbár ellenség”, „élethalál harc”, „önvédelem”) lassan, nagyon lassan eltolódik először a szenvedések ecsetelése, majd a békevágy kifejezése felé.

A hazai páholyok jótékonyági akciói mellett néhány esetben külföldi páholyok működéséről is szó esik. Mivel azonban a frontokon és határzárakon kívül az egyes országok szabadkőművességének kormányaik mögötti felsorakozása is szétszaggatta a szabadkőműves testvériséget, ilyenekre nem nagyon adódik lehetőség. A német szabadkőművességről s az olaszról – amíg az antant oldalára nem állnak – közölnek információkat. Elég bizarr, amikor a német frontpáholyokról esik szó pozitív példaként, amelyek az elfoglalt belga és francia páholyházakban tartanak munkát, elújíva belőlük jogos tulajdonosaikat.¹⁴

Egy-két esetben előfordul hír az ellenséges országok szabadkőművességéről is, például amikor a kanadai csapatok Angliába érkező szabadkőműveseit az angol nagypáholy (United Grand Lodge of England, UGLE) ünnepélyesen fogadta.¹⁵

A *Világ* számos cikkében számolt be a szabadkőműves akciókról, ismertette a páholyok által fenntartott kórházak és egyéb karitatív szervezetek működését, közölte az e célokra felajánlott összegeket, és maga a lap is indított gyűjtéseket, ahol az adományozók gyakran páholyok, illetve páholytagok voltak.

A budapesti és vidéki páholyok rendre kórházzá alakították páholyházaikat (összesen 18 kórház létesült) a háborús sebesültek ápolására, amelyek 1915 közepéig, a katonai barakk-kórházak felállításáig működtek.¹⁶

A Kárpátokban folyói harcok során rommá vált Mezőlaborc helyreállítására mozgalmat indított a nagypáholy, s azt Kőművesfalva névre átkeresztelve építették újjá 1918 közepére.¹⁷

Levelezés és tárgyalások

Az 1914. augusztus 28-i szövetségtanácsi ülésen¹⁸ Bókay nagymester kijelentette, hogy „a háborúból kifolyólag a magyar szabadkőművességnek másfelé kell a szorosabb testvéri kapcsolatokat keresni, mint eddig”. Gelléri Mór tiszteleti főtitkár ismertette néhány német nagypáholy üdvözlő leveleit, és javasolta, hogy szorosabb kapcsolatokat ápoljanak „azokkal, akik szövetségeseink nemcsak a békében, hanem a háborúban és testvériségben is”. Javasolta a három óporosz nagypáhollyal való kapcsolatfelvételt a fennálló elvi ellentétek mellett is, hiszen „Biztos a reménye, hogy amidőn a német államok minden polgára valláskülönbség nélkül vérrrel pecsételi meg a hazájához való tartozást, az óporosz nagypáholyok is eltérnek eddigi állásfoglalásuktól.” A három óporosz nagypáholy és a svéd nagypáholy ugyanis kizárólag keresztényeket vett fel tagjai sorába, ezért a magyar nagypáholy nem tartott fenn velük

¹⁴ *Szabadkőművesek a fronton*. Kelet, 27. évf. (1915) 3. sz., március, 9.; *Tábori páholyok*, Kelet, 27. évf. (1915) 7. sz. augusztus, 10.; vö. *Szabadkőműves-páholyok a táborban*, Világ, 7. évf. (1916) 49. sz., február 18. 8.

¹⁵ *A kanadai szabadkőművesek ünneplése Angliában*. Kelet, 27. évf. (1915) 7. sz., augusztus, 16.

¹⁶ Jelentés a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy 1915. évi működéséről és ügyvezetéséről MNL OL P 1083 7. tétel (35. doboz)

¹⁷ Munkatábla a Szövetségtanács 1918. június 22-i rendes üléséről. MNL OL P 1083 3. tétel (31. kötet)

¹⁸ Munkatábla a Szövetségtanács 1914. augusztus 28-án tartott rendkívüli üléséről. MNL OL P 1083 3. tétel (31. kötet)

kapcsolatot. A baráti viszonyt az 1915-ös év folyamán helyreállították, képviselőiket kölcsönösen kinevezték.¹⁹

A nagypáholy első nemzetközi akciójaként az ellenséges országokban internált, illetve hadifogoly magyar állampolgárok érdekében lépett fel. Mivel a szemben álló országok szabadkőműves szervezetei megszakitották egymással a kapcsolatokat, a semleges országok nagypáholyait kérte fel közvetítésre. 1914. december 31-én küldték ki a körlevelet, amelyre a brazil, a görög és az USA Oklahoma államának szabadkőműves főhatóságai válaszoltak, és továbbították Franciaországba és Angliába a kérést. Az angol nagypáholy nem reagált, a Francia Nagyoriens a brazilokon keresztül azt válaszolta, hogy az internáltak helyzete nem kritikus probléma, de bezzeg a magyar nagypáholy Belgium német lerohanásakor nem szólalt meg.²⁰

A magyar nagypáholy a svájci Alpina Nagypáholyon keresztül tudakozódott a szabadkőműves hadifoglyok és internáltak hollétéről és helyzetéről. A svájci nagypáholy által fenntartott segélyszervezettel folyamatosan kitűnő kapcsolatot tartottak fenn, és számos esetben lehetett eredményt elérni.

Az Olasz Nagyorienshez részvétlétáviratot intéztek az olaszországi földrengés (1915. január 13.) kapcsán, és 500 korona segélyt küldtek²¹ – az olaszok azonban a pénzt visszaküldték.²²

1915 tavaszán személyes szabadkőműves kapcsolatokat igénybe véve próbálták visszatartani az olaszokat a háborúba való belépéstől, sikertelenül. Az olasz hadüzenetre válaszul 1915. május 29-én a Szövetségtanács az Olasz Nagyorienset elítélő határozatot hozott, és minden kapcsolatot megszakított vele.²³

A Nagypáholy csekély mértékben (50 korona), de támogatta az Állandó Béke Magyar Bizottságát,²⁴ és két képviselőjét delegálta a testületbe.²⁵

1916. november 21-én meghalt I. Ferenc József osztrák császár és magyar király, a világháború elindítója. A nagypáholy és az egyes páholyok is gyász munkákat tartottak az elhunyt király emlékére, s a gyászbeszédek magasztaló szuperlatívuszaiban még köténytelen szabadkőművesnek is nevezték. Ezekről az eseményekről, a beszédekről és az elhangzott láncversről²⁶ a *Kelet és Világ* részletesen beszámolt, más lapok hírt közöltek róla. A szabadkőművesek kritikátlan hódolata különös, hiszen a magyar szabadkőművesség ikonikus alakja Kossuth Lajos²⁷ volt.

¹⁹ Jelentés a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy 1915. évi működéséről és ügyvezetéséről. MNL OL P 1083 7. tétel (35. doboz)

²⁰ *A magyar szabadkőművesség béketörekvése*. Budapest, 1917.

²¹ Munkatábla a Szövetségtanács 1915. január 23-i rendes üléséről. MNL OL P 1083 3. tétel (31. kötet)

²² Munkatábla a Szövetségtanács 1915. február 27-i rendes üléséről. MNL OL P 1083 3. tétel (31. kötet)

²³ Munkatábla a Szövetségtanács 1915. május 29-i rendes üléséről. MNL OL P 1083 3. tétel (31. kötet)

²⁴ Az 1915-ben tartott hágai női békekongresszus hozta létre az Állandó Béke Nemzetközi Női Bizottságát (*Women's International Committee for Permanent Peace*), amelynek megbízásából Magyarországon a Feministák Egyesülete alakította meg 1915. július 30-án az Állandó Béke Magyar Bizottságát. Glücklich Vilma: *A nők hágai békekongresszusa*. A Nő, 1915. május 10. 73–75.; *Az Állandó Béke Magyar Bizottsága*, 1915. július 5. 107.

²⁵ Munkatábla a Szövetségtanács 1915. szeptember 25-i rendes üléséről. MNL OL P 1083 3. tétel (31. kötet)

²⁶ A tisztelgő láncverset a kor egyik legnevesebb költője, Kosztolányi Dezső írta, Lásd: Vári László – Back Frigyes: *A „Láncvers” rejtélye (Kiről szól Kosztolányi szabadkőműves költeménye?)* Irodalomismeret, 31. évf. (2019) 2. sz. 96–105.

²⁷ Kossuth Lajost 1852-es amerikai útja során Cincinattiban vették fel a helyi páholyba, ahol már másnap legénnyé és mesterré avatták.

A Szövetségtanács 1916. december 16-i ülésén lehetőséget láttak a békekötés érdekében lépéseket tenni, miután a központi hatalmak békeajánlattal éltek.²⁸ A Nagypáholy megbízta Ágoston Pétert,²⁹ hogy egyeztessen a német nagypáholyokkal egy a semleges országokkal történő tárgyalás előkészítéséről. Az 1917 januárjában több hétig tartó németországi kiküldetés csak kevés eredménnyel járt, mert a német nagypáholyok a politikától való tartózkodásra hivatkozva elzárkóztak a javaslattól. Csupán azt sikerült elérni, hogy további tárgyalások alapjául elfogadják azt az elképzelést, hogy a központi hatalmak szabadkőműves főhatóságait Budapestre összehívják.³⁰ Ennek előfeltétele volt, hogy a központi hatalmak szabadkőműves szervezetei kapcsolatban álljanak egymással. Az MSNP-nek a török nagypáhollyal való jó viszonya segítette a német nagypáholyok kapcsolatfelvételét a törökökkel. Bulgáriában a francia Nagyoriens alapította Zarja páholy függetlenítette magát anyapáholyától – annak egyetértésével –, és bolgár nagypáholyt alapított 1917. november 27-én.³¹ A magyar nagypáholy elismerte őket, és támogatta a németekkel való kapcsolatfelvételt.³²

Mivel az óporosz német nagypáholyok a háború kezdetén megszakították a kapcsolatokat a németeket bíráló Alpinával, a magyar nagypáholy közvetített. Pfeifer Ignác³³ 1917. áprilisi svájci tartózkodása során elérte, hogy az Alpina vállalja, hogy a német megkeresésre pozitív választ adjon.³⁴

Az 1917. május 12-én tartott szövetségtanácsi ülésen határoztak egy Békebizottság létrehozásáról – amelyet gyakran Békeirodának neveztek –, és kijelölték tagjait.³⁵

Bókay nagymester és a Szövetségtanács az egyes páholyok önálló békeakcióit rendre megakadályozta, illetve becsatornázták a nagypáholy Békeirodájának feladatai közé, hogy elkerüljék a szabadkőművesség elleni támadásokat és kormányzati pressziót.³⁶

Az MSNP Békebizottsága a szabadkőművesség 200. évfordulóján, 1917. június 24-én levelet küldött a svájci és holland nagypáholyokhoz, hogy segítsék elő az érintkezést a semleges és hadviselő országok szabadkőművesei között. Maga a levél nem jutott egyenesen célba, szükség volt személyes kapcsolatokat is igénybe venni ennek érdekében. Hollandiában Fischer Ödön,³⁷ Svájcban Diener-Dénes József³⁸ közvetítésével kapták meg a nagymesterek,

²⁸ Munkatábla a Szövetségtanács 1916. december 16-i rendes üléséről. MNL OL P 1083 3. tétel (31. kötet)

²⁹ Ágoston Péter (1874–1925), magyar jogtudós, egyetemi tanár, politikus, a László király, majd a Bihar páholy főmestere.

³⁰ Berényi Zsuzsanna Ágnes: *A magyar szabadkőművesség béke-kísérletei*. In: Márton László (szerk.): *Trianon és a Szabadkőművesség*. Magyarországi Nagyoriens, 2002. 32.

³¹ Nyilatkozat Bulgária Nagypáholyának megalakulásáról, 1917. november 27. Munkatábla a Szövetségtanács 1917. december 22-i rendes üléséről. MNL OL P 1083 3. tétel (31. kötet)

³² Munkatábla a Szövetségtanács 1917. december 22-i rendes üléséről. MNL OL P 1083 3. tétel (31. kötet)

³³ Pfeifer Ignác (1868–1941) vegyészmérnök, műegyetemi tanár, a Comenius páholy tagja, főmestere.

³⁴ Pfeifer Ignác levele, 1917. április 15. Közli: Berényi: *A magyar szabadkőművesség béke-kísérletei*, 33.

³⁵ Munkatábla a Szövetségtanács 1917. május 12-i rendes üléséről. MNL OL P 1083 3. tétel (31. kötet)

³⁶ Berényi: *A magyar szabadkőművesség béke-kísérletei*, 26–30.

³⁷ Halasi-Fischer Ödön (1885–1965), nagykereskedő, lapszerkesztő, a Könyves Kálmán páholy tagja, üzleti célból tartózkodott Hollandiában, s közvetített a magyar és holland nagypáholy között.

³⁸ Diner-Dénes József (1857–1937), magyar szociáldemokrata politikus, művészettörténész, író, újságíró, a Demokratia, majd a Martinovics páholy tagja.

Lingbeek és Schwenter.³⁹ Az erre kapott válasz is korlátozott volt, csupán egy nem hivatalos találkozót tartottak lehetségesnek Bernben. Az antant azonban nem engedélyezte polgárainak a megjelenést (nem adtak útlevelet), így ennek a konferenciának a szervezése kudarcha fulladt.⁴⁰

1917. október 2-án a nagypáholyházban rekord számú szabadkőműves részvételével békemunkát tartottak, amelyen kinyilvánították a mielőbbi béke iránti elkötelezettségüket.⁴¹

1917. október 27-én a Szövetségtanács a békemunka eredményeképpen hozott határozatot arról a javaslatról, mely szerint büntetendő legyen a nyilvánosan, élőszóban vagy sajtóban elkövetett, más népeket rágalmazó, gyűlöletet keltő izgatás.⁴² Erről körlevélben értesítették a semleges országok szabadkőműves nagymestereit, kérve, hogy azok is tegyenek lépéseket hasonló jogszabályok meghozatala érdekében.⁴³

A világháború negyedik évének őszén a szabadkőműves Békeiroda – igaz, bizalmasan kezelendő felhívásában – már erőteljesen elítélte a háborús uszítást, a túlhajtott nacionalizmust és az idegengyűlöletet, és a demokratikus békéért szállt síkra.⁴⁴

Jászi Oszkár⁴⁵ 1918 elejére keletkezett beszámolójában a svájci nagymesterrel tartott megbeszélése nyomán kilátástalannak tartotta nemzetközi szabadkőműves békepropaganda elindítását a német nagypáholyok kormányfüggettsége és az antant országok szabadkőműveségének államaik háborús célkitűzései iránti szolidaritása miatt.⁴⁶

A berlini konferencia

A központi hatalmak budapesti szabadkőműves konferenciájával kapcsolatos megállapodás sokáig függőben maradt, végül a török küldöttek hivatalos berlini látogatása alkalmat adott annak változott helyszínen való megrendezésére. Ez pontosan tükrözte az erőviszonyokat, elképzelhető, hogy a berlini helyszín bírta rá a németeket a konferencia tényleges megvalósítására.⁴⁷ Magyar részről Balassa József⁴⁸ helyettes nagymester kapott megbízást a részvételre a nagypáholytól és útlevelet a hatóságoktól. 1918. július 19–21-re tűzték ki a találkozót, a megbeszélések programja szerint 21-én adták elő referátumaikat a küldöttek. Balassa referátumában a konferencián részt vevők üdvözlése után megfogalmazta elsődleges célját: „Egyik leghőbb vágyunk teljesült ezzel a kongresszussal. Mert amióta e szörnyű háború kitörése megszakította a testvéri láncot, a mi Nagypáholyunk mindig is arra törekedett, hogy minden eszközzel azon munkálkodjon, hogy a különböző népek testvérei újra egymásra

³⁹ A magyar szabadkőművesség béketörekvése, A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy 1917. évi október hó 2-án tartott munkája. Budapest, 1917.

⁴⁰ Berényi: *A magyar szabadkőművesség béke-kísérletei*, 22.

⁴¹ *A magyar szabadkőművesség béketörekvése*, id. mű.

⁴² A Nagypáholy határozata, Munkatábla a Szövetségtanács 1917. október 27-i rendes üléséről. MNL OL P 1083 3. tétel (31. kötet)

⁴³ Az ilyen izgatás „súlyos büntettként” szerepeljen a büntető törvénykönyvben. Munkatábla a Szövetségtanács 1917. október 27-i rendes üléséről. MNL OL P 1083 3. tétel (31. kötet)

⁴⁴ Berényi: *A magyar szabadkőművesség béke-kísérletei*, 24–28.

⁴⁵ Jászi Oszkár (1875–1957) magyar társadalomtudós, szerkesztő, politikus, a Martinovics páholy főmestere.

⁴⁶ Jászi Oszkár jelentését svájci küldetéséről közli: Berényi: *A magyar szabadkőművesség béke-kísérletei*, 44–46.

⁴⁷ Munkatábla a Szövetségtanács 1918. június 22-i rendes üléséről. MNL OL P 1083 3. tétel (31. kötet)

⁴⁸ Balassa József (1864–1945), magyar nyelvész, tanár, a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy helyettes nagymestere.

találjanak, és hogy mindenekelőtt legalább a szövetséges országok szabadkőművesei egysüljenek a közös munkában. Ez a kongresszus az első lépés e cél felé, és az őszinte köszönet szavaival még egyszer üdvözlöm a hazáért folytatott küzdelemben egyesült négy nemzet nagymestereinek és nagypáholyainak küldötteit.” Ezután tömören ismertette a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy jelenlegi helyzetét és történetét. Majd a szabadkőművesség legfontosabb tevékenységeit foglalta össze. Végül a jelenlegi feladatokat tűzte ki: „De nem szabad kudarcot vallanunk, lépésről lépésre kell haladnunk, hogy egyre közelebb kerüljünk célunkhoz. Nagypáholyunk minden erőfeszítést és lépést megtett annak érdekében, hogy ne csak a testvérekkel szövetséges országokkal, hanem Hollandia és Svájc nagypáholyaival is felvegye a kapcsolatot, hogy jóvá tegye azt, amit önhibánkon kívül elkövtünk. Reméljük, hogy a szövetség, amelyet ma itt kötünk, olyan magot képez, amely körül a világ szabadkőművészete kikristályosodhat, hogy ismét béke uralkodjon a földön, és az emberi szeretet újra egyesítse a nemzeteket.”⁴⁹

A konferencia résztvevői egy rövid, nem sokra kötelező közös nyilatkozat elfogadása után hódoló táviratokat küldtek uralkodóiknak, és látogatást tettek a porosz páholyokat patronáló Frigyes Lipót porosz herceg Potsdam melletti vadászkastélyában. Vilmos császár válaszában kijelentette: „Ófelsége meg van győződve arról, hogy a nagypáholyok közös munkája hozzájárul a győzelmes szövetséges népek kölcsönös megértésének és becslésének fokozásához.” A nyilatkozatot a német hírszolgálat „Legfelső parancs folytán” eljuttatta a központi hatalmak sajtójának. Magyarországon a *Világ*⁵⁰ és a *Budapest*⁵¹ kommentár nélkül közölte, a *Budapesti Hírlap*⁵² képmutatónak és üres frázisokkal telinek nevezte.

A *Világ* néhány nap múlva újra foglalkozott a hírrel, megkérdezték Balassa Józsefet a közlemény elfogadásának hátteréről. Balassa megerősítette, hogy polemizáltak a porosz nagypáholyokkal a minden résztvevő számára elfogadható kompromisszum érdekében, de cáfolta a heves vita hírért.⁵³ Balassa a *Kelet*-ben ismertette a konferencia lefolyását, és fő eredményként a fiatalabb német szabadkőművesek pozitív hozzáállását emelte ki.⁵⁴

A konferencia eredménye, pontosabban eredménytelensége támadásra adott alkalmat – de már csak a háború befejezése után.⁵⁵

A fegyverszünet után

A fegyverszünet megkötését követően a magyar nagypáholy javasolta a svájci és holland nagypáholyoknak, hogy szervezzenek konferenciát a szabadkőműves kapcsolatok újra felvétele érdekében. A holland nagypáholy a svájcra hárította a feladatot, arra hivatkozva, hogy az antant országok szabadkőművesei bizalmatlanok velük szemben.⁵⁶

A magyar köztársaság megalakulása után a nagypáholy szikratáviratot küldött a világ minden szabadkőműves főhatóságához a friss magyar demokrácia megóvása érdekében, de pozitív reakálás nem érkezett, a Francia Nagypáholy ugyan tárgyalta, de a békekötés utánra

⁴⁹ Balassa: Referat für die Symbolische Grossloge von Ungarn, MNL OL P 1083 34. tétel (64. doboz)

⁵⁰ *Szabadkőműves kongresszus Berlinben*. Világ, 9. évf. (1918) 170. sz., július 24. 8.

⁵¹ *Szabadkőműves nagygyűlés Berlinben*. Budapest, 42. évf. (1918) 170. sz., július 24. 5.

⁵² *Szabadkőművesek és szocialisták*. Budapesti Hírlap, 38. évf. (1918) 174. sz., július 28. 1–2.

⁵³ *A berlini szabadkőműves-nagygyűlés*. Világ, 9. évf. (1918) 212. sz., szeptember 11. 7.

⁵⁴ *A berlini szabadkőműves kongresszus*. Kelet, 30. évf. (1918) 9. sz., november, 127.

⁵⁵ *MSNP Nagygyűlés. 1919. január 25*. Kelet, 31. évf. (1919) 2. sz., február, 19.

⁵⁶ *MSNP Nagygyűlés. 1919. január 25*. Kelet, 31. évf. (1919) 2. sz., február, 16.

halasztotta az érdemi választ.⁵⁷ Magyarország nehéz helyzetéről és a szabadkőműves kapcsolatok újrafelvételéről levelet írt a nagypáholy az angol, francia és olasz nagypáholyoknak, de válasz nem érkezett.⁵⁸

A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy az első világháború, a „Nagy háború” során a háború támogatásától eljutott a békekezdeményezésekig, de tényleges eredményeket nem tudott elérni. Ennek oka a szabadkőművesség „kozropolitizmusának” erőtlensége, a nemzeti érdekek propagandájának sikere és a magyar nagypáholy megalkuvása volt. A szabadkőművesség nemzetközi együttműködése pókhálóként szakadt szét az érdekek vezérelte politikai és katonai küzdelmek során, s újrászövésére kölcsönös akarat híján nem kerülhetett sor. A szabadkőművesség ebben a tekintetben kísértetiesen hasonlított a nemzetköziséget hirdető többi szervezetre, például a szociáldemokraták pártjaira. A nemzetietlenség vádjának elkerülése érdekében a magyar szabadkőművesség frazeológiában és a gyakorlatban is túlteljesített, a nagypáholy, a páholyok és a páholytagok egyaránt erejükön felül jegyeztek háborús kölcsönöket.⁵⁹ Eközben a kormányzati elvárásoknak a nagypáholy vezetői többé-kevésbé önként megfelelték, rettegtek a betiltással fenyegetőző politikusoktól. Ezt utólag be is vallották, amikor a szabadkőművesség hazai létének fenyegetettségével magyarázták oportünizmusukat.⁶⁰ Végso soron látnunk kell, hogy mind hívei, mind támadói túlbecsülték a szabadkőművesek erejét – egyszerűen nem voltak képesek a filantrópián túl eredményeket elérni.

⁵⁷ MSNP Nagygyűlés. 1919. január 25. Kelet, 31. évf. (1919) 2. sz., február, 16–17.

⁵⁸ MSNP Nagygyűlés. 1919. január 25. Kelet, 31. évf. (1919) 2. sz., február, 17.

⁵⁹ A nagypáholy hadikölcsön jegyzése 1916-ban 30 000 korona volt, 1917-ben ez felszaporodott 50 000 koronára, ami a nagypáholy 80, majd 85 ezres tőkéjéhez mérve igen jelentős. A páholyok 1–5 ezer koronát jegyeztek. A páholytagok egyénileg is vásároltak hadikötvényeket. Lásd: *A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy 1916. évi zárszámadásai és 1917. évi költségelőirányzata*. Budapest, 1917.; *A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy 1917. évi zárszámadásai és 1918. évi költségelőirányzata*. Budapest, 1918.; Titkári jelentés a Debrecen keletén működő Haladás T.: és T.: 1914. évi működéséről. Debrecen, 1915.

⁶⁰ MSNP Nagygyűlés, 1919. január 25. Kelet, 31. évf. (1919) 2. sz., február, 19.

Honvédsorsok 1848/1849 után a naplók tükrében

„Rab a világ, igen, kezén-lábán bilincs...
Az volna lelkén is, hanem már lelke nincs - -”¹

Az idézet szerzője, Petőfi Sándor e sorok papírra vetésekor (1846 nyarán) még nem is sejtette, hogy néhány esztendő múltán nemzetének – melynek egyik legnagyobb költőóriásává vált – „kezén és lábán” is bilincs csörög majd, s azon népek sorsára jut, akik ugyanúgy epedtek a szabadság után, mint mi, magyarok. „Vészterhes kőszálra torlódott a magyar honvédsereg és szertehullott. Ez a kőszál Világos” – olvashatjuk a *Világos után* című visszaemlékezés első soraiban. A fegyverletételt követően a legmegrázóbb, legtragikusabb büntetés a kivégzés és a börtönbüntetés volt forradalomban és szabadságharcban részt vevő tisztek számára. A legnagyobb lelki terhet, megpróbáltatást azonban azok szenvedték el, akiket közkatonaként besoroztak a császári-királyi hadseregbe. Ezt bizonyítja a fentebb már idézett szöveg szerzője, aki gondolatmenetét a következőképpen folytatja: „És a seregeknek, mely egy éves életével örök hírre emelve nevét, végezte volt, hogy amidőn szertehullott, meg nem semmisülhetett: a honvédek ezrei, nem ő hibájuk miatt, túléltek a gyásznapot és rövid dicsőség után, hosszú, terhes éveken át szenvedtek lealázó, csúfos életet.” Alig találunk a történelemben hasonló esetet, s talán ebből fakadóan még inkább érdekessé válnak a fennmaradt visszaemlékezések, naplók – teljes egészükben vagy töredékükben – mind a történelemben járta szakember, mind pedig az egyszerű érdeklődő számára. Miképpen folytatódott 1848–1849 honvédjeinek élete a fegyverletételt követően? Milyen volt a már említett „csúfos élet”? Miért is volt a besorozás a legnagyobb büntetés? Mindezekre választ kaphatunk az összegyűjtött, eddig a levéltárban „rejtőzködő” visszaemlékezésekből és naplókából, melyek közül kettőt közlünk az alábbiakban. Szerzőik többnyire a névtelenség homályába burkolóznak, kilétüket gondos levéltári kutatómunkával sem lehet felfedni, sorsuk azonban tanulságos.

***Egy ismeretlen honvéd naplója*²**

Augusztus 19-én történt Hátszegen a capitulatio³ Frommer Tursky⁴ őrnagy alatt egy orosz ezredesnek adattak át a fegyverek, a tiszteknél meghagyattak. Az éjszakát egy orosz tábor mellett töltöttük.

Augusztus 20-án korán reggel indultunk, találkoztunk egy orosz lovas csapattal. Délután 3–4 óra közt érkezünk Szászvárosra, ott beszállásoltattunk egy derék magyar érzelmű

¹ Részlet Petőfi Sándor Rabság című verséből.

² Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár. R 31. 1526 utáni gyűjtemény. Naplók, feljegyzések. No. 1023.

³ Feltétel nélküli megadás, fegyverletétel.

⁴ Frummer Antal (1818–1882): 1848 tavaszán hadnagy a 62. Turszky gyalogezerred gránátos osztályánál Nagyszébenben.

professzorhoz, Molnárhoz. Ott találtunk szállva egy piszok rácot, ki az orosz ezredesnél tolmács volt. Az éjszakát ott töltöttük, s

21-én délután elindultunk Szászsebes felé. Gyalmárnál⁵ pihenve (ott a gyalogság hátra maradt) tovább indultunk. A parancsnok egy Mönch nevezetű (Curlandi)⁶ orosz alezredes, egy nagyon derék ember oly szívesen tulajdon szállását Szászsebesen nekünk átadni. Dindár-, egy becsületes magyar úri embernél (neje Kornis grófnő) háltunk.

22-én reggel indultunk és délelőtt 11 óra tájban érkeztünk Szerdahelyre, egy Szabóhoz szállásoltattunk. Ott találtunk szállva egy Lendvai nevezetű magyar embert, kinél hagyám pisztolyomat. Délután az alezredes meglátogatott, duplacsövű fegyveremet néki adám, este magához hívott, nála nagyon jó bort és hideg étkeket ettünk. Itt öletett meg a szász királybíró.

23-án korán reggel indultunk és délutáni 4 órakor érkeztünk Szebenbe. Ott báró Apor házba szállásoltattunk, lovaink a város falai alá elhelyeztettek, míg egy becsületes szász pék megengedte majorjába kivinni, ahol oszt végig maradtak. 24-én íratunk össze, fegyvereink elvétettek, és mindenféle módon sanyargattunk, míg nem

Szeptember 5-én megvizsgáltattam és assentirotztattam.⁷

7-én feleskedtetek hűségére az osztrák császárnak.

16-án elvitettünk a kaszárnnyába és

17-én elindultunk gyalog és 6 órakor este érkeztünk Szelistyére.⁸ ott beszállásoltattunk. Ott léteznek a legszebb oláh lányok. Parancsnokunk vala egy Hausner nevű vadászkapitány, mellette egy gránátos főhadnagy és egy oláh határőri⁹ hadnagy, egy század csúnya piszkos oláhhal, osztrák Hausmonturba.¹⁰

18-án, kedden korán elindultunk, délbe Szerdahelyre.¹¹ érkezve Lendvaytól átvevém a pisztolyt, délután 4 órakor érkeztünk Péterfalura.¹² egy piszkos oláh falu, hol beszállásoltattunk.

19-én, szerdán reggel elindultunk 10 órakor érkeztünk Szászsebes alá. Ott keveset pihentünk, azalatt én a városba mentem és mindenféle eleséget vettem. Dindárral az úton találkoztam. Délután 4 órakor érkeztünk Szászpéntekre¹³ és beszállásoltattunk.

20-án, csütörtökön a Kenyérmezőn keresztül Szászvárosra délelőtt 11 órakor érkeztünk. Ott egy klastromba¹⁴ bezárták, oláh őrizetünket felváltották 1 század Zsivkovits gyalogság,¹⁵ 1 szakasz dragonyos.

21-én, pénteken ott pihentünk. Parancsnokunk lett a dragonyosok századosa és 2 Zsifkovits hadnagy. Molnárt meglátogattam. Ott vesszőztetett meg egy úri asszony.

22-én, szombaton délután 3–4 óra közt érkeztünk Dévára, a református templomban háltunk.

⁵ Falu Erdélyben, Hunyad megyében.

⁶ Livónia, a mai Észtország és Lettország területének történelmi neve.

⁷ Újoncként beavat, felavat.

⁸ Város Erdélyben, Szeben megyében.

⁹ A 16. vagy 17. (1. vagy 2. román) határőr gyalogezred tisztje.

¹⁰ Tábori egyenruha.

¹¹ Város Erdélyben, Szeben megyében.

¹² Péterfalva (románul Peterfalău): falu Erdélyben, Fehér megyében. Közigazgatásilag Szászsebeshez tartozik.

¹³ Település Erdélyben, Beszterce-Naszód megyében.

¹⁴ Kolostor, zárda.

¹⁵ Helyesen a 41. (Sivkovich) császári-királyi gyalogezred.

23-án, vasárnap érkezünk délután Dobrára.¹⁶ Ott egy becsületes oláhnál szállva voltunk. 24-én, hétfőn délelőtt 10 órakor érkezünk Csejre.¹⁷ az éjszakát a szabadban töltöttük, nagyon hideg volt.

25-én, kedden, délelőtt 9–10 óra közt léptük át Erdély határát, délbe érkezünk Kosavára.¹⁸ Nagy hidegben kinn tanyáztunk.

26-án, szerdán 10 órakor érkezünk Facsetre.¹⁹ beszállásoltattunk és

27-én, csütörtökön ott pihentünk.

28-án, pénteken délbe érkezünk Bozsúrra.²⁰ Éjszaka haza menvén egy huncut oláh megtámadott, de mi őt kikerülvén, bántalom nélkül haza érkezünk. Déván felváltottak a Zsivkovitsok Leiningenek²¹ által egy nagyon becsületes Seyman nevű kapitány.²²

29-én, szombaton délelőtti 11 órakor érkezünk Lugosra.²³ hol oly szívesen fogadtattunk a lakosok által, hogy miután egynéhány nő táborunkban meglátogatott, a tisztek által elkergettek. Sok jószívű hazafi és nő táborunkba mindenfelét kiküldött. Ott váltunk el derék kapitányunktól, Seymantól, őtet felváltotta egy durva vadász kapitány két hadnaggal és 1 századvadászzal, a legénység nagyon becsületes vala. Éjszaka roppant hideg vala.

30-án, vasárnap ott pihentünk, hideg éj.

Október 1-jén, hétfőn este érkezünk Furlakra.²⁴ nagy hideg és esőbe táboroztunk egy temetőnél.

2-án, kedden értünk délután Kilinekre.²⁵ egy kis oláh bányaafalura, éjszaka hideg és esős tűzgallyakból eső elleni gunyhót²⁶ csináltunk.

3-án, szerdán egész nap esett az eső, egészen átázva érkezünk Grújára.²⁷ hol az iskola-házba zártak, egynéhányan szállásra mentünk, hol az oláh egy barátomnak a pénzét lopta el.

4-én, csütörtökön délre érkezünk Oraviczára,²⁸ hol egy olba akartak zárni, mi inkább a szabadban háltunk hidegbe. Ott találtunk néhány jó érzelmű emberekre, kivált egy szép gyászba öltözött gyönyörű lányra.

5-én, pénteken Rusován²⁹ keresztül értünk Fehértemplomra,³⁰ a népnek nagyobb része nagy részvételt volt irántunk. Ott találtam egy pesti ismerőst, ki által bevezettettem egy nagyon jó érzelmű rác házhoz, ahol 3 szép leány vala.

6-án, szombaton pihentünk, ebéden voltam a fent említett Nedelkovitsnál, szint ott volt egy gyönyörű szende leányka. Kedves Mari! – a délután nagyon jól mulatva töltöttem, éjszaka nagy hideg volt.

¹⁶ Falu Erdélyben, Hunyad megyében.

¹⁷ Valószínűleg Tyej (Teiu) faluról van szó.

¹⁸ Román neve Coșava. Település Temes megyében.

¹⁹ Facsád: város a Bánságban, Temes megyében.

²⁰ Román falu Krassó vármegyében.

²¹ A 31. (Leiningen) gyalogezred egyik zászlóalja.

²² Hermann Seymann százados.

²³ Temes megyei település.

²⁴ Krassó-Szörény megyei település.

²⁵ Kelnik/Kölnik/Kölnök, jelenleg Călnic, Krassó-Szörény vármegyében.

²⁶ Kunyhó

²⁷ Gorony, ma Goruia.

²⁸ Oravicabánya: város Krassó-Szörény megyében.

²⁹ Ruszolc: falu a Bánságban, Krassó-Szörény megyében.

³⁰ Község a Bánság déli részén.

7-én, vasárnap pihentünk, ismét Nedelkovitsnál ebédeltünk és a szép Marival a délutánt eltöltöttem.

8-án, hétfőn reggel a városba mentem, a fogadóban ettem, ismerőseimtől elbúcsúzva délbe elindultunk, és este felé a Duna parthoz értünk. Basiasch³¹ nevű Klastromnál,³² ott mindjárt hajóra szálltunk.

9-én, kedden³³

8-án, hétfőn ismét pihentünk a nagy fogadóban, ebédelvén egész nap a táborban voltam.

9-én, kedden reggel a városba mentem, a kávéházban ettem, ismerőseimtől elbúcsúzva délbe elindultunk s este felé Új-Palánkán³⁴ keresztül Basiasch nevű klastromnál a Dunához értünk, és mindjárt hajóra is szálltunk.

10-én, szerdán. Érkezett Pestről Ferdinánd gőzös. Aznapi hajón pihentünk.

11-én, csütörtökön ismét a hajón pihentünk.

12-én, pénteken. A volt Komárom gőzös által 4 hajón elindultunk, a Szervia³⁵ parton Kulich romvár és Semendria³⁶ mellett úszva estére a Duna közepén horgonyt vetve háltunk. Egész nap nagy szél vala, a Duna roppantul hullámozott.

13-án, szombaton. 6 órakor reggel elindulva 9 óra felé láttuk Pancsovát a kikötővel együtt. 2 óra múlva Belgrád mellett voltunk, azt mély sóhajjal elhagyva délután 2–3 óra közt érkezünk Zimonyba,³⁷ az éjjelt a hajón töltöttem.

14-én, vasárnap délelőtt a határőri tiszteknek a főhadnagyot kivéve, piszkos karakterével megismerkedtünk, melynek következtében eddigi gyávaságunkat megbántuk. Délután ruhafaszolás³⁸ vala, a hajón aludtunk.

15-én, hétfőn reggeli 5 órakor Belgrád alatt hagytuk el a Dunát és a Száván tovább indultunk Sziszek felé. A Száván aludtunk.

16-án, kedden láttuk a bal parton Schabatz³⁹ várát, később a távolban Ruma⁴⁰ városát, mígnem délután 4 órakor Mitrovitzra⁴¹ érkezünk, ahol kiszállva néhány fogoly magyar tisztekkel találkozunk, kik azután velünk is jöttek. A városba menve mindenfélét vásároltam.

17-én, szerdán a délelőttöt főzéssel, a délutánt preference-szal⁴² eltöltöttem, a hajón aludtunk.

18-án, csütörtökön reggel elindulva 11 óra tájban Drina folyónak Szerbia és Bosznia határának a Szávába ömlését, később Racsa⁴³ várát láttuk estére.

19-én, pénteken délelőtt főztem, estére érkezünk Stittárba,⁴⁴ ahol nagyon víg asszonyokat találtunk.

³¹ Baziás

³² Kolostor, zárda

³³ Az eredetiben kihúzza.

³⁴ Község a Vajdaságban, a dél-bácskai körzetben.

³⁵ Szerbia

³⁶ Szendrő

³⁷ Egykor önálló város volt, ma Belgrádhoz tartozik.

³⁸ Ruhavételezés

³⁹ Sabaz, vagyis Szabács.

⁴⁰ Város a Vajdaságban, a Szerémségi körzetben.

⁴¹ Mitrovica, Száva-szentdemeter, jelenleg Sremska Mitrovica,

⁴² Kártyajáték

⁴³ Falu a Vajdaságban, a Szerémségi körzetben.

⁴⁴ Település Horvátországban.

20-án, szombaton Bosna⁴⁵ vizét láttuk, délután Osztrák Bródra⁴⁶ értünk. A városba menve egy becsületes osztrák ezredes vezetett minket a fogadóba, ahol a cigányok majdnem kizárólag magyar darabokat játszottak, éjfél tájban a nagy Petkó⁴⁷ egy kis excessust⁴⁸ csinált.

21-én, vasárnap. Délelőtt a városba mentem, holmit vásároltam. Délutáni 2 órakor elindultunk este felé Jupansnek [?],⁴⁹ hol is háltunk.

22-én, hétfőn. Korán reggel elindultunk, és dél felé értünk török Gradiska⁵⁰ alá, később német Gradiskára értünk, hol egy kicsit megállapodva kocsmába mentünk, de nemsokára elindultunk. Az éjjelt a Száva közepén horgonyt vetve háltunk.

23-án, kedden. A Drávának roppant kanyarulatait elhagyva Jeszenovátz⁵¹ mellett elúszva háltunk.

24-én, szerdán 8 óra után elindultunk. 11 óra felé érkeztünk Sziszekre, hol a hajóból kiszállva egy udvarba vittek, én a fogadóban ettem, onnét visszajöve egy kereskedőnél bátyámnak levelet írtam, az éjjelt pedig a hajón töltöttem.

25-én, csütörtökön reggeli 10 órakor elindulva a Khevenhüller⁵² gyalogságot magas kapitányukkal felváltották a horvát Grenizerek.⁵³ Délbe érkeztünk Ketrinára.⁵⁴ Az ottani ezredes jószívűségéből beszállásoltattunk, én is egy nagyon nobel⁵⁵ házhoz jutottam, és ott egy angali lénnyel megismerkedtem, aki nagyon szomorkodott állapotunkon, és egy katonai orvossal, a lánya vőlegényével, kivel az estét nagyon jól töltöttem.

26-án, pénteken pihentünk, délre a fogadóban ebédeltem, ahol az ezredes is volt, és ki minket nagyon megnevettegetett.

27-én, szombaton, tegnap a transzport fele Tavassyval⁵⁶ elindult, mi csak máma reggel 8 órakor elmentünk és délre érkeztünk Glinára,⁵⁷ hol egy padlásra zártak. Az úton találtunk Jellasics emlékoszlopot.

28-án, vasárnap délbe elindultunk és estére Verginmostra⁵⁸ értünk, hol sokan egy háznál voltunk szállva, az asszonyok először nagy lármával és veszekedéssel fogadtak, de később még a magyarokat éltették. Későn jött haza a gazda, ki roppantul szitkozódott ellenünk.

29-én, hétfőn 8 órakor elindultunk és délre értünk Voinichra,⁵⁹ hol nagyon messze volt szállásunk, rossz gazdánk volt, csűrben⁶⁰ aludtam.

⁴⁵ A Száva jobb oldali mellékfolyója.

⁴⁶ Régi magyar nevén Nagyrév, Horvátország hatodik legnagyobb városa, Bród-Szávamente megye székhelye.

⁴⁷ Vagy Pettkó Lajos (1824–1868) 72. honvédszászlóalj-beli főhadnagyról vagy Pettkó László (1829–1879) 53. honvédszászlóalj-beli századosról van szó; mindkettőjüket a cs. kir. 52. (Ferenc Károly) gyalogezeredbe sorozták be.

⁴⁸ Kihágást

⁴⁹ Azonosíthatatlan helynév

⁵⁰ Község és határszéli erősség Horvát-Szlavónországban.

⁵¹ Jasenovas Zagorski: falu Horvátországban, Krapina-Zagorje megyében.

⁵² A császári-királyi 35. gyalogezered.

⁵³ Grenzerek = határőrök

⁵⁴ Település Szlovéniában?

⁵⁵ Előkelő

⁵⁶ Tavassy Lajos (1814–1877), a 90. honvédszászlóalj századosa.

⁵⁷ Falu Horvátországban, Károlyváros megyében.

⁵⁸ Település Horvátországban.

⁵⁹ Horvátországi település.

⁶⁰ Pajta

30-án, kedden reggel a faluba mentem. Éjjel futár érkezett, hogy ott maradjunk, én egész nap a fogadóban maradtam.

31-én, szerdán korán reggel elindultunk, és roppant hegyeken keresztül délután érkezünk Károlyvárosra.⁶¹ A legénység ruhát kapott. Ott találtunk egy becsületes úriembert, ki Bornemisszának a szegényebbek részére pénzt adott. – Éjszakára egy része a transzportnak a kórházba, más része egy régi Frangepán-féle várba helyeztetett.

November 1-jén, Mindszentnapja reggel a városba mentem s eleséget vettem. Dél felé elindultunk és estére Netratice⁶² nevű nagyon elszéledt faluba értünk s elszállásoltattunk. Öreg gazdánk a magyar szabadságot és annak nagy emberét éltette.

November 2-án, pénteken reggel elindultunk a nagy hegyeken keresztül dél felé, a magyar köztársaság határát, a Kulpa⁶³ vizét átléptük és Kraini Möttlingbe⁶⁴ értünk, hol beszállásoltattunk.

3-án, szombaton reggel nagy hegyeken keresztül jöttünk Neustadtion⁶⁵ keresztül. Annak külvárosában beszállásoltattunk egy ügyes menyecskénél, ki öreg férjét más szobába kergette.

4-én, vasárnap reggel nagy eső közt, mely egész nap tartott, elindultunk és Treffenen⁶⁶ keresztül egy elszéledt faluba elhelyeztettünk. Reggel a kocsmában egy csinos lányt láttam.

5-én, hétfőn reggel elindultunk és délután 2 órakor érkezünk Veiselburg⁶⁷ alá, egy kis leányka vezetett el minket távol fekvő szállásunkra.

6-án, kedden szekeret fogadva Veiselburgon keresztül délután 3–4 óra közt érkezünk Laibachba,⁶⁸ én mint beteg a kórházba jöttem, az éjjelt ott töltöttem nagyon terhes betegek közt, éjjel egy meghalt.

7-én, szerdán reggel ismét meghalt egy, kettő pedig haldoklott, én bátyámnak levelet írtam. Délután a kórház tömve lévén a Szent Péter kaszárnnyába vittettünk.

8-án, csütörtökön nem történt semmi.

9-én, pénteken ismét.

10-én, szombaton –

11-én, vasárnap levelet írtam bátyámnak.

12-én, hétfőn semmi sem történt.

13-án, kedden ismét.

14-én, szerdán érkezett meg bátyám. Délután vele és sógorával kimenve és egy keveset sétálva Skribéhez mentünk, ott láttam meg kedves nénémet és többi szép atyafiaimat.

15-én, csütörtökön egész nap a francia nyelvvel valék elfoglalva.

16-án, pénteken részint levélírással Lisinek, részint francia nyelvvel.

17-én, szombaton írek levelet szüleimnek, bátyám és húgomnak és Miska bátyámnak, a napnak többi részét francia nyelvvel.

18-án, vasárnap délután kimentem, láttam a készüléteket a vásárhoz, estig voltam kedves atyámfiaiánál, kaptam 19-én a lesújtó levelet.

19-én, hétfőn írek levelet Lisinek s Pista bátyámnak.

⁶¹ Horvátországi város Karlovác megyében.

⁶² Netretic

⁶³ Folyó Horvátország és Szlovénia területén, a Száva jobb oldali mellékfolyója.

⁶⁴ Krajna Mödling: város Alsó-Ausztria tartományban.

⁶⁵ Neustadt an der Weinstraße város Németországban, Rajna-vidék-Pfalz tartományban.

⁶⁶ Treffen am Ossiacher See osztrák mezőváros Karintia Villach-vidéki járásában.

⁶⁷ Wieselburg: település Ausztriában, az Erlauf folyó mellett.

⁶⁸ Laibach, azaz Ljubjana: Szlovénia fővárosa.

20-án, kedden írek levelet haza, melyben eltökélt szándékomat otthon tudokra adtam.
21-én, szerdán francia fordítás.
22-én, csütörtökön francia fordítás.
23-án, pénteken francia fordítás.
24-én, szombaton francia fordítás, írek levelet nagyanyámnak és Sándor bátyámnak.
25-én, vasárnap az orvos keveset bízott. Egy osz⁶⁹ tisztnek gorombaságát túrnöm kellett.

Világos után

Egy besorozott⁷⁰

Vészterhes kőszálra torlódott a magyar honvédsereg és szertehullott. Ez a kőszál Világos.⁷¹ És a seregnak, mely egy éves életével örök hírre emelve nevét, végzete volt, hogy amidőn szertehullott, meg nem semmisülhetett: a honvédek ezrei, nem ő hibájuk miatt, túlélték a gyásnapot, és rövid dicsőség után, hosszú, terhes éveken át szenvedtek lealázó, csúfos életet.

Az a jelenet, hol tömött, elláthatatlan hadoszlopokkal körülkerítve az átadott, kimerült, csüggeteg sereg fegyvereit összetöri, ágyúit, lovait elhagyja, zászlóit elégeti, az a jelenet nagy-szerű, mint maga az emberiség története, és a fájdalom, mellyel sújtja az embert, méltó a lélek nagyságához. E pontig a honvéd nem érezte saját személyét: élete a nemzet története volt, a nemzeté, melyet érhet vész, semmivé tehetnek, de kívülről meg nem gyalázzhatnak. Túl e ponton magáé lett újból: ha sértették, sértve csak ő volt, ha gúnyolták, csak az ő személyét gúnyolták, az ő személyét még ama nagy eszmében is, melyért küzdött, melynek igaz voltaért készen várta a vértanúhalált. Szenvedése ezen túl elvesztette célját, ezzel varázsát, költészetét, és a nyomor rajta a tehetetlen mindennapi élet piszkos nyomorúsága lett, melyben elundorodunk, megcsömörlünk önnön magunkkal.

Ha elgondolom, hogy mik voltunk Világos előtt? Ha végig gondolom a lelkesedést, melyet lehűteni veszteség se bírt, a csaták részegítő jeleneit és a győzelmek napjait, midőn az események láncolatán a vég catastrophig eljutok: fáj, hogy el nem estem én is ott, a harcmezőn. De ha végig gondolom azt, ami történt velünk Világos után, a kislelkűségnek, a gyáva bosszúnak undorító erőlködéseit: föltámad hitem, hogy elleneinkre a halál mérge áradt, és azt hiszem, visszaküzdí reményeinket az enyészettől, mely azokat hatalmába kerítette, midőn virágjukat eltemették. Azért én a sorsról írok, mely Világos után a honvédekre várt.

Sarkad és Gyula között történt, 1849. augusztus havában, hogy a honvédek az oroszokkal már fegyvereik nélkül átvette az osztrák hatalom. De nem a honvédek voltak azok többé, csak automatok mozogtak ott, reggel vagy alkonyat, eső vagy tiszta nap, barát vagy ellenség egy volt azoknak: minden arc kihalt lelkesedés temetője, minden szem elfojtott szenvedély kioltott égi tűz üszke volt. És a rendetlen tömegek egybevegyült csapatokat – mint csordákat egy-két pásztor – úgy kísérte, úgy hajtotta egy-két gyalog, egy-két lovas. Elhiszem, hogy aki ezerek seregét látja ily könnyű erőtül, teljes önmegadással ide-oda tereltetni, kísértetbe jön gúny- és megvetéssel tekinteni a tehetetlenek e tömegét, de ha ez a szemlélő abból a

⁶⁹ osztrák

⁷⁰ Hadtörténelmi Levéltár, Tanulmánygyűjtemény. No. 1921.

⁷¹ Világos: falu a mai Arad megyében. Az 1849-es világosi fegyverletételről közismert. A teljhatalommal felruházott Görgei Artúr Aradról érkezett ide 1849. augusztus 12-én, hogy letegye a fegyvert az orosz hadsereg előtt. Itt került sor a feltétel nélküli megadás aláírására. Magára a fegyverletételre másnap, augusztus 13-án került sor a szőlősi mezőn.

hadseregéből való, amely ama, most így lealázott, önérzetéből kiforgatott csőcselék előtt a harcmezőn megállni nem tudott: úgy az a megvetéssel csak gyávaságát kendőzheti.

A tisztek külön csoportba vonattak, kardjuk az oroszoktól még náluk maradt. Gyulánál szemlét tartottak felettünk: amint voltunk, lovon vagy kocsin egyenként léptetvén el bennünket maguk előtt. És összenéztek az ellenségek: a honvéd büszkeség fellángolva még egyszer az arcokra szállt, azután mindennek vége lett, azaz hogy egy új küzdelem vette kezdetét, a nyomor és gyalázattal szemben.

Gyulán, hol szállást vett magának ki hol kapott, első volt, hogy kardunkat kellett általadnunk. Élelemről senki se szólt, de falragaszok hirdeté, a magyar bankjegy értéktelen semmi. Ellenkezőleg, mint az oroszoknál, kik élelmezésünkről gondoskodtak, s kik a magyar bankóval mit sem törődtek, sőt maguk is adták-vették. Ezért, meg számtalan figyelem és kíméletességért a honvédek az orosz tisztekkel csakhogy össze nem barátkoztak. Szenvedések idején a részvét nagyon édesgető csalétek, mely könnyen megnyeri az elismertetést, és elvek, eszmék, világnézet, minden elzsibbadva volt itt, eleven csak az osztrák gyűlölése volt, meg a nélkülözés, mely a test szükségéit minden egyébnél fölé emeli.

A nép között még nem futott el a hír, hogy a magyar pénz értéke vesztett, a honvédek tudták, de magyar bankjegyen kívül nem volt semmiök. És a honvéd kényszerülve volt, hogy tudva megcsalja a tulajdon feleit.

Majd Arad alá kísértettünk. Néhány nap előtt, még teljes fegyverzetben, ennyi rossznak minden sejtelve nélkül, ugyaninnen indultunk el a bizonytalan útra, melynek végén inkább a halált, mint az oly közel Világost hittük volna várakozni ránk. Többen közülünk még itt tudták meg ugyanakkor, tisztekké lett kinevezésüket. Most újra itt voltunk, foglyok mind, egészen más bizonytalanság előtt, öröktől körülvelt táborban. Este fölhívtak bennünket, hogy sorakozzunk csapatokba, a városba vezettetünk vacsorához. Meglepő volt ez első gondoskodás, eleget is tettünk a felhívásnak, és mentünk hová vezettek, nem véve magunkhoz semmit. Egy csapatot, a vár ostromakor lakhatatlanná lőtt Fehér kereszt vendéglőbe, másikat a rác, harmadikat a zsidó templomba stb. kísértek és ott bezártak, oly helyre mind, hol nyughelyül a meztelen padlózat vagy kövezet, étekül a falak vagy a sötétség kínálkozott. És jött ránk egy keserves éj, mintha Dante után L'inferno-ból⁷² idézték volna föl a mi számunkra. A Fehér keresztnél némelyek a kapu alatt nyúltak hosszat, mások a lépcsőzetre ülve dőltek a falnak, míg a nagyobb rész az emeletnek ajtó és ablaktalan szobáiban vetette el magát összevissza, sokan köpeny nélkül, egy szál megviselt atillában.⁷³ Nem aludt ott talán senki, de nem is beszélt senki, hanem hangzott az álmod kergető forgolódás, hangzottak mély sóhajtások, kínos nyögések, egyes el-elszunnyadóknak fogcsikorgatása és érthetetlen, de annál rémesebb küzdése, mellyel rájuk nehezedő sötét álomtól szabadulni akarnak, és hangzott a szélnek baljós susogásai, mely keresztül járt ajtón, ablakon és a falak repedésein.

Reggel megnyíltak a kapuk s ötével, hatával egy bokorban kísérve egyegy őrtől, mindenki szükségéi után láthatott, ha volt azokat miből fedeznie. A sátorból poggyászaikat behozhattuk, holmit eladhattunk (elpazarolhattunk), és így juthattunk néhány kelendő forinthez. Haza írunk nem lehetett a bizonytalanság miatt, melyben nem tudtuk, hogy holnap hova leszünk. Kérdőzködés nem került ki senkitől. Utóbb naponként főztek számunkra húst, osztottak ki közöttünk kenyeret és egyszer mindenkorra adtak aláink szalmát.

⁷² Inferno = Dante Pokla, Dante Alighieri száz énekből álló *Isteni színjáték* című elbeszélő költeményének első színtere.

⁷³ Ruhadarab, választékosan szőtt zubbony vagy rövid öltöny, melyeket zsinórokkal és gombokkal díszítenek.

A rác templom⁷⁴ sajátosságos egy tanyává, márvány padlózatú alommá változott, azok az ártatlan szentek úgy lealázva, mégis úgy megkímélve alig voltak valaha. És nem volt ott a napoknak se minőségük, se számuk, egyenlően mind a kín napjai voltak azok: olykor-olykor felejtkeztek közülünk mégis némelyek egy-egy dalra, a magyar humor is elővillant néha bizarr ötletben csodálatos állapotunk fölött, az is találkozott, ki erőt vett magán, hogy alakoskodás, bohóskodás által meg-megnevettesse kedélyükkel oly ellentétes környezetbe jutott társait. Mily keserű volt az a jókedv, milyen fájdalmasak azok a víg jelenetek!

Egy napon bizottmány jött, mely a sanctuariumban⁷⁵ foglalt helyet, s egymásután maga elé hivatott bennünket, hogy egészségünk felől kérdezzen. Akik valami bajban szenvedőknek mondták magukat, azok ott mindjárt meg is vizsgáltattak. Utóbb tudtuk meg, hogy az eljárás a katonaaállítás műtéte volt, mert akik valóban hibásaknak találtattak (szép kevesen lettek biz azok) Entlassungs-Scheinnal⁷⁶ útnak eresztettek, míg a többieket egy őrnagy, ki a császári lobogó alatt egy század gyalogságot állítatott föl a templom udvarán, tömegestől mind fölesketett bennünket, előre kijelentvén: hogy ha a csoportból valaki nem mondaná is utána a fölolvastott esküformát, azért az által kötelezve lesz. Nekiszánva magunkat, néhányan csakugyan elmondották az esküt valamennyi nevében, sokan pedig rábámultunk a sárga mezőben arra a csoda sásra, és úgy kellett bennünket figyelmeztetni, hogy megesküvénk, osztrák katonák vagyunk.

Vége elhagytuk a rác templomot, elhagytuk Aradot, nyomorúságunk első színhelyét.

Egy csapatban két-háromszáz honvédtisztet kísért tizenöt, húsz határőr, egy más csoportban két-, háromezer közhonvédet, mintegy százhusz határőr, ez a szállítmány képezett egy szállítmányt egy százados vezérlete alatt. Ilyen szállítmányok naponként indítottak ki Aradról különböző irányban. Minket Temesvár felé hajtottak. Előre figyelmeztetve lettünk, hogy csak annyi poggyászt vegyünk magunkhoz, amennyit szükség esetében elhordozni is bírunk.

Őreinkből jártak előttünk – katonásan – szálláscsinálók, kik számunkra ebédről is gondoskodtak. Szállást úgy készítettek, hogy kinézték a gypet, hová letelepítsenek. Evés végett úgynevezett menage-okra⁷⁷ oszlattunk, tízen, tizenketten egybe. Mikor a faluban megfőtt az ebéd, kihozták azt az asszonyok roppant fazekakban, s hoztak minden menage részére egy tizenkét emberes tálat, ezekbe töltötték ki a fazekakból, a szilárd részekről egészen tiszta húslévet, mely műtétel közben a súlyánál fogva megátalkodott darab hús is, mikor a felfordított edény fenekén már többé támaszpontra nem talált, rohanva egyszerre megindult és a híg folyadékot úgy csapta szét, messze a tál határain túl, mint az oroszok ágyúgolyói a Sajó vizét. Miután az ekképp elének tálat tenger lecsillapodott, elővettük egyetlen pár fegyverünket, a zsebkést és a kanalat, s körül heveredve véghetetlen asztalunkon, megtöltöttünk a ritka ebédből olyanok étvágyával, mint akikre tudtuk, hogy nagyobb vendégség nem vár sem holnap, sem ezután. Éjszakára (bizonyosan föltették rólunk, hogy keblünkben a tűz még nem aludt ki eléggé) megkíméltek bennünket azoktól a fájdalmas emlékektől, melyekre visszavezethetne a tábori tűz: hátunkat a harmatos gypre vetve, belebámultunk a csillagos égbe, és a jó Isten tudja, mily gonosz dolgokra nem gondolunk, ha testben, lélekben úgy elsanyarva nem vagyunk. Fölöttünk sűrűn elharsant és tovább kiáltottat ősrünk „halberdoja”,⁷⁸ kik

⁷⁴ Tudniillik a görögkeleti templom.

⁷⁵ Jelentése: szentély.

⁷⁶ Entlassungsschein jelentése: elbocsátó levél, távozási bizonyítvány.

⁷⁷ „Háztartásokra”

⁷⁸ Alabárd: hosszú nyelvű lándzsa, amivel vágni lehet.

tanyánkat körülállva, fegyverben vigyázták álmainkat. Ilyképp le csak akkor vetkőztünk, ha ruhát váltottunk, nem ritkán bőrig ázás következtében.

Titelnél a Tiszán kellett átmennünk. A hídfőt magas, erős sáncok kerítették, melyeket a kapu körül és fölött a mi nézésünkre kisereglett határőrök leptek el. Ezek, midőn a kapun keresztül haladtunk, átkokat, gúnyos szitkokat szórtak, minden oldalról reánk, leköpdöstek, néhány polgári, sőt papi egyén a hídon át táborhelyünkig kísérve folytatta gyalázkodásait. És miközöttünk – Isten látja lelkünket! – egy sem találkozott, ki egyebet gondolt volna: Uram! bocsáss meg nekik, mert nem tudják, mit cselekesznek. Sajnálkozva emlékeztünk, hogy Ozorán és Pákozdon elkezdve, Tápióbicskénél, Isaszegnél egész a budai várromokig a harcmező, a mészárlások színhelye legnagyobbbrészt horvát határőrök hulláival volt terítve mindenütt!

Vigaszkodunkra Vukovárnál azt tudtuk meg, hogy ott néhány kegyes nő rongyosabb honvédek kezéhez fehér ruhát juttatott, titokban természetesen, mert ha a hatóság azt kitudta volna!... Nemes nyilatkozása a benső részvétnél! mely enyhít, nem úgy, mint az orosz szívdesség, mely vérezett.

Eszéken a tábornok várparancsnok⁷⁹ tekintett meg bennünket: gyönyörködhetett! Mondta, hogy akinek ruhára szüksége van, jelentse magát. Egyetlen egy találkozott, olyan, kit karddal kezében fogtak el és mindenéből kifosztottak: csizmája rosszul fedte el lábát a szem elől is, az idő pedig már szeptember derekán túl hatott. Ez hát jelentkezett, s néhány perc múlva a honvédtisztnek lábán fakó bakancs, testén sárga hajtókás, elviselt komisz köpönyeg, fején, fején? – a vörös sipka. Oh!

Ekkor jutott eszembe, hogy a vukovári nők talán csak kíméletből nem gondoltak tisztjeinkre is, mert ím, lett volna rá okuk!

Eszéken lettünk beszállásolva először, Verőcén⁸⁰ pedig kaptuk az első lénungot:⁸¹ három ember, öt napra, egy forintot.

Varasdon át Marburgig⁸² gyalog hajtottak bennünket, Marburgról vasúton vittek Bruckba⁸³ a Mura mellett. Itt tudtunkra adták, hogy tizennégy napot időztetnek velünk. Tizennégy nap elég, hogy haza írt levelünkre a választ is megkaphassuk: ez volt mindnyájunknak első gondolata, egyetlen öröme. De ez az öröm inkább nyilatkozott a pénz, mint a hír miatt, melyet ki-ki hazulról várt! Ilyen a nyomor. De hát akinek nem volt honnan mit várnia? Az mégis csak egyedül a hírért epedett kedvesei felől. Szép oldala a proletariatusnak!⁸⁴

Bruckban a temetőben van egy nagy sírhalom, oda van eltemetve, mint hallottuk, hat huszár, kik 48-ban hazaszökni akartak, de elfogatva agyonlővettek. Ezt a sírt megkoszorúzva találtuk, és a koszorú virágai még elevenek voltak. Ki van itt ily kegyelettel a mi gyászunk iránt? Ki vesz itt részt ennyire a mi fájdalunkban? Ezt a temetőt meglátogattuk naponként, és Bruck levegője tisztább, édesebb, vidéke kisebb volt nekünk, noha benne senkit nem ismerünk.⁸⁵

Itt hallottuk meg a valót az aradi áldozatok felől. Jól alusznak kik nem élnek, és nem minden halott szűnik meg hatni az életre, legkevésbé a vértanúk. Ezt mondtuk.

⁷⁹ Đorđe Drašković von Trakošćan gróf (1805–1889), cs. kir. vezérőrnagy.

⁸⁰ Verőce-Drávamente megye székhelye

⁸¹ Fizetség, bér

⁸² Ma: Maribor

⁸³ Alsó-ausztriai város

⁸⁴ Az ókori Rómában a nincstelen szabad emberek összefoglaló neve.

⁸⁵ Trieben városából a 12. (Nádor) huszárezred 108 főnyi legénysége megpróbált magyar területre szökni. A huszárokat a cs. kir. csapatok feltartóztatták és megadásra kényszerítették. A hadbíróság ítélete alapján június 24-én közülük hat főt Bruck an der Murban főbe lőttek.

Tizennégy nap múlva megjött, hogy a szerezredekhez lettünk beosztva, és fölolvasták előttünk, hogy ki hová soroztatott.

A vasúton csakhamar Laibachba teremtettek bennünket, honnan utunkat ismét gyalog folytatták velünk, akiknek ezrede Olaszországban feküdt.

Adelsbergben⁸⁶ a híres barlang⁸⁷ őrei oly kegyesek voltak, hogy nekünk, a világítási költség egyszerű megtérítése mellett, megmutatták annak ritkaságait.

Borzasztó a hegyen belül, sziklák között alakult, nyílástalan roppant üregben függő hídon állni. Fönn nem látni tetőt, nem semmit, csak hallani lehet denevérek suhogását a sötét levegőn keresztül, lenn örvényezve, sebesen rohanó folyam hallatja magát sziklamedrében, mint csörög, forr, buzog, s nem látni, honnan, nem látni, hova foly a sziklák alól, a sziklák alá, a fölülről leható világ sugara akad meg és verődik vissza néha-néha egy-egy rajtavesztett, tovaszökő hullámon. Minden legkisebb rész rémületes hangot ad itt, egy kiáltás, egy puska-durránás pedig, mint ágyúdörej, mint az ég dörgése riasztja föl ezt a rab levegőt. Csak emberek, kik egymást gyötrik, hiányzanak onnan a mélységből, hogy ott a kész, teljes pokol legyen, ezek nélkül a természet legrémesebb jelenete is csodaszép!

Épp ezen üreg oldalához van támasztva egy hiú emlékoszlop, egy földi nagyság aranyos nevével, akinek méltóztatott e helyet meglátogatni, és rendeletéből néhány csákányvágás, az emberek kényelmére valamit módosított e bámulatos természetben. Emlékoszlopot hasonlóítok között, temetőben, harcmezőn, városaitok közepett állítsatok, de hol a Mindenható alkot, vagy csak játszik is erejével, ott borulj le por, emelkedj lélek, vetközd le kicsinységeidet: különben nevetséges paránnyá törpülsz hiábavalóságodban.

Wippach⁸⁸ táján az útfélen egy huszár szobra áll, Rostás Pál⁸⁹ emlékére, ki néhányadmagával e helyen a francia előhadat félőráig tartotta fel, amikor elesett huszonkilenc seb alatt, de megmentette az osztrák sereget. Mutantur mores!⁹⁰ Mi a brucki sírban jeltelenül fekvő huszárokat dicsőítettük.

Görzön⁹¹ túl olasz földre léptünk. Italia! egykor a polgárerények, majd a művészet bölcsője, hazája: mi vár falaid között reánk, mit mutatsz, mit osztasz meg velünk vigasztalásunkra?

Udine volt az első város, amelyben megszállítottak bennünket. Egy nagy épületnek szalmával borított ronda folyosójára vezettettünk szállásra: a szalmát polyvává törte a sok használat, és mi gyanús szemekkel vigyáztuk, ha nem lesz-e magától eleven? Nyomorúságunk okozhatta, hogy ez olasz városban is csak az osztrák tartományt ismertük volna meg, ha a bankónak kölletlen volta nem lesz figyelmeztetőnk.

Campoformiónál⁹² az a különbség nehezült meg rajtunk, melyet a két név története fölmutat: Világos és Campoformio.

⁸⁶ Postojna városának német neve.

⁸⁷ Hatalmas cseppkőbarlang milliárdnyi barlangi képződménnyel, csodálatos állatvilággal.

⁸⁸ Vipava város és község Nyugat-Szlovéniában, 19 kilométerre az olasz határtól.

⁸⁹ Harminc golyó okozta sebből vérző, hatvan Napóleon gyalogosa ellen harcoló, majd hősi halált haló magyar huszár.

⁹⁰ Megváltozott erkölcsök.

⁹¹ Ma Gorizia (szlovénül Gorica).

⁹² Település Olaszországban. A Campo Formió-i békét 1797. október 17-én írta alá Napóleon Bonaparte tábornok a francia köztársaság és Ludwig von Cobenzl gróf a Habsburg Birodalom képviselőjeként. A szerződés aláírása jelentette a francia forradalom legyőzésére létrehozott első koalíció vereségét, Bonaparte tábornok itáliai hadjáratának és a köztársaság létrehozása után kirobbant forradalmi háborúk lezárását.

Mentünk, mentünk és elértük Vicenzát, a kies fekvésű, szép Vicenzát, hol Palladioval⁹³ az építészet újjá született. Hanem az épület falain nekünk azok a szürke foltok ötlöttek föl, melyeket ott csak puszkagolyó vágthatott, és amint szemünk mind több és több ilyen foltra találtak, mintha lázító költeményt olvastunk volna tovább-tovább, úgy tért meg, úgy nőtt szívünkben az élet, s végtére már ki Budán, ki Vácon volt közlünk a horvátok vagy az oroszok között. Egyszerre az udineihez hasonló tanyán leltük magunkat, és fáj az a kis visszaemlékezés: jobb is nekünk nem látni egyebet, mint osztrák katonát, immár kamerádjainkat.⁹⁴

Vicenzán túl Veronában valánk jutandók. Verona vagy az Óperenciák, mindegy volt már nekünk. Pedig Veronában szép dolgok vártak ránk. A város a hegyekhez, közbeépített erősségeknél fogva támaszkodik. Ezek egyikébe zártak be minket. A földhányásokat úgy, mint a közép tért felnötte a fű, jeléül a hely elhagyottságának. Hideg októberi idő volt: fedél alá kényszerített vékony öltözetünk. Hajlék pedig nem volt egyéb, mint a sáncboltozatok. Nehéz vasajtó nyitott bejárást a boltíves üregbe, melyet sötét füstű olajlámpa világított. A levegő nehéz, dohos volt, a szürke falakat hozzájuk ragasztott gyertyák kormos nyomai tarkították, és porral vastag szálú pókháló-kárpitok. A falak mellett feküdtek a szalmazsákok, melyekre kellett volna kíváncskozniuk a hosszú gyaloglás után nagyon is elcsigázott tagjaiknak, de amelyeken oly vastag volt a por és a piszok, hogy beillett lepedőnek. Mindhiába! meg kellett annak lenni: nekidőlünk és úgy éreztük, mintha ez a lég, ez a boltozat és az a föld, mi arra halmozva, reá tömve van, egész súlyával mind rajtunk feküdnék. E képzelte teher alól megváltott csakhamar az álom. Azonban rövid volt ez az álom, mert alig szunnyadtunk el, egymás után fölébredtünk és undorodva éreztük, hogy férgek fészkeiben heverünk. Az aradi első éj még kínosabb változatok között újult meg velünk. Reggel egy szó nélkül elmondta mindnyájunk arca, hogy ki mit szenvedett. Pedig ekképp megaláztatásunknak még nem adhatták mértékét, a sötétség miatt meg nem botránkozhatott szemünk. Ami lélekfacsaróbb volt, ezután következett: látni egy sereg honvédtisztet nekivetkőzve a verőfényen, mint tetvészkedik!... Gúnyt véltem hallani a madár szavában, mely fölöttünk elkiáltotta magát.

1848 novemberében Pozsonyból a köpcsényi⁹⁵ sáncok egyikét kellett megszállnunk. Délután vettük a parancsot, alkonyat volt, hogy indultunk. Esett az eső, mikor megindultunk, esett, szintúgy szakadt, mikor elértük a kijelölt helyet, folyton esett egész éjszaka, és nem volt számunkra készítmény sem egy hasáb fa, sem egy szál szalma. Mikor öltözetünknek minden redője keresztülázott, válltól talpig éreztük, mint foly le bőrünkön végig a víz, és mint gyúlik össze csizmáinkban. Másnap kiderült az ég, fényesen, melegen sütött a nap, szalma, fa, bor, élelem bőven érkezett hozzánk, és a hirtelen föllobogott tüzet porére vetkőzött víg fiúk vették körül, akik dalolva énekelve, ama dalokat: „Hajtogassuk a kancsókat” azután, „Ős Buda gyermeke föl...” – száríttatták elázott ruháikat, mintha csak úgy felejtették volna azokat kívül az esőn.

Mennyi különbség a szenvedések között! Éppen, mint dicsőség és gyalázat között.

De ezt is kiállottuk, kiállottuk ismételve három nap egymás után: csak néhányan estünk lázba, csömör és hideg miatt, ez is elmaradt, mihelyt a förtelmes fészekből kiszabadultunk.

A három nap közül egy vasárnap volt. Engedélyt nyertünk, hogy a városba mehetünk. A nagy téren, hol a főhadiszállás és főőrhely is állt, egy kiáltó rom emelkedik, az óriási mérvben

⁹³ Andrea Palladio (1508–1580), észak-Itáliai építész.

⁹⁴ Bajtársainkat

⁹⁵ Köpcsény, ma Kittsee falu Ausztriában, Burgenland tartományban, a Nezsideri járásban, de területének egy részét a második világháborút követően Csehszlovákiához csatolták.

épült amphiteatrum:⁹⁶ mi lehetne, ha nem római mű? Mint egy csodás koponya, mely kortársaival együtt sírba merülni nem tudott, melyet itt a földszínen emészt el a mindenható idő, mint csodás koponya mereszti szét száz meg száz szemének gödreit, a körötte büszkélkedő ékes törpeségekre. A pompás oszlopszatú tornác alatt bizton jár föl-alá az ór, bizton számítja össze erejét, szuronyoktól körülátogatott lakásán a vezér, bizton élvezi hatalmát székvárosában a nagy úr: nem értik, miről beszélnek hozzájuk a romok. De megértik azt, helyettük is az elnyomottak, és gondolkodnak: Isten kezéből egyedül a nemzetek élete van, ezt viszi magával vég nélküli létbe szárnyain az idő; emberektől származik minden egyéb, és ami embertől származik, az kivész, hacsak annak szolgálatába nem áll.

A romok belsejében – mely annyira ép, amint azt a külfalak után gyanítani nem lehet – számosan egybesereglett minden rendű népet, olasz kiadású Paprika Jancsi mulattatott, meg tarka színű papírléggömbök, melyet egymás után föleresztettek, hogy hol sorsuk utoléri, megsemmisüljenek. Az időben teljesen méltó jelenet a világhoz, de nem ama tömör gránit padokhoz. Oh, más célra gyűltek itt egybe az olaszok, I. Napóleon szavára, közel nyolcvanezeren! De az olasz nép akkor még Asop⁹⁷ szamarával tartott, kinek, ha már nyeret viselt, mindegy volt, akárki tette azt reá, sőt félt az óriástól.

A negyedik napon osztrák egyenruhát és fegyverzetet adtak reánk: csákót, köpönyeget, bakancsot, borjút⁹⁸, puskát, szuronyt, üres tölténytáskát – mind elviseltet. Az előzmények nélkül ez lett volna legkeserűbb napunk, így szinte kíváncsiak már, hogy szokhassunk rá: egymásban nem a honvédeket látni mindig. Azonban a komisz köpönyeg alól még kirítt a honvédattila.

További utunkra a fegyverzet a mi terhünk maradt, de poggyászunk viteléről még mindig megkíméltetünk.

Mantuán keresztül utunk egy kert előtt vitt, melynek közepén Virgil⁹⁹ szobra áll. Nagy költő! a fejedelem kinek nem hízelegettél, még méltó volt szellemedhez: most előirat szerint megy a hódolat, a tömjénezés, s így vagy úgy reá van sütvé bélyegül a szolgaság. És a gyötrelmeknek, melyeket Dante látott, vezetve áthalad, egészen más nemei lettek azóta fölhalálva, százszor, de százszor kínosabbak!

Az Appeninekhez jutottunk. Számunk naponként fogyott, már csak azok voltunk együtt, akinek útja Toscanában érne véget. Lojanoban¹⁰⁰ háltunk, a veronai tanyát kivéve, a többinél semmivel se jobb helyen. Éjjel fél lábnyi¹⁰¹ hó esett. Vezetőnk egy gyalogsági tizedes, nem kapott vagy nem akart kapni poggyászunk alá járművet: ez egyszer azt is magunkra kellett vennünk. Fehérruhánkat, hol pihenőnap volt ígérve, Modenában mosásba adtuk, de a nyugnap halasztást szenvedett, s már akkor beáztatott ruhánkat csak úgy vizesen gyúrtuk a borjúba, mi annyival súlyosabb lett. Így megterhelve, fél lábnyi, töretlen friss hóban indultunk el a fellegek közé, neki a zivatarnak, mely paskolta az Appenninek ormait. Oh, szép lehet azokon a tekervényesen emelkedő mesterséges utakon, hajmeresztő mélységek fölött, meredeken függő sziklafalak oldalán, egy magasságban a fellegekkel, sőt azokon felül, látni mint játszik ez ömlékeny felhőkkel a nap, mint kavarja őket a szél, a szél, mely odafenn más hangon beszél, mint alant! Oh, szép lehet ott! De mi eltikkadtan, majd fázva, majd izzadva a

⁹⁶ Kör vagy ovális alakú, különféle rendezvények tartására használt tér, amelyet nézőközönség befogadására alkalmas fedetlen lelátó vesz körül.

⁹⁷ Aesopus (Ezópusz) ókori görög meseíró.

⁹⁸ Szórmés borjúbőrből készített hátbőrönd.

⁹⁹ Vergilius, költő az ókori Rómában.

¹⁰⁰ Település Emilia-Romagna régióban, Bologna megyében.

¹⁰¹ Körülbelül 15 centiméter.

teher alatt, mint Quasimodo,¹⁰² érzéketlenek maradtunk mind e csodái között a természetnek. Amint késő estére Barberinoba¹⁰³ érkeztünk, elsőben összetapogattuk azt a kék-zöld csíkot, melyet a borjú szíja vágott vállainkon, azután csak azt a társunkat magasztaltuk, aki nekünk ez állapotunkban az olasz makaróniból magyar túrósmácsikot tudott is, akart is készíteni. De voltak közöttünk olyanok, akik födél alá kerülve, majdnem eszméletlenül egyenesen csak az ágyba dőltek: ágyba, mert volt annyi lelke vezetőnknek, hogy ilyen nap után szállásra magánházakhoz osztott el bennünket.

Toscanában voltunk, s előttünk Florencz!¹⁰⁴ De ott nem a gazdag köztársaság középpontját, nem a Mediciek dicsőségét, nem Galilei, Dante, Michelangelo hazáját láttuk mi magunk előtt, hanem a helyet, hol rendes étkezésünk s legalább tiszta és állandó tanyánk lesz, honnan már nem kell mennünk még tovább.

A bevezetőt írta, a szövegeket sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: Kőő ARTÚR

¹⁰² Csúf, púpos karakter Victor Hugo *A párizsi Notre-Dame* című regényében.

¹⁰³ Település Olaszországban, Toszkána régióban, Firenze megyében.

¹⁰⁴ Firenze, Olaszország egyik nagyvárosa, egyben Toszkána régió székhelye és kulturális központja.

Akit csak írásai tartottak meg az emlékezetben...

1893. június 3-án Keill Károly volt '48-as honvéd hadnagy precíz, jól olvasható összeállítást készített „Az 1848-49-iki Magyar gránátos zászlóalj tisztjeinek névsora, melyekkel szolgáltam s nevei még emlékezetemben van” címmel.¹

„1. Veissl János², Obester, zászlóalj parancsnok

2. Tichy János³ főhadnagy, adjutánsa

3. Rajcsányi⁴ ? kapitány

¹ Lelőhelye: Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum (a továbbiakban: HM HIM) Hadtörténeti Múzeum Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 71.591.1/KE ltsz.

² Weissl von Ehrentreu, Johann: (1797–1877): a bécsi nemesi nevelőintézetben, a Theresianumban tanult. 1816-tól zászlós, folyamatosan szolgált, 1839-től főszázados a 32. Esterházy gyalogezredben, ezrede gránátos osztályának parancsnoka a Cordier-gránátoszászlóaljban Budán. 1848. szeptember végén alakulatát a magyar kormány parancsára a pákozdi táborba vezette, és részt vett a Jellačić elleni harcban. Október 27-től honvéd őrnagy, a róla nevezett Weissl-gránátoszászlóalj parancsnoka a feldunai seregben. (A zászlóalj a feldunai VII. hadtest, majd a feldunai hadsereg törzsének védelmét ellátó alakulat volt.) 1849. január 1-jétől alezredes és dandárnok a VII. hadtestben. Március végétől az említett hadtest tartalék hadosztályának, „a főhadiszállás hadosztályának” a parancsnoka a világos-szőlősi fegyverletételig. Aradon tizenhat év várfogságra ítélték (1850. január 19., illetve február 15.), 1856. április 3-án kapott kegyelmet (Aradról szabadult). 1867-ben Kurticson (Kürtös, románul Curtici) élt, az Arad megyei Honvédegyet tagja volt. Temesvárott hunyt el. Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. 4. bőv. kiad. 1-2. köt. Miskolc, 2015. II. 591.; *Névjegyzéke az aradi várban fogva volt honvédtiszteknek*. In: Vahot Imre (szerk.): *Honvédek könyve. Történelmi adat-tár az 1848-ki és 1849-ki magyar hadjáratból* 2. Pest, 1861.153.; Csutak Kálmán: *Aradi fogságom alatt írt adatok az 1848/9. évi szabadságharc különösen az Erdély havasai ellen vezetett hadjáratról*. Pest, 1868. 204.

³ Tichy János (Nyitraivánka, 1807 – ?, 1867 után): 1826-tól köztiszt, 1829-től tizedes, 1834-től őrmester a 32. Esterházy gyalogezred gránátos osztályánál, a Cordier-gránátoszászlóaljban Budán. Alakulatával, az akkor már új parancsnoka nevét viselő Weissl-gránátoszászlóaljjal az 1848. szeptember 29-i pákozdi csata előtt bevonul a Jellačić ellen felállított sereghez. Október 19-től hadnagy, 1849. január 12-től főhadnagy ugyanott, a feldunai, illetve VII. hadtestben, egészen a világos-szőlősi fegyverletételig. 1849. október 30-án besorozták a 3. gyalogezredhez. 1864-ban a 32. gyalogezred törzsfoglár őrmestereként vonult nyugalomba. 1867-ban jegyző Nyitraivánkán, a Pozsony megyei Honvédegyet tagja. Bona Gábor: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*. 1-3. köt. Budapest, 1998–1999. III. 343.

⁴ Rajcsányi Rajcsányi Imre: (Baja, 1814. január 12 – ?): 1830-tól hadfi, 1844-től alhadnagy, 1848. június 8-tól hadnagy a 32. Esterházy gyalogezred gránátos osztályánál Budán. Szeptember végén alakulatával, a Weissl-gránátos-zászlóaljjal Jellačić ellen vezényelték. Október 19-től főhadnagy zászlóaljánál a honvédseregben. 1848. december 1-jén százados lett. A szabadságharcot a feldunai sereg, illetve (VII.) hadtest kötelékében küzdötte végig, a világos-szőlősi fegyverletételig. Aradon tíz év várfogságra ítélték (1850. január 19., illetve február 25.). Aradon raboskodott. 1852-ben kegyelmet kapott, Baján telepedett le. Portréját az Aradi Ereklyemúzeum őrzi (MR 1665.). Bona Gábor: *Kossuth Lajos kapitányai*. Budapest, 1988. 491-492.; *Névjegyzéke az aradi várban fogva volt honvédtiszteknek*, 150.; Csutak: *Aradi fogságom*, 198.

4. Veres⁵ ? kapitány
5. Izseceskoul⁶ ? kapitány
6. Baumgarten⁷ ? főhadnagy
7. Zsitkovszky főhadnagy az élelmezésnél⁸
8. Borsiczky⁹ ? főhadnagy az élelmezésnél

⁵ farádi Veres István (Kutasó, Nógrád m. 1813. október 21. – Kutasó, 1858. március 28.): jogakadémiát végzett. 1832-től hadfi, 1842-től alhadnagy, 1845-től hadnagy a 32. Estei Ferdinánd gyalogezred gránátos osztályánál, Budán, a parancsnokáról nevezett Cordier-gránátoszászlóaljban. 1848. szeptember 21-én cs. kir. főhadnagy lett, alakulatával ugyanekkor csatlakozott a Jellačić elleni sereghez. Október 19-től honvéd százados ezrede pesti főhadfogadó állomásánál. December 1-jétől az 52./III. gyalogezredhez, illetve az említett gránátos zászlóaljhoz helyezték át. Az akkor már Weissl őrnagy nevét viselő gránátos zászlóaljhoz vonult be, és a feldunai sereg, illetve (VII.) hadtest kötelékében küzdötte végig a világos-szőlősi fegyverletételig a szabadságharcot. Aradon előbb tizenöt év (1850. január 19.), majd tíz év várfogságra (február 25.) ítélték. Aradon raboskodott, 1852. június 16-án kegyelmet kapott. Később birtokán gazdálkodott. Portréját az Aradi Ereklyemúzeum őrzi (MR 1647.). Bona: *Hadnagyk*, II. 521.

⁶ Iscezeskul (Iscezeskul, Zseceskul), Ioan (Csernovic, Bukovina, 1819. szeptember 6. – ?, 1890 után): 1839-től hadfi a 3. tüzérezredben, (bombászkar iskolát végez, 1846-tól alhadnagy a 39. Dom Miguel gyalogezredben. 1848 nyarán részt vett a szerb felkelők elleni harcokban, augusztus 29-től hadnagy. Októberben ezredével csatlakozott a honvédsereghez. November 26-tól főhadnagy ezrede 1. zászlóaljánál a Délvidéken. December 11-én áthelyezték a gránátos zászlóaljhoz a feldunai hadtestbe, 1849. január 18-tól százados ugyanott. Világos-Szőlősnél tették le a fegyvert. Aradon előbb halálra (1850. február 28.), majd tizenhat év várfogságra (március 14.) ítélték, csak 1856-ban kapott kegyelmet. Később telekkönyvi hivatalnok lett Aradon. 1869-ban századosként reaktiválták a magyar királyi honvédséghez, 1878-ban nyugalomba vonult. Az Arad megyei Honvédegylet tagja volt (1867 és 1890). Bona Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*. 1-2. köt. Budapest, 2008. I. 487.; Csutak: *Aradi fogságom*, 192.; Budapesti Közlöny, 12. évf. 301. sz. 1878. december 29. 9495. Portréját az Aradi Ereklyemúzeum őrzi (MR 1615.).

⁷ Baumgarten Antal (Gács, Nógrád m., 1818. január 27. – Budapest, 1904. október 20.): gimnáziumot végzett, 1832-től dobos, 1836-tól tizedes az 5. tüzérezredben. 1848. augusztus 16-tól tüzérségi szertárnok (örmester) Budán. Október 21-től honvéd tüzér hadnagy a feldunai seregél. November 29-től főhadnagy a Weissl-gránátoszászlóaljban, ugyanekkor a tüzérségnél is főhadnaggyá léptetik elő. Egy 1849. február 21-i és június 2-i kimutatás szerint az említett gránátos zászlóalj főhadnagya Győrben, a VII. hadtestnél. 1849. szeptember 30-án besorozták a 9. gyalogezredhez. 1854-ben őrmesterként leszerelték, számvevősegi hivatalnok lett Budán. A kiegyezés után számtiszt volt a kereskedelemügyi minisztériumban. 1867-ben és 1890-ben a Pest városi Honvédegylet tagja. Nyugalmazott számtisztként hunyt el. Bona: *Hadnagyk*, I. 115–116.

⁸ Zsitkovszky Ferenc (Nagyseben, 1827. október 15. – Kassa, 1889. november 9.): 1848. június 17-től gyakornok az eszéki cs. kir. katonai élelmezési hivatalnál. Októberben az eszéki várórséggel csatlakozik a honvédsereghez. December 21-től élelmezési hivatalnok a komáromi várórségnél. 1849. április 25-től élelmezési főhadnagy a feldunai hadseregben. Világosnál teszi le a fegyvert. 1850. március 16-tól ismét cs. kir. katonai élelmezési hivatalnok Budán, majd 1866-ig Komáromban. Nyugalmazott élelmezési századosként hunyt el. Bona: *Hadnagyk*, III. 530.

⁹ boresiczki és drietomai Borsiczky László: (Bobrovník / Trenčénepüspöki, 1821. – ?): 1841-től önkéntes, 1844-től hadfi a 2. Sándor gyalogezredben. Nőtlen. Ezredével 1848 nyarán részt vett a szerb felkelők elleni harcokban. Október 28-tól cs. kir. alhadnagy, ezrede 1. zászlóaljával ugyanekkor besorozta a honvédseregbe. December 1-jétől hadnagy, 1849. januártól főhadnagy ezrede gránátos osztályánál, illetve a Weissl-gránátoszászlóaljban, a feldunai (VII.) hadtestnél a világos-szőlősi fegyverletételig. Aradon tizenöt, illetve tíz év várfogságra ítélik (1850. március 5.). 1852-ben kegyelmet kap. 1854-től szülőhelyén és Klucsón gazdálkodik, Bona: *Hadnagyk*, I. 204.; A Trenčén megyei Természettudományi Egylet évkönyve, 8. köt. (1885) 6.

9. a zászlóalj orvosa¹⁰ főhadnagy, nevét elfelejtettem.

Örmesterek

Willem ?

Kovacsics ? és én, Világos előtt hadnagyokká kinevezettünk.

Káplárok

Schlösser ? esetet Kapolnánál

Zajác ? esetet Kapolnánál

Buntzengruber ?

Ezek mindnyájan kivéve én 48 előtt osztrák szolgálatban voltak, de Budáról átléptek a magyar hadseregbe legénységgel együtt.

Ez az egész magyar gránátos zászlóalj, számszerint 500 fő, hűségesen és vitézül harcolt egész a Világosi Capitulációig.

Kelt 1893. Június hó 3-án”

A szerző életéről, pályafutásáról jóformán semmiféle adat nem állt rendelkezésünkre. Bona Gábor névtárában nem szerepel. Mikár Zsigmond 1869-es művében csupán egy Keil [!] Ferenc Ung megyei főhadnagyot találtunk;¹¹ részletesebb, 1891-ben megjelent második névkönyve a Budapesti Honvédegylet közhonvédei közt említ csupán egy Keil Károlyt és egy Keil Nándor nevű tagot.¹² Nem szerepelt más honvéddösszeírásokban sem.

Már-már nyomát vesztettük, amikor apró adatra bukkantunk: 1857-ben Papp Mihály, Ó-Liszka mezőváros főbírája a település nevében nyilvános köszönetet mondott az augusztus 17-én kitört nagy tűzvész¹³ alkalmával a cs. kir. privileg. Riunione Adriatica di Sicurtà Triesti tűzvész ellenbiztosító társulatnak, amely a károsultak közül „a biztosítottakat legelsőbbben és legbecsületesebben ki-ki megelégedésére kielégítette” – helyben Keill Károly ügynökként képviselte a társulatot.¹⁴

Ígéretes azonosítónak bizonyult a haláláról családja által megjelentetett gyászír is, amelyben egyértelműen jelzik: „48–49-es honvédhadnagy” volt a megboldogult és „hara-kóczy” előnévvel¹⁵ mint volt m. kir. postamester hunyt el 1904. január 18-án Olaszliszskán, a

¹⁰ Talán Redl Albert János (Pozsony, 1819. szept. 12. –Szolnok, 1899. ápr. 22.): orvosi tanulmányokat folytatott. 1845-től önkéntes, 1848. április 9-től tizedes, július 20-tól őrmester a 2. Sándor gyalogezred gránátos osztályánál Budán. Szeptembertől a Weissl-gránátoszászlóalj kötelékében Jellačić ellen harcolt. Október 19-től hadnagy lett a honvédsereghez csatlakozott alakulatánál a feldunai seregben. 1849. januártól főhadnagy ezrede 1. zászlóaljánál az erdélyi hadszíntéren. (Állítása szerint január 4-én Bem tábornok századosá léptette elő.) Február 6-án Marosborgónál fogságba esett. 1849. április 4-én besorozták a császári hadseregben újjáalakuló ezredéhez. 1853-ben őrmesterként elbocsátották. 1867-ben állami számvevő tisztt, a Buda városi Honvédegylet tagja. Valószínűleg azonos azzal a Rédl Jánossal, aki 81. életévében hunyt el. Bona: *Hadnagyok*, III. 24.

¹¹ Mikár Zsigmond: *Honvéd schematicus vagy is az 1848/9-ki honvédseregből 1868-ban még életben volt főtiszteknek névkönyve*. Pest, 1869. 143. Virányi Vilmos az 1848-as Közlöny alapján Keil Ferencet hadnagnak tartja. Virányi (Virnau) Vilmos: *Honvédtiszti koszorú az 1848/ évből*. Pest, 1867. 97..

¹² Mikár Zsigmond (szerk.): *Honvéd-névkönyv. Az 1848/49-diki honvédseregnek 1890-ben még életben volt tagjairól*. Budapest, 1891. 86.

¹³ Az 1857-es tűzvész majdnem végzetes károkat okozott a templomban, de felekezetre való tekintet nélküli összefogással a város lakói eloltották a tüzet. Kovács József: *Olaszliszka*. Olaszliszka-Sáros-patak, 1998. 77.

¹⁴ *Kassa-Eperjesi Értesítő – Kaschau-Eperiescher Kundschaftsblatt*, 20. évf. 7. sz. 1858. január 23. 4.

¹⁵ Harakóc (ma: Harakovce, németül Harachsdorf) község Szlovákiában, eperjesi kerület, löcsei járás. A Kaill [!] család tagjaként András, János, Jakab az 1754/55. évi országos. nemesi összeíráskor

tokaj-hegyaljai borvidéken hetvenöt éves korában.¹⁶ Az olaszliszkai református anyakönyv bejegyzése alapján sikerült egyértelművé tenni a tényt, hogy csakugyan az általunk keresett személyről van szó: a végelgyengülésben jobb létre szenderült öregúrról nem postamesteri, hanem „nyugalmazott 48as honvéd hadnagy” mivoltát jegyezték fel, s azt, hogy január 20-án Abaházy József lelkész mondott koporsója felett beszédet.¹⁷ Ha figyelembe vesszük az előnevét, akkor családja a Branyiszkói-hegység nyugati lejtőjéről, Szepesváraljától hét kilométerre fekvő településhez kötődött valami módon.¹⁸ Rokona lehetett ugyanakkor Kaill [!] Antal Szepes megyei főjegyző is, aki Harakócon lakott.¹⁹

A fentiekből kiindulva sikerült nagy vonalakban felvázolni Keill Károly életpályáját. 1828–1830 közt született Szepesremetén.²⁰ Szabadságharc alatti ténykedéséről az általa leírtak tájékoztatnak, 1849–1850. esztendei sorsáról viszont jelenleg nem tudunk semmit. Nem ismeretes az sem, hogyan vetődött el Olaszliszkára, ahol 1851. július 16-án huszonkét éves ágostai evangélikus vallású postakezelőként a „hirdetéstől engedmény mellett mindkét részről” nőül vette a megözvegyült, huszonhét éves római katolikus Gógh Annát.²¹ A feleséggel együtt egy mostohafiút is kapott, ám rövidesen, 1853. október 5-én megszületett Gizella Éva Anna Mária nevű közös lányuk is – Keill valószínűleg reverzálist adott, mert összes

Szepes megyében igazolta a nemességét. Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. 5. köt. Budapest, 1913. 308.

¹⁶ Napihírek (Gyászrovat) Magyarország, 1904. január 26. 11. évf. 22. sz. 11.; Halálozás Vasárnapi Újság 1904. január 31. 51. évf. 5. sz. 78.; Halálozások Zemplén, 1904. január 23. 34. évf. 9. sz. 3., Napihírek (Gyászrovat / Nagy idők tanúi) Budapesti Hírlap 1904. január 26. 24. évf. 26. sz. 8.

¹⁷ Református egyházi anyakönyv Olaszliszka IV. kötet. Vegyes. Keresztelési 1853-1882, Házassági 1853-1895. IX. 30., Halotti 1853-1895. IX. 30. 111-112. oldal. Az adatokért Megyeri Sándor olaszliszkai művelődésszervező – helytörténésznek és Egeresi Gábor református lelkésznek tartozom hálás köszönettel.

¹⁸ *Adatok Platthy István volt honvéd-őrnagy naplójából* (In: Vahot: Honvédek könyve, 102–103.) érdekes adaléka a branyiszkói csatához: „A branyiszkói heglánczolatallal szemben fekszik Harakócz helység egyenes heglánczczaal. Erre állítá fel Guyon ágyutelepeit. Ez időközben ugyancsak Szepeségből Cornidesz nevű guerilla-főnök érkezett a korcsmába és fölkérte Guyont, hogy adna neki egy zászlóalj gyalogságot rendelkezésére, melylyel az ismert hegységekben az ellent egészen megkerülné, ígérvén, hogy ezen működés által a győzelemnek biztosan nézhetünk elé.

Guyon azt felelte, hogy ő nem ismeri, de ha seregéből ismerné valaki, hozza elő s majd akkor bővebben értekezik vele. Ki sem ismerte őt, maga Mikovinyi őrnagyunk sem, ki pedig azon vidékbeli volt. Azonban Kail nevű, harakóczi magyar érzelmű közbirtokos Guyonhoz jött s mondá: „Ezredes ur, én ezen urat ismerem, ő mérnök volt, s még a branyiszkói hegyeket is ő mérte föl...” (Kiemelés tőlem. Sz. E.)

¹⁹ Hivatalos Értesítő (Gondnokság alá helyezés) Budapesti Közlöny, 5. évf. 57. sz. 1871. március 10. 1264.

²⁰ Szepesremete (ma: Mníšek nad Hnilcom, kassai kerület, Szlovákia) Gölnicbányától tizenöt kilométerre délnyugatra, a Gölnic partján található. Keill Károly születési adata a Magyar Nemzeti Levéltár Sátoraljaújhelyi Fiókleveltára polgári halotti anyakönyvi bejegyzésében maradt fenn; a segítséget Oláh Tamás osztályvezető, főlevéltárosnak köszönöm.

²¹ <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939J-FC9F-WS?cc=4133831> – 1848. január 31-én az ágostai vallású, harminckét éves ifj. Lakatos János nemesi tisztviselő Ó-Liszkán feleségül vette a római katolikus huszonegy éves Gógh Annát, magukat Szentmihályi, Szabolcs megyei lakosnak vallva „Hubner István helybeni plébános előtt”. Tanúik: Tisztelendő Demjánovics János és Nábrády József. Ebből a házasságból 1850. május 20-án született József fiuk <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939K-R9Y8-K> Keresztszülők: Rudolf József úr és „Thomán Johanna, a néhai Rudolf József özvegye” [!]. Mindez a liszkai „Ref. eklésiában” történt. (letöltés: 2022. október 6.)

gyermeküket katolikusnak anyakönyvezték, és őt magát is annak tartották.²² 1858. november 4-én látta meg a napvilágot Károly fiuk,²³ 1860. január 24-én Ilona Magdaléna lányuk, ekkor Liszka 168. számú házában éltek.²⁴ 1861-ben Keill Károly neve ismét feltűnt a sajtóhírekben: ekkor már olaszliszkai m. kir. postamesterként adakozott a Magyar Akadémia javára.²⁵ Ugyanezen évben, április 28-án a házaspárnak világra jött Júlia Kornélia nevű lánya is; ekkor Liszka 119-es házában laktak.²⁶ 1864. június 26-án született meg Mária lányuk, ekkor az 5-ös házban éltek.²⁷ Hogy az öt gyermek – egy fiú és négy lány – közül ki érte meg a felnőttkort, nem tudjuk. A család lakhelyváltásai híven tükrözték anyagi gyarapodásukat. 1878-ban mégis nagy pénzügyi csapás érte őket: a tolcsvai takarékpénztár 1415 forint tőke és járulékaik ügyében végrehajtást indított ellenük: „...összesen 8275 frtra becsült ház, szántóföld, rét és kertből álló ingatlanok az 1878. évi április hó 25. napján d. e. 9 órakor mint első és 1878. évi május hó 28. napján d. e. 9 órakor mint második határidőben Ó-Liszka községházánál megtartandó nyilvános árverésen eladatni fognak.”²⁸ A tokaji kir. járásbíróság árverési hirdetményében tételesen felsorolt helyrajzi számokból kitérnek, hogy Kail [!] Károlyék házasságuként – a feleség egymagában is – tehetősek voltak. Az ingatlanok dobra verése – közel ötven évesen szembesültek egzisztenciális gondokkal – nyilván megrendítette őket és a családot, nemcsak anyagilag, hanem társadalmilag is, ami nagy baj lehetett, mert szemmel láthatólag a településen belül és azon túl is az úri középosztályhoz tartoztak, és mindaddig feltehetőleg töretlen megbecsülésnek örvendtek. A filoxéra elleni védekezés során Keill Károly még egyszer, 1889-ben említésre kerül a sajtóhírekben: „irtószere” összetételét, illetve eljárás módszerét ó-liszka lakosként adta közre, bár a szőlőtettű ellen az ő találmánya sem bizonyult hasznosnak.²⁹ Mint postamester nem törekedett arra, hogy neve fennmaradjon: mintegy hatvanévesen, talán már nyugdíjazva, a millennium alkalmából kiadott kötetbe sem életrajzot, sem fényképet nem küldött magáról.³⁰

²² <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939F-DXLB-4?cc=1743180> (Katolikus születési anyakönyv), amely szerint az apa is római katolikus és „Posta Magister”. A gyermeket nemes Jekelfalussy Terézia és Gogh Sándor tartották keresztvíz alá. (letöltés: 2022. okt. 6.)

²³ <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939F-DXLB-D?cc=1743180> (Katolikus születési anyakönyv), ekkor Liszka 108. sz. házában éltek. (letöltés: 2022. okt. 6.)

²⁴ <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939F-DXLF-1?cc=1743180> (Katolikus születési anyakönyv) A keresztszüllők: Radvánszky István és Radomszky Mária. (letöltés: 2022. okt. 6.)

²⁵ A magyar Akadémia palotája. (Újabb kimutatás) Vasárnapi Ujság, 1861. január 6. 8. évf. 10. sz. 23. (a VU újról melléklete). Érdeklőség, hogy a feleség Gógh Anna néven Gógh Antal sárospataki uradalmi igazgató gyűjtése révén maga is tíz forinttal adakozott a nemes célra. A Magyar Akadémia javára tett adakozások s alapítványok részletes jegyzéke (nyilvános nyugtatványul). Pesti Napló, 11. évf. 3139. sz. 1860. július 28. (melléklet)

²⁶ <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939F-DXLB-Z?cc=1743180> A keresztszüllők Radvánszky István és Radomszky Mária. (letöltés: 2022. okt. 6.)

²⁷ <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939F-DXLB-J?cc=1743180&personUrl=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3A23MB-N3Q> (Katolikus születési anyakönyv) A keresztszüllők: Brázay Gábor és Radomszky Mária. (letöltés: 2022. okt. 6.)

²⁸ A »Budapesti Közlöny« Hivatalos Értesítője. (Árverés) Budapesti Közlöny, 12. évf. 82., 83., 84. sz. 1878. április 9. 2596. 10. 2624. 11. 2660.

²⁹ *Jelentés a filloxera-ügy állásáról az 1889. évben.* Budapest, 1891. 61.

³⁰ Az 1896-os millenniumi kiállításra a Magyar Királyi Posta és Távirat több hónapon át tartó országos gyűjtéssel készült. A lelkes munkából nemcsak az állami alkalmazottak, hanem a postával szerződésben álló személyzet is kivette a részét. Maradandó emléke született ennek a Posta Közlöny – az első magyar nyelvű postai szaklap – ötleteként és gondozásában megjelent könyv formájában, mely a Magyar Királyság területén élő és dolgozó azon postamesterek rövid önéletrajzát és fényképét

Olaszliszkan, ahol ezek szerint Keill Károly évtizedeket töltött el, nem őrizte meg emlékét a közösség, sírját valószínűleg szintén felemészttette az idő. A személyes életút töredékei nehezen összeilleszthetők; a szabadságharcra vonatkozó ezen dokumentumai kivételével – úgy látszik – semmi módon nem igyekezett környezetében egykori honvéd-szerepét kidomborítani. Ha családja rövid gyász híradásában nem szerepelne az egyértelműsítő ’48-as vonatkozás, még azt sem állíthatnánk biztosan, hogy a postamester valaha harcolt a szabadságharcban.

Hogy miért is készítette a gyűjteményünkben fennmaradt összeállítást, nem tudjuk. Tekinthetnénk valamiféle honvéd-segély kérelem előfeltételének, de egyrészt fizetett állása volt a magyar királyi postánál, másfelől nem volt egyedülálló sem: 1904-ben, amikor – bár megözvegyülve – meghalt, családja kötelességtudóan közzétette elhunytának hírét három sajtóorgánumban is. Nyugdíj felé közeledve vagy azt elérve jutott volna arra a nézetre, hogy mégis tagja kíván lenni valamelyik honvédegyeletnek? Végül is nem tette meg ezt a lépést, vagy nem látjuk ennek nyomát: noha az adatközlés és az adatok helytállósága, amely a fenti iratból kitűnik, bőségesen lehetővé tette, igazolta volna a tagfelvételt.

A fenti iraton kívül Keill Károly egy apró, 120×70 mm-es jegyzetfüzet – noteszlap hiányosan fennmaradt, savas lapjaira jegyezte fel változó minőségű tintával, végül ceruzával szabadságharcos élményeit – címszavakban. A jegyzetek utolsó, ceruzával írt része sajnos olvashatatlanra kopott az idők folyamán. Német nyelvű, rövidítésekkel teletűzdelt beszámolóját – a rövidítéseket dőlt betűvel feloldva – az alábbiakban adjuk közre,³¹ a szöveg magyar fordításával együtt. Az eredeti szöveg egy-egy oldala képez a táblázaton belül egy cellányi szövegmezőt, a mellé kerülő cella a magyar fordítást tartalmazza.³²

Keill szabadságharcos feljegyzései és a fent idézett irat egyidőben, 1970-ben egy nyíregyházi katonatiszt-gyűjtő révén került a Hadtörténeti Múzeum birtokába – ennél tovább időben visszahaladva azonban nem lehet követni a dokumentumok útját. A két irat valószínűleg Keill Károly leszármazottai birtokában maradt fenn, közbülső hollétüket egyelőre homály fedi.

Diese Briefftasche gehört den Verpflegs Gehülften Namens Karl Keill, bei der Brigade v. Weissel Grenadier Battalions. Der redliche Finder wird höflichst ersucht diese Brief. Tasche. den Eigenthümer zu übergeben im Hause der Herrn Julius Sendwitz Eperies d 14ten Febr. 1849. Karl Keill	Ez a levéltárca a Weissel dandár gránátos zászlóaljában Keill Károly élelmezésügyi segéd tulajdona. A becsületes megtaláló a legudvariasabban kéri eme levéltárcát a tulajdonosnak átadni Julius Sendwitz házában, Eperjesen. 1849. február 14-én. Karl Keill.
/:Verem:/ 15 Todte Soldaten gefunden wurden, welche durch die dortigen Bauern vergiftet wurden.	/:Verem:/ 15 halott katona találtatott, akiket az ottani parasztok mérgezték meg.

tartalmazza, akik a felhívásra ezeket megküldték: Böszörményi Kálmán (szerk.): *A magyar királyi postamesterek és kiadók milleniumi emlékalbuma*. Budapest, 1896. A kötet díszpéldánya a Postamúzeum Könyvtárában érhető el.

³¹ A szöveg értelmezésében, a rövidítések feloldásában kollégáim, Forgács Márton gyűjteménykezelő (Hadtörténeti Múzeum) és Kemény Krisztián (Hadtörténelmi Levéltár) főtanácsos, levéltáros voltak segítségemre, amit ezúton is köszönök.

³² Lelőhelye: HM HIM Hadtörténeti Múzeum Kézírtos Emlékanyag-gyűjtemény 71.590.1/KE ltsz.

Vom Magyarfalu³³ um 12 Uhr bei Nacht, nach Füzes Gyarmat, von Füzes. *Gyarmat*. nach Zsemlyér³⁴ an der Gran ~~s-z-nach Zseliz~~ von wo wir in der früh um 6 Uhr nach Zselyész³⁵ marschieren sollten jedoch die Brücke über den Fluß Gran war noch nicht fertig daher mußten wir warten bis 9 Uhr, gleich beim Abmarsche hörten wir starke Kanonen, denn der Feind wurde angegriffen bei der Stadt Nagy Salló³⁶ wurde stark geschlagen, und wir machten 400 Gefangene auch viele Todte blieben dort zurück.

... und wir verfolgten ihn 4 Meile. ... von. Zselyész über Garam Vezeki³⁷, Garam Damasd³⁸, G. Lekér³⁹ Kis Orosz⁴⁰ Csata /:nach Nagy Bém⁴¹ alwo der Feind angegriffen und verschlagen wurde und. retarierte bis Komorn und. wir anstatt einquartiert zu werden mußten unter freiem Himmel bei kalten Wind und. Regen in den [a]lten Schanze Biwakieren durch die Nacht hörten wir fortwährend starke Kanonad [!]⁴², geschossen von den Komarner⁴³ Festung von den großen 24er Geschüttzen /:dies geschehen 20ter April 849:/ 21ter zeitig früh nach Köbölkút⁴⁴ Schlechtes Wetter wir Biwakirten abermals bis 22te Nachmittag von wo wir nach Bátorköz⁴⁵ marschten

Magyarfaluról 12 óra körül éjjel Füzesgyarmatra, Füzesgyarmatról Zsemlérre, a Garamhoz, ahonnan korán 6 óra körül Zselizre kellett volna menetelnünk, azonban a Garam folyón a híd még nem készült el, így 9 óráig kellett várunk, amint elindultunk, erős ágyúszót hallottunk, az ellenség Nagysalló városánál megtámadtatott és súlyosan megverettetett, és 400 foglyot ejtettünk ugyancsak sok halott maradt ott.

... s 4 mérföldön keresztül üldöztük. ... Zseliztől Garamvezekényen, Garamdamásdon, Garamlekéren, Oroszkán (Kisoroszon), Csátán keresztül Nagybényre, ahol mindenhol támadtuk és megzavartuk az ellenséget és Komáromig retirált, és mi ahelyett, hogy bekvártélyoztunk volna, a régi sáncokban a szabad ég alatt kellett éjszakaiunk hideg szélben és esőben egész éjjel folyamatos erős ágyúdörgést hallottunk a komáromi erődből lőttek a nagy 24 (fontos) ágyúkból. /:Ez 849 április 20-án történt:/ 21-én korán Köbölkútra. rossz idő, ismét 22-én délutánig táboroztunk onnan Bátorkeszibe meneteltünk Bátorkesziből Perbetere április 24-én, két órányi útra.

³³ Magyarfalu (ma: Záhorská Ves) község Szlovákiában, pozsonyi kerület, malackai járás

³⁴ Zsemlér (ma: Žemliare) község Szlovákiában, nyitrai kerület, lévai járás.

³⁵ Zseliz (ma: Želiezovce, németül Zelis) város Szlovákiában, nyitrai kerület, lévai járás.

³⁶ Nagysalló (ma: Tekovské Lužany, korábban Tekovské Šarluhy) község Szlovákiában, nyitrai kerület, lévai járás.

³⁷ Garamvezekény (ma: Vozokany nad Hronom), Lekér része, Szlovákia, nyitrai kerület, lévai járás.

³⁸ Garamdamásd (ma: Domaša) Lekér településrésze, korábban önálló falu Szlovákiában, nyitrai kerület, lévai járás.

³⁹ Lekér (ma: Hronovce, korábban Čajakovo, németül Lecker) község Szlovákiában, nyitrai kerület, lévai járás. Lekér, Garamdamásd és Garamvezekény egyesítésével jött létre.

⁴⁰ Oroszka (más néven Kisoroszi, szlovákul Pohronský Ruskov, korábban Oroska) község Szlovákiában, nyitrai kerület, lévai járás.

⁴¹ Bény (ma: Biňa) község Szlovákiában, nyitrai kerület, érsekújvári járás. Kis- és Nagybény egyesítésével jött létre 1894-ben.

⁴² Ágyúszó.

⁴³ Komárom

⁴⁴ Köbölkút (ma: Gbelce) község Szlovákiában, nyitrai kerület, érsekújvári járás.

⁴⁵ Bátorkeszi (ma: Bátorove Kosihy) község Szlovákiában, nyitrai kerület, komáromi járás.

von. Bátor.Köz. nach Perbek ⁴⁶ am 24 ^t April. 2 Stund Wegs	
Im Neusohl am 25 ^t Janner 849. Zweifals N. G. beim herr(?) Obrist Danielis ⁴⁷ eingeteilt. Allerdings. bleiben. wir noch 2 Tage. Nachdem. von Feind bei Schemnitz ⁴⁸ und Kremnitz ⁴⁹ die Schlacht war, mußten reterieren. über Sturez ⁵⁰ bis Oszada ⁵¹ angekommen. und 2 Tage. bis Nacht (?) Von. dort nach. Rosenberg wo ich nebst?? 2. Tage. verbrachte, Allerdings.wurde. ich der Truppe Ober.Leutenant. Zsitkovsky ⁵² zugetheilt. zur. Brigade. der. OberstLeutenant. von. Weissel Grendier. Battalion. Vom Rosenberg. an Liskova Dorf ⁵³ , von Liskova. nach Sankt. Miklós, ⁵⁴ von. wo nach. Den Augustiny ⁵⁵ verhaftet Pater. SlavinGefangniss hat. –	Besztercebányán 849. január 25-én. Másodszor N. G. Danielis ezredeshez beosztva. Azonban még maradtunk két napot. Miután Selmecnél és Körmöcnél az ellenséggel csata volt, ⁶¹ vissza kellett vonulnunk két éjjel és nappal a Sturecen át, Oszadába érkeztünk. Onnan Rózsahegyre érkeztünk ahol két napot töltöttem. Azonban Zsitkovszky főhadnagyhöz lettem beosztva, a Weissel alezredes dandárja gránátos zászlóaljába. Rózsahegyről, Liskova faluba, Liskováról Liptószentmiklóstra, ahonnan Augustiny szláv papot letartóztatták és bebörtönözték. – Szentmiklósról Híbbére, onnan Vázsecre, Vázsecről Felkára, Felkáról Lőcsére, Lőcséről Korot-

⁴⁶ Perbete (ma: Pribeta) község Szlovákiában, nyitrai kerület, komáromi járás.

⁴⁷ Danielisz (Danielis) János (Poprád, Szepes m., 1800. február 26. – Tápiószéle, 1861. január 29.): abonyi birtokos, kereskedő és gazdálkodó. 1848. december közepétől a feldunai (később VII.) hadtest hadbiztosi hivatalának vezetője, hadbiztos. 1849 áprilisától a négy hadtestből álló feldunai hadsereg főhadbiztosa (ezredesi rangban), a magyar főszereg élelmezési és hadfelszerelési szolgálatának vezetője. A világháború fegyverletétel után Törökországba menekült, de hamarosan hazatért. 1852. április 10-én a pesti hadbírószágon halálra, május 5-én kegyelemből hat év várfogságra ítélik. 1855. október 14-én Josefstadtból szabadult amnesztiával. Később abonyi birtokán gazdálkodott. Bona: *Tábornokok*, I. 236.

⁴⁸ Selmecbánya (ma: Banská Štiavnica, németül Schemnitz, magyarul gyakran csak Selmec) város Szlovákiában, besztercebányai kerület, selmecbányai járás.

⁴⁹ Körmöcbánya (ma: Kremnica, németül: Kremnitz) város Szlovákiában, besztercebányai kerület, garamszentkereszt járás.

⁵⁰ Stureci-hágó

⁵¹ Oszada: (ma: Liptovská Osada) község Szlovákiában, zsolnai kerület, rózsahegy járás.

⁵² Lásd a 8. lábjegyzetet.

⁵³ Liskófalu (ma: Lisková) község Szlovákiában, zsolnai kerület, rózsahegy járás.

⁵⁴ Liptószentmiklós (ma: Liptovský Mikuláš, 1920-tól 1952-ig Liptovský Svätý Mikuláš, németül: Sankt Nikolaus in der Liptau (Deutsch-Liptau), Liptau-Sankt-Nikolaus) város Szlovákiában, zsolnai kerület, liptószentmiklósi járás.

⁵⁵ Lehoczky János tarnóci evangélikus lelkész, Kréméry Ágost liptószentmiklósi evangélikus segédlelkész, Bella József verbiceai, Királi József és Augustiny Péter liptószentmiklósi polgárokat és Barthos György liptószentmiklósi római katolikus plébánost Görgei Artúr Liptószentmiklóson való átvonulása alkalmával letartóztatta és magával vitte. Az igazságügyminiszter elrendelte az időközben Pestre, az Újépületbe szállított foglyok közül Barthos, Királi, Bella, Augustiny szabadonbocsátását, és csak Lehoczky és Kréméry maradtak ott. Steier Lajos: *A tót nemzetiségi kérdés 1848-49-ben*. Budapest, 1937. 524.

⁶¹ A felvidéki hadjárat során a feldunai hadtest csapatai 1849. január 16-17-én Körmöcbánya előtt, Alsóturcseknél győztes, míg január 21-22-én Selmecbánya-Szelánknánál vesztes ütközetet vívtak a cs. kir csapatokkal.

Von <i>Sankt. Miklós.</i> nach Hibe⁵⁶, von dort Wazsetz⁵⁷. von Wazsetz Félka⁵⁸, von. Felka. nach. Leutschau⁵⁹. von. Leutschau. nach. Keritd⁶⁰ rauf nach. Keritd. über den Berg Branyisko anwo ein Schlacht stadtfand. Der Brigade. Schlick Quert eine Marsch und. wurde. in der Schlacht. geschlagen. viel Todte fand. von. 7^d von Brigade. Gyon. Wir warten. nur eine Stunde. und. ... die Schlacht. fand statt. am 5^t Febr. 849. Der Brigade. Gyon operierte. von. unten. und der Feind mit seinem. ganzen. Macht oben. an Berg war und. in Wald versteckt. Eine schwere Aufgabe. danach sehr gut ausgeführt.	nokra, ismét Korotnokra a Branyiszközi hegyen át ahol egy csata következett be. Schlick dandára keresztezte a menetet és a csatában megveretett, sok halott esett a 7. Guyon dandárból. Mi csak egy órát vártunk és ... a csata 1849 február 5-én megtörtént. A Guyon dandár alulról tevékenykedett, az ellenség teljes erejével fenn volt a hegyen és az erdőben elrejtőzve. Egy nehéz feladat, amelyet aztán nagyon jól végrehajtva.
Die Mannschaft. der tapferen. Brigade. nachkam. daher ein 15 Tägige grenater. Belohnung und auf Ihre Fahne. ein herrlichen Band mit Gezierten. Buchstaben. den 5^t Februar ausgestattet. Über besagtes. Battalion gut der Menage. so kochen wir der 7^t auf Eperies⁶² an, Quartier In Senovitz.⁶³ Von Eperies über Kaschau⁶⁴ Mischkoltz⁶⁵ Kassau Keresztes⁶⁶ Kövesd⁶⁷ von. Kövesd nach Kerecsend⁶⁸ allwo am 27ten Februar. Dienstag Nachmittag wir uns günstiges Treffen hat,⁶⁹ fand indem uns der Feind an Mannschaft und Geschützen sehr überlegen war, wir darher zum weichen gezwun-	A bátor dandár legénységének ezért 15 napi zsold adatott, és a zászlójukat egy gyönyörű szalaggal, díszes betűkkel a „február 5.”, ékesítették fel. Nevezett zászlóalj jó élelmezést kapott, mi így [február] 7-én Eperjesen főztünk, Senovicban kvártélyoztunk. Eperjesről Kassán át Miskolc, Kassa, Mezőkeresztes, Mezőkövesd, Mezőkövesdről Kerecsendre, ahol február 27-én, kedden délután egy kedvező[en induló] összecsapásunk volt, azt találtuk, hogy az ellenség legénység és lövegek tekintetében nagy fölényben volt, kitérésre kényszerültünk

⁵⁶ recte: Hibbe (szlovákul Hybe, németül Geib) község Szlovákiában, zsolnai kerület, liptószentmiklósi járás.

⁵⁷ recte: Vázsec vagy Vágfalva (szlovákul Važec) község Szlovákiában, zsolnai kerület, liptószentmiklósi járás.

⁵⁸ Felka (szlovákul Veľká) egykor önálló város, 1945 óta Poprád településrésze Szlovákiában, eperjesi kerület, poprádi járás.

⁵⁹ Lőcse (szlovákul: Levoča, németül: Leutschau) város Szlovákiában, eperjesi kerület, lőcsei járás.

⁶⁰ recte: Korotnok (szlovákul: Korytné) község Szlovákiában, eperjesi kerület, lőcsei járás.

⁶² Eperjes (szlovákul: Prešov németül: Eperies vagy Preschau) város Szlovákiában, eperjesi kerület, eperjesi járás.

⁶³ Talán Senyék: Község Eperjestől húsz kilométerre délre, a Tarca jobb partján (ma: Seniakovce), eperjesi kerület, eperjesi járás.

⁶⁴ Kassa (szlovákul: Košice németül: Kaschau) város Szlovákiában, kassai kerület, kassai járás.

⁶⁵ Miskolc: város Borsod-Abaúj-Zemplén megye miskolci járásában.

⁶⁶ Mezőkeresztes település Borsod-Abaúj-Zemplén megye mezőkövesdi járásában.

⁶⁷ Mezőkövesd település Borsod-Abaúj-Zemplén megye mezőkövesdi járásában.

⁶⁸ Kerecsend község Heves megyében, az egri járásban.

⁶⁹ A kápolnai csata.

gen waren jedoch einsam. wir damit d. 4 6 ~~Selden~~. An Mannschaft verlor er viel mehr als wir. /:der Feind war mit seiner ganzen Macht dort:/ Wir verloren 27 Gránadiren. Nach dem zurückziehen stand gegen Erlau⁷⁰ begaben wir uns in die Weinbergen der Feind wis a wis von Uns im Wald so bivakirten wir durch das ganze Nacht ohne gestört zu werden. Am 28ten in der Früh marschierten wir retour nach Kövesd kaum dort angekommen uns war der Stadt nun Lager aufzuschlagen überfiel uns der Feind plötzlich an wurde jedoch tüchtig zurückgeschlagen und. nehmen ihm 4.6 Pfünder Kanonen. Graf Augsberg verlor sein Leben daselbst.	(mert egyedül voltunk?) Az [ellenséges] legénység vesztesége sokkal nagyobb volt, mint a miénk /az ellenség teljes erejével volt ott/. 27 gránátost veszítettünk. A visszavonulás után Egernél bevettük magunkat a szőlőhegyekbe, az ellenség szemtől szemben állt velünk az erdőben, így az egész éjen át zavartalanul éjszakáztunk. 28-án korán visszavonultunk [Mező]Kövesdre, és amint odaértünk a város elé, elkezdtünk tábort verni, az ellenség hirtelen megtámadott minket, de derekasan visszaverett és elvettük 4 darab⁷¹ 6 fontos ágyúit. Augsberg gróf⁷² maga is ott veszítette életét.
Übernachteten beim Kövesd im Lager. Den 29ten Marsch nach Mezőkeresztes von dort nach Poroszló, KisIvanka⁷³, Tiszafüred⁷⁴, Egyek Von. Egyek. einige Tage war auf der Puszta im Lager so nach Lök⁷⁵ nach Tokaj⁷⁶ Zombor⁷⁷ Bekecs⁷⁸ Miskolc⁷⁹. Nach der Schlacht wurde derselbe Weg eingeschlagen bis Kerecseny⁸⁰ u. heute am 27te März sind wir wieder in Kerecseny. Von Kerecseny. über Kápolna⁸¹ nach Detk⁸², von. Detk nach Gyöngyös⁸³ von. Gyöngyös nach Hatvan⁸⁴ von. Hatvan nach Gödöllő⁸⁵ /:bei Pesth, liegt im Wald:/ v.	A kövesdi táborban éjszakáztunk. A hó 29-én Mezőkeresztesre, onnan Poroszlóra, Kisivánkára, Tiszafüredre, Egyekre. Néhány napig a pusztában táborozás, aztán Tiszalök, Tokajba, Zombor, Bekecs, Miskolc. A [kápolnai] csata után ugyanezen az úton indultunk el Kerecsenyre és ma március 27-én ismét Kerecsenyben vagyunk. Kerecsenyből Kápolnán át Detkre, Detkről Gyöngyösre, Gyöngyösről Hatvanba, Hatvanból Gödöllőre /Pest mellett, erdőben fekszik/, Gödöllőről Vácra, ahonnan az

⁷⁰ Eger (németül Erlau): város Heves megye egri járásában.

⁷¹ Valójában a cs. kir. csapatok három löveget veszítettek (Kemény Krisztián szíves közlése).

⁷² A cs. kir. veszteségi jelentés szerint egy cs. kir. tiszt sem esett el az összecsapásban. Erre lásd HM HIM Hadtörténelmi Levéltár 1848-49. 15/321.

⁷³ Borsodivánka község Borsod-Abaúj-Zemplén megye mezőkövesdi járásában.

⁷⁴ Tiszafüred település Jász-Nagykun-Szolnok megye tiszafüredi járásában.

⁷⁵ Tiszalök: település Szabolcs-Szatmár-Bereg megye tiszavasvári járásában.

⁷⁶ Tokaj: település Borsod-Abaúj-Zemplén megye tokaji járásában, a Tisza és a Bodrog találkozásánál.

⁷⁷ Mezőzombor község Borsod-Abaúj-Zemplén megye szerencsi járásában.

⁷⁸ Bekecs község Borsod-Abaúj-Zemplén megye szerencsi járásában, Szerencs várossal gyakorlatilag egybeépülve.

⁷⁹ Miskolc: város Borsod-Abaúj-Zemplén megye miskolci járásában.

⁸⁰ recte: Kerecsend: község Heves megye egri járásában.

⁸¹ Kápolna: község Heves megye füzesabonyi járásában.

⁸² Detk: község Heves megye gyöngyösi járásában.

⁸³ Gyöngyös: város Heves megye gyöngyösi járásában.

⁸⁴ Hatvan: város Heves megye hatvani járásában.

⁸⁵ Gödöllő: város Pest megye gödöllői járásában.

Gödöllő nach Waitzen⁸⁶ wo der Feind hinausgeschlagen wurde. Von. Waitzen. nach Rétság⁸⁷ von. Rétság. nach Ipolsag⁸⁸ von. Ipolsag. nach Magyarat⁸⁹. Aprill 16ten.	ellenség kiveretett. Vácról Rétságra, Rétságról Ipolságra, Ipolságról Magyaratra. Április 16.
Von P. am 25 Aprill nach Komorn⁹⁰ /:Nachmittag um 2 Uhr bis 10 Uhr von Nachts:/ über die Donau ins Lager bei Ószöny⁹¹ schönes Wetter 28ten marschten. in Komorn und schön Montour gefaßt, am 30ten Marschierten wir nach Acs⁹². Am 17ten May von Acs nach Raab⁹³ 2 Stationen in einen Tag. Raab. eine schöner Stadt der Fluß ebenfalls Raab fließt daneben, hat auch Bäder. NotaBene. Am 1ten Mai hat mich das Glück zum wirklichen Korporalen deklarirt zu sein bis Heute Sonntag 5ten Mai wurden wir 2mal 1^{mal} bei Nacht 1^{mal} der Tag allarmiert, der Feind machte Bewegungen, grif unseren Vorposten an, wurde aber zurückgeschlagen. Am 6ten Juny bin ich als wirklicher Feldwebel Alexander 1ten Comp. transferiert worden. Täglich wurden wir Alarmiert. und am	P-ből április 25-én Komáromba /:délután 2 körülől éjjel 10 óráig:/ át a Dunán az ószönyi táborba szép időben. 28-án menet Komáromba és szép egyenruhát kaptunk, 30-án Ácsra masírozunk, Május 17-én Ácsról Győrbe két állomás egy nap alatt. Győr szép város, épp a Rába folyó folyik mellette, vannak fürdői is. Nota Bene. Május 1-jén szerencsém volt tényleges káplárrá kineveztetni. Ma vasárnap május 5-ig 2^{szer} 1^{szer} éjjel 1^{szer} nappal riadóztattak minket. Az ellenség mozgásokat tett, megtámadta az előőrseinket, de visszavertük. Június 6-án valóságos őrmester lettem áthelyezve az Sándor [gyalogezred II. zászlóalj] 1. századához. Naponta riasztottak minket és
28ten Juny ganz als wir beim Mittagmahl saßen sind wir alarmirt und. gegen den Feind, der Feind feuerte von 12 Uhr Nachmittags bis 8 Uhr Abend und. wir mußten Raab verlassen inden der Feind uns stark überlegen war Russische Soldaten und. Geschütze hatte. Wir reterierten bis nach Festung Komorn, wo wir 1 Tag und 1 Nacht in Schanzen an der Donau /: der Feind grif uns dernachts Stark an wurde jedesmal zurückgeschlagen:/ 2 Tage dann in der Kasserne in der Festung. Von Komorn nach	június 28-án, amikor ebédnél ültünk alarmiroztak bennünket az ellenséggel szemben. Az ellenség ágyúzott délután 12-től este 8-ig, és el kellett hagynunk Győrt, merthogy az ellenség erős fölényben volt, orosz katonái és lövegei is voltak. A komáromi erődig hátráltunk, ahol egy napon és egy éjen át a dunai sáncokban / az ellenség ott támadott minket és minden alkalommal visszavertük/⁹⁶ 2 nap aztán a kaszárnyában az erődben. Komáromból Bátorkeszibe onnan Ipolydamásdra, Vácra, [...]

⁸⁶ Vác (németül: Waitzen): város Pest megye váci járásában.

⁸⁷ Rétság: település Nógrád megye rétsági járásában.

⁸⁸ Ipolság (ma: Šahy) város Szlovákiában, nyitrai kerület, lévai járás.

⁸⁹ Valószínűleg Mogyoród: község Pest megye gödöllői járásában.

⁹⁰ Komárom vagy Révkomárom (szlovákul Komárno németül Komorn) város Szlovákiában, nyitrai kerület, komáromi járás.

⁹¹ Ószöny: ma Dél-Komárom város része Komárom-Esztergom megye komáromi járásában.

⁹² Ács: település Komárom-Esztergom megye komáromi járásában.

⁹³ Győr: város, Győr-Moson-Sopron megye győri járásában.

⁹⁶ Az 1849. július 2-i komáromi csatában a magyar, míg a július 11-i összecsapásban a cs. kir. fél győzött.

Bátorköz ⁹⁴ von da nach Damásd ⁹⁵ , Waitzen von [ceruzával írt, olvashatatlaná kopott 4 sornyi szöveg]...	
vom 25 grif uns der Feind an und. wir mußten reterieren. über Tokay ⁹⁷ Nyíregyház ⁹⁸ Nagy Kalló ⁹⁹ Bihar ¹⁰⁰ [ceruzával]: K Warda ¹⁰¹ bis Saphak ¹⁰² von Szalonta ¹⁰³ Szerind ¹⁰⁴ . Arad ¹⁰⁵ Vilagos ¹⁰⁶ Galso ¹⁰⁷ von Pankota ¹⁰⁸ Erdohegy ¹⁰⁹ Kisjenő ¹¹⁰ von [...] nach [...] Gyula, Békés, Mező Berény [... a szöveg ettől kezdve több helyen olvashatatlaná mosódott]	[július] 25-től megtámadott minket az ellenség ¹¹¹ és mi retiráltunk Tokajon, Nyíregyházán, Nagykállón, Biharon, Kisvárdán ...Saphakig, Szalontáról Szerindig, Arad, Világos, Galsa, Pankota, Erdőhegy Kisjenő [...] [...] Gyula, Békés, Mezőberény...

Ezt az oldalt kapkodva felírt vezetéknévnek sokasága követi, majd ismét elmosódottá, ki-vehetetlenné válik a szöveg.

Végül egy kitépett lapot követően egy tintával írt névsor utolsó, befejező részét olvashatjuk, s hogy pontosan milyen szempont alapján – találkozott velük? – kerültek egy halmazba a felsorolt nevek viselői, nem derül ki, sőt néha – például Gáll vagy Máriássy esetében – a személy sem teljesen biztosan azonosítható:

16. Talham /:Angol:/ 17. Mariasy 18. Kiss Ernest 19. Gáll 20. Skrinecky 21. Vécsey 22. Damjanics 23. Répasy	
--	--

⁹⁴ Lásd a 31. lábjegyzetet.

⁹⁵ Lásd a 24. lábjegyzetet.

⁹⁷ Lásd a 61. lábjegyzetet.

⁹⁸ recte: Nyíregyháza: város Szabolcs-Szatmár-Bereg megye nyíregyházi járásában.

⁹⁹ recte: Nagykálló város Szabolcs-Szatmár-Bereg megye nagykállói járásában.

¹⁰⁰ Bihar: (ma: Biharia) községközpont Romániában, Bihar megyében.

¹⁰¹ recte: Kisvárdai: település Szabolcs-Szatmár-Bereg megye kisvárdai járásában.

¹⁰² Azonosítatlan.

¹⁰³ Nagyszalonta: (ma: Salonta, korábban Salonta Mare, németül Großsalontha) település Romániában, Bihar megyében.

¹⁰⁴ recte: Zaránd (románul Zărand) falu Romániában, Arad megyében.

¹⁰⁵ Arad: város Romániában, Arad megye székhelye.

¹⁰⁶ Világos: (románul Șiria) falu Romániában, Arad megyében.

¹⁰⁷ recte: Galsa (románul: Galșa) falu Romániában, Arad megyében.

¹⁰⁸ Pankota (románul Pâncota) város Romániában, Arad megyében.

¹⁰⁹ recte: Erdőhegy (románul: Erdeiș vagy Pădureni) Kisjenő településrésze Romániában, Arad megyében.

¹¹⁰ Kisjenő: (románul: Chișineu-Criș) település Romániában, Arad megyében.

¹¹¹ A VII. hadtest alakulatai (benne a gránátosok) 1849. július 25-én Alsószolcánál csaptak össze az orosz csapatokkal.

24. Stratimirovits 25. Aulich Summa 25	
--	--

Bár kutatásunk során számos életrajzi adatot nem sikerült kiderítenünk Keill Károlyról, az az egyszerű tény, hogy egykoron írt, bár kiemelten értékes adatokat nem tartalmazó feljegyzései fennmaradtak és múzeumi-közyűjteményi keretek közt megőrződtek, jobban biztosítja nevének fennmaradását, mint azt valaha is gondolta volna, amikor e sorokat papírra vetette.

Bevezette, fordította, sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: SZOLECZKY EMESE

„Ha történészek vagyunk, adott egyfajta közös perspektíva”

Beszélgetés Árpád von Klimóval

Árpád von Klimó az európai történelem professzora a The Catholic University of America egyetemen (Washington D. C.). Fő kutatási területe: összehasonlító európai történelem, katolikus egyháztörténet, Olaszország és Poroszország közigazgatás- és mentalitástörténete a 19. században, Magyarország és a Habsburg Monarchia története a 19. században, Magyarország 1945 utáni története. Legfontosabb munkái: Staat und Klientel im 19. Jahrhundert. Administrative Eliten in Italien und Preußen im Vergleich (1860–1918) (1997), Nation, Konfession, Geschichte. Zur nationalen Geschichtskultur Ungarns im europäischen Kontext (1860–1948) (2003), Ungarn seit 1945 (2006, angol nyelven: Hungary since 1945 [2018]), Remembering Cold Days. The 1942 Massacre of Novi Sad and the Transformation of Hungarian Society until 1989 (2018).

Melyek voltak történésszé válásának legfontosabb motívumai?

Nagyon fontos volt számomra a heidelbergi Kurstfürst Friedrich Gimnáziumban eltöltött tíz év 1974 és 1984 között. A gimnázium, melyet még a 16. században (1546) alapítottak, nagyon tradicionális intézmény volt, többek között kötelező latin nyelvoktatással. Ez alapozta meg pályámat, például azzal, hogy a latin mellett franciául és olaszul is tanultam – ez utóbbi volt a kedvencem. Történész nem akartam lenni, inkább jogász vagy banki karrierre gondoltam. Az érettségi vizsga után először két, hadseregben eltöltött év következett, ami nagyon unalmas volt, sok bürokratikus tennivalóval. Ugyanakkor rengeteget olvashattam. Tulajdonképpen ezután jött a gondolat, hogy inkább történész leszek. A családom részéről is volt némi indíttatás efelé: Az édesapám eredetileg színész volt, Klimó Mihály, kisebb szerepeket kapott Magyarországon 1943–1944-ben. A festő papa és a színésznő mama ugyan úgy gondolta, valami rendes foglalkozás kell a számára, s a Műszaki Egyetemen először kémiai tanult, de azután mégis csak a színészet vonzotta. Találtam róla egy szép színházi főiskolai fotót. A háború utolsó hónapjaiban a harcokban is részt vett, s azután a szovjet csapatok előre nyomulásától tartva Bajorországba távozott, s amerikai hadifogságba esett. Huszonhat éves volt ekkoriban, de soha nem tanult meg jól németül. Németországban azután leginkább ufológiával foglalkozott, amivel kapcsolatban én mindig nagyon szkeptikus voltam, s igyekeztem távolságot tartani az ezoterikus dolgoktól. Az ő gondolatvilágában a turanizmus, a magyar nyelv feltételezett ősi volta is fontos szerepet játszott. Mindezzel persze nem tudtam mit kezdeni, egy átlagos nyugat-német diák voltam.

A katonaságot követően a göttingeni egyetem történelem szakára kerültem 1986-ban, ami nagyon színvonalas képzést nyújtott, akkor még egyszerre foglalkoztam középkori és újkori témákkal. 1988-ban azonban egy ösztöndíj program keretében a velencei egyetemre kerültem egy tanévre, s ott választanom kellett. Végül az újkor mellett döntöttem, bár ott tanított egy kitűnő amerikai kutató, Reinhold Müller, aki nagyon érdekes kurzust tartott a

mindennapok történetéről.¹ Eredeti témám ott a középkori Velence kereskedelme volt, levéltárba is mentünk, nagyon élveztem. De azután úgy éreztem, a latin nyelv intenzív használata túl sok nekem. Ezért, amikor Velence után Berlinbe mentem, már az újkor története volt számomra a fő irány. Azért Berlint választottam, mert egy heidelbergi jóbarátom, Alexander Nützenadel (akiből azután gazdaságtörténész lett) akkoriban már ott tanult. 1989 áprilisában érkeztem Berlinbe, a Freie Universitätén kezdtem meg tanulmányaimat. Szerencsémre Jürgen Kocka ebben az évben érkezett az intézménybe Bielefeldből, én voltam az első berlini diákjainak egyike a „Társadalmak szociológiai, etnológiai és történeti szempontú összehasonlítása” (FU/HU Berlin, Graduiertenkolleg Gesellschaftsvergleich in ethnologischer, historischer und soziologischer Perspektive) elnevezésű graduális kollégium keretében

Kocka mellett Hartmut Kaelblével, az összehasonlító történetírás nagy alakjával volt ott alkalmam együtt dolgozni. Létezett ugyanis az egyetemen egy olyan program, melynek keretében diákokat alkalmaztak határozott idejű szerződéssel tudományos segéderőként. Kaelble számára kellett statisztikai adatokat gyűjteni, adatsorokat összeállítani. Három-négy éven keresztül csináltam ezt, igazán sokat profitáltam belőle. Ekkoriban a nemzetközi társadalomtörténeti összehasonlítás mint módszer igen népszerű lett világszerte, ezért nagyon sok kutató jött vendégként a Kocka-intézetbe. Ezek egyikeként érkezett például a magyar társadalomtörténész Tóth Zoltán, akivel összebarátkoztunk, sokat beszélgettünk, s akitől rengeteget tanultam.

Hogyan formálódott kutatói érdeklődése?

Saját kutatásaim számára olasz témát választottam, ami Kockának nagyon tetszett, jól illeszkedett a polgári elitek akkor ott folyó kutatásába. Az MA dolgozatom 1992-ben az 1860 és 1914 közötti poroszországi és olaszországi bürokrácia összehasonlítását célozta, majd következett 1995-ben a PhD fokozat megszerzése. A téma az MA dolgozat továbbfejlesztése volt, amihez olaszországi kutatásokat is folytatnom kellett. Egy évet töltöttem Rómában, ott Guido Melisszel, az olasz bürokrácia történetének legjobb szakemberével kerültem kapcsolatba, ami a mai napig is fennáll. A disszertáció azután első könyvemként *Staat und Klientel im 19. Jahrhundert. Administrative Eliten in Italien und Preußen im Vergleich (1860–1918)* címmel 1997-ben jelent meg.

Már 1995 körül gondolkodtam azonban azon, hogy mi is legyen a következő kutatási téma. Németországban a habilitációs szabályok szerint a habilitációs dolgozatnak a PhD értekezéshez képest más ország történetét és más időszak vizsgálatát kell tartalmaznia. S akkor gondoltam Magyarországra. Már amikor 1990-ben meghalt az édesapám, sajnáltam, hogy jóformán semmit sem tudok Magyarországról. Egyetlen alkalommal jártam azt megelőzően ott, 1988-ban rokonlátogatóban. Tetszett nekem akkor Budapest, bár egy kicsit „szovjet” volt még, az ember felfigyelt a különbségekre. A családban kizárólag németül beszéltünk, az édesanyám német volt, az édesapám pedig nem akart magyarul tanítani, talán kicsit lustaságból. Egy kolléganőm felvetésére 1993–1994 körül egyébként el is kezdtem tanulni magyarul az egyetemen belül, prof. Josef-Gerhard Farkastól (Farkas József Gellért), aki igazán nagyon jó tanár volt. 1994-ben és 1995-ben pedig részt vettem a debreceni egyetem nyári magyar nyelvi kurzusán.

1996-ban egy évet a Bielefeldi Egyetemen töltöttem társadalomtörténeti program keretében, ahol témám a felekezeti konfliktusok kutatása volt. Az Olaszország és Poroszország

¹ Vö. Mueller, Reinhold C.: *Venezia nel tardo medioevo / Late Medieval Venice. Economia e società / Economy and Society*. Aa cura di / edited by Luca Molà – Michael Knapton – Luciano Pezzolo. Roma, 2021.

közötti korábbi összehasonlításnál ugyanis azt találtam, hogy a legfontosabb különbség a vallás tekintetében érhető tetten, ami általában véve a mentalitást, de szűkebb értelemben a bürokratikus mentalitást is alapvetően meghatározta. Olaszországban létezett egy erős katolikus egyház, független az államtól, ellentétben a porosz evangélikus egyházzal. Ez adta azután az ötletet, hogy a magyarországi felekezeti konfliktusokkal foglalkozzam. Én magam lutheránusként nőttem fel, az édesapám lutheránus, az édesanyám viszont kálvinista volt, akinek az életvitelét és felfogását a kálvinista munkacentrikusság járta át, s az rám is hatott. Mindig nagyon szkeptikus voltam a katolikus egyházzal szemben, végül azonban 2005-ben katolikus hitre tértem át. A felekezeti konfliktusok témája tehát személyesen is érintett.

Hogyan formálódtak magyarországi történeti szakmai kapcsolatai?

Ez az új téma még csak ötlet volt a fejemben, amikor először jöttem szakmai programmal Magyarországra 1997-ben a Collegium Budapest ösztöndíjának jóvoltából. Kocka tanácsára Pók Attilával és Hanák Péterrel léptem kapcsolatba. Ezt követően azután az 1998 és 2002 közötti éveket Alexander-von-Humboldt Stiftung-ösztöndíjakkal a Történettudományi Intézetben Budapesten töltöttem, de mindig volt berlini lakásom is, ingáztam. Fontosak voltak számomra a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület évente megtartott konferenciái is.

A témát azután a történeti kultúra (*Geschichtskultur*) kutatására szűkítettem. Tóth Zoltántól hallottam eredetileg Szekfü Gyuláról mint katolikus történészről, aki felülvizsgálta és bírálta a 19. századi, jobbra protestánsok által uralt magyar történetírást. Nagyon érdekesnek találtam a '48-as protestáns kultuszt, mintegy az angol *whig history* párhuzamaként. Érdeklődésem elsősorban nem a történészek életműve, hanem a *public history*, e markánsan protestáns jellegű '48-as kultusz felé irányult, amely a 19. század második felében meghatározta az emberek gondolkodását. 1848-ról a magyar történészek csak ebben a keretben beszélhettek. Sokat segített nekem Pók Attilán és Hanák Péteren kívül Gyarmati György, akit szintén foglalkoztattak '48 hagyományai. A katolikusok ezzel szemben Szent István kultuszát ápolták, ami a közgondolkodás másik nagy mesterelbeszélésévé, másik nagy nemzeti kultusszá erősödött. 2001-ben azután a Freie Universitätén ebből a témából habilitáltam, s a dolgozat 2003-ban jelent meg *Nation, Konfession, Geschichte. Zur nationalen Geschichtskultur Ungarns im europäischen Kontext (1860–1948)* címmel.

Hosszú magyarországi ösztöndíjamat követően a magyarországi kapcsolattartás inkább magán jellegűvé vált, említhetem a szakmai ismerőseim közül Vörös Boldizsárt, Bódy Zsombort, Fejérdy Andrást, valamint Balogh Margitot, akinek Mindszenty Józsefről írt monográfiája angol nyelvű megjelenítésében igyekeztem segíteni. Egyébként pedig, mivel nagynénemtől örököltem egy kis lakást Budapesten, nyaranta általában itt töltünk valamennyi időt. A múlt évben például mintegy történeti ujjgyakorlatként az ezt a lakást magában foglaló háznak a történetéről tettem fel történeti adatokat Instagram oldalamra – a háború előtt ott élt zsidó családokról s a háborút követő lakókról népszámlálási adatokra támaszkodva, amiben a Budapest Főváros Levéltárának levéltárosa, Lugosi András segített.² A családok viszájok a táborokból, de nem teljes létszámban, tizennyolcan hiányoztak, ám sorsukról sajnos nem sikerült közelebbi adatokat gyűjtenem. A családtörténet s mindenekelőtt a család története egyébként mindig is nagyon érdekelt, Kolozsváron élt például apám anyjának apja, a zsidó dédapám, Kovács Béla, akiről szinte semmit sem tudok, csak egy kis képem van róla. A Klimó család pedig Debrecenből származott.

² „One house in Budapest, 1944–45”. <https://history.catholic.edu/news-events/2021/08/one-house-in-budapest,-1944-1945.html>

Néhány hete jártunk a washingtoni magyar nagykövetségen, mert szeretném, ha a lányom magyar állampolgár is lenne az amerikai állampolgársága mellett. Az édesapám soha sem lett ugyanis német állampolgár, s szeretném, hogy a lányom, aki egyébként kifejezetten szeret Magyarországon lenni, szorosabban kötődjön az országhoz.

Hogyan alakult pályája a habilitációt követően?

2004 és 2008 között Potsdamban dolgoztam kutatói állásban a *Zentrum für Zeithistorische Forschung* Intézetben, amely az NDK történetével foglalkozott. Összehasonlító keretben tanulmányoztam a történészek helyzetét Magyarországon és az NDK-ban az 1950-es években. Közben 2007 tavaszán vendégprofesszorként egy szemesztert töltöttem Bécsben, az egyetem történelmi intézetében. Itt osztrák történelmet kellett tanítanom, s bár korábban Berlinből és Bielefeldből voltak már tanítási tapasztalataim, nem volt könnyű, hiszen ilyen témát korábban egyáltalán nem oktattam. Mindeközben Brémában egy új magánegyetemen is tartottam angolul kurzusokat egy szemeszterben, s Berlinben is oktattam angolul amerikai diákoknak német történelmet egy speciális program keretében. Az 2002 és 2008 közötti évek tehát, ahogy az Németországban nagyon általános jelenség, az állandó pályázással teltek, hogy sikerüljön a sok ösztöndíj után állandó álláshelyet kapnom. Alkalomadtán igen előkelő helyen szerepeltem a rangsorokban (2., 3. hely), de az állásokat sokáig nem én nyertem el. Közben megnősültem, s 2006-ban megszületett a lányunk, ez is szükségessé tette a meggyökerezést valahol.

2007-ben azután pályáztam egy DAAD vendégprofesszori állásra Pittsburgben, az USA-ban, amit sikerült elnyernem: a német és európai történelem vendégprofesszoraként érkeztem oda 2008 augusztusában. Tervem az volt, hogy az elnyert öt év után majd könnyebb lesz pályázni európai angol nyelvű egyetemekre, például a CEU-ra. Feleségem, Eva egyébként is egy fejlődő országokkal foglalkozó központban dolgozott, sokat utazott, például Dél-Afrikába, neki sem jelentett problémát, hogy néhány évig egy másik országban éljünk. Azonban az történt, hogy néhány héttel azután, hogy megérkeztünk Amerikába, s én elkezdtem a tanítást, a feleségem egy közlekedési balesetben váratlanul meghalt, a kislányunk akkoriban mindössze egy éves és nyolc hónapos volt. Nem tudtam, mit csináljak. A pittsburghi kollégáim nagyon sokat segítettek, például miközben én a temetést intéztem Németországban, ők bonyolították le a mi már korábban tervezett költözködésünket egy új házba. Teljesen tanácstalan voltam, de az édesanyám határozottan azt mondta, maradjak Amerikában, folytassam a tanítást. S valóban, a munka sokat segített a tragédia feldolgozásában, az volt az én terápiám, természetesen a lányom mellett. Néhány évvel később ismertem meg azután második, amerikai feleségemet, Melindát.

2012 táján egy amerikai barátom, Paul Hanebrink (Rutgers University) hívott fel azzal, hogy Washingtonban van egy meghirdetett állás a katolikus egyetemen – ez a Te állásod, tette hozzá. Olyan munkatársat kerestek ugyanis, aki a Habsburg Birodalommal és a katolicizmus történetével foglalkozik, illetve a Habsburg utódállamokkal. Nagyon jól éreztem magam az állásinterjún, szerencsére előnyt jelentett, hogy akkor már katolikus voltam, mert az egyetem törekszik arra, hogy a tanári kar többsége katolikus legyen. Egyébként is jól felkészültem az interjúra, elolvastam lehetséges új kollégáim munkáit, így tudtam kapcsolódni azokhoz, ez nagyon tetszett nekik. Így kerültem tehát 2012-ben Washingtonba. Azóta is nagyon jól érzem magam ebben a közegben, jó döntés volt részemről.

Milyen kurzusokat tart, milyen témákat oktat?

Kezdetben kifejezetten a Habsburg Birodalom, illetve Németország történetét oktattam, az utóbbi időben azonban el kellett mozdulni más irányba. Észak-Amerikában minden egyetem igyekszik egyrészt specializálódni, másrészt viszont előtérbe került a globális történelem, ennek jegyében mi is kevésbé európai, mint inkább világtörténetet oktatunk. Én is efféle programokat alakítottam ki, például egy olyan nagy időtávot átfogó kurzust a katolicizmus vagy a globalizáció történetéről, amire olyan hallgatók is járnak, akik nem kifejezetten érdeklődnek a történettudomány iránt, de így, a „hátsó ajtón” besurranva mégis tudok nekik történelemről beszélni. Egy másik kurzusom témája pedig a divat története (Divat és társadalom 1500 után), ami nemcsak kultúrtörténet, hanem bele lehet vinni gazdaság- és társadalomtörténetet is. Sőt bele tudom szőni a művészettörténetet is, amit Berlinben nagyon élveztem. Vizuális források bevonásával meg lehet tanítani a hallgatókat arra, hogyan és mit lehet a képekről leolvasni, s hogyan lehet egy képet megkonstruálni. Vagy említhetem példaként a futballtörténeti kurzusomat (Foci. Egy világ története). S ami kifejezetten német történeti kurzus, az is nagy időtávot fog át: a római birodalom bukásától a modern történelemig tárgyalom a folyamatokat.

A Katolikus Egyetemnek, amely az észak-amerikai püspöki konferencia egyeteme, egyébként van egy római campusa is, mivel alapítói között (1887) szerepelt XIII. Leo pápa is, s így a Vatikánnal fennmaradt a közvetlen kapcsolat. 2018-ban tehát lehetőségem volt e római campuson is oktatni egy szemeszterben olasz és német történelmet, s talán meg lehet majd ezt ismételni 2023-ban.

Hogyan befolyásolta, ha befolyásolta, kutatási érdeklődését az Amerikába költözés?

Az, hogy a Katolikus Egyetemre kerültem, kutatási témámat közvetlenül nem befolyásolta, teljesen szabadon választhattam, mutatja ezt például első angol nyelvű könyvem (*Remembering Cold Days. The 1942 Massacre of Novi Sad and the Transformation of Hungarian Society until 1989*), amely az 1942-es újvidéki „hideg napok” emlékeztörténetét dolgozta fel.

Legújabb témám a portugáliai Fátima-kultusz története. Ez akkor kezdett foglalkoztatni, amikor belefogtam egy Mindszenty József Nyugaton című kutatási programba. Írtam néhány cikket Mindszenty alakjának németországi, illetve észak-amerikai recepciójáról. Mindszenty járt Fátimában 1973-ban, egy évvel azelőtt, hogy Portugáliában a forradalom megdöntötte a Salazar-féle autoriter katolikus diktatúrát. Érdekelt, hogy mi volt a jelentősége Mindszenty fátimai látogatásának. Rengeteget olvastam a kultuszról, s az a tervem, hogy angol nyelven írok a történetéről, annak a portugál gyarmatosítás történetéhez való kapcsolódási pontjairól. Hogy pontosan mi születik majd ebből, még nem tudom. Mindenesetre elkezdtem portugálul is tanulni, a szókincs és a nyelvtan olasz és francia nyelvtudással igen ismerős, csak a kiejtés nagyon más.

Az idén megjelent az első spanyol nyelvű cikkem, ami tulajdonképpen egy interjú az amerikai történésszel, Stanley Payne-nel, aki a 20. századi spanyol történelem egyik legismertebb kutatója. Egyik barátom a spanyolországi egyháztörténeti folyóirat, az *Anuario de Historia de la Iglesia* (Navarra) szerkesztője. Az ő ötlete volt az interjú, én eredetileg úgy gondoltam, ez nem nekem való feladat, de azután elolvastam Payne könyvét,³ s nagyon jónak találtam. Úgy gondoltam, miért ne. Ha történészek vagyunk, adott egyfajta közös perspektíva, s akár hasznos is lehet, ha más területeket ismerő történész tesz fel kérdéseket, hiszen az interjú mindig is számvetésre kész, az életutat kell narrációba foglalni, miközben az

³ Vö. *Spanish Catholicism: An Historical Overview* (1984); *A History of Fascism 1914–1945* (1996), *Civil War in Europe, 1905–49* (2011).

interjú maga mégis dialógus. Amikor Spanyolország demokratizálódott, nagy mértékben változott a történetírás nézőpontja, ahogy Magyarországon is az 1990-es években. E tapasztalatokat haszonnal lehet ütköztetni.

Közben bekapcsolódtam szerkesztőként a *Hungarian Studies Review* című folyóirat szerkesztőségének munkájába, amely folyóirat korábban Kanadában megjelenő, jó színvonalú, de nem professzionális kiadvány volt. Steven Jobbit kanadai kollégám (Lakehead University), aki egyébként hosszabb ideig élt Magyarországon, végül talált kiadót (Penn State University Press) a lap számára, s immáron professzionális történeti szaklappá alakulhatott. Most készülünk megünnepelni a lap fennállásának ötvenéves évfordulóját (1974–2024), külön duplaszámot tervezünk ez alkalomból. Olyan cikkeket várunk, melyek a „tulajdonrendszerek” (*property regimes*) magyarországi történetét tárgyalják a 18. századtól kezdve. Mindegyik rendszer speciális ideológiákon nyugodott, s meghatározott politikai struktúrákat legitimált, melyek szentesítettek bizonyos tulajdonjogokat; a jog nemcsak definiálta a tulajdon fogalmát, hanem egyúttal meghatározta az emberek tulajdonhoz, sőt az emberek egymáshoz és az államhoz fűződő viszonyát is.

Köszönöm a beszélgetést!

Budapest–Heidelberg, 2022. június 1.

Az interjút készítette: DEÁK ÁGNES

Árpád von Klimó műveinek bibliográfiája

Monográfiák

Hungary since 1945. Routledge: London & New York, 2018.

Remembering Cold Days. The 1942 Massacre of Novi Sad and the Transformation of Hungarian Society until 1989. University of Pittsburgh Press 2018.

Ungarn seit 1945. UTB, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2006. (Europäische Zeitgeschichte, Bd. 2)
Nation, Konfession, Geschichte. Zur nationalen Geschichtskultur Ungarns im europäischen Kontext (1860–1948). Oldenbourg: München 2003. (Südosteuropäische Arbeiten 117)

Staat und Klientel im 19. Jahrhundert. Administrative Eliten in Italien und Preußen im Vergleich (1860–1918). SH-Verlag: Vierow bei Greifswald 1997. (Italien in der Moderne 4)

(Tra Stato e Società. Le élites amministrative in Italia e Prussia (1860–1918). Italian Edition, edited and translated by Mauro Tosti-Croce. With an introduction by Guido Melis, (Pubblicazioni dell'Archivio Centrale dello Stato), Ministero per i beni e le attività culturali: Rome 2002.

Szerkesztett kötetek

History of East Central Europe since 1700. Routledge: London, New York, 2017. (co-edited with Irina Livezeanu). (Paperback edition: June 2020)

Rausch und Diktatur. Inszenierung, Mobilisierung und Kontrolle in totalitären Systemen. Campus: Frankfurt/Main, New York 2006. (co-edited with Malte Rolf)

Antiamerikanismus im 20. Jahrhundert. Studien zu Ost- und Westeuropa. Dietz-Verlag: Bonn 2005. (co-edited with Jan C. Behrends and Patrice Poutrus)

Tanulmányok referált folyóiratokban

“Anticommunism and Détente: Mindszenty, the Catholic Church, and Hungarian Émigrés in West Germany, 1972”. *Central European History*, (2021) 54(3), 466–490. doi:10.1017/S0008938920001089 (electronic version published 30 June 2021)

“A History of Hungarian Studies as Reflected in Forty-Seven Years of Scholarship: *Hungarian Studies Review*, 1974–2020”. *Hungarian Studies Review* XLVIII/1 (Spring 2021), 1–18 (together with Stephen Jobbitt and Leslie Waters)

“Anticommunism and Détente: Mindszenty in the United States (1973–74)”. *Catholic Historical Review* (Spring 2021), 226–252.

“HSR: A History of New Beginnings and a Tribute to Founding Editor Nándor Dreisziger”. *Hungarian Studies Review* XLVI–XLVII (2019–20), 1–8. (together with Stephen Jobbitt)

“Reflections on the 1919 Republic of Councils”. *Hungarian Studies Review* XLVI–XLVII (2019–20), 62–66.

“A Religious Revolution?” The Immanent Frame Forum on Yuri Slezkine, The House of Government. December 8, 2018. <https://tif.ssrc.org/author/arpad-von-klimo/>

“1956 and the Collapse of Stalinist Politics of History: Forgetting and Remembering the 1942 Újvidék/Novi Sad and the 1944/45 Partisan Retaliations in Hungary and Yugoslavia (1950s – 1960s)”. *Hungarian Historical Review* 5/4 (December 2016), 739–766.

“Catholic Identity in Hungary – The Mindszenty Case”. *Hungarian Studies* 24/2 (2010), 189–213.

“Der ungarische Katholizismus und die Revolution von 1956. Neuere Literatur und Forschungen zu Kommunismus, Kirche und Laien (1945–1956)”. *Historisches Jahrbuch* (Görres Gesellschaft) 128 (2008), 495–521.

- "Helden, Völker, Freiheitskämpfe. Zur Ästhetik stalinistischer Geschichtsschreibung in der Sowjetunion, der Volksrepublik Ungarn und der DDR". *Storia della Storiografia* 52 (2007), 83–112.
- "A Katolikus önértelmezés új irányai az 1960-as években Olaszországban és Magyarországon: Don Lorenzo Milani és Bulányi György példája". *Századvég* 44 (2007), 131–163.
- "Der Wandel des ‚mondo cattolico‘. Neuere Forschungen zum italienischen Laienkatholizismus in der Nachkriegszeit". *Historisches Jahrbuch* (Görres Gesellschaft) 126 (2006). 465–491.
- "1956' - Nationale Geschichtskultur, Erinnerungspolitik und private Erinnerung während Ungarns 'Systemwechsel' 1989". *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung* 2006, 93–115.
- "Rausch und Diktatur". *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 51/10 (2003), 877–895. (Together with Malte Rolf)
- "Das Ende der Nationalismusforschung? Bemerkungen zu einigen Neuerscheinungen zu ‚Politische Religion‘, ‚Fest‘ und ‚Erinnerung‘". *Neue Politische Literatur* 48 (2003), 271–291.
- "La fonction du récit stalinien au cinéma (1949-1956)". *Théorème* 7 (2003), 11–24. (társszerző: Paul Gradwohl)
- "Zeitgeschichte als Revolutionsgeschichte. ‚Gegenwartsgeschichte‘ in der ungarischen Historiographie des 20. Jahrhunderts. Alexander Nützenadel; Wolfgang Schieder, eds., *Zeitgeschichte als Problem. Nationale Traditionen und Perspektiven der Forschung in Europa*. Göttingen 2004. (Geschichte und Gesellschaft, SH 20), 283–306.
- "Nationale Geschichtskulte als Teile einer Geschichtskultur: Ungarn im europäischen Kontext". *Comparativ* 10/2 (2000), 36–60.
- "Runde' Jahrestage in der DDR und in Ungarn. Überlegungen zu einem Vergleich staatssozialistischer Gründungsfeiertage". *Comparativ* 10/2 (2000), 108–118.
- "St. Stephen's Day. Politics and Religion in 20th-Century Hungary". *East Central Europe = L'Europe du centre-est* 26/2 (1999), 15–31.
- "Die gesplante Vergangenheit. Die großen christlichen Kirchen im Kampf um die Nationalgeschichte Ungarns 1920–48". *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 47/10 (1999), 874–891.
- "Die ungarische Nachkriegsgeschichtsschreibung. Neuere Trends und Tendenzen". *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 47/10 (1999), 869–873. (társszerző: Jürgen Danyel)
- "A nemzet Szent Jobbjá. A nemzeti-vallási kultuszok funkcióiról". *Replika* 37 (1999), 45–56.
- "Neue Wege in der italienischen Verwaltungsgeschichte". *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 73 (1993), 673–681.

Egyéb folyóirat-tanulmányok

- Ungarn 1918 – keine Jahrhundertfeier*. *Religion & Gesellschaft in Ost und West* 46/9 (2018), 10–12.
- "Trianon und ‚1956‘ – öffentliche Erinnerung in Ungarn". *Ost-West. Europäische Perspektiven* 8/2 (2007), 101–108.
- "Nation, History, and Memory in 20th Century Europe". *Haklim. Yonsei Historical Journal* 27 (2006), 135–149 (Korean), 151–167.
- "Historians under Stalin. Hungary, East Germany, and Poland in a comparative perspective". *Sa-Chong. Journal of the Historical Society of Korea, Seoul (Korea)* 56 (March 2003), 215–236, (English), 237–249 (Korean).
- "A társadalomtörténet helyzete. Klimó Árpád válasza.". *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat* 1./2. (2002), 200–202.
- "La statalizzazione della Storia. I tentativi di creare una storia ungherese nazionale (1948–56)". *Le Carte e la Storia* V/2 (1999), 24–35.

Könyvfejezetek

- Chapter 35 "Central Europe: How Christian Has It Ever Been?" in: *Handbook of Religion and Heritage in Contemporary Europe*. edited by Todd Weir and Lieke Wijnia, Bloomsbury (forthcoming).
- "The Holy See's Efforts to Secure the Departure of Cardinal Mindszenty. Diplomacy in a Cold War Context, in: *The Vatican and Permanent Neutrality*. Ed. by M. Breger, H. Reginbogen, Lexington Books (2022) (társszerző: Balogh Margit)

- “Central Europe”. Chapter 34 in: *The Oxford Handbook of Religion and Europe*. (online 2021) DOI: 10.1093/oxfordhb/9780198834267.013.33.
- “Die Räterepublik in der ungarischen Gedenkpoltik seit 1919“. *Die ungarische Räterepublik 1919 Innenansichten, Außenperspektiven, Folgewirkungen*. Ed. by Matthias Marschlik & Christian Koller. Promedia Verlag, Wien 2018, 249–257.
- “Introduction”. *The Routledge History of East Central Europe since 1700*. Ed. by Árpád v. Klimó and Irina Livezeanu. Routledge: London and New York, 2017, 1–26. (társszerző: Irina Livezeanu)
- “The Victims of Mass Violence and the End of the Communist Regime in Hungary”. *Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére*. Edited by Zita Horváth and János Rada, Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó, 2017, 304–328.
- “Hungary and Vatican II. The Catholic Church between Communist Control and New Religious Movements“. Piotr Kosicki, ed. *Vatican II behind the Iron Curtain*. CUA Press: Washington, DC, 2016, 50–74.
- “Katholizismus als Verkörperung einer ‚aus tausend Wunden blutenden Nation‘ (1945–1948). *Weltkirchlicher Anspruch und nationale Repräsentation in Kardinal Mindszents national-katholischer Kampagne*“. *Politisch-religiöse Ordnungsvorstellungen in Ostmitteleuropa 16.-20. Jh.* Ed. by Johannes Gleixner, Christian Preuß and Damien Tricoire. Verlag Medion Biblio: 2015, 257–282.
- “Trianon und der Diskurs über nationale Identität in 'Rumpf-Ungarn' (1918–38)“. Andreas Hilger/Oliver von Wrochem (ed.), *Die geteilte Nation. Nationale Verluste und Identitäten im 20. Jahrhundert*, Oldeburg Verlag: München 2013, 11–26.
- “Kardinal Mindszents Reisen 1971–1975. Die Reformulierung des Antikommunismus in Westdeutschland und in den USA in neuen Perspektiven“. *József Kardinal Mindszenty in Wien (1971–1975)*. Ed. by Csaba Szabó, Wien 2012, (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. IV), 133–144.
- “Die Gehirnwäsche des Kardinals. Die Repräsentation des Falles Mindszenty in westlichen Spielfilmen (1950–55)“. Über die österreichische Geschichte hinaus. FS für Gernot Heiss zum 70. Geburtstag. Ed. by Friedrich Edelmayer, Margarete Grandner, Jiří Pešek und Oliver Rathkolb, Aschendorff Verlag: Münster 2012, 215–228.
- “Impartialität versus Revisionismus? Zum Verhältnis zwischen dem Heiligen Stuhl und Ungarn in der Zwischenkriegszeit“. *Der Heilige Stuhl in den internationalen Beziehungen 1870–1939*. Ed. by Jörg Zeidler, Herbert Utz Verlag: 2010, 311–332.
- “Nineteenth Century Liberal Master Narratives Revisited: A Comparison of Gyula Szekfű and Benedetto Croce“. *Nationalizing the Past. Historians as Nation-Builders in Europe*. Ed. by Stefan Berger and Chris Lorenz, Palgrave Macmillan: Houndsmills 2010, 341–357.
- “Hungary“. *Authoritarianism, History and Democratic Dispositions in Austria, Poland, Hungary and the Czech Republic*. Ed. by Oliver Rathkolb and Günther Ogris. Transaction Publishers/Studienverlag: Vienna 2010, 79–90.
- “Katholische Jugendgruppen in Ungarn in der zweiten Hälfte der sechziger Jahre. Die Gruppen um Regnum Marianum – ein religiöses Netzwerk?“. Annette Schuhmann (Ed.), *Vernetzte Improvisationen. Gesellschaftliche Subsysteme in Ostmitteleuropa und in der DDR*, Böhlau: Köln, Weimar, Wien 2008, 121–137.
- “Einleitung“. *Ungarn. (Auswahlbibliographien zur Geschichte des Kommunismus in Osteuropa, Bd. II)*, Osteuropa-Zentrum: Berlin 2008, 6–18.
- “Osteuropa und Stalins Krieg im Fernen Osten: Auswirkungen des Koreakrieges auf Polen und Ungarn“. Stöver, Bernd (ed.), *Der Koreakrieg. Wahrnehmung – Wirkung – Erinnerung*, Böhlau: Köln, Weimar, Wien 2008, 55–71. (together with Jan C. Behrends).
- “Dürfen Nonnen sich eigentlich schminken?‘ *Dekorative Kosmetik im katholischen Diskurs*“. Annette Geiger (ed.), *Der schöne Körper – Mode und Kosmetik in Kunst und Gesellschaft*, Böhlau: Köln 2008, 127–148.
- “Zwischen Beat und Kommunismus. *Katholische Jugendgruppen in Ungarn 1968*“. Angelika Ebbinhaus (Ed.), *Die letzte Chance? 1968 in Osteuropa. Analysen und Berichte über ein Schlüsseljahr*. VSA-Verlag, Hamburg 2008, 108–120.

- "Comparing and Relating the Austrian, Czech, Hungarian, and Slovak National Master Narratives and their 'Others'. Stefan Berger, Chris Lorenz (eds.), *The Contested Nation: Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*, Palgrave Macmillan (*Writing the Nation*, Vol. Three) 2008, 367–404. (together with Gernot Heiss, Pavel Kolař and Dušan Kovač).
- "Ein ‚konfessionelles Zeitalter‘ Ungarns (1848–1948)?" Altermatt, Urs; Metzger, Franziska (eds.), *Religion und Nation. Katholizismus im Europa des 19. und 20. Jahrhunderts*, Kohlhammer: Stuttgart 2007, 215–228.
- "Stalinismus und Nationalismus. Der Kossuth-Kult in der Ära Rákosi (1949–53)". Lajos Kossuth (1802–1894). Wirken – Rezeption – Kult. Ed. by Holger Fischer. Universität Hamburg 2007, 45–67.
- "Jahrhundertfeiern 1948. Überlegungen zur nationalen Geschichtskultur der Schweiz, Deutschlands und Ungarns im Kontext des Kalten Krieges". Brunnbauer, Ulf; Helmedach, Andreas; Troebst, Stefan (Ed.), *Schnittstellen. Gesellschaft, Nation, Konflikt und Erinnerung in Südosteuropa*. Festschrift Holm Sundhaussen, Oldenbourg: München 2007, 435–448.
- "Katholizismus und Popkultur. Beatmessen in Italien und Ungarn in den 1960er Jahren". Religion und Gesellschaft im Europa des 20. Jahrhundert. Ed. by Friedrich Wilhelm Graf und Klaus Große Kracht, Böhlau: Köln 2007, 353–374. (Industrielle Welt).
- "Religiöser Wandel durch Krieg und gesellschaftliche Transformation in Europa nach 1945". Religion in den Böhmischen Ländern 1938–1948. Ed. by Martin Zückert and Laura Hölzlzimmer. R. Oldenbourg: Munich 2007, 221–231.
- "Einleitung". Rausch und Diktatur. Inszenierung, Mobilisierung und Kontrolle in totalitären Systemen. Campus: Frankfurt/Main, New York 2006 (Together with Malte Rolf), 11–43.
- "Transnationale Perspektiven in der ungarischen Geschichtsschreibung des 20. Jahrhunderts: Vom 'Hóman-Szekfü' bis 'Ránki-Berend'. Duchhardt, Heinz (Ed.), *Nationale Geschichtskulturen in Europa – Bilanz, Ausstrahlung, Europabezogenheit*, Akademie der Wiss. und der Literatur, Mainz, Franz Steiner: Stuttgart 2006, 221–240.
- "Détruire la source symbolique du pouvoir: La stalinisation de la culture historique des élites hongroises" in : Nicolas Bauquet, François Bocholier (dir.), *Le communisme et les élites en Europe centrale*, PUF : Paris 2006, 73–84.
- "Antisemitismus statt Antiamerikanismus? Antimoderne Diskurse und „deutscher“ Antiamerikanismus in Ungarn (1916–48) (1919–49)". Antiamerikanismus im 20. Jahrhundert. Ost- und Westeuropa im Vergleich. Ed. by Jan C. Behrends, Árpád v. Klimó and Patrice Poutrus, Dietz-Verlag: Köln 2005, 88–112 (társszerző: Virág Gyula).
- "Einleitung". Antiamerikanismus im 20. Jahrhundert. Ost- und Westeuropa im Vergleich. Ed. by Jan C. Behrends, Árpád v. Klimó und Patrice Poutrus, Dietz-Verlag: Bonn 2005, 10–33 (társszerzők: Jan C. Behrends, Patrice Poutrus).
- "Habsburger" und „Preußen“. *Historische Feindbilder und ihre Wandlungen in Ungarn und der DDR im Vergleich*. Silke Satjukow/Rainer Gries (eds.): *Unsere Feinde. Konstruktionen des ‚Anderen‘ im Sozialismus*. Leipziger Universitätsverlag: Leipzig 2005, 513–523.
- "National History Cults. Hungary in the 19th and 20th Century". Hatalom és kultúra. Ed. by József Jankovics and Judit Nyerges, Nemzetközi Magyarországtudományi Társaság: Budapest 2004, 167–171.
- "Krisenmanagement und Krisenerfahrung: Die ungarische Parteiführung und die Systemkrisen 1953, 1956 und 1968". Aufstände im Ostblock. Zur Krisengeschichte des realen Sozialismus. Ed. by Henrik Bispinck, Jürgen Danyel, Hans-Hermann Hertle und Hermann Wentker, Ch. Links: Berlin 2004, 287–308 (társszerző: Alexander Kunst)
- "Volksgeschichte in Ungarn. Chancen, Schwierigkeiten, Folgen eines ‚deutschen‘ Projektes". Middell, Matthias; Sommer, Ulrike (eds.), *Historische West- und Ostforschung in Zentraleuropa zwischen dem Ersten und dem Zweiten Weltkrieg – Verflechtung und Vergleich*. Akademische Verlagsanstalt: Leipzig 2004, 151–178.
- "A very modest man". Béla Illés or how to make a career through the leader cult. Balazs Apor, Jan C. Behrends, Polly Jones and E. A. Rees (eds) *The Leader Cult in Communist Dictatorships: Stalin and the Eastern Bloc*. Palgrave: Houndsmills 2004, 47–62.

- "Zweierlei Nationalfeiertage: Der 20. August 1938 und 1948". Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok. Ed. by István Dobrossy, Forma: Miskolc 2003, 447–456.
- "Nonnen und Tschekistinnen. Vorstellungen der ungarischen Staatssicherheit von einer katholischen Gegenöffentlichkeit in den frühen Fünfziger Jahren". *Sphären von Öffentlichkeit in Gesellschaften sowjetischen Typs/Public Spheres in Soviet-Type Societies*. Ed. by Gábor T. Rittersporn, Malte Rolf, Jan Behrends. Peter Lang: Frankfurt am Main u. a. 2003 (Komparatistische Bibliothek, Bd. 11), 307–334.
- "Vom Mars bis in den Fünften Bezirk. Béla Illés und die Abenteuer des Rittmeisters Alexej Gussew im ungarischen Stalinismus (1945–61)". *Sozialistische Helden. Die kulturgeschichtliche Anatomie von Propagandafiguren*. Ed. by Silke Satjukow; Rainer Gries. Christoph Links: Berlin 2002, 220–234.
- "Ungarische Helden des Sozialismus. Einleitung". *Sozialistische Helden. Die kulturgeschichtliche Anatomie von Propagandafiguren*. Ed. by Silke Satjukow; Rainer Gries. Christoph Links: Berlin 2002, 203–208.
- "Fra Stato centralistico e periferia. Alti funzionari statali in Italia e nella Germania prussiana dal 1870 al 1914." in: *Centralismo e federalismo nel XIX e XX secolo. Germania e Italia a confronto*. Ed. by Oliver Janz e Pierangelo Schiera, Il Mulino: Bologna 1997. (Pubblicazioni dell'Istituto trentino di cultura), 125–140. (Italian version of 36)
- "The King's Right Hand. A Religious Relic and the Conflict between the Communist Party and the Catholic Church in Hungary (1945–48)". *Festive Culture in Germany and Europe*. Ed. by Karin Friedrich, Edwin Mellen Press 2000, 343–362.
- "Politiker und Beamte in Italien und Deutschland (1860–1930). Vergleichende Überlegungen. Parteien, Parteieliten und Politik im Kaiserreich und in der Weimarer Republik. Beiträge zum Systemwandel in Deutschland 1918/19. Ed. by Dieter Dowe; Jürgen Kocka; Heinrich A. Winkler, München: Oldenbourg 1999 (Schriftenreihe der Reichspräsident-Friedrich-Ebert-Gedenkstätte), 341–362.
- "Die Heilige Rechte des Königs. Eine Reliquie als Objekt der Zeitgeschichte". *Geschichte Macht Körper – Körper Macht Geschichte*. Ed. by Bielefelder Graduiertenkolleg Sozialgeschichte, Gütersloh: Verlag für Regionalgeschichte 1999, 75–99.
- "1848/49 in der politischen Kultur Ungarns". 1848 im europäischen Kontext. Ed. by Helgard Fröhlich; Margarete Grandner und Michael Weinzierl, Wien: Turia und Kant 1999. (Querschnitte. Einführungstexte zur Sozial-, Wirtschafts- und Kulturgeschichte, Bd. 1), 204–222.
- "Kampf um die nationale Geschichte. Die Auseinandersetzungen zwischen Kirchen und kommunistischen Parteien in Ungarn und der SBZ (1945–48)". *Kommunikation und Revolution*. Ed. by Kurt Imhof, Seismo: Zürich 1998, 359–389.
- "Verwaltungsellen im Übergang vom liberalen Italien zum Faschismus (1890–1930)". *Faschismus und Gesellschaft in Italien*. Ed. by Jens Petersen; Wolfgang Schieder, SH-Verlag: Köln 1998 (Italien in der Moderne, Bd. 2), 49–66.
- "Eliten zwischen Bürokratie und Politik. Überlegungen zu einem Vergleich Italiens mit Preußen, 1860–1930". *Gesellschaften vergleichen*. Ed. by Armin Triebel, Freie Universität: Berlin 1994, 332–345.

Internet-publikációk

- "The Hungarian Debate on 1989." 2014. Imre-Kertész-Kolleg, Jena, Germany: "Forum Geschichtskulturen", <http://www.cultures-of-history.uni-jena.de/debating-20th-century-history/hungary/the-hungarian-debate-on-1989/>
- "Zeitgeschichte als moderne Revolutionsgeschichte." Docupedia-Zeitgeschichte, Version 23.08.2011, https://docupedia.de/zg/Ungarn_-_Zeitgeschichte_als_moderne_Revolutionsgeschichte
(átdolgozott változat: Árpád v. Klimó, *Zeitgeschichte als moderne Revolutionsgeschichte*. Alexander Nützenadel/Wolfgang Schieder (eds.), *Zeitgeschichte als Problem. Nationale Traditionen und Perspektiven in Europa*, Göttingen 2004, 283–306.)
- "Ein seltsamer Fund. Fragen zur Popkultur im Staatssozialismus". www.zeitgeschichte-online.de (Themenschwerpunkt: Popkultur in Ost und West), 2006.
- "Pop in Ost und West. Populäre Kultur zwischen Ästhetik und Politik." *Themenschwerpunkt des Internetportals Zeitgeschichte online*. April 2006, URL: <<http://www.zeitgeschichte-online.de/md=Pop-Inhalt>>

Was kommt nach der Bilderflut? Anmerkungen zur Schau „Mythen der Nationen“, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/type=rezausstellungen&id=28>, 19.02.2005.

“Nazi Discourses on ‚Rausch‘ before and after 1945: Codes and Emotions“, University of California, e-Scholarship Repository, Working Papers, January 2005, <http://repositories.cdlib.org/international/cees/wp/1/>.

“Überlegungen zur ‘Vergangenheitsbewältigung’ in Ungarn, 1989-99. <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/BEITRAG/essays/klimo.htm>

“The Uses of History: Remembering 1848 and Hungarian Political Culture.” <http://h-net.msu.edu/cgi-bin/logbrowse.pl?trx=vx&list=habsburg&month=9908&week=b&msg=kpdv2mbpXCgIqZlpw2MwhQ&user=&pw=>

“Volksgeschichte der NS-Zeit”. <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/beitrag/tagber/nszeit.htm>

ÁRPÁD VON KLIMÓ

A fátimai Miasszonyunk kultusza

*Modern katolikus áhítat a szekularizáció, kolonializmus és migráció korszakában**

Fátima Róma és Lourdes mellett az egyik legnépszerűbb katolikus zarándokhely. A Lisszabontól körülbelül egy órányira fekvő korábbi kis község és annak jelentése teljesen megváltozott, mióta három kisgyermek beszámolt arról, hogy 1917 májusában megjelent előttük Mária, Jézus anyja.¹ Azóta nemcsak Fátima vonzotta zarándokok millióit a világ minden részéről, hanem a Madonna kultusza és az őt megjelenítő szobrok is világszerte elterjedtek.

XI. Piustól kezdve egészen napjainkig a Fátimai Miasszonyunk tiszteletét erőteljesen támogatják a 20. század pápái. Amikor Ferenc pápa 2022. március 25-én Ukrajnát és Oroszországot felajánlotta „Szűz Mária” Szeplőtelen Szívének, s felszólította a világ összes püspökét, hogy kövessék példáját, utalt a három fátimai titok egyikére, és a Fátimai Miasszonyunk eredeti szobrának tövében imádkozott. A „titok” szerint, ahogy arról az egyetlen túlélő látnok, Lucia nővér (a három gyermek közül kettő hamarosan meghalt az 1917 és 1919 közötti influenza járványban) beszámolt, a Szűzanya azt kérte, ajánlják fel az ő Szeplőtelen Szívének Oroszországot, hogy béke köszönthessen a világra.² Ez az üzenet az 1940-es évek elején vált ismertté, s nyomában antikommunista csoportok alakultak az Egyesült Államokban, Ausztráliában és más országokban a „Fátimai Miasszonyunk Kék Hadserege” (*Blue Army of Our Lady of Fátima*) néven.³ A Kék Hadsereg hivatását, hogy életüket Fátima üzenete terjesztésének szentelik a világon, saját bevallásuk szerint az alapító, az amerikai John Haffert Lucia nővérral együtt határozta meg.⁴ Később, a 20. század végén és a 21. század elején a

*A fordítás a *The Cult of Our Lady of Fatima. Modern Catholic Devotion in an Age of Secularism, Colonialism, and Migration* című kézirat alapján készült.

¹ Rövid összefoglalásként lásd: Samiça, Helena: *From a Place of Popular Religiosity to a Transnational Space of Multiple Meanings and Religious Interactions*. The Changing Faces of Catholicism, vol. 9. (2018) 68–82.

² <https://www.americamagazine.org/faith/2022/03/25/ukraine-pope-francis-fatima-242688> (letöltés: 2022. okt. 31.)

³ O'Connor, David L.: „Russia Will Be Converted”: *The Blue Army of Our Lady of Fatima in Cold War America*. American Catholic Studies, vol. 133. (2022) No. 2. 1–32. Ausztráliára nézve lásd: Massam, Katharine: *The blue army and the cold war: Anti-communist devotion to the blessed virgin Mary in Australia*. Australian Historical Studies, vol. 24. (2008) 97. 420–428.; Gareau, Paul L.: „The Army of Mary: Quebec Nationalism and Catholic Heterodoxy”. In: *The Mystical Geography of Quebec. Catholic Schisms and New Religious Movements*. Ed. by Susan J. Palmer. Cham, 2020. 55–83.

⁴ <https://www.bluearmy.com/the-apostolate-2/> (letöltés: 2022. okt. 31.); Bennett, Jeffrey S.: *The Blue Army and the Red Scare: Politics, Religion, and Cold War Paranoia*. Politics, Religion & Ideology, vol. 16. (2015) No. 2–3. 263–281.

zarándokhely és a kultusz összekapcsolódott a Portugáliába történő bevándorlási hullámmal és a turizmus utóbbi évtizedekben tapasztalt felvirágzásával.⁵

Mindez egy nemzeteken átívelő kultuszról tanúskodik, ami egyszerre globális, nemzeti és helyi jellegű. Milliók vesznek részt a szimbolikus történetek és tárgyak rituális tiszteletében. Mivel magyarázható e kultusz sikere egy olyan társadalomban, ahol a szekularizáció és az egyházi gondolkodás gyakran kerül összeütközésbe? Hogyan vált ez a nemzeti, bizonyos időszakokban kifejezetten nacionalista kultusz globális jellegűvé? Milyen szerepet játszott ebben a folyamatban a portugál kolonializmus és a kivándorlás? S végül, története mit tár fel egy szekularizált társadalom és egy olyan kultusz komplex kapcsolatrendszeréről, melynek gyökerei az 1960-as évekre már csaknem teljesen eltűnt „egyházközségi civilizációba” (*civilização paroquial*), azaz egy túlnyomórészt vidéki, katolikus egyházközségek köré szerveződött társadalomba vezethetők vissza.

A katolikus egyház szerepének kérdése lényeges politikai és társadalmi konfliktusokat generált a 19. század elejétől kezdve, amikor először bukkantak fel radikális francia szekularista és forradalmi eszmék az országban. Ez a konfliktus kiújult, miután 1910-ben a monarchiát megdöntötte egy köztársaságpárti forradalom. A republikánus pártok és politikusok egy része legitimációs hiánnyal küzdött, hiszen egy túlnyomórészt agrár országban bázisuk jórészt a városi felső- és középosztályra alapozódott. Agresszív egyházellenes programba kezdtek, korlátozták a vallásgyakorlat szabadságát, papokat és püspököket tartóztattak le és így tovább, ami széles körű aggodalmat keltett az ország északi részének vidéki, gyakran írástudatlan tömegei körében.⁶ Tovább mélyítette a konfliktust az elkeseredett kísérlet, hogy a szekularizált francia köztársaság példáját kövessék, például 1911-ben az egyházellenes rendeletek és törvények csúcspontjaként az állam és egyház szétválasztását tartalmazó törvényt fogadtak el, amely az egyházi rendek (betiltásuk és vagyonuk elkobzása), az egyházi házasság (a válás legalizálása), valamint a vallásoktatás ellen irányult, sőt tiltotta a reverenda utcai viseletét és a harangozást. Mindez nemcsak aggodalmat és veszteségérzetet hívott életre a vidéki tömegek nagy részében, de erősítette is alkalmazkodó képességüket és a reményt arra, hogy égi jel érkezik majd, ami megerősíti hitüket.⁷ Mindazonáltal a legtöbb hívő számára a Szűzanya megjelenése elsősorban személyes, társadalmi vagy családi jelentéssel bírt.⁸

Ebben az összefüggésben a városi, iskolázott elitekkel való konfliktust tovább súlyosbította, amikor a vékony elitet képviselő parlament úgy határozott, az első világháborúban támogatták a francia köztársaságot és a nyugati nagyhatalmakat, s – rosszul kiképzett – csapatokat küldenek a háború nyugati frontjára. Ezt a háborút a parasztság legnagyobb része nem támogatta, végül húszezernyi sebesülttel járt, akik közül nyolcezren meghaltak. Sok Fátima

⁵ Rövid áttekintésként lásd: Vilaça, Helena: *From a Place of Popular Religiosity to a Transnational Space of Multiple Meanings and Religious Interactions*. In: Lefebvre, Solange – Brill, Alfonso Pérez-Agote (eds.): *The Changing Faces of Catholicism. Annual Review of the Sociology of Religion*, vol. 9. (2018) 68–82.

⁶ David Blackburn a kis német városkában, Marpingenben tapasztalt Mária-jelenést vizsgálva hasonló kérdéseket tanulmányozott. Blackburn, David: *Marpingen: Apparitions of the Virgin Mary in Bismarckian Germany*. Oxford, 1993.

⁷ Bennett, Jeffrey S.: *Symbolic inversion in the 1910 Republican revolution in Portugal*. *History and Anthropology*, vol. 23. (2012) No. 3. 283–300. Lásd még: Dix, Steffen: *Ein Katholizismus zwischen Affirmation und Rekonfiguration. Der Fall Portugal*. *Zeitschrift für Religionswissenschaft*, vol. 16. (2008) No. 2. 157–176., itt 165–167. <https://doi.org/10.1515/zfr.2008.16.2.157>.

⁸ Maunder, Chris: *Our Lady of the Nations. Apparitions of Mary in 20th-Century Catholic Europe*. Oxford, 2016.

környéki család, ahogy a látnokok családjai is, attól félt, fiaikat katonai szolgálatra vezénylik 1917-ben.

Az 1917. évi jelenés

Ebben a kontextusban könnyebb megérteni, mi is történt 1917-ben a Portugália középső részén, Fátimában, egy juhlegeltetésből élő vidék néhány kis falujához közel eső legelőn. A szociológus Jeffrey S. Bennett elemezte a kultusz kezdeteit, hogy hány aktor játszott abban szerepet, s az 1917. májusi jelenéseket a vidék hosszú távú, mélyen gyökerező társadalmi folyamataiba ágyazva értelmezte.⁹

Amikor három kisgyermek, nyolc, tíz és tizenegy évesek, azt állították, hogy látták, sőt beszéltek egy égi jelenéssel 1917 májusa és októbere között, ezt meghatározott körülmények tették lehetővé. A gyermekek nagyon vallásos családokban nőttek fel, mélyen integrálva a helyi vallási közösségbe, ahol ismertek volt a lourdes-i és más helységekbeli jelenések. Amikor szomszédjaik értesültek a jelenésről, a hír gyorsan terjedt, nagyon különböző reakciókat váltva ki a családokból, községekből és helyi papokból, ami a meglepetéstől és csodálkozástól egészen a hitetlenkedésig és visszautasításig terjedt. A júniusban történt második jelenéstől kezdve azonban – május és október között, augusztus kivételével, a jelenés mindig 13-án érkezett – hívők egyre növekvő tömege gyűlt össze a helyszínen, először csak néhány tucat, majd százak, végül szeptemberben és októberben már ezrek. Közöttük voltak kíváncsi szkeptikusok, ahogy szekularizált aktivisták is, akik botrányt szimatoltak. Mindez nagyon hasonlított a más helyeken előfordult számtalan Mária-jelenéshez. A három gyermekre nagyon hamar a portugál rurális társadalom autentikus képviselőiként, mint a helyi és nemzeti katolikus tradíció ártatlan, tiszta megtestesülésére kezdtek tekinteni a helyi közösségben és bizonyos médiákban. Ezt a hitet, mint látni fogjuk, paradox módon épp a szekularizációt hirdető sajtó erősítette meg és terjesztette. Ehhez járultak hozzá szabadkőművesek és a republikánus, egyházellenes kormány, annak helyi és regionális végrehajtóinak agresszív és gyakran nagyon esetlen kísérletei arra, hogy elfojtsák a kultuszt; ami akaratlanul is még népszerűbbé tette azt, különösen az ország nyugati részén, ami a többi régióval összehasonlítva egyébként is a katolicizmus védőbástyájának számított.

1917. augusztus közepén a helyi közigazgatás vezetője, egy szekularizált republikánus és szabadkőműves letartóztatta a gyerekeket, és kihallgatta őket a házában. Amikor nem voltak hajlandók azt vallani, hogy hazudtak a jelenéssel kapcsolatban, börtönbe küldte őket, s úgy tett, mintha a fiút, Franciscot kivégezték volna forró, bugyogó olajba dobva. Ez az esetlen és brutális kísérlet a kultusz elfojtására azonban éppen előhívhatta a mártír szentekről élő ideákat, és növelte a gyermekek és támogatóik makacs ellenállását.¹⁰

Az utolsó jelenés alkalmával, 1917. október 13-án zarándokok és kíváncsiskodók tízezrei, köztük sok újságíró, érkezett, és sokan voltak szemtanúi egy „napcsodának” – „a nap táncolt”, ahogy mondták, amiben a hívők isteni jelet láttak, a nem hívők pedig igyekeztek megérteni egy óráig álldogáló és túlfeszített izgalmi állapotban csodára váró tömeg „érzéksalódását”.

A szekularizációt képviselő sajtó jó példát szolgáltat arra, szekularizáció párti aktivisták hogyan erősítették és tették népszerűvé a kultuszt. A vezető lisszaboni liberális-köztársaság-párti újság, az 1881-ben a „haladás hangja”-ként alapított *O Século* 1917. október 15-én, két

⁹ Bennett, Jeffrey S.: *When the Sun Danced. Myth, Miracles, and Modernity in Early Twentieth-Century Portugal*. Charlottesville-London, 2012.

¹⁰ Bennett: *When the Sun*, 104–105.

nappal az esemény után címlapján megjelentetett egy cikket.¹¹ A szerző, Avelino de Almeida (1873–1932), a lap tudósítója hosszasan szolt a jelenések fontosságáról mint az abban az esztendőben Portugáliában történt messze legfontosabb látványosságról, s azzal az aggodalommal kötötte össze, melyet a portugál csapatoknak a szövetségesek oldalán a nagy háború nyugati frontján történt bevetése váltott ki.¹² Almeidát láthatólag lenyűgözte az embertömeg, amely a helyszínre vonult. Az utcákat autók töltötték meg, ami tovább növelte a látványosságot, hiszen az akkoriban egészen bizonyosan szokatlan volt arrafelé. A cikk a következő fejléccel jelent meg:

„CSODÁLATOS DOLGOK!” – A Szűzanya megjelenése – Miből állt az Égi Jel? – Sok ezer ember állítja, hogy csoda történt – háború és béke.”

A tudósítás Almeida saját élményeire, illetve az október 13-a délutánján jelenlévő emberekkel készült interjúkon alapult. A híres újságíró leírta az izgatott három gyermeket, a sok kereskedő üzleteit, és lenyűgözte lobogó hitük, amit tovább erősített az „égi jel”, amit látni hittek. A tudósítás nyitva hagyta a kérdést, hogyan lehet megmagyarázni a „csodát”: „Azoknak az embereknek az elvakított szemében, akik magatartása a bibliai időkbe röpít vissza minket, s akik a meglepetéstől sápadtan, fedetlen fejjel fordultak az ég felé, a Nap remegett, soha nem látott hirtelen mozdulatokat tett a kozmikus törvények figyelmen kívül hagyásával – a nap »táncolt«, a parasztok jellemző szófordulata szerint. [...] A hozzáértőkre marad, hogy ítéletüket jelentsék a Nap aznapi fátimai hátborzongató balletjéről, ami a hívők kebléből hozsannakiáltásokat hívott elő, és természetesen – ahogy arról megbízható személyek biztosítottak – hatást gyakorolt a szabad gondolkodókra és erre a most ünnepelt földdarabra oda- gyűlt más nem vallásos egyénekre is.”¹³

Két héttel később, 1917. október 29-én az *O Século* egy hosszabb cikket jelentetett meg sok fényképpel. A szekularizált sajtó nyilvánvalóan profitált a hatalmas figyelemből és a jelenések gerjesztette vitákból, olyan média eseménnyé vált az ügy, ami a jelenéseket közismertté tette Portugália-szerte és annak határain túl.

De más módon is hozzájárult ez a sajtó a jelenések hírének terjesztéséhez, mégpedig olyan képek közlésével, melyek azután szimbolikus jelentéssel töltődtek.¹⁴ Egy olyan országban, ahol a lakosság többsége írástudatlan, a fényképek még nagyobb hatásúak. Az előbb említett cikket a három gyermek fényképe illusztrálta, melyet a fotográfus és fotóriporter Joshua Benoliel (1873–1932) készített, s amely azóta ikonikussá vált.¹⁵ Beoliel a századfordulótól kezdve Lisszabon utcáin készült fotóiról volt híres, melyek megmutatták a fővárosnak és lakóinak, szegényeknek és gazdagoknak a mindennapi életét. 1910-ben döntő szerepe volt abban, hogy az új köztársaság képviselőiről ikonikus képek készüljenek.¹⁶ Hogyan vált

¹¹ Az újság politikai programjáról lásd: Barros, Júlia Leitão de: *O jornalismo político d'O Século e do Diário de Notícias*. Comunicação Pública, vol. 10. (2015) No. 17.

¹² Avelino de Almeida (1873–1932) tizennyolc éves korától kezdve újságíróként dolgozott. 1910-ben felvették a lisszaboni szabadkőműves páholyba. Vö. Nekrológ, *Ilustração*. Ano 7 (16) 16 de Agosto de 1932. 17. http://hemerotecadigital.cm-lisboa.pt/OBRAS/Ilustracao/1932/N16/N16_item1/P19.html (letöltés: 2022. okt. 31.)

¹³ *O Seculo*, 15. October 1917. Címlap.

¹⁴ Képeslapra példaként lásd: *Fátima 1917–2017. 100 anos de História das Aparições*. 2nd. ed. Lisboa, 2017. 62.

¹⁵ A képet az *Ilustração Portuguesa* (az *O Século* 610. számának melléklete) közzölte 1917. október 29-én. Joshua Benolielről lásd: Pavao, Luís: *Dois fotografos de Portugal*. Cartas Diferentes: Revista Canaria de Patrimonio Documental, vol. 14. (2018) 119–122.

¹⁶ Vö. Pinheiro, Nuno: *A mão de Afonso Costa*. Ler História, vol. 59. (2010) 273–282.

Benolielnek a három pásztort megőrkítő képe ikonikussá, a három „látnokot” ábrázoló legtöbbet idézett képpé?

A fotón a három gyermek egymáshoz közel áll egy füves helyen, egy keskeny ház fala és teteje előtt. A legidősebb, legmagasabb Lucia dos Santos balra, unokatestvére, Francisco Marto közepén, és Francisco testvére, Jacinta, a legfiatalabb közülük jobbra. A gyermekek egyenesen belenéznek a kamerába, nem félénken, de a kéztartásuk valamiféle bizonytalanságra vall. Lucia kezét a hasára helyezi, Francisco leengedi kezeit, de baljában egy hosszú botot markol, miközben jobbja a lábán pihen. Jacinta jobb kezét csípőre tette, ez magabiztosabb gesztus, illő tekintetéhez, ami minden ellenségességnek ellenálló, hajthatatlan akaratot tükröz, hasonlóan Lucia tekintetéhez. Fekete szemüket kiemeli középen összeérő szemöldökük. A fiú inkább nyitottabb a kamerára, de bizonyos aggodalomra utaló jelek láthatók nála.

Forrás: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c9/ChildrensofFatima.jpg>
(letöltés: 2022. aug. 9.)

Minden bizonnyal rendkívül nehéz időszak volt ez a három gyermek számára. Ezrek érkeztek, hogy lássák őket, azt kérve, közvetítsék a Szentanyának kívánságait és bánataikat, miközben mások, a hatóságok és egyházellenes aktivisták provokálták, sőt fenyegették őket. Ők álltak ezeknek a súlyos eseményeknek a fókuszában.

Háromjuk ruházata a fényképen szintén magyarázatot nyújt arra, milyen jelentéssel bírt a fotográfus által megkomponált fénykép, s miért vált népszerűvé. Lucia és Jacinta hosszú szoknyát öltött, szorosra gombolt blúzzal és bőr cipővel, amit valószínűleg csak vásár- és ünnepnapokon viseltek. Hosszú, fekete hajukat sötét gyapjú sálkendő takarta. Francesco hosszú, világoskék és fehér kockás nadrágot viselt és egy sötét gyapjú kiskabátot fehér, hosszú, begombolt ingje fölött. A fejét egy „barrete preto da Pescador”, azaz egy hosszú, sötét gyapjú fejfedő takarja, amely azóta a portugál halászok és parasztok szimbólumává vált. Öltözkük a gyermekeket „autentikus” vidéki portugálokként mutatja, mivel antropológusok és néprajztudósok ekkoriban ezeket a ruhadarabokat, főként a „barrete preto”-t a portugál nemzeti viselet szimbólumaiként kezdték azonosítani a városi felső- és középrétegek gyermekeinek „európai” (gyakran brit), tengerész egyenruhához hasonlító öltözetével szemben.¹⁷

A mély politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális válság időszakában Portugália védőszentjének megjelenése sok ember számára az egyetlen reménysugarat jelentette. A hívők tömegének kollektív reakciója azért volt olyan heves, mert a jelenés enyhítette az egyének és családok aggodalmait és félelmeit, segített megmagyarázni egyéni és kollektív katasztrófákat: betegséget, halált, járványt, világháborúkat, politikai instabilitást, társadalmi problémákat, és vigasztalást nyújtott egyeseknek, családoknak és a portugál nemzetnek. Sokan fogadalmat tettek, megígérték, hogy visszatérnek Fátimába, ha a Szentanya jobb egészséget ad számukra, vagy teljesíti óhajukat, hogy szeretett fiuk épségben visszatérjen a háborúból, vagy hasonló áldásban részesíti őket.¹⁸ Az, hogy Fátimát abban az időben nehéz volt megközelíteni, mivel nem vezetett oda kövesút vagy vasútvonal, jelzi az oda látogatók eltökéltségét.

A jelenések után egy évvel a nagy háború véget ért, s a portugál csapatok hazatértek. Sokan úgy interpretálták ezt, mint a Szent Szűz ígéretének beteljesülését, aki kegyes volt azok iránt, akik békéért imádkoztak és segítségét kérték.¹⁹ A háború, a republikánus vezető réteg reményeivel ellentétben, nem egyesítette az országot, s nem gyengítette a „reakció erőit”. Ellenkezőleg, tovább mélyítette a politikai és társadalmi szakadékot Portugálián belül. Amikor az új erős embert, Sidonio Paist, aki népszerű volt a katolikusok körében, s aki az államot és egyházat szétválasztó törvény módosításába kezdett, 1918 decemberében meggyilkolta egy baloldali radikális, mélyült és állandósult a politikai instabilitás, ami egészen a Salazar-féle diktatúra megteremtéséig tartott.

A gyermekek sorsa és a kultusz kezdetei

Az 1920-as évek politikai és társadalmi válsága közepette a Fátimai Miasszonyunk kultusza virágzott.²⁰ Már 1918 nyarán egy asszony azt állította, hogy betegségéből csodálatos módon meggyógyult, miután végigdörzsölte magát a jelenés helyszínének, a Cova da Iria (egy szinte teljesen lakatlan legelőterület Szt. Irene völgyében) földjével, mivel nem volt ott víz. Akkoriban ezek szenvedtek az influenzajárványtól, sokan a jelenés helyére gyűltek csodás

¹⁷ A Portugália szerte széles körben használt fekete fejfedőről, a „barrete preto”-ról lásd: „Pescador da Figueira da Foz”. In: Boletim de etnografia. Museu Etnológico. Lisboa, 1920. 23.

¹⁸ Bennett: *When the Sun*, 169.

¹⁹ Köztük sok portugál katona, aki harcolt a háborúban. Példákat közöl: Carvalho, José de: *História das aparições de Fátima. Portugal e o Mundo da sua época (1917–2017)*. Porto, 2017. 45–49.

²⁰ Vö. Bennett: *When the Sun*, 167–168.

gyógyulásban reménykedve, ami tovább népszerűsítette a formálódó kultuszt. 1919-ben emelték az első kis kápolnát (*Capelinha*) a jelenés helyszínén, s tovább folyt a zarándokok özönlése. Ebben az évben a fátimai dráma új fordulatot vett, amikor a három gyermek közül kettő meghalt influenzában: Jacinta de Jesus Marto (1910[1]. március 11. – 1920. február 20.) és testvére, Francisco de Jesus Marto (1908. június 11. – 1919. április 4.).²¹ A túlélő látnok, Lucia dos Santos (1907–2005) azt állította, a Szent Szűz előre jelezte kettejük korai halálát azzal, hogy ők „hamarosán vele lesznek” a mennyben. 2017-ben Ferenc pápa szentté avatta őket. A szentté avatási procedúra még 1946-ban kezdődött, ami a kultusz új korszakát jelezte, amelyben a Vatikánnak, ahogy azt később látni fogjuk, már több szerep jutott.

A kultusz kezdete megmutatta a vidéki, katolikus Portugália masszív erejét egy komplex háromoldalú konfliktusban, mely a három gyermek, azok helyi támogatói és a helyi szkeptikusok, illetve a republikánus kormányzat és a szekularizációt propagáló aktivisták között húzódott. A katolikus tradicionalista miliónek a hagyományos hitet veszélyeztető szekularizációval szembeni hasonló reakcióját láthatjuk az 1848–1849-es forradalmak kontextusában a lourdes-i Miasszonyunk kultusz (1858) vagy a IX. Pius pápa által kihirdetett szeplőtelen fogantatás dogma (1854) esetében is.²² A lourdes-i események ismertek voltak a gyermekek, legalábbis a legidősebb, Lucia előtt, azok inspirálhatták őket.²³ A háború és a portugál háborús áldozatok miatti aggodalom csak erősítette a válság és szorongatottság amúgy is létező érzését. Bennett amellett érvel, hogy a nacionalizmus, az az eszme, hogy Portugália és patrónája, Mária között különlegesen szoros kötelék áll fenn, a kultusz követői közül sokak számára jelentett erős ösztönző tényezőt.²⁴

1920 májusában emelték a „Fátimai Miasszonyunk” első szobrát, nem volt egy méternél magasabb, s a kultusz helyi ápolói által emelt kis kápolnában helyezték el. Lucia leírása alapján mintázták, aki a jelenést kivizsgáló papokkal folytatott beszélgetései alkalmával festette le Máriát. Egy évvel később egy bomba megsemmisítette a kápolnát, de a szobor sértetlen maradt, azt átmenetileg egy magánháza menekítették. A kultusz követői számára ez újabb jele volt annak, hogy a szobor isteni védelmet élvez. A látnokok már távol voltak, de a kultusznak a szobor formájában immáron volt egy imádásra teremt kultikus tárgya, amit fel lehetett keresni a jelenések helyszínén.

A kultusz korai szakaszában a katolikus egyház nem játszott lényeges szerepet a jelenés körüli konfliktusokban. Miközben egyes papok részt vettek az 1917-es jelenések értelmezése körüli vitákban, a katolikus egyház még nem formált világos véleményt azokkal kapcsolatban, sőt inkább megosztott volt. Ez az 1920-as években változott, amikor az egyház egyre inkább a dráma főszereplőjévé vált, miközben a gyermekek eltűntek a színről.

Lucia anyja nem hitt leányának a jelenések hírére hallva, sőt bántalmazta is Luciát, ami a lány történetét mások számára még hihetőbbé tette, egyben megerősítette a leány saját értelmezését, amely szerint a hívőknek szenvedniük kell, ha igazán az isteni üzenetnek kíván-

²¹ A járvány mortalitási mutatókra gyakorolt hatásáról a Covid-19 járványt megelőzően jelent meg legutóbb tanulmány. Nunes, B. – Silva, S. – Rodrigues, A. – Roquette, R. – Batista, I. – Rebelo-de-Andrade, H.: *The 1918–1919 Influenza Pandemic in Portugal: A Regional Analysis of Death Impact*. American Journal of Epidemiology, vol. 187. (2018) No. 12. 2541–2549. doi: 10.1093/aje/kwy164. PMID: 30099487; PMCID: PMC7314274. Francisco a járvány harmadik hullámában (1919. március–szeptember) veszítette életét, amikor a járvány a legerősebben sújtotta a nyugati területeket, míg húga, aki kórházban hunyt el, a negyedik hullám áldozata lett.

²² Harris, Ruth: *Lourdes: Body and spirit in the secular age*. London, 2008.

²³ Bennett: *When the Sun*, 127., 139.

²⁴ Bennett: *When the Sun*, 198.

ják átadni magukat: nem lehetséges reveláció szenvedés és penitencia nélkül. A dráma, amelyben nemcsak családok és helyi közösségek, hanem az egyház különböző képviselői, ahogy helyi és országos hatóságok is részt vettek – az utóbbiak jobbára ellenséges szellemben –, folytatódott az 1920-as évek folyamán. 1921-ben Lucia elhagyta a vidéket, kétszáz kilométerre Fátimától, Portoban tanult. 1925-ben Spanyolországban belépett a karmelita rendbe, s csak 1948-ban tért vissza szülőhazájába, amikor a coimbra-i karmelita kolostorba költözött, ahol azután élete hátra lévő részét töltötte. 2017-ben Ferenc pápa az 2008-as kanonizációs folyamat kezdetét követően Luciát „Isten Szolgájává” emelte. Lucia nővér, ahogy hívták, volt a jelenések fő interpretátora. Ő volt az egyetlen, aki azt állíthatta magáról, hogy beszélt az Istenanyával, miközben a másik két gyermek csak látta, de nem hallotta őt. Lucia különböző időpontokban papírra vetette és nyilvánosságra hozta visszaemlékezéseit. Mindenekelőtt ő volt birtokában a híres „három titok”-nak, melyeket Mária bízott rá a jelenések közben, s melyek hatalmas hatást gyakoroltak a kultuszra.²⁵ A belga teológus, Edouard Dhanis egyenesen megkülönbözteti „Fátima I” néven az egyház által kivizsgált 1917-es jelenéseket és Lucia nővérnek az 1930-as évektől kezdve ismert visszaemlékezéseit és a „titkokat” „Fátima II”-ként, amikor is Lucia nővér kijelentette, hogy a Szent Szűzet aggasztotta az orosz forradalom és a kommunizmus terjedése, és megjósolta a második világháborút mint a modern világban és a katolikusok között is hiányzó hit miatti újabb isteni „büntetést”.²⁶ Később a titkokat úgy is értelmezték, mint a II. János Pál elleni sikertelen merényletre vagy – ahogy a kultusz más hívei gondolják – a korai halálára vonatkozó prófécia.²⁷ A revolvergolyót, ami eltalálta Wojtyła pápát, később köszönetnyilvánításként beépítették a fátimai Mária szobor koronájába.

A katolikus egyház, a pápák és a kultusz

A kultusz megszilárdulásában az 1920-as évektől kezdve döntő fontosságú tényező volt a katolikus egyház részvétele, ahogy a Salazar-féle, katolikus nacionalizmuson nyugvó *Estado Novo* (1933–1974) kormányzata is a következő évtizedekben.

1920-tól kezdve a kultusz egyik fő protagonistájává Dom Jose Alves Correia da Silva, Leiria püspöke (1872–1957) vált. Kinevezése előtt a republikánus kormányzat Da Silvát bíróság elé állította, bebörtönözte és száműzte. A jelenések püspöki egyházmegyéjéhez tartozó helyszínén tett első látogatása alkalmával, 1921 szeptemberében megvásárolta a környező területet azzal a céllal, hogy bazilikát és kórházat építtet ott. A csodálatos gyógyulások folytatódtak, most már a püspök rendeletére a helyszínen ásott kútból nyert víznek köszönhetően. Így a földdel való gyógyítás praxisát felválthatta egy a lourdes-i modellhez közelebb álló gyakorlat, ahol a barlangban előtörő forrás vizének jut központi szimbolikus jelentés: a megtisztulás útján elérhető gyógyulást jelképezi.

1922-ben Da Silva püspök növelte a kultusz publicitását, egyúttal erősítette afelett az egyházi ellenőrzést: létrehozta a *Voz da Fátima* (*Fátima Hangja*) című kiadványt.²⁸ Havonta jelent meg minden hónap 13-án, a jelenések napjára időzítve. A jelenések és az azokkal

²⁵ Maunder, Chris: *Our Lady of the Nations. Apparitions of Mary in 20th-Century Catholic Europe*, Oxford, 2016. 33–34.

²⁶ Barreto, José: *Edouard Dhanis, Fátima e a II Guerra Mundial*. Brotéria: Cristianismo e cultura, vol. 156. (2003) No. 1. 13–22.

²⁷ Egy példát lásd <https://crc-internet.org/our-doctrine/catholic-counter-reformation/murder-john-paul-i.html>. (letöltés: 2022. okt. 31.)

²⁸ A *Voz da Fátima* napjainkban is megjelenik, 2022-ben ünnepli fennállásának századik évfordulóját. <https://www.fatima.pt/pt/pages/voz-da-fatima>. (letöltés: 2022. okt. 31.)

kapcsolatban álló dolgok egyház által szentesített narratíváját közvetítette, például a jelenések ötödik évfordulója alkalmából.²⁹ A jelenések helyszínén történt eseményekről számolt be, a három gyermekkel kapcsolatos híreket közölte, de megjelentek abban közlemények a lourdes-i jelenések történetéről vagy a Mária liturgiáról és hasonló témákról, például Pio atyáról, az olasz szerzetesről, aki a kezén látható stigmáról volt ismert.³⁰ Da Silva püspök gyakran tett közzé hirdetményeket vagy reflexiókat a *Vozban*. A lap második számában (1922 novemberében) sorozat kezdődött *Las curas de Fátima* címmel, mely havonta közölt cikkeket orvosi esetekről a betegek fényképével, orvosi igazolásokkal, valamint más információkat olyan emberekről, akik azt állították, hogy a Fátimai Miasszonyunk segítségével gyógyultak meg.³¹ További hivatalos publikációk követték, az egyház jóváhagyásával. A helyszínen pedig 1928-ban megkezdődött a bazilika és a környező monumentális oszlopsor építése, mely 1954-ben fejeződött be.

S ami a legfontosabb volt: Da Silva püspök hivatalos vizsgálatot rendelt el az 1917-es események ügyében, ami 1930-ban pozitív eredménnyel zárult, s megerősítette, hogy csoda történt. Ezt követően országszerte számos kápolnát emeltek a Fátimai Miasszonyunk tiszteletére. Jó példa erre a lisszaboni *Nossa Senhora de Fátima* templom, melynek építését 1930-tól tervezték, 1933-ban meg is kezdődött, majd a felszentelésre 1938-ban került sor.³²

1935. október 13-án, tizennyolc évvel az utolsó jelenés és a „napcsoda” után a *Voz da Fátima* (ekkoriban már több, mint 300 000 példányt adtak el belőle) beszámolt Jacinta Marto újratemetéséről. A három látnok legfiatalabbikát eredetileg Ouremben, a szomszédos városban temették el 1920-ban. Most testét exhumálták, s azt, a szentek testéhez hasonlóan, a koporsó felnyitása után „teljesen romlatlan” állapotban találták. Körmenet hozta át tetemét Fátimába, s újra elhantolták a helyi temetőben. A zarándokok könnyebben felkereshették ezután a *Capelinhát* és az annak közelében lévő sírját. 1951-ben azután Jacinta és testvére, Francisco tetemét a bazilika belsejében helyezték nyugalomra, növelve a hely vallási jelentőségét.

Miközben a kultusz népszerű zarándoklat formájában megszilárdult, 1926-tól alapvetően megváltozott a politikai környezet. A jelenések tizedik évfordulóján ezrek keresték fel a helyszínt, imádkoztak a kis kápolna és a szobor előtt, lelkészek szolgáltatták ki az úrvacsorát a hívők tömegei számára.³³

A szekularizált köztársaság és különböző jobboldali összeesküvések után a közgazdász professzor, katolikus politikus Antonio Oliveira da Salazar meghirdette az *Estado Novot*. Bár Salazar viszonya a katolikus egyházzal távolról sem volt komplikációktól mentes – ragaszkodott ahhoz, hogy az egyház ne avatkozzon politikai ügyekbe, és „nyilvánosan távol tartotta magát a Fátima-kultustól” –, a légkör sokkal kedvezőbbé vált a katolikus aktivitás számára, mint a megelőző kormányzat idején, amely egy katolikus erődítményen belül kísérelte meg

²⁹ *5 anos depois. Voz de Fátima*, 13 November 1922. VFoo80_1922-11-13.pdf (fatima.pt). (letöltés: 2022. okt. 31.)

³⁰ A Pio atya kultusza és az olasz fasizmus közötti komplex viszonyról lásd: Luzzatto, Sergio: *Padre Pio. Miracoli e politica nell'Italia del Novecento*. Torino, 2007.

³¹ Lásd például: *Voz de Fátima*, 13 January 1923. VFoo80_1923-01-13.pdf (fatima.pt). (letöltés: 2022. okt. 31.)

³² <https://www.visitportugal.com/pt-pt/content/igreja-de-nossa-senhora-de-fatima-lisboa>. Lásd még: <https://www.fatima.pt/en/locations/paroquia-nossa-senhora-fatima-lisboa-29937>.

³³ Egy fénykép tanúskodik erről: *Ilustração*. In: *Fátima 1917–2017. 100 anos de História*. Lisboa, 2017. 94.

bevezetni a francia típusú világiasságot.³⁴ Salazar, aki meghirdette, hogy újjáépíti a portugál nemzetet, a katolicizmus jelentését a következőképp határozta meg: „Portugália a katolikus egyház árnyékában született, az kezdettől a nemzeti lélek formáló eleme, és a portugál nép karakterének meghatározó szimbóluma.”³⁵ Az 1926-ban tartott portugál püspökkari konferencia meghirdette, hogy az egyháznak a „haza vallásos újjáépítésén” kell dolgoznia, s legyőzni azokat a problémákat, melyeket az első köztársaság idején „a felsőbb osztályok vallástalansága és a néptömegek kereszténységtől való elfordulása” idézett elő.³⁶ Más országokhoz hasonlóan ezt a feladatot elsősorban a Katolikus Akció (*Acção Católica Portuguesa*), a XI. Pius pápa (1922–1939) által erősen támogatott s a helyi püspökök szigorú ellenőrzése alatt álló apolitikus tömegmozgalom vállalta magára.³⁷ A katolikus tömegek mobilizálása és szervezése nyomán a katolikus csoportok és növekvő számú lelkészek számára a felvirágzás időszaka köszöntött be, amely majd egészen az 1960-as évekig tartott. A katolikusok már 1917-ben szerveződni kezdtek a politikai térben is, amikor megalapították a *Centro Católico Portugues* szervezetet, amelyben mind Salazar, mind pedig Cerejeira, a későbbi lisszaboni érsek aktívan részt vett.³⁸

A Fátima-kultusz igen hamar határozottan s egyre növekvő mértékben támogatta a Vatikán is, igyekezve nagyobb ellenőrző befolyást szerezni az egyre népszerűbb mozgalom felett. XI. Pius már 1929-ben megáldotta a Fátimai Szűz szobrát, amely a római Portugál Kolégium új kápolnája részére készült. Akkoriban azonban a Vatikán Fátimát még leginkább portugál nemzeti szimbólumként kezelte. Amikor XII. Pius 1942. október 31-én felajánlotta a világot Mária Szepplőtelen Szívének, a *Radio Vaticanon* keresztül portugál nyelven üzenetet küldött, ami erős támogatást jelentett a Salazar rezsim számára, amely semleges maradt a háborúban. 1946-ban XII. Pius pápai legátust menesztett Fátimába, aki megkoronázta a szobrot, szent tárgyként növelve azzal jelentőségét s demonstrálva Róma teljes támogatását. Ugyanabban az évben egy Fátimai Miasszonyunk „zarándok szobor” kapott áldást, melynek hivatása az volt, hogy a világ különböző részeire vigye el Fátima üzenetét.

A hidegháború idején tovább erősödött a pápai támogatás, de alkalomadtán az üzenet átalakult: a kommunizmusellenesség helyett a béke került a középpontba. 1956-ban Roncalli kardinális, két évvel azelőtt, hogy majd XXIII. Pál néven pápává választják, meglátogatta Fátimát a Miasszonyunk szobor zarándoklata kezdetének tizedik évfordulója alkalmával.³⁹ Tizenegy évvel később, a jelenések ötvenedik évfordulója alkalmával VI. Pál az első oda látogató pápaként misét celebrált Fátimában. S ez volt azon ritka alkalmak egyike, amikor Lucia nővér visszatért ide. A II. Vatikáni Zsinat és a Kelet–Nyugat közötti enyhülés időszakában VI. Pál szelídített XII. Pius korai hidegháborús kommunistaellenes retorikáján, ahelyett némileg más üzenetet hangsúlyozott a „Béke Királynőjéről” szólva. Az 1960-as évek közepére a látogatók száma évenként már meghaladta az egymilliót, és köztük hírességek is érkeztek, mint például Sofia Loren és a férje, Carlo Ponti. Ekkoriban kezdődött Portugália lassú

³⁴ Gallagher, Tom: *Salazar. The Dictator Who Refused To Die*. London, 2020. 65.

³⁵ Idézi: Bennett: *When the Sun*, 165.

³⁶ Idézi: Dix: *Ein Katholizismus*, 167.

³⁷ Áttekintésként lásd: Große-Kracht, Klaus: *Die Stunde der Laien?: Katholische Aktion in Deutschland im europäischen Kontext 1920–1960*. Paderborn, 2016. Portugáliáról lásd: Brandão, Pedro Ramos: *Vatican Policies and the “New State” in Portugal (1940–1955)*. History Research, vol. 6. (2018) No. 1. 28–32. doi: 10.11648/j.history.20180601.14.

³⁸ Brandão, Pedro Ramos: *A Igreja Católica e o „Estado Novo” em Moçambique 1960/1974*. Lisboa, 2004. 48.

³⁹ Vö. <https://www.newsmuseum.pt/pt/fatima/fatima-altar-do-mundo>. (letöltés: 2022. okt. 31.)

nyitása a tömegturizmus felé.⁴⁰ Amikor a Salazar rezsim megbukott 1974-ben a Szeffük Forradalma következtében, a béke meglehetősen depolitizált üzenete segített távol tartani a szentélyt és a Fátimai Miasszonyunk kultuszát a politikai konfliktusoktól, bár erősíthette az azon kísérletekkel szembeni ellenállást, melyek Portugáliát kommunista vagy marxista kormányzattá kívánták volna alakítani, de a forradalom utáni években gyorsan kudarcot vallottak.

Amikor 1978-ban II. János Pált pápává választották, ő újra erősítette a katolicizmus kommunistaellenes hangvételét. De a Fátima iránti elkötelezettsége szempontjából sokkal fontosabb volt egy személyes elem. A lengyel pápa számára a „harmadik titok” prófécijája, melyben az Istenanya a látnoknak azt mondta, hogy egy pápát meggyilkolnak, személyes jelentőséggel bírt. 1981. május 13-án, épp az első fátimai jelenés hatvannegyedik évfordulóján a Szent Péter téren rálóttek. Felgyógyulása után a pápa Portugáliába utazott, hogy köszönetet mondjon a Fátimai Miasszonyunknak csodálatos megmeneküléséért.⁴¹ A második pápalátogatás az első bazilika felszentelése (1954) után három évtizeddel történt. Azóta számos új kápolna, szobor és épület (2007-ben új bazilika) gazdagította az épületkomplexumot. A bulikolikus mező helyén, ahol birkák legeltek 1917-ben, város született zarándokszállók és fürdők, ajándékboltok százaival és sok más turista látványossággal, melyek évente több millió látogató elhelyezését és kényelmét szolgálják.⁴² A tetőpontot 2017 jelentette, amikor Ferenc pápa látogatott Fátimába a jelenések századik évfordulója alkalmával, s csaknem tízmillió zarándok fordult meg ott. Ha az 1920-as években Leiria püspöke irányította a kultuszt, 1945 után a Vatikán erősítette folyamatosan a Fátimai Miasszonyunk kultuszának jelentőségét, annak tovább élő helyi, regionális és nemzeti jelentéseihez hozzáadva egy nemzetek feletti jelentésréteget.

A Vatikán, a portugál kolonializmus és a Fátimai Miasszonyunk

Az 1917 és az 1930-as évek közötti két évtizedben a kultusz nagyon fontossá vált sok portugál katolikus helyi, regionális és nemzeti önértelmezésében. Már 1923-ban diadalmasan tudósított a *Voz da Fátima* arról, hogy május 13-án az 1917. évi jelenések által elindítva és azokhoz kapcsolódva az ország minden tartományában „nemzeti zarándoklat” mozgalom zajlott.⁴³ A püspök és katolikus politikusok erőteljes támogatása és a kultusz rendíthetetlen népszerűsége tovább növelte nemzeti jelentőségét.

Hamarosan a portugál gyarmatok és a világszerte megtalálható portugál diaszpóra számára is egyre fontosabbá vált a kultusz. Miután 1929-ben, ahogy azt már említettük, a kultusz megérkezett a római Portugál Kollégiumba, katolikus misszionáriusok vitték azt magukkal az afrikai portugál gyarmatokra. Már két évvel korábban, 1927-ben a portugál kormány támogatásával megnyitották az első *Fátimai Miasszonyunk Missziót* az angolai

⁴⁰ 1955–1956 során 220 000 látogató érkezett az országba, ez 1969–1970-re 1,2 millióra nőtt. Garcia, Fernando Almeida: *A comparative study of the evolution of tourism policy in Spain and Portugal*. Tourism Management Perspectives, vol. 11. (2014) 34–50., 6. táblázat.

⁴¹ <https://www.stjohnpaul.org/fatima/>. Lásd még: <https://udayton.edu/imri/mary/p/pope-john-paul-ii-and-fatima.php>. (letöltés: 2022. okt. 31.)

⁴² Lopes, Gonalo Maria Bacelar De Oliveira: *Key players of tourism in western religious sites: the example of Fátima*. Master Project, Management Studies, NOVA Business School, Lisbon, 2020.

⁴³ *A peregrinao nacional*. *Voz da Fátima*, 13 June 1923. VF0009_1923-06-13.pdf (fatima.pt.) 1926 júniusában a lap címlapján hirdette: “A GRANDE PEREGRINAo NACIONAL DE MAIO”, ahol Fátima jelentette „a szívek mágneses pólusát”. VF0045_1926-06-13.pdf (fatima.pt.). (letöltés: 2022. okt. 31.)

Gandában, a Svájc-ból és az USA-ból érkező két protestáns misszó keltette „denacionalizálási” veszély elleni védekezés jegyében.⁴⁴

1929-ben Portugália kínai gyarmatán, Makaón (Macau) felszenteltek egy a *Fátimai Miasszonyunk*nak felajánlott templomot, ahol később egy meghatározott ünnepnapon a Szent Szűz szobrával körmenetet tartottak a templom körül.⁴⁵ 1936-ban a *Voz da Fátima* arról számolt be, hogy Angola Moxico tartományában is működik egy Fátimai Miasszonyunk misszió.⁴⁶ Angolában, ahol napjainkban a lakosság nem egészen fele a katolikus egyház híve, az egyház már a 15. század végén megjelent.⁴⁷ 1910 és 1933 között, a köztársaság időszakában sok angolai missziót bezártak, majd az *Estado Novo* időszakában újranyitottak. 1933-ban Mozambik Mazucane városában a muchopei bencés misszió a Fátimai Miasszonyunknak ajánlott iskolát létesített.⁴⁸ Ezek azonban még mindig egyedi, helyi kezdeményezések voltak.

A döntő mozzanat, amely majd a kultusz általánosabb terjedését elősegítette a gyarmatokon, az új konkordátum megkötése volt Portugália és a Vatikán között a XII. Pius által követett konkordátum-politika jegyében 1940 májusában, valamint a *Saeculo Exeunte Octavo* pápai enciklika kibocsátása egy hónappal később.⁴⁹ Érdekes, hogy a világháború atmoszférája nem játszott szerepet. Miközben a konkordátum demonstrálta, hogy Salazar nem hajlandó az egyháznak nagyobb befolyást biztosítani azokon a területeken, ahol a köztársaság a 19. századtól kezdve az ellenőrzést magához ragadta – polgári házasság, polgári válás, a püspökök kinevezése (akiket a Vatikán jelölt, de a kormány hagyta azt jóvá), a vallásoktatás az iskolákban fakultatív maradt –, az egyház szerepe általában véve és szimbolikusan (például az állami ceremóniákon való szerepvállalás tekintetében), de elsősorban a gyarmatokon erősödött. Brandão ezt a portugál egyház és állam viszonya új szakaszának kezdeteként értékeli, az elválasztás (1910–1933) helyett az együttműködés (1933–1960-as évek közepe) időszaka következett.⁵⁰

A Vatikán teljes mellszélességgel támogatta az *Estado Novo* kormányzatát és a portugál kolonializmust, a portugál kormány pedig teljes cselekvési szabadságot biztosított a katolikus szervezeteknek és intézményeknek a gyarmatokon, ami csúcspontját az *Acordo Missionario* egyezmény aláírásával (1940) érte el.⁵¹ XII. Pius a már említett *Saeculo Exeunte*

⁴⁴ *Missão de N. Senhora de Fátima em Africa*. *Voz da Fátima*, 13 October 1930, VF0097_1930-10-13.pdf (fatima.pt). A Ndundében (Ganda) felállított misszó napjainkban is működik. Missao - Portal da Ganda (siteganda.azurewebsites.net). A „Congregation of the Holy Spirit” nevű kongregációt 1703-ban alapították Franciaországban, s nagyon aktív volt a francia, elsősorban az afrikai francia gyarmatokon. CATHOLIC ENCYCLOPEDIA: Religious Congregations of the Holy Ghost (newadvent.org). (letöltés: 2022. okt. 31.)

⁴⁵ Pan, Hanting: *The immigration of key cultural icons*. Key cultural texts in translation, vol. 140. (2018) 190. Lásd még: Couto, Ubalino: *Catholic processions in Macau*. Rituals and Traditional Events in the Modern World, 2014. 100–110.

⁴⁶ <https://www.fatima.pt/en/locations/missao-nossa-senhora-fatima->. (letöltés: 2022. okt. 31.)

⁴⁷ Az új konkordátum aláírása után, 1940-ben a katolikus egyház megkapta az alapfokú oktatás feletti ellenőrzést. <https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/angola-catholic-church>. (letöltés: 2022. okt. 31.)

⁴⁸ Em Moçambique – Inauguração da nova escola de Nossa Senhora de Fátima, de mazucane, sucursal da Missão de S. Benedito dos Muchopes. *Voz da Fátima*, 13. November 1936, 3

⁴⁹ A konkordátum szövegének angol nyelvű fordítását lásd <https://www.concordatwatch.eu/topic-38751.834>. Az enciklika szövegét lásd: https://www.vatican.va/content/pius-xii/en/encyclicals/documents/hf_p-xii_enc_13061940_saeculo-exeunte-octavo.html. (letöltés: 2022. okt. 31.)

⁵⁰ Brandão: *A Igreja Católica e o „Estado Novo” em Moçambique*, 44.

⁵¹ Da Cruz, Manuel Braga: *As Negociações Da Concordata e Do Acordo Missionário de 1940*. Análise Social, vol. 32. (1997) No. 143/144. 815–845. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/41011290>. (letöltés: 2022.

Octavo enciklikájában méltatta a portugál gyarmatbirodalmat és eredményeit.⁵² A következőképpen fogalmazott: „És valóban, a katolikus hit, amely eredetétől kezdve táplálta Portugália nemzetét, volt a fő erő, amely a hazát dicsőségének csúcsára emelte, kiterjesztve mind a vallás, mind pedig a birodalom határait. Az Egyház feldíszítette Portugáliát a kultúra minden ékességével, és méltóvá tette misszióinak szent törekvéseire. [...] És most, amikor nem egy európai nemzet elveszett az Egyház számára ezen balszerencsés idők változásainak következtében, azt látjuk, hogy népetek és spanyol testvéreitek utat nyitnak és fáradoznak az Egyházért Afrika, Ázsia és Amerika tágas földjein. Ott verbuválnak az Egyház számára számos követőt, hogy pótolják azokat, akik szerencsétlenül elhagyták ölelését. Egyházmegyék, egyházközségek, felszentelt szemináriumok, kolostorok, kórházak és árvaházak emelkednek csaknem mindenhol ezen a helyeken, hogy bizonyítsák a Katolikus Egyház életerejét és örök értékeit.” Majd így folytatta: „...Isten készítheti mind Portugália, mind az uralmának alávetett nemzetek egyéneit, hogy papok vagy segítők vagy apácák vagy katekéta-lelkipásztorok legyenek, s a misszionárius munkának szenteljék magukat. [...] S akik meghívtak a kon-templatív élet szent rendjeibe, imádkozzanak e speciális cél sikeréért, s a hívők, amikor elmondják a rózsafüzért, amit oly annyira ajánlott a Fátimai Áldott Szűz, hozzá könyörögni, hogy járjon közben ezen isteni küldetés érdekében, hogy a missziók virágozzanak.” Pápai támogatással a kultusz 1940 és 1950 között gyorsan terjedt a portugál gyarmatbirodalomban, s az *Ultramar*, azaz a gyarmatbirodalom valamennyi európai, afrikai és ázsiai területének imaginárius közössége portugál nemzeti jellegét volt hivatott hangsúlyozni.

Ezt a folyamatot jól példázza Mozambik Maputo tartományában Namaachában a jelenések huszonötödik évfordulója alkalmából 1942-ben emelt *Nossa Senhora de Fatima* templom.⁵³

Az épületet két évvel később szentelte fel Cerejeira kardinális, Lisszabon patriarchája. A templom építészeti stílusa hangsúlyozta a portugál nemzeti jelleget. Az úgynevezett *estilo manuelino* késő gótikus, kora reneszánsz portugál stílusában épült, mely a 16. századra nyúlt vissza, de egészen a 19. századig elterjedt volt. A portugál gyarmatosítás folyamatosságát szimbolizálta a tengerentúli terjeszkedés kezdetétől egészen a 20. századig, valamint az „anyaország” és a gyarmatok egységét. Ilyen stílusú épületek ismertek a korábbi gyarmatbirodalom minden pontján: Portugáliával kezdve az Azori-szigeteken, a Zöld-foki szigeteken, Angolában és Mozambikban, Indiában (Goa tartományban) és Ománban, sőt még Irán partjainál (Hormuzi-szoros) is.⁵⁴ A portugál stílusú épületek az *Ultramar* ideológiát hirdették, amely szerint Portugália és valamennyi tengerentúli birtoka Afrikában és Ázsiában az „egy és oszthatatlan Portugália” részét alkotja.⁵⁵

máj. 19.) Lásd még: Brandão: *A Igreja Católica e o „Estado Novo” em Moçambique*, 57. Brandão azt is megemlíti, hogy a missziókat az 1911-ben született Szeperációs Törvény után is szubvencionálta az állam, láthatólag a gyarmati kormányzat számára alapvető fontosságúaknak tekintették azokat. Uo. 45.

⁵² https://www.vatican.va/content/pius-xii/en/encyclicals/documents/hf_p-xii_enc_13061940_saeculo-exeunte-octavo.html. (letöltés: 2022. okt. 31.)

⁵³ <https://www.fatima.pt/pt/locations/santuário-n-s-fatima-namaacha>. A Namaachát célba vevő zarándokokról 2016-ban született egy disszertáció az Escola Superior de Hotelaria e Turismo do Estoril intézmény keretein belül. Neves, Joana Ernesto: *Turismo religioso: perfil do visitante da vila de Namaacha*. PhD Diss., 2016. <https://comum.rcaap.pt/handle/10400.26/18265>. (letöltés: 2022. okt. 31.)

⁵⁴ A listát lásd https://pt.wikipedia.org/wiki/Estilo_manuelino#Obras_principais. (letöltés: 2022. okt. 31.)

⁵⁵ Brandão, Pedro Ramos: *The Catholic Church and Portugal in Africa*. Budapest International Research and Critics Institutes, 2019. 222–227., itt 222.

Forrás: <https://www.indico-lam.com/2021/04/22/santuاريو-de-nossa-senhora-de-fatima/>
(letöltés: 2022. okt. 31.)

A háború után egy új Fátimai Miasszonyunk szobrot emeltek, több másolattal, hogy tovább terjesszék a kultuszt.⁵⁶ Lucia nővér ezt a szobrot jobban kedvelte, mint az elsőt, mivel úgy látta, jobban hasonlít a szent asszonyhoz, akit az égen látott. Azt javasolta Da Silva püspöknek, hogy tegyék ezt a második szobrot „zarándok szobor”-rá. XII. Pius különleges támogatásban részesítette ezt a második szobrot, megkoronázta, s a „Fátimai Miasszonyunk Nemzetközi Zarándok Szűz Szobor”-ra (*International Pilgrim Virgin Statue of Our Lady of Fátima*) nyilvánította.⁵⁷

1948 nyarán a szobor elhagyta Lisszabon kikötőjét, s Afrikába szállították, főként, de nem kizárólag a portugál gyarmatokra. Először São Tomé e Príncipe szigeteiről Angolába, majd Mozambikba, onnan pedig különböző dél- és kelet-afrikai gyarmatokra, végül Kairóba.⁵⁸ A szobor megjelenése sok helyütt Fátimai Miasszonyunknak ajánlott templomok és kápolnák emelését ösztönözte a következő évtizedekben. Amikor a szobor az angolai Benguelába

⁵⁶ A második szobor alkotója a szobrász José Ferreira Thedim (1892–1971) volt, aki Portugália északi részének egyik falujából származott. https://www.defatima.com/en/smartblog/5_the-sculpture-of-our-lady-rosary-of-fatima.html. (letöltés: 2022. okt. 31.) Lásd még: Morgan, David: *Aura and the Inversion of Marian Pilgrimage: Fatima and Her Statues. Moved by Mary*. In: Hermkens, Anna-Karina – Jansen, Willy – Notermans, Catrien (eds.): *The Power of Pilgrimage in the Modern World. Archives of sciences sociales des religions*, vol. 152. (2010) No. 4. 71–242. Spanyolországra lásd *Nossa Senhora de Fátima em Espanha*. Voz da Fátima, 13 March 1929. VF0078_1929-03-13.pdf (fatima.pt). (letöltés: 2022. okt. 31.)

⁵⁷ Hogy ez azután hogyan vált a turizmust előmozdító eszközzé, lásd: Heitor, João Miguel Caldeira: *A Imagem Peregrina De Nossa Senhora De Fátima: Uma Marca Na promoção Do Turismo Religioso De Fátima?* PhD Diss. Universidade de Lisboa, 2019.

⁵⁸ <https://www.jornaldeangola.ao/ao/noticias/detalhes.php?id=390290>. (letöltés: 2022. okt. 31.)

érkezett 1948 júliusában, a tartomány kormányzója, Mario da Costa Ribeiro Zanatti (1898–1970) és Dom Manuel Junqueira lelkész templomállítási fogadalmat tett a Szent Szűz tiszteletére. Húsz évbe telt, mire a katedrális megnyitotta kapuit.⁵⁹

További kutatásokat igényel annak vizsgálata, hogyan reagált a gyarmatok portugál diaszporája s maguk a gyarmatosított népek a Fátima-kultusz „átültetésére”. Jelenlegi tudásunk szerint a gyarmatosító eltek, katonatisztek, lelkészek, misszionáriusok voltak azok, akik éltették a kultuszt a Szűz tiszteletére emelt templomokkal, kápolnákkal és iskolákkal. Ehhez később képek és szobrok is csatlakoztak. De Namaacha jól példázza, hogy a gyarmatosító elit által teremtett hagyományt ott teljes mértékben magáévá tette a helyi, korábban gyarmatosított lakosság. Napjainkig Mozambikban minden évben ezrek ünneplik körmenettel a Fátimai Miasszonyunk szobrát.⁶⁰

A templomépítéset portugál stílusa végül nem akadályozta, hogy a kultusz nem portugál kultúrába is beépüljön. Ez annak is köszönhető, hogy a Vatikán 1945 után még inkább törekedett afrikai születésű papok és püspökök kinevezésére, ami a második vatikáni zsinat után még tovább erősödött. Ez növekvő feszültséghez vezetett a portugál kolonialista rezsimmel.⁶¹ Az *Estado Novo* kormányzatának azon óhaja, hogy a gyarmatokon inkább portugáliai misszionáriusokat és a „misszionárius tevékenység nemzetiesítését” részesítsék előnyben, Pedro Ramos Brandão értékelése szerint „a katolikus egyházzal való surlódás állandó forrását” képezte.⁶² A kultusz nemzetközivé válásának trendjét megfigyelhetjük a kultusz és a portugál emigráció története közötti szoros kapcsolat vizsgálatán keresztül is.

A migráció és a kultusz nemzetközivé válása

A portugáliai emigráció története a 15. századba nyúlik vissza, s a 19. század közepétől gyorsult fel, amikor a portugál népesség jelentős része (több mint 10%) kivándorolt Brazíliába vagy Észak-Amerikába. A 20. század folyamán, főként 1950 után több mint egy millió lakos költözött Franciaországba, Nyugat-Németországba, Svájcba, de az USA-ba és Ausztráliába is. Bár a kormányzat támogatta, sokkal kevésbé népszerű volt a korábbi afrikai gyarmatokra való kivándorlás, melyeket Portugália egy hosszú háború (1961–1974) után elveszített, összesen néhány ezer ember költözött oda.

Ezzel szemben csak 1980 körül indult meg számottevő bevándorlás Portugáliába, főként a korábbi gyarmatokról (beleértve Brazíliát), vegyesen fehér „telepesek” vagy visszatérő egykori emigránsok, illetve afrikai származásúak részéről.⁶³ Miközben portugálok Észak- és Nyugat-Európába irányuló emigrációja folytatódott, a portugál nyelvű külső területekről

⁵⁹ Leírását lásd <http://www.redeangola.info/roteiros/catedral-de-benguela/>
<https://www.verangola.net/va/pt/012020/sugestoes/17799/Catedral-de-Benguela-O-que-fazer.htm>

Zanatti, korábban tengerésztiszt, mielőtt Angolába érkezett, Portugál Guinea (Bissau-Guinea) kormányzója volt. https://www.wikiwand.com/en/List_of_governors_of_Portuguese_Guinea. (letöltés: 2022. okt. 31.)

⁶⁰ Készült egy rövid videófelvétel a namaachai 2017. október 13-i körmenetéről. Vö. <https://www.youtube.com/watch?v=aqHA9rc6CYA>. (letöltés: 2022. okt. 31.)

⁶¹ Brandão: *The Catholic Church*, id. mű; lásd még: Brandão: *A Igreja Católica e o « Estado Novo » em Moçambique*, id. mű.

⁶² Brandão: *The Catholic Church*, 223.

⁶³ Áttekintésként lásd: Kalter, Christoph: *Building Nations After Empire: Post-Imperial Migrations to Portugal in a Western European Context*. Contemporary European History, 2022. 1–22. doi:10.1017/S0960777321000837

betelepülők áramlottak. Ebben az összefüggésben a Fátimai Miasszonyunk kultusza is bekapcsolódott a migrációba, amit David Morgan a „zarándoklat inverzének” nevezett, mivel a kultusz nemcsak vonzotta a zarándokokat, de maga is eljutott a zarándokokhoz.⁶⁴ Ez valami egészen más, mint a szoborkörmenet a meghatározott ünnepnapokon, például május, június, július, augusztus, szeptember és október 13-án. Hiszen az még az eredeti helyszín szomszédságán belül maradt. A második világháború után viszont a szobor kultusza gyorsan terjedt az Egyesült Államokban és Latin-Amerikában. Erre jó példa a Fátimai Miasszonyunk szobrának hatalmas másolata, amit a braziliai Petropolisban emeltek 1947-ben.⁶⁵

A „trónust” a tizennégy méter magas szoborral Heitor da Silva Costa mérnök tervezte, aki Brazília ikonikus szimbólumát, a Rio de Janeiro-i Corcovado hegyen található Krisztus szobrot is építette korábban.⁶⁶ A szobor építését a ferences szerzetes José Pereira de Castro (1896–1962) kezdeményezte, aki betegségéből felgyógyulva akarta háláját kifejezni a Fátimai Miasszonyunknak.⁶⁷ További vizsgálatokat igényel az a kérdés, hogy a szerzetes és a monументális szobor építését támogató katolikusok miért a Mária tisztelet portugál variánsát választották. A Fátima-kultusz legalább az 1930-as évek elejétől ismert volt Braziliában.⁶⁸ De kérdés lehet, hogy a kultusz miként tett szert ilyen erős, látható szimbólumra Petropolisban. Talán mert a város erősen „birodalmi” arculatú volt, a brazil monarchia kultuszának központja, amelyet nagyrészt német és portugál eredetű fehér népesség lakott?

A Lucia nővér által 1941-ben felfedett „második titok” kommunistaellenes üzenete egészen biztosan hozzájárult ahhoz, hogy a kultusz a portugál nyelvterületen kívül is elterjedt bizonyos csoportok és intézmények között.⁶⁹ Az 1940–1950-es években a kultusz vonzó volt a konzervatív katolikusok, például az *Opus Dei* lelkeségi mozgalom alapítója, a spanyol lelkész Szent Josemaria Escrivá de Balaguer (1902–1975) vagy a brazil „Hagyomány, Család,

⁶⁴ Morgan: *Aura*, 49–65. Lásd még <https://observador.pt/especiais/a-historia-e-o-impacto-de-fatima-o-milagre-dos-crentes/> (letöltés: 2022. okt. 31.)

⁶⁵ *A Voz da Fátima* már 1931-ben beszámolt egy a *Vozes de Petropolis*ban Fátimáról szóló cikkről. *Fátima no Brasil*. Voz da Fátima, 13 December 1931. VF0111_1931-12-13.pdf (fatima.pt). (letöltés: 2022. okt. 31.)

⁶⁶ Emerson, Giumbelli: *A modernidade do Cristo Redentor*. Dados, vol. 51. (2008) 75–105.

⁶⁷ https://www.tripadvisor.com.br/Attraction_Review-g303504-d556680-Reviews-Trono_de_Fatima-Petropolis_State_of_Rio_de_Janeiro.html. A ferencesek életrajzainak összefoglalója nem említi Pereira testvér közreműködését a trón építésében. <https://franciscanos.org.br/quemso-mos/personagens/frei-joao-jose-pedreira-de-castro/#gsc.tab=0> (letöltés: 2022. okt. 31.)

⁶⁸ *A Voz da Fátima* legalább 1931-től már beszámolt a „N. Senhora de Fátima no Brasil”-ról.

⁶⁹ Lucia Leiria püspökéhez intézett levelében 1941-ben a Szent Szűz következő szavait tárta fel „második titok”-ként: „Amikor egy éjszaka majd látjátok, hogy ismeretlen fény támad, tudjátok meg, hogy ez a nagy jel, amit Isten ad nektek arra, hogy megbüntetni készül a világot bűneiért a háború, az éhínség, s az Egyház és a Szentatya ellen irányuló üldözések által. Ennek megakadályozására újra jövök és kérem, ajánlják föl Oroszországot az én Szeplőtelen Szívemnek, s vezessék be az engesztelő szentáldozást elsőszombatunként. Ha teljesítik kéréseimet, Oroszország meg fog térni és békéjük lesz; ha nem, tévedéseit a világra fogja szórni háborúk gerjesztésével és az Egyház üldözésével. A jók vértanúk lesznek, a Szentatyának sokat kell szenvednie, nemzetek fognak elpusztulni. Végül az én Szeplőtelen Szívem győzni fog. A Szentatya föl fogja ajánlani nekem Oroszországot, mely meg fog térni, és a világ egy békés korszakot kap ajándéku.” https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20000626_message-fatima_en.html. (letöltés: 2022. okt. 31.) [A magyar fordítást lásd: Fátimáról beszél Lúcia nővér. 4. kiadás. Fátima, 2006. 2004. – A ford. jegyzete]

Tulajdon” elnevezésű (*Sociedade Brasileira de Defesa da Tradição, Família, e Propriedade*) tradicionalista csoport alapítója, Plínio de Correa (1908–1995) számára.⁷⁰

Az Egyesült Államokban alapított „Fátimai Miasszonyunk Kék Hadserege” a jelenések helyszínén emelt egy épületet, ami később a *Domus Pacis* elnevezést kapta. 1963-ban épült ugyanott egy görögkatolikus kápolna, amely sok főként Ukrajnából oda látogató zárándok gyülekezőhelye lett, azonban az 1990-es évektől egyre gyarapodó számú ukrán bevándorlóké is.⁷¹ Azok a kezdeményezések, amelyek a kultuszt kommunistaellenes üzenettel töltötték fel, gyakran gyengítették a portugál gyarmattartó elitek törekvését, hogy szimbolikus „portugál tereket” teremtsenek a kultusz segítségével a gyarmatokon, mivel univerzális üzeneteket sugalltak. Egy évvel azelőtt, hogy 1949-ben elindították a hajót az afrikai kontinens felé a zárándoksoborral, hogy először portugál gyarmatokon, majd más területeken is körbevigyék, egy másik szobrot is útnak indítottak Kanada és az Egyesült Államok irányába, a „Fátimai Miasszonyunk Kék Hadserege”-nek alapítója, John Haffert kíséretében.⁷² Több százezer katolikus (s talán nem hívő kíváncsiak is) részt vettek a szobor körmenetein Buffalóban, St. Luisban, Chicagóban és a többi helyszínen. Az utat megelőzően 1947. október 13-án Leiria püspöke megáldotta az utazó Fátima-szobrot. A zárándoksobor ideája az volt, hogy így el lehet vinni a Fátimai Miasszonyunk áldását a világ minden részén azokhoz is, akik nem tudnak Fátimába elutazni. 1951-ben a szobor visszatért Portugáliából Rómába, ahol a Szentatya rádióüzenetben jelentette be: „1946-ban a világ királynőjévé koronáztam a Fátimai Miasszonyunkat, s az a rá következő évben a zárándok Szűz szobrának segítségével bejárta birodalmát, és oly jótéteményeket tett az út során, hogy alig hihetjük, amit szemeink látnak.”⁷³ Időközben a kultusz elterjedt az afrikai brit és francia gyarmatokon is, tovább gyengítve a kultusz portugál jellegét. 1949 nyarán a Szeplőtelen Szűz Mária Missziós Oblátusa rendjének belga misszionáriusai római missziós központjukból (mely 1862 óta áll fenn) elindulva körbevittek egy Fátimai Miasszonyunk szobrot Basutoland (ma: Lesotho) akkor a brit gyarmatbirodalomhoz tartozó területein.⁷⁴ 1951-ben egy zárándoksobrot Ausztráliába vittek, ahol azt mindenekelőtt kommunistaellenes szimbólumként értelmezték.⁷⁵

Túl a kommunizmusellenességen: a luzofon világ kultusza

A legtöbb helyen a kultusz napjainkban is jelentős portugál diaszpóra jelenlétére utal. Ilyen országok egyike Luxemburg, ahol ma a lakosság körülbelül egynegyede-egyötöde portugál eredetű. 1968 óta Mária Mennymenetelelének napján körmenetet tartanak a *Notre Dame de Fátima* templomban a kis ipari városban, Wiltzben (Woltz). A település körülbelül hét-ezernyi lakosának megközelítőleg a fele külföldi, az ezerhatszáz főnyi (20%) portugál csoport

⁷⁰ <https://opusdei.org/pt-pt/article/sou-do-ceu-o-relato-de-fatima/>. Plínio de Correa könyvet írt Fátimáról, amely 1967-ben jelent meg. https://www.pliniocorreadeoliveira.info/UK_6705_Fatima_overview.htm. (letöltés: 2022. okt. 31.)

⁷¹ http://www.monumentos.gov.pt/Site/APP_PagesUser/SIPA.aspx?id=20204. (letöltés: 2022. okt. 31.); Vilaça, Helena: *Imigração, etnicidade e religião : o papel das comunidades religiosas na integração dos imigrantes da Europa de Leste*. Ed. Observatório da Imigração. Lisboa, 2008.

⁷² <https://www.corpuschristiphx.org/statue> (letöltés: 2022. okt. 31.)

⁷³ Idézi: <https://www.bluearmy.com/the-apostolate-2/> (letöltés: 2022. okt. 31.)

⁷⁴ Vö. Maria. *Etudes sur la sainte vierge*. Ed. by Hubert du Manoir, S. J. Tome V. Paris, 1958. 186–187. A misszióról lásd: <https://www.newadvent.org/cathen/02346a.htm> (letöltés: 2022. okt. 31.)

⁷⁵ Mason, Robert: *The looming battle: Our Lady of Fatima and public space in Cold War Queensland*. Journal of the Royal Australian Historical Society, vol. 94. (2008) No. 1. 57–73.

a legnépesebb.⁷⁶ De a luzofon, azaz portugál nyelvi közösséghez tartozik további 108 fő a Zöld-foki Köztársaságból, 30 fő Brazíliából és 22 fő Guineából. A wiltzi körmenet a legjobb példája annak, milyen kapcsolat áll fenn a portugál (és általában véve luzofon) emigráció és Fátima erős nemzeti szimbólum mivolta között, hiszen a körmenetet a betelepült emigránsok kezdeményezték.

A másik példa lehet erre a *Notre-Dame-de-Fátima* vagy *Marie Mediatrice* templom Párizs tizenkilencedik kerületében, amelyet 1954-ben emeltek, de csak később vált a francia fővárosban élő portugál diaszpóra templomává.⁷⁷ 1944-ben Suhard kardinális tett fogadalmat arra, hogy ha a németek nem pusztítják el Párizst, Mária tiszteletére templomot emeltet. Amikor felszentelték azt, „Máriának, minden kegyelem közvetítőjének” ajánlották. A templomot 1974-ben bezárták, mivel nem volt egyházközsége, majd 1988-ban nyitotta meg újra Lustiger kardinális, s a párizsi portugál közösségnek adományozta, ami ismét csak egy diaszpóra portugál nemzeti identitásának mutatója.

A Fátimai Miasszonyunk kultusz sok helyütt keveredett más Mária-kultusszal. 2013-ban Newarkban (NJ) a St. James plébánia szervezett egy körmenetet a Fátima-szobor és az Aparecidai Miasszonyunk szobor tiszteletére, mely utóbbi 18. századi brazilai kultuszba ágyazódik: Aparecidában (Sao Paulo) élő halászok találtak 1717-ben egy agyagból mintázott Mária-szobrot.⁷⁸ Az egyházközség lelkésze, a redemptorista Fr. Clement Krug az egyházközség hírlevelében elmagyarázta, hogy a Szent Szűz tisztelete döntő fontosságú volt a rend alapítója, Ligouri Szent Alfonz számára. Azt remélte, hogy a körmenet majd egybefonja a brazil és a portugál hívők hagyományait, és egységes luzofon közösséget kovácsol össze. 2001-ben már tett erre kísérletet, amikor az észak-amerikai püspökkari konferencia bevándorlókkal kapcsolatban 2000-ben tett kijelentését idézte: „Üdvözljük közöttünk az idegeneket: egység a különbözőségben”. A körmenet és az azt követő egyházközségi fesztivál enyhíteni volt hivatott a feszültségeket a portugál és brazil közösségek között és a newarki brazil csoportokon belül, de e belső konfliktusokat (például a felszabadítás teológiája és a karizmatikus keresztény csoportok között) és a kulturális különbségeket (például a zene liturgiában betöltött szerepét illetően) nem lehetett teljesen áthidalni.⁷⁹ Egy másik newarki portugál templom, a Fátimai Miasszonyunk templom (*Igreja Nossa Senhora de Fatima*) is részt vett az elsősorban brazil arculatú St. James plébánia ünnepségein.

Ez a példa mutatja, hogy diaszpóra közegben a kultuszt egyes esetekben sikeresen fel lehetett használni a portugál identitás hangsúlyozására, de az erre tett kísérleteket gyengítette az, ha a kultusznak inkább univerzális jelentései domináltak, mint a kommunizmusellenesség vagy a békevágy, vagy ha a kultusz egy kevert luzofon közösség szimbólumává vált. A *Voz da Fátima* már 1933 óta rendszeresen beszámolt a Fátimai Miasszonyunk külföldi kultuszáról (*O culto de N. S.de Fátima na estranjeiro*).⁸⁰ Ezen tudósítások szerint gyakran külföldön élő portugálok hirdették a kultuszt a helyi katolikus közösségeken belül, de sok

⁷⁶ <https://www.wiltz.lu/fr/la-commune/informations-generales/chiffres-et-statistiques> (letöltés: 2022. okt. 31.)

⁷⁷ <https://cityseeker.com/paris/361400-sanctuaire-notre-dame-de-fatima>, lásd még: <https://www.sanctuairefatima.fr/> (letöltés: 2022. okt. 31.)

⁷⁸ Gidal, Marc Meistrich: *Catholic Music in Lusophone New Jersey: Circum-Atlantic Music, Inter-group Dynamics, and Immigrant Struggles in Transnational Communities*. American Music, vol. 34. (2016) No. 2. 180–217. JSTOR, <https://doi.org/10.5406/americanmusic.34.2.0180>. (letöltés: 2022. máj. 23.) A körmenetet leírja a St. James egyházközség bulletinje. <https://container.parishesonline.com/bulletins/04/1092/20131013B.pdf> (letöltés: 2022. okt. 31.)

⁷⁹ Gidal: *Catholic Music*, 212.

⁸⁰ *Voz da Fátima*, 13 August 1933. 2. VF0131_1933-08-13.pdf (fatima.pt) (letöltés: 2022. okt. 31.)

esetben mások, akik hallottak a jelenésekről, s követőkké váltak. A *Voz da Fátima* közleményeinek szerzői, köztük néhányan lelkészek, számára a kultusz terjedése a portugál nyelvetterületen túl fontos jele volt a kultusz jelentőségének, talán egyenesen legitimitásának megerősítése. Minél többen hódoltak a Fátimai Miasszonyunk előtt, annál jelentősebbé vált a kultusz, s annál nehezebbé igazságának tagadása.

Az 1990-es évektől kezdve a portugál katolicizmust hosszú ideig domináló egyházközségi civilizáció felbomlása nyomán a kultusz egyházhoz nem kötődő hívők helyévé vált.⁸¹ A bomlást az 1960-as évektől kezdve a kivándorlás, a vidéki területek elhagyása, az 1974-es forradalmat és Portugáliának az Európai Unióba történő belépését (1986) követő drámai politikai, társadalmi és kulturális változások idézték elő, a belépés a szekuláris oktatás fejlődését és magasabb jövedelmi viszonyokat eredményezett. Az individualizáció folyamatai és az értékek átalakulása még inkább aláásta a vallásos gyakorlatokat és a katolikus intézmények iránti erős elköteleződést az ország városi központjaiban, amelyek nem csupán kevésbé katolikussá, de vallási tekintetben sokszínűbbekké és világiasabbakká váltak.

A vallás individualizációjának hatását lehet úgy is értelmezni, hogy a hívők egyházközségi tagból „zarándok”-ká váltak.⁸² A turizmus virágzása és a sokkal jobb infrastruktúra mellett – Fátimát érinti a Portótól Lisszabonig tartó észak–déli irányú autópálya – ez az átalakulás magyarázza, hogy a tradicionális katolicizmus növekvő eróziójának időszakában miért is vonz Fátima zarándokhelye egyre több látogatót. A francia szociológus, Daniele Hervieu-Léger a következőképp írja le az emögött meghúzódó ellentmondást: a „hit szubjektivizálódása”, ami a egyházközségi civilizáció felbomlásának az egyik eredménye „a vallási szociabilitás új formáinak” szaporodásával jár együtt, olyan tömegrendezvényekkel, mint például a Katolikus Ifjúsági Nap vagy a zarándoklatok.⁸³

Végezetül, a Portugáliába történő bevándorlás is jelentős mértékben hatott a Fátima-kultuszra. Az 1990-es évektől kezdve Portugália, amely továbbra is jelentős kivándorló tömegeket bocsát ki Franciaországba, Németországba, Svájcba, de Brazíliába is, olyan országgá vált, ahol a bevándorlás volumene meghaladja a kivándorlásét. 2020-ban a körülbelül tízmilliónyi népesség körülbelül 10%-a bevándorló volt.⁸⁴ Ebből a körülbelül egymilliónyi bevándorlóból 24 000-en voltak az országon kívül született portugál állampolgárok. A portugál állampolgársági törvény szerint ugyanis korábbi portugál állampolgárok gyermekei és unokái állampolgárságra tarthatnak igényt, aminek következtében például több százezer brazil költözhet legális úton Portugáliába. Jelenleg is 183 000 brazil él az országban, ők alkotják a legnagyobb külföldi csoportot, őket követi 36 000 fő a Zöld-foki Köztársaságból, 24 000 fő Angolából, csaknem 20 000 fő Bissau-Guineából és 10 000 fő São Tomé és Príncipe szigeteiről, miközben 30 000 román, 29 000 ukrán (a 2022-es háborút megelőzően!), 17 000 spanyol és 46 000 brit élt az országban.⁸⁵ Egy további nagy csoport Indiából települt be (közel 24 000 fő). E csoportok nagyon különböző jogi státusszal rendelkeznek, és eltérő

⁸¹ Vö. Coutinho, José Pereira. *Religiosidade em Portugal: caracterização, comparação e evolução*. Religião & Sociedade, vol. 39. (2020) 58–81., itt 60.; Teixeira, Alfredo – Vilaça, Helena – Dix, Stefan: *Believers without religion: trends and paradoxes in Portuguese society*. Journal of Religion in Europe, vol. 12. (2019) No. 4. 415–443.

⁸² Coutinho: *Religiosidade em Portugal*, 61. Coutinho hivatkozik Hervieu-Léger-re.

⁸³ Hervieu-Léger, Danièle: *Chapter Four. Dynamics Of Ultramodern Religiosity And New Forms Of Religious Spatiality*. *World Religions and Multiculturalism*. Amsterdam, 2010. 83–92., itt 91. sköv.

⁸⁴ https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/images/7/79/Tab01_Immigration_by_citizenship%2C_2020.png (letöltés: 2022. okt. 31.)

⁸⁵ <https://sefstat.sef.pt/Docs/Rifa2020.pdf> (letöltés: 2022. okt. 31.)

társadalmi és gazdasági viszonyok között élnek. Hogyan hatott a Fátimai Miasszonyunk kultusza a növekvő betelepülés?

Lisszabon érseke 1962-ben a *Caritas* szervezeten belül felállította a „Migráció Portugál Hivatalá”-t (*Obra Católica Portuguesa de Migrações*). Létrejöttét a második vatikáni zsinat idején a migrációval kapcsolatban megfogalmazott új eszmék inspirálták.⁸⁶ 1978-ban a hivatal a portugál püspöki konferencia által felállított Püspöki Migrációs és Turizmus Bizottság (*Comissão Episcopal de Migrações e Turismo*) részévé vált. Kezdetben a hivatal főképp a portugál emigránsok pasztorációjával és támogatásával foglalkozott, később egy másik súlypontot képezett az országba érkező bevándorlókkal való törődés. Ugyanakkor a hivatal továbbra is támogat olyan lelkészeket, akik hét országban a Portugál Nyelv Katolikus Missziója (*Missões Católicas de Língua Portuguesa*) keretében portugál diaszpórában teljesítenek szolgálatot. Emellett igyekeznek koordinálni az egyház vallási és társadalmi aktivitását a romák, tengerészek, menekültek, Portugáliában tanuló külföldi diákok, hazai munkások, turisták és zarándokok körében – egész listát lehet összeállítani a lehetséges célcsoportokról.

1973 óta a hivatal „Migrációs Hetek”-et és fátimai zarándoklatot is szervez.⁸⁷ 2021. augusztus 13-án Jean-Claude Höllerich kardinális, Luxemburg érseke vezette a zarándoklatot, mintegy a Luxemburgban élő, körülbelül kilencvenezer portugál felé tett gesztusként. Ezzel együtt a zarándoklatba bevontak más országokból érkezett bevándorlókat és menekülteket is Ferenc pápa felhívására, hogy az egyház támogató tevékenysége prioritásainak egyike kell hogy legyen a menekültek segítése.⁸⁸ 2018-ban az éves migrációs és menekült zarándoklatra feliratkozott 321 csoport közül 85 volt portugáliai, s 236 érkezett külföldről.

Miközben Fátima a katolikus egyház és a Vatikán intencióinak megfelelően a bevándorlók integrálásának szimbólumává is válik, a helyszín számos nem katolikus és nem keresztény csoport számára is megnyílt. Hasonló jelenség figyelhető meg más zarándokhelyeken, beleértve Santiago de Compostelát, sőt bizonyos időszakban magát a Vatikánt is.⁸⁹ Említetük már, hogy a görögkatolikus és ortodox hívők, főként Ukrajnából, nagyobb számban érkeztek Fátimába, miután 1963-ban megnyílt itt egy kápolna a Kazani Miasszonyunk ikonjával, de a kommunizmus összeomlását követően más kelet-európai nagyobb csoportok és végül bevándorlók is ünnepelnek itt.⁹⁰ Később a görög-ortodox ukrán egyház is használatba vette a fátimai bizánci kápolnát, hogy támogassa a zarándokokat.

Újabb jelenség muszlim zarándokok megjelenése Fátimában. Különleges eset volt az a fiatal libanoni, aki 2017-ben érkezett Spanyolországból, ahol nyaralása során hallott erről a zarándokhelyről. Sokak meglepetésére fogadalmat tett, hogy a zarándokút utolsó szakaszát térdein teszi meg, amit zarándoktársak segítségével be is váltott.⁹¹ Megindult a muszlim zarándokok áramlása, ami részben a Fátima név jelentőségével is magyarázható, hiszen Mohamed próféta leányát is így hívták. A legenda szerint egyébként a helység a nevét egy muszlim hercegnőről kapta, aki egy keresztény lovag iránt gyulladt szerelmét vállalva áttért a keresztény hitre. Nagyobb figyelmet szentelnek azonban a vallástudományi kutatások a por-

⁸⁶ <https://sites.ecclesia.pt/ocpm/a-servir-os-migrantes-ha-4-decadas/> (letöltés: 2022. okt. 31.)

⁸⁷ *Semana Nacional das migrações*. Lisbon, 1973.

⁸⁸ <https://www.vaticannews.va/pt/igreja/news/2021-07/portugal-semana-nacional-migracoes-pe-regrinacao-fatima.html> (letöltés: 2022. okt. 31.)

⁸⁹ Nolan, Mary Lee – Nolan, Sidney: *Religious sites as tourism attractions in Europe*. Annals of tourism research, vol. 19. (1992) No. 1. 68–78.

⁹⁰ Vilaça: *Imigração, etnicidade e religião*, id. mű

⁹¹ <https://www.dn.pt/sociedade/hjhj-8107506.html> (letöltés: 2022. okt. 31.)

tugáliai hindu bevándorlóknak. Legalább 1954 óta látogatják Fátimát hindu zarándokok, de számuk jelentősen 1975 után nőtt meg, amikor sok gudzsarati (Gujarati) elhagyta Mozambikot.⁹² Más indiai hinduk Goából költöztek ide, miután az indiaiak elfoglalták annak területét, s részben Mozambikban telepedtek le.⁹³ A diaszpóra szoros kapcsolatokat tart fenn Mozambikkal, az Egyesült Királysággal és Indiával. Portugáliában főként Lisszabonban laknak, ahol több különböző hindu templom található.

Az antropológus Rita Cachado és Ines Lourenço alaposan tanulmányozta ezt a jelenséget.⁹⁴ A körülbelül 30 000 főt számláló gudzsarati hindu diaszpóra a legnagyobb a Portugáliában élő dél-ázsiaiak között. A gudzsarati hinduizmushoz tartozó néhány csoport integrálta a katolikus Mária-kultusz egyes elemeit, elsősorban a Fátimai Miasszonyunk kultusz formájában, összeolvastva azt hindu vallásgyakorlatokkal. Itt a Fátimai Miasszonyunk hindu istennővé alakult át, és a napi imagyakorlatok során hagyományos indiai istennőkkel együtt imádják templomokban és otthonokban felállított szobrok formájában. Ez nemcsak Portugáliában, hanem Mozambikban, Nagy-Britanniában és Indiában is megfigyelhető a gudzsarati hinduk körében. A szobrokat gyakran fátimai utazás alkalmával vásárolják, s azután kiteszik különböző helyekre. De vásárolnak más vallásos tárgyakat, például szentelt vizet is. Azok közvetítésével a portugál kultúrához kapcsolódó speciális hindu gudzsarati identitást teremtenek. Katolikusok körében azonban ez az összevegyítés aggodalmakat kelt. 2004 májusában egy hindu ceremónia körülbelül hatvan főnyi résztvevőjét, köztük egy hindu lelkészt a szentély rektora, Fr. Luciano Guerra üdvözölte a Fátimai Miasszonyunk kis kápolnájában (*Capelinha*). Ezt a gesztust blaszfémianak ítélték a vallások közötti dialógus katolikus kritikusai.⁹⁵ Egy hónappal később Fr. Guerra nyílt levélben válaszolt a bírálatokra, megmagyarázva, hogy a szentély nem fog „ökumenikus oltárrá” válni.⁹⁶

Következtetések

A Fátimai Miasszonyunk kultusza szorosan összefonódott a portugál helyi, regionális és nemzeti identitással, a portugál vagy luzofon diaszpórával világszerte, ahogy napjainkban az országban élő nem keresztény bevándorló közösségekkel is. A kultusz továbbra is elsődleges fontosságú a portugál katolikusok számára, akik 90%-a a 2011-es adatok szerint legalább egyszer már felkereste a fátimai szentélyt.⁹⁷ A korábbi gyarmatokon brazilok, angolaiak,

⁹² <https://www.publico.pt/2004/09/30/sociedade/noticia/hindus-vao-a-fatima-ha-50-anos-1204769> (letöltés: 2022. okt. 31.)

⁹³ Brandão: *A Igreja Católica e o « Estado Novo » em Moçambique*, 62.

⁹⁴ Lourenço, Ines, – Cachado, Rita.: *Hindu Diaspora in Portugal: The Case of Our Lady of Fatima Devotion*. In: Long J. D. – Sherma, R. D. – Jain, P. – Khanna, M. (eds.): *Hinduism and Tribal Religions*. Encyclopedia of Indian Religions. Dordrecht, 2022. https://doi.org/10.1007/978-94-024-1188-1_821; Cachado, Rita – Lourenço, Inês: *Mother Mary in the Hindu Pantheon Among Portuguese Gujarati Families*. In: Gowricharn, R. (ed.): *Shifting Transnational Bonding in Indian Diaspora*. Routledge India, 2020. <https://doi.org/10.4324/9781003053804> (letöltés: 2022. okt. 31.)

⁹⁵ https://www.traditioninaction.org/HotTopics/go8htHindusAtFatima_Vennari.html Vennari meghalt 2017-ben. Lásd: <https://www.legacy.com/obituaries/legacy/obituary.aspx?n=joseph-j-vennari-john&pid=184980466&fhid=5119> (letöltés: 2022. okt. 31.) Mindkét oldalt bírálja: de Valk, Alphonse: *Controversy in Fatima over Inter-Religious Dialogue*. Catholic Insight, vol. 12. (2004) No. 8. 16.

⁹⁶ <https://www.ewtn.com/catholicism/library/clarification-from-the-rector-of-the-shrine-of-fatima-5387> (letöltés: 2022. okt. 31.)

⁹⁷ Idézi: Vilaça: *From a Place of Popular Religiosity*, 73.

mozambikiak, indiaiak vagy Macaon és Kínában élő katolikusok karolták fel és tették magukévá a kultuszt és annak helyi reprezentációit. Végül pedig világszerte sok olyan közösséget kovácsolt össze a kultusz, melyeknek már nem volt közük Portugáliához vagy a portugál gyarmatbirodalomhoz. Egyes esetekben a kommunistaellenes üzenet vonzott bizonyos csoportokat a hidegháború időszakában. Ám a Fátimai Miasszonyunk kultusz globális történetének ennél messzebbre nyúló szálakat is látnia kell, ha meg akarjuk magyarázni ezt a lenyűgöző folyamatot.

Fordította: DEÁK ÁGNES

Vendéglátás Óbudán

*Simon Katalin: A kocsmáktól a fogadóig.
A vendéglátás keretei és története Óbudán
1848-ig. Budapest Főváros Levéltára,
Budapest, 2020. 300 oldal*

Simon Katalin kötete a Várostitörténeti tanulmányok című sorozat tizenhatodik köteteként jelent meg a Budapest Főváros Levéltárának gondozásában. A szerző maga is a levéltár munkatársa, kutatási területe a 18–19. századi művelődéstörténet és várostitörténet. Célja nemcsak az Óbudán működött kocsmák és fogadók helytörténeti jellegű bemutatása volt, hanem a vendéglátással foglalkozó egyes családok történetének megírása is. Ezeken túl kutatása kitér a jogi szabályozás kérdéseire, a szőlő- és bórtermelés gyakorlatára és az égetett szeszek, illetve a kávé forgalmazásának mikéntjére. A kötet mindezek nyomán nemcsak társadalom- és helytörténeti, hanem mikrotörténeti munkaként is értelmezhető.

A kötet forrás- és szakirodalmi bázisa kifejezetten gazdag és színes. Simon Katalin támaszkodott például a Budapest Főváros Levéltárában fellelhető városi tanácsíratokra, végrendeletekre, tanácsulési jegyzőkönyvekre, adó- és népösszeírásokra; használta a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárban fennmaradt kancellári és kincstári iratokat; valamint elemzett sajtó- és egyéb nyomtatott forrásokat is.

A kötet első és egyben leghosszabb fejezetében Simon Katalin a jogi háttérrel ismerteti meg bennünket, ami kiváló alapot nyújt a mű továbbépítésére, és szükséges is a továbbiak megértéséhez. Számos aspektussal foglalkozik, de részletes ismertetésüktől e helyt eltekintünk, néhány fontosabb intézmény és joggyakorlat kiemelésére szorítkozva. Megtudhatjuk például, hogy a fogadók szabályos működésének felügyeletét a boradminisztrátorok vagy a borbíró végezte, a rendre pedig a fertálymester ügyelt. Szó esik még a koc-

mabérletek rendezéséről, az idegen bor behozataláról, a kóser és keresztény bor külön szabályozásáról és ezek szigorú elkülönítéséről, valamint a törvénytelen italmérésekről. A szerző megemlíti az égetett szeszekre, valamint a sörre vonatkozó jogi szabályozást is. Ez a fejezet ugyan hosszú, de jóval több jogi procedúrák pusztá ismertetésénél; részletesen megismerhetjük például a fogadók működési kereteit is.

Mielőtt a szerző rátérne a kocsmák és fogadók vizsgálatára, bemutatja, hogy a 17. századi Óbudán hogyan termesztették a szőlőt, hogyan készítettek belőle bort, és az hogyan jutott el az italmérésekig. A fejezetet az étkezéssel kapcsolatos szokások ismertetésével kezdi; megtudjuk, ezek hogyan változtak a 17–18. század folyamán, például hogyan vált a leves és a tészta az étrend szokos részévé, illetve hogyan iktatódott be az uzsonna a napi étrendbe. Specifikus vonás volt Óbudán a hal nagy mennyiségű fogyasztása vagy a mocsarak miatt a teknősbéka ételként való elkészítése. A hagyatéki leltárak pedig utalnak a korban használt konyhai eszközökre.

Ennek ismertetése után tudjuk meg a forrásokon keresztül, hogy Óbudán kifejezetten jó minőségű vörös és fehér bort termeltek. A szőlőnek óriási jelentősége volt az óbudaiai számára, annak ellenére, hogy a szőlőtermesztés sok gonddal járt: a szőlőművelés rendkívül időigényes munka volt, de a törvény szerint nem lehetett mindennap foglalkozni vele, és az időjárás is gyakran tönkretette a termést. A felesleges bor továbbadására több lehetőség is volt: vagy kereskedőknek, vagy községi fogadóknak adták át, vagy pedig elárverezték.

Ezen bevezetés után tér rá a szerző a könyv főcímében említett fogadók vizsgálatára. Egyenként mutatja be az uradalmi és községi fogadókat. Ezek többsége az egykori *Haupt Strassén*, a mai Lajos utca és Szent-

lélek tér vonalán helyezkedett el, hiszen ez az út vezetett Budáról Óbudára. A szerző a fennmaradt leírások alapján bemutatja, hogy az egyes kocsmáknak milyen minimális volt a berendezése, felszereltsége, és megállapítja azt is, hogy a kocszmák egyben a kocsmáros lakhelyeként is szolgáltak. Kutatásai szerint a kocszmák felszereltsége a 18. században kezdett megváltozni – sajnos nem fejt ki, hogy mi volt ennek az oka –, a 19. századra pedig már a kényelmi funkciókra és a díszítésre, szórakozási lehetőségekre is odafigyeltek. Egyenként veszi sorra a fontosabb fogadókat: így például az *Alsó* és *Felső* községi fogadót – melyből azért volt kettő, hogy magyarok és németek el tudjanak különülni –, a *Korona*, a *Mókus*, a *Radl*, a *Vogl*, a *Lehrbaum* (Vörösfenyő) és a *Trauben* (Szőlőfürt) fogadókat, a téglágetőnél lévő kocsmát, a Menegati-féle sörházat és a második sörházat. A fogadókról mindent megtudunk, ami a forrásokból kiolvasható: nevük eredetét, építésük évét és mikéntjét, a tulajdonosokról szóló információkat, a fogadókban felszolgált ételeket és italokat, valamint a berendezésük jellegét. Külön kiemelendő, hogy ha maradt fenn a fogadók építésével kapcsolatos tervanyag, akkor az is bekerült a könyvbe.

A fogadók ismertetése után egy rövidebb fejezet következik, mely *A fogadóbérlés menete* címet kapta. A bérlés menete az árveréssel kezdődött; ennek kapcsán Simon Katalin több konfliktust is bemutat. Szerepel itt továbbá két táblázat is, ami három, 1836-ból, 1839-ből, illetve 1847-ből származó árverés adatait tartalmazza, feltüntetve az összegeket, az ajánlattevőket, valamint a nyertéseket. A bérletekért éles küzdelmek folytak, és a város komolyan vette a kocszmák bérlésének ügyét. Érdekes részlet, hogy amennyiben a bérlő nem óbudai volt, egy óbudai kezet kellett állítania. Az 1820-as években egyre nagyobb bajba kerültek a bérlők, ugyanis megjelentek a magánkocszmák. Ennek a fejezetnek a végén szerepel egy rövid ismertetés a fogadósok közösségben betöltött pozíciójáról. Ezt a kérdést a szerzőnek

érdemes lett volna valamivel jobban kifejtenie, de az egyértelműen kiderül az elemzésből, hogy a fogadósok a városi közösség fontos tagjai voltak, sokszor kérték fel őket tanúnak vagy keresztszülőnek. Ugyanakkor az olvasó kevéssé tud összehasonlítani, nem szerepel ugyanis a könyvben adat arra vonatkozóan, hogy a többi foglalkozást űzők esetében ezek az adatok hogyan alakultak.

Ezt követően Simon Katalin egy-egy néhány oldalas fejezetben két konkrét család, a Donabergerek és a Havranekék történetét vizsgálja, mikrotörténeti megközelítést alkalmazva. Ezek rövid, de annál informatívabb részek a könyvben; úgy gondolom, feltétlenül szükség volt ilyen fejezetre, ugyanis ezen családok történetén keresztül kiválóan bemutatatható a vendéglátás történeti fejlődése, és megjeleníthetők a város és a fogadósok közötti, valamint az egyes fogadós családok közötti konfliktusok. A két familia története – akik szegről-végről rokonai is egymásnak – évtizedekig összefonódott az óbudai vendéglátás történetével, ugyan különböző utakon, de nagyon hasonlóan. Mindkét család meglátta és kihasználta a lehetőségeket. Ezek a fejezetek sajnálatosan rövidek; érdemes lenne egy hosszabb tanulmányban feldolgozni ezt, hiszen izgalmas történetekről van szó.

A következő fejezetben azt a kérdést járja körbe a szerző, hogy milyen szórakozási lehetőségei adódtak a fogadókba betérőknek. A fogadók szolgáltatásait vallási okok miatt részletesen szabályozták: meghatározott volt, hogy mikor nyithatnak, mit lehet játszani, mikor szolgálhatnak fel ételt. Másrészt állandóan napirenden volt az illegális játékok problémája. A korabeli élet fontos részét alkotta a dohányzás, ami a tűzbiztonság miatt volt érdekes kérdés; a szerződésben általában ki is kötötték, hogy a fogadósnak figyelnie kell a tűzveszélyes dolgokra. Zenét a fogadókban csak este 9-ig, vasárnap 10-ig lehetett játszani; külön zenészt nem foglalkoztattak, hanem szerződéssel alkalmazták őket. Ez volt az egyik minőségbeli különbség az egyszerű italmérésekhez képest. A ma-

gánkoksmákban nem volt megengedett a zene, színházi előadásokat viszont rendeztek. Ezeken kívül olyan, ma is tipikus játékokat játszottak, mint például a teke, biliárd, kocka, kártya.

A fogadók gyakran váltak a politika színterévé: mivel itt szállásolták el a prominens személyeket, sokszor itt kerültek megvitatásra a közügyek. Ennek kapcsán több olyan inzultust is ismertet szerző, amelyek tisztviselők ellen irányultak. Ezek az esetek mutatják, hogy a kocsmák sohasem az erkölcs melegágyaiként voltak ismertek. Külön alfejezet foglalkozik a nőkkel kapcsolatos erőszakkal. Nők egyébként ritkán tűnnek fel a forrásokban, nemi erőszak sem fordult elő gyakran, és az elkövetőt ezekben az esetekben szigorúan büntették. Ugyanúgy a tömegverekedések sem voltak gyakoriak. A legjellemzőbb bűncselekmény a lopás, illetve a prostitúció volt, amelyekre vonatkozóan az 1770-es évektől egyre több forrás áll rendelkezésre. Úgy tűnik, évről évre súlyosabb lett a helyzet. Ritkán felbukkannak az iratokban vadházások, akik ideiglenesen a fogadóban húzták meg magukat.

Az utolsó három fejezetben az idővel legálissá vált magánfogadókról, illetve kávéházakról, kávémérésekről és a mézeskalácsosokról esik szó. Egyre nagyobb problémát okoztak a gyorsan szaporodó illegális italmérések, amelyek sorra bővítették a kínála-

tukat, és lassan tönkretették a szabályosan bérelt és vezetett fogadókat. Különösen a hájgyár alapítását követően szaporodott meg számuk, és a tanács nem sokat tudott tenni ez ellen. Problémát jelentett az is, hogy ezeket gyakran gyanús alakok üzemeltették, és a vendégkör is hasonló egyénekből tevődött össze.

Simon Katalin könyve remekül bemutatja a korabeli kocsmák és italmérések mindennapjait, a jogi és társadalmi hátteret, valamint a bor (és egyéb italok) útját a termelőktől a kocsmákig. Reflektál az eddig megjelent szakirodalomra és felhívja a figyelmet annak hibáira, hiányosságaira is. A könyv felépítése logikus, a kutatás eredményeinek bemutatása jól kirajzolódó ívet követ; ugyanakkor az egyes fejezetek hosszúsága nemegyszer aránytalan. Ez utóbbi azonban felróható a források hiányainak is. Több táblázat segíti az adatok összefoglalását és megértését, másrészt színes illusztrációk, festmények, tervanyagok és írott források színesítik a kötetet. Ráadásképpen a szerző még a címben ígért időkeretnél is többet nyújt, hiszen epilógusában a szabadságharcot követő időszak vendéglátásának történetét is felvázolja.

VÖLGYI RÉKA

A „Nagy Év” távlatai és lehetőségei

Hermann Róbert: A rendszerváltástól a megtorlásig. Tanulmányok az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc történetéről. Line Design kiadó, '48as Könyvtár sorozat, Budapest, 2020.
282 oldal

Új tanulmánykötettel jelentkezett Hermann Róbert, az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc elismert kutatója. A nagy előd, a 2019-es évben elhunyt Urbán Aladár emlékének szentelt munka tíz nagy tanulmányban fogja át a „Nagy év” történetét a kezdetektől egészen a megtorlásig. A szerző ezúttal nem a hadtörténeti vonatkozásokra koncentrált, hanem elsősorban 1848–1849 nagy kérdéseit, illetve kevésbé ismert problémáit igyekszik közérthető formában a nagyközönség elé tárni, noha eközben nem szakad el teljesen a hadi eseményektől sem. E tanulmányok ugyan már korábban megjelentek különböző kiadványokban, de „felfrissítve” és egymás mellé helyezve a forradalom és szabadságharc eseményeit egészen más szemszögből világítják meg.

A kötet céljait, tartalmát, illetve szerkesztési elveit ismertető bevezető után az első tanulmány rögtön jelentős kérdéssel, 1848–1849 távlataival foglalkozik. Szinte már közhelyszámba megy, hogy a magyar '48-cal foglalkozó történész más korszakot kutató kollegáitól általában megkapja: „Mit tudtok annyit rágódni azon a másfél éven? Nincsenek is távlatai.” Az persze egyértelmű, hogy e rövid időszak egy folyamat része, amely lényegében a Magyar Tudományos Akadémia megalapításával kezdődött, és I. Ferenc József osztrák császár magyar királlyá való koronázásával zárult. A szerző azonban nem elégszik meg ezzel a magyarázattal, hanem a hosszú távon ható európai összefüggésekbe igyekszik helyezni az eseményeket. A forradalom két (1848. március–április 11.; április

11. – szeptember 11.), illetve a szabadságharc két (1848. szeptember 11. – 1849. április 14.; április 14. – október 4.) szakasza ugyanis egyaránt bővelkedett európai összefüggésekben is fontos történesekben. A forradalom első szakasza hozta meg a rég várt áttörést, amely lehetővé tette a modern polgári állammodell kiépítését, majd konszolidációját. Az utóbbira már a második szakaszban került sor, és ha minden társadalmi réteg és nemzetiség összes problémáját nem is sikerült „egy csapásra” megoldani a „rendszerváltással”, a többség felsorakozott az új berendezkedés mögött. Ezt tette lehetővé a szabadságharc megvívását, amelynek első szakaszában végül is sikerült a felmerülő nehézségeken önerőből felülemelkedni, amit az is jelez, hogy a második szakaszban az Osztrák Császárság a háború lezárására egy másik nagyhatalom, az Orosz Birodalom fegyveres erejét kényszerült igénybe venni. Ezzel pedig lényegében elismerte gyengeségét, és mintegy előre „jelezte” a kiegyezés elkerülhetetlenségét, saját eredeti elképzelésének kudarcát. Mindez persze az európai politikára is hatással volt, és noha az önálló magyar állam külföldi elismerést végül nem kapott, de az ország „quasi” újra felkerült a térképre. A tanulmányt a Kossuth–Széchenyi alternatíva értékelése zárja, amelyről a szerző egyértelműen megállapítja, hogy a két politikus céljaiban valójában nem volt eltérés, és 1848 folyamán Széchenyi többször is elismerte Kossuth igazságát.

A második tanulmány egy újabb közhiatedellemmel veszi fel a harcot, miszerint a '48-as alkotmányozás „összecsapott” munka lett volna, ami számos hiányossággal küszködött. A fejezetből azonban kiderül, hogy bár a chartális alkotmányozásra több próbálkozás ellenére valóban nem került sor a korban, ám az áprilisi törvénycikkek a felelős kormány, a hadügyek, a törvényhozás, az államfői hatalom, az államegység, valamint a

társadalmi és gazdasági téren olyan mértékben hoztak változást, hogy az ország lényegében átlépett a polgári korba. Az így létrehozott „ideiglenes magyar alkotmány” pedig jóval több kérdést oldott meg, mint amennyit lezáratlanul hagyott (például a birodalommal kapcsolatos „közös ügyek”, a nemzeti-ségi kérdés, a paraszt- és földkérdés teljes rendezése, valamint a céhek ügye), és sokkal stabilabbnak is bizonyult, mint a Lajtán túli osztrák alkotmányok.

A harmadik tanulmány azt a „faramuci” helyzetet elemzi, miszerint 1848–1849-ben az osztrák császár háborúzott a magyar királlyal, noha e kettő ugyanaz a személy volt. A szerző érzékletesen mutatja be a birodalom két felét vezető politikuskok álláspontját a kérdésben a kezdetektől a küzdelem végéig, és megállapítja, hogy noha a magyar fél először tisztán perszonáluniós álláspontra helyezkedett, fokozatosan egyre több terhet lett volna hajlandó átvállalni a birodalom fenntartása céljából. Ugyanakkor a Lajtán túl eleve csak a birodalmi (azaz a saját) érdek számított, aminek mindent alá akartak rendelni, ezért az áprilisi törvényeket csak ideiglenes engedménynek tekintették, amelyet idővel úgyszólamint felszámolnak majd. Ez az álláspont pedig a későbbiekben sem változott. Így a háborúért és a kiegyezés közel két évtizeddel való elcsúszásáért nem a törvényességhez a végtelenségig ragaszkodó „magyar lázadók”, hanem inkább a saját, nyers hatalmi elképzeléseiket kergető, azokat minden eszközzel megvalósítani akaró cs. kir. politikusi, illetve katonai gárda, valamint az őket támogató, ún. „polgári” Ausztria a felelős.

A negyedik tanulmány egyrészt az 1848-as rendszerváltást, másrészt az 1849-es számonkérést boncolgatja. A tanulmány első része az új, polgári hatalom kiépülését mutatja be részletesen a központi és a hadügyi igazgatás, valamint az önkormányzatok szempontjából, és megállapítja, hogy az új vezetés egyáltalán nem indított „boszorkányüldözést” a kamarillát korábban kiszolgáló szervezetek, illetve személyek ellen. Sőt, aki a polgári érában is tovább akarta szolgálni a

magyar államot, az általában maradhatott; csak a főispáni karban került sor jelentősebb személycserékre, de itt a Bécs iránt leginkább elkötelezett személyektől is az önkéntes háttérbe vonulást, a lemondást várták csak el. Ezzel szöges ellentétben állt az 1849-es cs. kir. számonkérés, melynek alapkoncepciója szerint lényegében mindenki büntethető volt, aki csak engedelmeskedett a magyar vezetésnek. A szerző e részben előbb a megtorlás jogi megalapozását ismerteti, amiben az Ausztriához végsőkéig hű magyar konzervatívok egy része lelkesen közreműködött, majd annak megvalósulását a különböző politikusi csoportok és a katonák viszonylatában. A záró elemzésben pedig megjegyzi, hogy a megtorlás igazi célját nem érte el, és csak növelte a megszállók elutasíthatóságát.

Az ötödik tanulmány a magyar fél és a nemzetiségek 1848–1849-es konfliktusát elemzi. Noha a magyar politikusi gárda bízott abban, hogy a polgári egyenlőség előnyei a magyarországi nemzetiségek együttműködését is biztosítják, végül csalódniuk kellett. Hermann Róbert itt előbb a szlovák, ezt követően a horvát, a szerb, végül pedig a román mozgalmak kibontakozását, céljait, majd a magyar oldallal vívott fegyveres konfliktusait mutatja be, mindkét fél hibáira és atrocitásaira is kitérve. Megismerhető, hogy miért nem tudott a szlovák mozgalom tömeges méreteket ölteni, miért nem elégedtek meg a horvátok a perszonálunióval, miért valószínűtlen a szerbek által terjesztett „magyar hadüzenet” sztorija, és miért hamis a háború végén a román veszteségekről készített ki-mutatás. Összeségében megállapítható, hogy míg a magyar fél végül eljutott a nemzetiségekkel való kiegyezés és törvény gondolatáig, addig a nemzetiségi vezetők többsége megmaradt az önálló, „etnikailag tiszta” terület eszméjénél.

A hatodik tanulmány az 1848 tavaszán és nyarán Magyarországon kibontakozó antiszemita mozgalmakat vizsgálja. A szerző előbb bemutatja, hogyan haladt előre az emancipáció folyamata 1848 előtt, és mi volt

az új polgári vezetés elképzelése a hazai zsidósággal kapcsolatban. Ezt követi az események leírása, amelyek kiváltó oka elsősorban a birodalmat sújtó, több éve tartó pénzügyi és gazdasági válság, illetve ezek következményei voltak. Míg a „kravál” első, márciusi hulláma a szabad királyi, illetve mezővárosokban volt erősebb, addig a második, április–májusi felvonás inkább vidéken, elsősorban Északnyugat–Magyarországon okozott súlyos károkat. Noha a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány 1848. április 3-i körlevele, illetve a kinevezett királyi biztosok határozott fellépése, valamint a katonaság, illetve a nemzetőrség bevetése végül is lecsillapította a kedélyeket, a zsidóság tervezett polgári és vallási emancipációja a helyzetre való tekintettel elmaradt: arra csak a szabadságharc végén került sor.

A hetedik és nyolcadik tanulmány a magyar polgári, illetve katonai hírszerzés 1848–1849-es történetével foglalkozik. A két „tevékenység” összevetése már csak azért is érdekes, mivel a közös gyökerek ellenére a magyar oldalon csak az előbbi esetben sikerült a belügyminisztérium rendőri osztályán, majd az Országos Rendőri és Postaosztály kebelén belül egy központosított, hierarchikus szervezetet létrehozni kiterjedt ügynökhálózattal. A katonai hírszerzés ellenben jobbra az *ad hoc* módon alkalmazott, részben megbízhatatlan kémek bevetésére, illetve a különböző utazóktól szerzett hírek összegyűjtésére korlátozódott. Hermann Róbert mindkét szervezet működésére számos jó, illetve rossz példát idéz, és az ügynökök közül négy fő pályafutását, valamint tevékenységét is ismerteti.

A kilencedik tanulmány egy igencsak érdekes gondolatkísérlet, amely eljátszik azzal a lehetőséggel, hogy mi történhetett volna, ha 1849 nyarán elmarad a magyarországi orosz invázió. Noha a „mi lett volna, ha” kérdés némileg történelmietlen, ám egy korban a lehetséges alternatívák számbavétele minden történész számára elengedhetetlen feladat. Hermann Róbert hipotézise egyrészt arra a feltételezésre épül, hogy IV. Frigyes

Vilmos porosz király 1849 tavaszán elfogadja az egységes Németország neki felajánlott koronáját, ezért az addigi porosz–német–dán háború kibővül I. Miklós cáρ hadüzenetével, aki mindig is a német egység ellenfele volt. Másrészt pedig arra a feltételezésre, hogy a novarai győzelem után a bécsi udvar nem hallgat az itáliai cs. kir. hadsereg parancsnoka, Josef Radetzky tábornagy enyhe fegyverszüneti feltételeket ajánló tanácsára, és Piemont megszállására utasítja az agg hadvezért, ami kiváltja Franciaország fegyveres beavatkozását az olasz oldalon. Az így kialakult helyzetben a szövetségesek és nagyobb tartalékok nélkül maradó, az államcsőd által is fenyegetett Ausztria aligha tudott volna győzedelmeskedni Magyarországon, ami már 1849 végén elhozhatta volna a kiegyezést, megtakarítva jó két évtizednyi tévutat a birodalmi vezetésnek. A fenti lehetőségek megvalósulására valóban volt esély; a szerző a valós erőviszonyokra alapozva igencsak érzékletesen adja elő az 1849. évi nyári hadjárat „újragondolt” történetét. Szinte sajnálja az ember, hogy mégsem így alakult...

A kötet tizedik, utolsó tanulmánya az 1849–1850. évi kivégzések történetét mutatja be. Itt előbb arról értesülünk, hogy a forrásadottságok miatt a kivégzettek pontos névsorával még mindig nem rendelkezünk, majd a szerző előbb a kivégzések „eszmei” indoklásával, majd a megtorlás gépezetének felépítésével ismerteti meg bennünket. Ezt követi a kivégzések fajtáinak (a helyszíni, a rögtönítélő törvényszékek, illetve a hadbíróságok által elítéltek) bemutatása, amelyek közül valószínűleg az utóbbi követelte a legtöbb áldozatot. A tanulmányt a megtorlás mérlegének megvonása zárja, ahol Hermann Róbert megállapítja, hogy noha európai viszonylatban a franciaországi, a birodalmon belül pedig az észak-itáliai területeken végrehajtott megtorlás számarányában meghaladta a magyarországit, ám a hazai társadalom számára ez így is óriási sokkot jelentett; célja pedig az elrettentés és a magyar politikai, illetve katonai elit megtörése, lehetőség szerinti fizikai megsemmisítése volt.

A színvonalas, számos képpel és grafikával díszített, igényes kiadású munkát egy bibliográfiának is beillő rövidítésjegyzék, a tanulmányok első megjelenési helyének listája, illetve név-, helynév- és tárgymutató zárja.

A kiadványban, mint minden munkában, előfordulnak betű- és nyomdahibák, elírások, valamint kisebb tévedések is. Az 1848. évi pesti népképviselői országgyűlés megnyitására július 5-én és nem 4-én került sor (4., illetve 143. old.). A 27. oldal 15. lábjegyzetében az „1954” évszám kétszer szerepel. A *Von der Revolution zur Reaktion* című kiadvány 2005-ben és nem 2007-ben jelent meg (44. old. 14. lábjegyzet). A 69. oldal 80. lábjegyzetében a „hivatalos” szó kétszer szerepel. A „szelíd szelőcskének tüntek” mondatrészből az utóbbi szó kimaradt, ami kissé értelemzavaró (126. old.). A 133. oldalon a 123. lábjegyzet vége szemlátomást átcsúszott a 124. lábjegyzet elejébe. A 161. oldal 1. lábjegyzetében a „Karton” szó kétszer szerepel. A 171. oldalon „az Osztrák Császárság bi-

rodalom” mondatrész helyesen inkább „az Osztrák Császárság mint birodalom” lenne. A 192. oldal 44. lábjegyzetében szereplő április 19-i dátum helyesen április 29. A 227. oldalon a „Bona 1998–1999. I–III.” rövidítés feloldásánál a II. (H–Q), illetve a III. (R–Zs) kötetek feloldása elmaradt. A 238. oldalon egy munka rövidítése (Hermann 1995/c.) kronológiai szempontból rossz helyen került felsorolásra, míg a Hermann 1999/b. rövidítés két munkát is jelöl (236. old. – Az abrudbányai tragédia, 1849., illetve 238. old. – A csornai ütközet és okmánytára, 1849. június 13.).

A fenti néhány hibától függetlenül a recenzens csak ajánlhatja ezt a munkát mindenkinek, aki meg akar ismerkedni az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc mélységeivel és magasságaival egyaránt.

KEMÉNY KRISZTIÁN

Egység a sokszínűségben – a különbözőségek integrálása

Jana Osterkamp: *Vielfalt ordnen. Das föderale Europa der Habsburgermonarchie (Vormärz bis 1918).*
Vandenhoeck & Ruprecht, München, 2020.
(*Veröffentlichungen des Collegium Carolinum Bd. 141.*) 531 oldal

A történészek gyakran indulnak ki tudatosan vagy önkéntelenül is napjaik történeti-politikai problémáiból, amikor a történelem gazdag tárházából kutatási problémát keresnek maguknak. Az eredetileg jogász végzettségű Jana Osterkamp bevallotta és programszerűen teszi ezt: a Habsburg Monarchia 19. századi története mint napjaink Európai Uniójának lehetséges előképe érdekli őt: Hogyan lehetett a sokszínűséget rendezni, népek és régiók, társadalmi tagoltságok és fejlettségbeli szintek, kulturális paradigmák és gazdasági különbségek kavalkádját évszázadokon keresztül politikai egységben tartani a „Habsburg Európa” keretei között? A politikaelmélet napjainknak az Európai Unió működési mechanizmusainak és vágyott működési ideáljának leírására kifejlesztett föderalizmuselméleteit alkalmazza a történeti probléma vizsgálatára. Eszerint el kell szakadni a 19. századi politikaelmélet föderalizmusértelmezésétől, ami a szuverenitást és az államiséget tekintette a kulcsmomentumoknak, s alapvetően az államszövetség (*Staatenbund*) vagy szövetségi állam (*Bundesstaat*) kategóriarendszerében gondolkodott. A Habsburg Monarchia premodern (ahogy az Európai Unió posztmodern jelensége is) ugyanis más értelmezési keretet követel meg: a központi kategória a *Bund, federation, fédération vagy Föderation*, amely többlépcsős társadalmi szerveződés, melynek egységeit nem hierarchia, hanem az egyenjogúságon alapuló koordináció és tudatos kooperáció köti össze, ami többlépcsős lojalitásteret tart nyitva az állampolgárok

előtt. (10–11. old.) A föderációban „az államhatalom több szint között felosztott. Egyik uralmi szint sem élvez elsőbbséget, azaz egyik sem rendelkezik osztatlan vagy eredetinek tekintett szuverenitással”. (215. old.) Valamennyi döntéshozó szint csak részét alkotja a szuverenitásnak. Az állami hatalmi tényezők és uralmi szintek egymással való együttműködése, egymás ellen irányuló tevékenysége, valamint egymás mellett élése egyidejűleg van jelen, ami a jogi és a politikai rendszer állandó lebegését, billegését eredményezi a föderatív rendben. (215. old.) A mai Európai Unióban is sok eleme létezik az államiségnak és az állami intézményeknek anélkül, hogy maga az Európai Unió állam lenne. E rendszer leírásakor nem pusztán az alapító jogi dokumentumok a fontosak, hanem a mindennapi gyakorlat is.

Ilyen többszintű föderáció vagy *Bund* volt a Habsburg Monarchia is Osterkamp kutatási hipotézise szerint, intézményrendszerét ugyanúgy oszcillálás jellemezte a dinasztia, a birodalmiság, az államiség és a föderáció struktúrái között. (215., 217. old.) Az összetett jelenség, amit a szerző föderalizmus címen vizsgál, persze nem új gondolat, a kortárs államjogászok, illetve napjaink alkotmánytörténészei által használt „összetett monarchia” (*composite monarchy*) vagy „decentralizált egységállam” (*dezentralisierter Einheitsstaat*) fogalma szintén ezt igyekezett leírni. Osterkamp hangsúlyozza, hogy koncepciója nem kívánja kétségbe vonni azon újabb történészi megközelítések érvényét, melyek mint birodalmat (Pieter Judson) vagy mint államot (John Deak) igyekeznek leírni a 19–20. századi Monarchiát, inkább ezen értelmezések mellé kívánja helyezni saját, a föderalizmust középpontba állító megközelítését.

A mából kiinduló perspektívának megfelelően a monográfia az elméleti, fogalmi de-

finíciókat és a célkitűzéseket tisztázó bevezetés után a Habsburg Monarchia végstádiumának, az 1917/1918-as éveknek a tárgyalásával indul (*Der junge Kaiser und das alte Reich [1918]*). Bemutatja, hogy VI. Károly 1918. októberi föderatív átszervezési terve is a föderatív gondolatnak már korábban is kidolgozott többféle típusát kívánta volna véggyíteni, miközben a háborús helyzet szélsőséges körülményei már szétmállasztották az együttmaradásra való hajlandóságot a lakosság széles köreiben.

Ezt követően a szerző bemutatja a Monarchia területi-politikai egységeit, népeit és felekezeteit (*Herrschaftsvielfalt im Vormärz*), majd olvasóit a 19. század első felétől kezdve a Habsburg Monarchia különböző történeti periódusaiba kalauzolja, középontba a föderalizmus elméletének különféle történeti változatait állítva: az igazgatási föderalizmust (*Verwaltungsföderalismus*), a népek-nemzetiségek föderalizmusát (*Völkerverföderalismus*), a történeti tartományi föderalizmust (*Kronländerföderalismus*), a dualizmust, trializmust, illetve a nemzeti vagy vallási közösségek nem területi elven nyugvó föderalizmusát.

Az „igazgatási föderalizmus” (*Vielfalt verwalten. Verwaltungsföderalismus [Vormärz bis 1867]*) napjaink politikatudományának fogalma, melyet a törvényhozó testületek nélkül felépülő, tagolt államszervezet leírására használ Osterkamp. Metternich kancellárnak az 1810-es években papírra vetett, ám a császár asztalfiókjában rekedt birodalomszervezési javaslata után az 1850-es évek neoabszolutizmusa kísérletezett ezzel, miközben a rendi társadalomszervezési gyakorlatok kiiktatásával az állam működési körét a társadalom mindennapi gyakorlataig szélesítette. Osterkamp értékelése szerint e kormányzat szigorúan centralizált, egységes össz állam megteremtését tűzte zászlájára, valójában azonban a közigazgatás területi, illetve lépcsőnkénti tagolásával kezelte és nem felszámolta a sokszínűséget, a tartományok vezetői nagyfokú önállósággal bírtak a tartományi sajátosságok figyelembevételében.

A következő fejezet (*Völkerverföderalismus. Nationalitäten-Bundesstaat und Nationsbildung [1848]*) az 1848–1849-es forradalmak időszakában született azon terveket mutatja be, melyek a birodalmat a történeti tartományi határok felszámolásával nemzetek politikai egységeinek föderatív hálózattá tették volna. Rávilágít arra, hogy milyen különbségek mutathatók ki e tervekben, e különbségek mögött milyen elméleti megfontolások és politikai érdekek húzódtak. Ezt a fejezetet kiegészíti Osterkamp az 1848-ban Galíciában a ruszinok önálló nemzetként való elismerését és a tartomány két, egy lengyel és egy ruszin koronatarományra való felosztását célzó, több mint kétszázötvenezer (!) támogatót felmutató aláírásgyűjtéskampány elemzésével (*Föderalismus auf dem Dorf. Die galizischen Petitionsstürme 1848/49*).

A legnagyobb gyakorlati jelentősége a Habsburg Monarchia történetében a tartományi föderalizmusnak volt, amely erős regionális tartományi/országos patriotizmusokhoz vezetett (*Historischer Kronländerföderalismus und die unvollendeten Verfassungen [1849 und 1860/61]*). Osterkamp értékelése szerint az 1849. március 4-én kihirdetett, de soha életbe nem lépett olmützi alkotmány is ezt képviselte, mivel egyenlő státusba helyezte a tartományokat, biztosította autonómiájukat, önálló állásukat, s egységes birodalmi állampolgári jogállást vezetett be. Meghatározó elemmé azonban a tartományi föderalizmus csak a kiegyezés után vált, de természetesen csak a ciszlajtán államszervezetben.

A dualizmus államrendszerét külön fejezetben (*K. u. K. – Das konföderative Doppelhaus 1867–1918*) elemzi a szerző. Eszerint 1867 után alkotmányjogi szempontból két külön rész élt együtt: Magyarország parlamentáris monarchiaként, Ciszlajtánia viszont alkotmányos monarchiaként, azaz nem egy Habsburg Monarchia létezett, hanem kettő. (217. old.) A két „birodalmi felet” a kortársak államnak nevezték, de államiségük (szuverenitásuk) nem volt teljes. A dua-

lista alapszerkezet alatt ugyanakkor Horvátország is rendelkezett korlátozott „állami” léttel. Osterkamp összehasonlítja a két birodalmi felet, rámutat mindenekelőtt a szuverenitásfogalom különbségére: Ausztriában a német államokra jellemző „monarchikus elv” él tovább, mely a szuverenitást magából az uralkodóból származtatja; ezzel szemben Magyarországon az ún. szent korona eszméje adja a legitimitás alapját: az uralkodó és a nemzet együtt a legitimitás forrása. Ferenc József mint uralkodó pozíciója tehát eltérő a két egységben, a közös uralkodó így valójában nem szimbolizálja az államegységet. A Monarchia/monarchiák intézményrendszerében a federalizmus, a birodalom és a nemzetállami politikai elemek éltek együtt, konkuráltak egymással, tartósan egyensúlyban tartva egymást. Sajátos elemként kiemeli, hogy miközben a föderatív államokat általában kétszintes hatalommegosztás jellemzi, a Habsburg Monarchiában ez háromszintes volt: egyrészt maga az Osztrák–Magyar Monarchia, második szintként Magyarország, illetve a ciszlajtán tartományok együtt (csak az 1910-es évektől nevezik ezt hivatalosan „Ausztriá”-nak), a harmadik szintet pedig a ciszlajtán tartományok képezték.

A továbbiakban (*Sehnsucht nach föderalen Eigenheimen 1867–1871*) Osterkamp azt vizsgálja, hogy a kiegyezés hogyan ösztönözte a birodalom nem osztrák–német és nem magyar elitjeit arra, hogy igyekezzenek nagyobb önállóságot kivívni maguknak: Galícia és Horvátország esetében ez sikerrel járt, ugyanez elmondható Tirol német elitjéről is, ha nem is formalizált autonómia, de a haderő és az oktatásügy terén speciális tartományi szabályozások formájában. Ezek a történetek azonban a birodalmi centrum és egy-egy perifériájának megállapodását tárgják elének, a Monarchia mint birodalom történetének részét alkotják, nem föderalizmustörténetének elemei. Bár a cseh nemzeti mozgalomnak nem sikerült kiharcolni államjogi különállást Csehország, illetve a „cseh korona országai” számára, a

társadalmi gyakorlat jónéhány terepén lehetőség nyílt a csehországi elit előtt a mindennapi élet saját formálására.

Osterkamp fő érdeklődése nem az államelméletek, tervezetek, hanem „a megélt föderalizmus” (*gelebter Föderalismus*) kutatására irányul, ahogy nevezi, az „együttműködő birodalom” (*kooperatives Imperium*) mechanizmusait kívánja kimutatni (*Handeln wie Staaten. Länder im kooperativen Imperium 1867–1914*). A modern alkotmányosságot megalapozó ún. februári pátens (1861) a cislajtán tartománygyűlések jogkörét igen korlátozottan szabta meg (mezőgazdaság, alap- és középfokú oktatás, közmunka, szociális gondoskodás), s tiltotta, hogy a tartományok állami szervei (parlamentjei és parlamenti választmányai) egymással a bécsi birodalmi centrum közvetítése nélkül kapcsolatba lépjenek – ami szintén még a birodalomszerveződés klasszikus paradigmája. A tartományok nem voltak államok, hiányzott a saját jogrendszer és saját kormányzat, tehát jogi értelemben valóban nem voltak föderatív részállamok. Ugyanakkor éppen azok a területek, amelyek tartományi hatáskörbe kerültek ekkor, a 19. század utolsó harmadában az állam feladatkörének kiterjesztése nyomán felértékelődtek a „szolgáltató állam” (*leistender Staat*) koncepciója jegyében. Az állampolgárok saját mindennapi életvitelükben épp ezeken a területeken (szociális ellátás, oktatás, folyószabályozás, talajjavítás, öntözőcsatornák, trágázás, mezőgazdaság) vártak legtöbbet az államtól, ami felértékelte a tartományok szerepét. A tartományok a centrummal (cislajtán parlamenttel és kormánnyal) kooperáltak ezeken a területeken, ahogy együttműködtek a tartományon belüli kerületekkel és községekkel is. Az egyes tartományok nagyon különböző hangsúlyokat fektettek egy-egy területre, s nagyon különböző szabályozásokat és gyakorlatokat léptettek életbe és tartottak fenn, amit természetesen az egy-egy tartományban rendelkezésre álló pénzügyi források is erősen befolyásoltak. Ez a vertikális együttműködés azután 1905 és

1914 között, amikor új gazdasági kiegyezésről tárgyaltak, kiegészült a tartományok egymás közötti kooperációjával. A tartományok „az állam”-mal, azaz a bécsi központi minisztériális bürokráciával szemben érdek- és célközösségbe léptek a modernizációs célok finansziális hátterének biztosítása érdekében. Ez immáron az „együtműködő birodalom”-tól az „együtműködő föderáció” (*kooperativer Föderalismus*) felé mutatott. Osterkamp vizsgálja (*Der Preis der Staatlichkeit. Aus-handlung einer föderalen Finanzordnung 1896–1914*) az állami funkciók finanszírozásának mikéntjét a birodalom egészében, a két birodalmi félben, a tartományokban és a településeken. 1896-ban tárgyalt először a birodalmi centrum és valamennyi ciszlajtán tartományi vezetés együtt a tartományok finanszírozásáról, 1905-ben informális, úgynevezett tartományi konferenciára (*Länderkonferenzen*) került sor, melynek célja a birodalmi centrummal szembeni „szolidaritásközösség” (*Solidargemeinschaft*) és együttes fellépés kialakítása volt annak érdekében, hogy a tartományok önálló költségvetési forrásokra telessenek szert (korábban a birodalmi központban az állampolgárokról kivetett adókra rátelepíthető pótagadókra számíthattak csak). A központi adminisztráció bizalmatlan gyanakvása, illetve az egyes tartományok érdekellentétei végül csak kisebb államháztartási reformot tettek lehetővé, de ezzel együtt is mindez a politikai viták pezsgését hozta magával, ahogy Osterkamp fogalmaz, a századforduló körül valóságos „föderális reneszánsz”-ről beszélhetünk a Monarchiában. (343. old.)

Az 1910-es éveket azonban már legitimációs válság és intenzív politikai feszültségek jellemezték (*Krisenjahre. Aporien des territorialen Föderalismus und das neue Modell des Personenverbands 1907–1918*). Feléledtek a korábbi föderalizmusviták, de új koncepcióként megfogalmazódott a területiségtől elszakított személyi autonómia (*Personalautonomie*) koncepciója is az együttélő népcsoportok és felekezetek egyenjogúsításának lehetséges útjaként, amit Osterkamp

láthatólag a Habsburg Monarchia gazdag föderalizmuselméleti hagyományrendszerének a ma szempontjából talán legfigyelemre méltóbb elemének tekint. Mint írja, propagálói premodern koncepcióhoz tértek vissza, amikor elszakadtak a területiség és szuverenitás kérdésére alapozó modern politikaelméleti paradigmától, ami azonban időközben, jegyzi meg, egyben posztmodernnek is bizonyult. (345. old.) Részletesen tárgyalja a különféle birodalomátszervezési terveket, kitér a Bosznia-Hercegovina okkupációja, majd annexiója nyomán jelentkező államjogi problémákra és megoldási kísérletekre.

Külön fejezetet szentel Osterkamp a trónörökös, Ferenc Ferdinánd trónra lépési terveinek (*Der ewige Thronfolger, sein „Thinktank” und die Thronwechselprogramme 1911/1914*). Hangsúlyozza, hogy a főherceg mindenekelőtt a birodalom katonai és gazdasági megerősítését, a *Drang nach Osten* politika előfeltételeinek biztosítását célozta, ehhez tekintette eszköznek a föderációt. Gondolatvilágát a militarizmus, a szociálkonzervativizmus, a politikai katolicizmus, az antiszemitizmus, antiliberalizmus és antidemokratizmus jellemezte. Bár őt és tanácsadói körét a trialista birodalomszerveződés elvével szokás összekötni, az 1911-ben és 1914-ben papírra vetett bizalmas trónváltási tervezetek valójában a dualista szervezet reformját vetítették elé: a közös ügyek körének kiterjesztését, a gazdasági kiegyezési feltételek állandóvá tételét, a delegációk helyett törvényhozói jogkörrel rendelkező birodalmi parlamentet, kiegészítve Bosznia-Hercegovina képviselőivel, egy birodalmi kancellári poszt létesítését, az általános választójog bevezetését Magyarországon is. De a tervezetek tartalmaztak parlamentarizmusellenes elemeket is, amennyiben szükséges esetben akár új birodalmi alkotmány oktrojálását sem zárták ki, katonai miniszterelnökök(k) kinevezését. A trónörökös tanácsadó körének tervezetéseiben megjelent a személyi autonómia elvének lehetséges alkalmazása is, de annak az ausztromarxisták által eredetileg tervezett demokratikus imp-

likációi nélkül. 1916-tól majd VI. Károly is a Belvedere-kör korábbi tervezetéseire támaszkodott – ezzel tér vissza a könyv az első fejezet fejtegetéseire.

Összességében Osterkamp megállapítja, hogy a Monarchia a 20. század első két évtizedében a „föderalizmus laboratóriumá”-vá vált. (363. old.) Nem tudni, hogy a föderatív tervek valamelyikének végigvitele megakadályozta volna-e a Monarchia széthullását, de az biztos, hogy a széthullás perspektívájából szemlélve sem lehet eleve elvetni ezeket a terveket. Ugyanakkor azt is leszögezi, hogy a reformok ellenére a Habsburg Monarchia egészen 1918-ig monarchikus föderáció (*monarchische Föderation*) maradt. (385. old.) A reformok nem kapcsolódtak össze demokratizálással egyik birodalmi félben sem, ami alapvetően akadályozta az együttélési koncepciók modernizálódását. A „rég”i föderációtípusok tartalmi nyertek új árnyalatokat, s maradtak domináns pozícióban. A háború nyomán fellépő ellátási hiány, a háborúba való belefáradás, a ciszlajtán területeken a katonai igazgatás azután meglazította a Monarchiához fűződő lojalitás szálait. 1917 nyarán már azok a nemzeti politikusok is a nemzetállamot tekintették igazodási pontnak, akik még néhány hónappal korábban is a Monarchia föderatív átszervezésének lehetséges alapelveiről beszéltek. Osterkamp értékelése igen kiegyensúlyozott: elkerüli a feltartóztatlanul a feloszlás felé tartó birodalom determinista szemléletét, de a nagyhatalmak összeesküvését hibáztató hagiografikus felfogást is. Hangsúlyozza, hogy nemcsak a föderatív koncepciók és mechanizmusok, hanem annak vizsgálata is sok tanulsággal járhat napjaink Európai Uniója lehetséges utainak vizsgálata szempontjából, hogy milyen tényezők vezettek a Monarchia széthullásához.

A legutóbbi évtizedben a Habsburg Monarchia 19–20. századi történetének historikusai közül jó néhányan hangsúlyozták, hogy a birodalom állampolgárait a mindennapok praxisában sokféle lojalitás kötötte a Monarchiához, ami szintén fontos tényező,

nem csak a nemzeti mozgalmak szeparatizmusa. Így azután nemcsak a birodalmi centrumra és annak konfliktusaira kell figyelni, hanem azokra a terekre is, amelyeken az állampolgárok a legkülönbébb kapcsolatba kerültek ennek az államnak (ezeknek az államoknak) a legkülönbébb ágenseivel és intézményeivel. Osterkamp könyve mintha e program megvalósítása is lenne a ciszlajtán tartományok alapos vizsgálatával. Valóban alsó perspektívából tekinthetünk e sokszínű föderációra, a birodalom egészének struktúrájáról szóló viták ismertetése mellett. Magyarországgal érthető módon kevesebbet foglalkozik a szerző, hiszen 1867 után a magyar politikai elit a nemzetállamépítés vágyától hajtva minden hatalommegosztási kezdeményezést és követelést visszautasított, így a dualizmus államszervezetének megalkotása utáni időkben az ország már kívül reked Osterkamp érdeklődésén. Ennek ellenére kiemelendő Osterkamp erőfeszítése arra, hogy a magyar kortársak, illetve a magyar történészek perspektívájával is megismerkedjen. Belekerültek ugyan könyvébe pontatlan megállapítások és adatok, de ezzel együtt jegyzetei és a könyv végén közölt bibliográfia világosan jelzi ezt a törekvést.

Osterkamp gondolatébresztő, izgalmas megállapításokat tesz, természetesen vitatható kijelentésekkel együtt. A föderalizmus-fogalom tág meghatározásának köszönhetően valójában minden olyan politikai rendszert föderalizmusnak tekint, ami többszintű hatalomgyakorlást tételez, függetlenül a szintek közötti erőegyensúly jellegétől. Az 1849. március 4-i alkotmány, de az 1861-es alkotmányos rendezés is valóban megtartotta a tartományokat mint államszervezeti egységeket, de az állami jogköröket végleteken centralizálta. A neoabszolutizmus rendszere is a tartományi különbségek csökkentését jelölte meg elsődleges fontosságú célként. Mégis e széles definíciónak köszönhetően Osterkamp könyvében ezek is bekerülnek a föderatív címke alá. Továbbá megjegyzendő, hogy Osterkamp is visszahangozza azokat a történeti értékeléseket, amelyek

szerint az 1860 utáni alkotmányjogi és politikai küzdelmekben a „centralistá”-nak nevezett csoport „a” liberális, s ellenfeleik „a” rendi-konzervatív föderalizmus hívei, mintha liberális politikai elveket vallva nem lehetett volna a tartományi önállóság mellett érvelni. Ezzel óhatatlanul átveszi az osztrák-német Alkotmánypárt híveinek önértékelését, akik az osztrák-német politikai hegemonia fenntartását szerették a liberális alkotmányosság győzelme elengedhetetlen előfeltételként interpretálni.

A könyv erőnei és vitatható pontjai elválaszthatatlan egységet alkotnak: Osterkamp

a jogász nézőpontjából kiindulva pusztán leíró kategóriaként kezeli a föderalizmust, nem foglalkozik részletesen a koncepciók harca mögött meghúzódó történeti háttérrel, politikai célkitűzésekkel. De épp ezért tud olyan szempontokat felvillantani a történészek számára, amelyek eddig hiányoztak a történeti irodalomból. Könyve vitathatatlanul a Habsburg Monarchia történetének alpmunkái közé fog tartozni.

DEÁK ÁGNES

Sopron fiainak harcai Bosznia ismeretlen vidékein

Varga Ottó: *Naplóm. 1878. Szerkesztette: Balla Tibor – Dominkovits Péter. MNL Győr- Sopron, Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, 2020. 260 oldal*

A hadinaplók és memoárok mint források számos hasznos adalékkal szolgálhatnak az Osztrák–Magyar Monarchia hadtörténetéhez és az 1878-as boszniai hadjárat kutatásához. A balkáni hadiutazók naplóival, illetve azok Balkán-képével behatóan foglalkozott Nagy Miklós Mihály, aki két csoportra osztja a memoárirodalmat: az elsőbe tartoznak az 1848–1849-es forradalmi emigráció írásai, míg a másodikba az 1867 utáni, a kiegyezés és a Monarchia balkáni törekvéseinek szellemiségben írt dokumentumok. Késéggéül fontosak az ego-dokumentumok a térség és a 19. század végén jelentkező osztrák–magyar hatalmi politika terével kapcsolatos gondolkodás megértéséhez.¹ Nagy tanulmányában báró Nopcsa Ferenc, Kenedi (vagy másképp Kenedy) Géza, Leitner Pál, Kiss Emil, Sasvári Ármin, és Strausz Adolf tapasztalatairól ír, mint akik geográfiai ismeretekkel rendelkező személyként számoltak be a Balkánról.² A balkáni beszámolók és szűkebben a boszniai hadjárat memoárirodalma Dominkovits Péter levéltár-igazgatónak és Balla Tibor hadtörténésznek köszönhetően újabb történelmi, földrajzi ismeretekkel rendelkező önéletíró beszámolójával gazdagodott. A boszniai napló-memoárok szerzője, a soproni származású, később világtörténelmi tankönyveket író tanár, a gazdag életutat bejárta Varga Ottó.

A rendkívül igényes kivitelezésű és illusztrációkban bővelkedő könyv a Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával került kiadásra. A bevezető tanulmányokat a kötetet szerkesztő és kiadó Dominkovits Pétertől, illetve Balla Tibortól olvashatjuk, akik mind szellemi környezetében, mind társadalmi és hadtörténelmi kontextusában pozícionálják Varga Ottó személyét és a napló-memoár keletkezését. A tanulmányokból jól kivehető a talán már közhelyesnek ható gondolat, hogy a hazai történetírás elengedhetetlen intézménye a levéltári hálózat és az abban részt vevő munkatársak segítségével, mely nélkül az ilyen szerzőtől tudást igénylő források bemutatása nem volna lehetséges. Az olvasók tájékozódását szolgálja a szerkesztők által a napló elé helyezett életrajzi vázlat és hadtörténelmi bevezető. Dominkovits Péter munkájából (*Egy földrajz-történelem tanár és tankönyvíró hányódásai a dualizmus második szakaszában. Vázlat Varga Ottó életútjáról*) komplex képet kaphatunk a napló-memoárok szerzőjéről, s a szerző bevezet minket a forrástípus problematikájába is. A referenciaként használt naplókkal (Márki Sándor naplói) ellentétben ugyanis nem beszélhetünk egységes forrásról, hanem a különböző, Varga által utólag kiegészített naplók kiadott szemelvényét tart kezében az olvasó. A hadinaplók és memoárok, ugyan rendkívül olvasmányosak, mégis kihívást támasztanak az olvasóval szemben és óvatosabb megközelítést igényelnek, hiszen a keletkeztető ilyen-

¹ A példa kedvéért szükséges kitérni röviden Ian D. Armour nem is oly rég megjelent, nemzetközileg is jelentős könyvére, mely Boszniát és a magyar hatalmi politikát, valamint a nemzeti-liberális gondolkodás átalakulását mutatja be. A könyv nagyban támaszkodik Kállay Benjámin belgrádi főkonzul (későbbi közös pénzügyminiszter és Bosznia kormányzója-

nak) naplójára. Armour, Ian D.: *The „Hungarian Factor” in Austro-Serbian Relations, 1867–1881*. West Lafayette, 2014.

² Vö. Nagy Miklós Mihály: *Balkán-kép vagy a Balkán képei? A Balkán-félsziget a magyar katonai utazási irodalomban. Közép-európai Közlemények*, 5. évf. (2012) 1. sz. 15–27.

kor törekedhet bizonyos „korrekciókra”.³ Dominkovits tanulmánya bemutatja Varga Ottó nehézségekben bővelkedő életpályáját. Az életút ismertetése során és a napló birtokában megismerhetővé válik Varga személye. A napló apropóját szolgáltató boszniai megszállás és annak előzménye, az orosz–török háború szelleme érzékelhetően aggasztja a napló szerzőjét. Varga elítéli a boszniai okkupációt mint a magyarral „rokon” török nép területeinek megszállását. A szerző Sopronban élt, és a napló írása előtti években Budapesten talált munkát, így a szerényebb életmódot folytató, de polgárosodott réteghez tartozott, amely a kor háborús hangulatát közvetítő lapokból napról-napra tájékozódhatott a nemzetközi eseményekről. A háborús paranoia és a széles értelemben vett nemzeti sors, valamint a közösség iránt érzett felelősségtudata egyszerre töltötte el félelemmel és inspirálta későbbi történelmi, földrajzi tankönyveit. Életét végigkísérte a nélkülözés és a szellemi nagyság, valamint az ahhoz fűződő elismerés iránti vágy kettősége.

Balla Tibor szolgálati és hadtörténeti, illetve szervezeti keretről írt tanulmánya (*A soproni császári és királyi 76. tartalék gyalogezred részvétele Bosznia-Hercegovina 1878-as megszállásában*) újabb támpontokat nyújt az olvasóknak. A tanulmányból megismerhetők az okkupáció szakaszai és a harci tevékenységben részt vevő egységek, valamint a szembenálló hadseregek jellemzői. Különös jelentőséggel bír a napló-memoárban szereplő helyszínek és tiszti ranggal rendelkező személyek ismertetése. Így például Julius von Eltz alezredes, a 76. tartalék gyalogezred parancsnoka, Karl Hönig százados és Josef Nemečić alezredes személye. A tanulmány további részében áttekintést olvashatunk a Varga századát körülvevő

eseményekről, az okkupáló erők nyugati, Bihács-közei szárnyának előrenyomulásáról. A gyengén felszerelt, de a helyi terepviszonyokat jól ismerő ellenálló haderő megnehezítette a császári és királyi egységek okkupációját, a harcokat Varga Ottó egysége sem kerülhette el. Számos kisebb csatában kellett pacifikálni a szinte gerilla-harcmodort folytató, helyi lakosokból verbuvált ellenállókat. A naplóban szereplő, kulcsfontosságú ütközetek és a tartalék gyalogezred történetének háttéréről ír tehát a szerző. A tanulmány hivatkozásai között egyaránt találunk összefoglaló munkákat (Galántai József és Diószegi István monográfiái), valamint a Vargához hasonló kortárs műveket (Kenedi Géza, Mikár Zsigmond írásai). A 76. tartalék gyalogezred különlegessége – mely Varga naplójában kiválóan tükröződik – az, hogy soproni kiegészítésű lévén története a helytörténet és a helyi közösségre nézve is fontossággal bír. A tanulmányban, illetve a naplóban ezzel együtt a Monarchia soknemzetiségű hadseregének grandiózus egésze is megmutatkozik.

Gyáni Gábor ego-dokumentumokról értekező módszertani írásaiból tudhatjuk, hogy a naplómemoárok nem képeznek egységet, hanem egyedi jelleggel bírnak, és egyedi megközelítést, intuíciót kívánnak az olvasótól.⁴ A szóban forgó könyv az ismeretterjesztés és a tudományos munka ötvözete. A bevezető sorok tudományos nyelvezete és a napló irodalmias stílusa egyedülálló olvasmányélményt biztosít. Varga Ottó naplóját válogatott illusztrációk, korabeli grafikák és más képi anyagok (például díszes iniciálék) teszik szemléletessé. Varga rajzain kívül a kötetben szereplő többszáz kép a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményébe tartozik, melyekkel korábban akár más kiadványokban is találkozhattunk. Az eredeti napló-átírat

³ Lásd erről: Gyáni Gábor: *Az ego-dokumentumok történetírói haszna*. Bárka, 27. (2019) 2. sz. Online, http://www.barkaonline.hu/archivum/barka_201902.pdf. (letöltés: 2021. ápr. 16.) 69–75.

⁴ Gyáni Gábor: *A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhiatalnok identitása*. In: uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000. 148–150.

olvasását sűrű szerkesztői lábjegyzet segíti, mely a régies szavak formai és tartalmi változásait, jelentéseit tisztázza. Ugyanakkor néhány esetben talán feleslegesnek hat a magyarázat (például: ipám – apósom, brüder – bajtárs, mozdottak – mosakodtak stb.). Varga naplója a hadtörténeten túl jól illeszkedik a hadtörténeti munkákat kiegészítő írásközé is, például amikor a rekvirálásról és az utánpótlásról, a „menázi” megszerzéséről ír, melyek az előrenyomulás közben sokszor nélkülöző sereg napirendjének lényeges elemei voltak. Philippović táborszer-nagy előre látta a katonaság nélkülözését és a szegényes táj pacifikálásának veszélyeit. Sejtethető volt, hogy gróf Andrassy Gyula derűs megállapítása, mely szerint egy tábori zenekarral bevehető Bosznia, korántsem állja meg a helyét. Philippović a megszálló erő elégtelenségére már a hadjárat tervezési szakaszában felhívta az uralkodó és a katonai vezetés figyelmét, akik intését figyelmen kívül hagyták, hiszen az államra így is jelentős költségek hárultak.⁵ A katonák a tábori koszt ellenére sokszor saját költségükön vehettek csak élelmet, ellátásuk és felszerelésük hiányos volt az őszi hadjáratához, utánpótlásuk pedig akadozott. A hadsereg ellátása és általános állapota a nehéz terepviszonyok és a táj szegényes földrajzi adottságai folytán tovább romlott. A nyugat-boszniai századok esetében Varga naplója néha napokig elmaradozó szállítmányokról, általános víz- és élelemhiányról számol be. Kulcsfontosságú az időjárási viszontagságok bemutatása, melyek fontos szerepet játszottak a téli hónapok közeledtével elhatalmasodó megbetegedési hullámban. A napló megerősíti a Kenedi Géza művében is hangsúlyos tény, mely szerint a csapadékos időjárás jelentősen hozzájárult a

veszteségek előidézéséhez.⁶ A naplóban azonban a tábori élet egyéb pillanatképeivel is találkozunk: rögtönítélő bíróságokról (például: kardlapozás, kötél stb.), a harcok között tanúsított lelki jelenlétről, a katonák mentális állapotáról, majd a tartalékosok kiképzéséről és teherbírásiáról olvashatunk. Kiváltképp érdekes a tábori életben és a harcban érzékelhető soproni identitáselemek jelenléte. A katonák vegyesen énekeltek német és magyar nyelven, a csata előtt pedig őrnagyuk magyarul intézett beszédet a katonákhoz, „Sopron fiainak” szólítva őket. A tábori életről írt beszámolók az étkezési és fogyasztási szokásokról, a katonák elszállásolásának körülményeiről, valamint egészségügyi-higiéniai szükségletekről is tudósítanak. Varga földrajzi és történelmi tanulmányainak köszönhetően felvázolja az ezred lehetséges pozícióját, pontosan beszámol századának és szakaszának mozgásáról, melyet saját készítésű vázlatokkal és térképekkel szemléltet. A szerkesztők Varga térképes beszámolóit mellé a vezetés eredeti haditervét is mellékeltek, így az olvasó könnyen összehasonlíthatja Varga útját és a soproni szakasz harcait a nagyobb stratégiai elképzelésekkel. A napló tisztán elválasztja az idő olyan dimenzióit, mint napok és napszakok, sőt gyakran az órákat is, azonban az események tárgyalása – magától értetődően – meglehetősen aránytalan az elbeszélésben. Az olvasó az elbeszélővel együtt veszítheti el „időérzékét”. A kötetben részletgazdag ábrákat és magyarázatot találunk Vargától az izačići csatáról és az Una bihácsi szakaszánál órákig tartó küzdelemről, valamint más, kisebb csatákról.

A naplóban kiemelt szerepet kap az egyes egységtípusok jellemzése és a fegyvernemek

⁵ Bencze László: *Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban*. Budapest, 1987. 51–53.

⁶ „A harcmezőn elesettek száma tehát az eltűn-tekkel együtt 1214 főre rúgott, ami a hosszas és makacs ellentállás mellett valóságos csoda. Azonban a sebekben és különféle betegségekben meghalt katonákat is hozzászámítva az év

végéig 4.165-re emelkedett halottaink száma.” Kenedi Géza: *Magyar vér Boszniában*. Budapest, 1928. 16–17. Újabb kutatások szerint 3300 halotról, 6700 sebesültről és 110 000 betegről tudunk. Bencze: *Bosznia és Hercegovina okkupációja*, 220–222.

jelentősége. Az ellenség szívós ellenállását sok esetben a tüzéség törte meg, a kisebb csaták sorsát a tábori ágyúk határozták meg („a nehéz ágyúk láttára mind megszöktek, no de mit bántuk mi, Cladus vér nélkül való elestének jobban örültünk, mint egy véres győzelemnek”; 228. old.). A tartalékosok sokszor a szárnyakat fedezték, így Varga a reguláris önkéntesek és vadászok harcairól szintén közöl adatokat. A csaták leírásában a század szintjéhez közelítve az órákig tartó véres küzdelmekről, a Werndl-puskák működéséről, taktikáról, szuronyrohamról, a soproni szakasz veszteségeiről, egyéni döntésekről és személyes sorsokról egyaránt olvashatunk, amire jó példa a következő néhány sor: „A szerencsés véletlen ekkor vezette Nemes Laci barátomat erre valami 10 emberrel, ki azután adott pár cigarettére való dohányt. Csudálkozva kértem, hogy honnan jön ő a bal oldalunkról, hisz századainak jobb oldalunkon kell lennie? Elfeleltem már mit felelt, valószínűleg patrollban volt vagy az ütközet hevében tévedt oda [...] Kezet szoritánk... a jó fiúval ez volt utolsó találkozásom.” (146. old.)

Varga Ottó hazatérésekor ismét keresztülutazott nyugat-boszniai útjának több helyszínén is, Cazin, Prosičeni Kamen, Valicselo környékén és horvát településeken,

mint Szluinon és Károlyvároson át. A helyszínek kapcsán szórványosan néprajzi jellegű, szokásokat és életmódot tárgyaló írásokat is olvashatunk.

Varga – a seregben szolgáló tisztekkel ellentétben – civil állásából tartalékosként került a hadjáratba. Beszámolója így egy tartalékos nézőpontját tükrözi, és nem egy tisztét, mely különbségről maga is ír: „...könnyen vitézkedhetik, kinek életpályája a katonaság, számára a csatamezőn vár kitérítés, szebb jövő, jobb fizetés, vagy halál. [...] A hivatásánál fogva minden katona kockáztat, de mindent is nyerhet: az első sorban polgár pedig szintén mindent kockáztat, de semmit sem nyerhet.” (139–140. old.)

Varga civil állásának, földrajzi és történelmi ismereteinek, értelmiségi szerepének köszönhetően munkájából – az író-jogász Kenedi művéhez hasonlóan – egy újabb, mégis egyedülálló narratíváját ismerhetjük meg a boszniai hadjáratnak. A gazdagon illusztrált könyv könnyű nyelvezete, részletes leírásai és újszerű tartalma folytán egyaránt érdeklődésre tarthat számot a hadtörténet iránt lelkes laikusok, az egyetemi hallgatók, de a korszak szakértői körében is.

BORDÁS BERTALAN

Tudomány útikönyv formában

*Katona Tamás – Ráday Mihály:
Az 1848/1849-es forradalom és
szabadságharc emlékhelyei II.
A száműzöttek nyomában. Szerkesztette
Csorba László. Budapest, 2016. 295 oldal*

*Katona Tamás – Ráday Mihály:
Az 1848/1849-es forradalom és
szabadságharc emlékhelyei III. Arcok és
sorsok – Hol sírjaik domborulnak.
Szerkesztette Csorba László. Budapest,
2020. 442 oldal*

Az 1988. március 15-én megfogant gondolat az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc emlékeinek összegyűjtéséről, áttekinthető gyűjteménybe foglalásáról és ápolásáról 2020 júniusában tetőpontjához érkezett. A Magyar Televízió harminc évet megélt, *Unokáink sem fogják látni...* műsorának „szabadságharcos szála”¹ ekkorra lett a nagyközönség számára olvasmányos formában elérhető, ugyanis megjelent *Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc emlékhelyei* című könyvsorozat harmadik, befejező kötete. A trilógia értékét legfőképpen az adja, hogy mögötte nemcsak a történész szerzők, Csorba László és Katona Tamás, valamint, a városvédő és politikus Ráday Mihály szaktudása, hanem óriási, három kontinensen, csaknem két tucat országban és megszámlálhatatlan településen végzett gyűjtőmunka áll. A Corvina Kiadó által megjelentetett műveket kézbe véve méltán idézhette Madách Imrét a harmadik kötet hátsó borítóján szerkesztő-szerzőjük, Ráday Mihály: „...be van fejezve a nagy mű, igen, a gép forog, az alkotó pihen.” A Kossuth-díjas televíziós szerkesztő kitér arra, hogy társszerzője, „’48-’49 doyenje”, Katona Tamás történész már sajnos nem érthette meg a könyvsorozat 2013-as indulását. A recenzióra a

kötetek ismertetésének megítéslő feladata közben annak tragikusan kényszerű kimondása is hárult, hogy e sorok írásakor a szerzőhármásból már csak Csorba László történész van közöttünk.

A sorozat második kötete *Az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc emlékhelyei II. A száműzöttek nyomában* címet viseli, s motivációját az adta, hogy a magyar emigránsok által hagyott emlékek eljussanak a történelem iránt érdeklődőkhöz és/vagy az utazni vágyókhoz. Ráday Mihályt külön inspirálta az a borús élmény, hogy a magyar turisztikai kiadványokban szó sem esik például Kossuth New York-i szobráról vagy manhattani emléktáblájáról, ahol a volt kormányzó fogadások sorozatának volt fő „attrakciója”, s ahol nagy hatású beszédek tartottak a magyar ügy érdekében: „...tudták, hogy nemcsak Capuleték házát, a Júlia erkélyeként ismert helyszínt érdemes felkeresni, hanem az osztrák–magyar temetőt is a gyönyörű Veronában? ... kézen fogjuk Önt, kedves Olvasó, jöjjön velünk, találjuk meg együtt (újra) e kötet segítségével a nevezetes helyeket”. (hátsó borító)

Míg a szerzőtriász az első kötetben (*Események és helyszínek*) a honvédsereg hadmenetével haladt szerte a Kárpát-medencében, addig *A száműzöttek nyomában* az 1849-es politikai emigráció hosszú útját követi végig, ott kezdve a történetet, ahol Kossuthék elhagyták Magyarországot. Kisebb expedícióként jutottak így el Rádayék Bulgárián, Törökországon, Franciaországon, Portugálián, majd az USA-n át Nagy-Britanniába és Olaszországba, hogy Kossuth Lajos (és kísérei) szabadságharc utáni tevékenységét kövessék nyomon. De Belgiumban, Svájcban és Lengyelországban is megöröklítették mindazon fontos helyszínt, ahol éltek vagy valamilyen formában nyomot hagytak a

¹ A könyvsorozatnak címet adó sorozatot „Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc em-

lékhelyei” címmel tizennégy éven át vetítette a Magyar Televízió.

„száműzött” magyarok. A jól fotografált utazásokról szóló kötet legalább olyan haszonnal forgatható a kirándulni vágyók, mint a történettudomány iránt érdeklődők számára: 636 képmelléklete magáért beszél (a mű végén elcsúszó képaláírás-számozás ne tévesszen meg senkit), vizuális élményben részesíti az olvasót. *A száműzöttek nyomában* nyolc fejezetéből kettőben Ráday Mihály a két történész társszerzővel kiegészülve végigkíséri a Kossuth-emigrációt, míg további két fejezet egyéb magyar politikai emigránsok után „nyomoz”. Három fejezet szinte kalandregénybe illő módon – holott a történelmet ismerők számára nem lehet meglepetés a végkifejlet – számol be az itáliai magyar légión és a poroszországi Klapka-légió történetéről, harcairól és fellelhető emlékhelyeiről úgy, hogy az olvasó a képek révén beleélheti magát a történetbe. A kötetet záró, „Szobrok és szimbólumok” címet viselő fejezet kuriózumként némileg megtöri a logikai szerkezetet, hiszen rengeteg szobrot mutattak be a szerzők azt megelőzően is. Itt egynéhány helyi emlékezethez nem kötött budapesti Garibaldi- és itáliai Petőfi- és Türr-emlékkel találkozunk, ami már a 20. század politikájába kalauzolja az olvasót.

Különlegesnek találta a recensens a mű végén az alkotók által készített térképeket, amelyek az emigránsokhoz kötődő európai útvonalakat és helyszíneket, illetve Kossuth 1851–1852-es amerikai körútját mutatják be páratlan részletességgel; a volt kormányzó ötvennél is több beszédet tartott az Újvilágban. Ráday és a történész közreműködők a fontosabb állomásokon röviden elemzik a Kossuth-beszédeket, tovább növelve a kötet tudományos értékét.

Már a vidini táborról is hasznos, összefoglalókkal látják el az olvasót: megtudhatjuk például, hogy a hat „emigráló” honvédszászlóalj közt találjuk az olasz légión is, és a körülbelül hatezer honvéd java része a büntetlenség ígéretével már Vidinből hazatért a rossz tábori körülmények miatt. Felidézik a szerzők Bem József, Guyon Richárd és Kmetty György honvédtábornokok áttérését

muszlim hitre az orosz és osztrák kormányok által kért kiadatás elkerülésére érdekében, hozzátéve, hogy valójában csak a sahadát kellett elmondaniuk. Az ilyenkor szokásos körülmételést is csak Stein Miksán hajtottak végre. (II. 20–26. old.)

A Kossuth-emigráció amerikai „rokon-szenvgűjtő” körútját Csorba László révén történettudományi szempontból is összegzik: a kampánykörút félsikernek mondható, ugyanis túl korai „fölismerés” volt Kossuth részéről, hogy az egyébként még „javában” izolacionista USA nagyhatalom, és pénzügyi támogatás is a vártnál kevesebb gyűlt össze, ugyanakkor Kossuth föltette hazánkat a világtérképre, széles körben propagálta a magyar függetlenség ügyét, és megalapozta az amerikai–magyar kapcsolatokat. (II. 116–117. old.) Ez utóbbit azzal is alátámasztja Csorba, hogy a múlt században ’56-ot is összekötötték Kossuthtal, sőt Csorba rámutat arra, hogy egy európai beszédében még Kennedy elnök is idézett a magyar ex-kormányzótól a szabadság egyetemességéről: „...nem amerikai szabadságot kell mondani, hanem azt, hogy szabadság Amerikában”. (II. 117. old.) Ráday és Katona egy további eszmétörténeti újdonsággal is növelte a kötet tudományos értékét: a városvédő szerző ugyanis hasonlóságot vett észre Kossuth egy 1852-es amerikai beszéde és Abraham Lincoln leghíresebb polgárháborús beszéde, az úgynevezett *Gettysburg Address* között, éppen annak fő tézisének tekintve. Míg a magyar ex-kormányzó úgy fogalmazott, hogy „mindent a népért és mindent a nép által. Semmit a népről a nép mellőzésével”, addig az „északiak” elnöke bő egy évtizeddel később a „népnek, a nép által és a népért” működő kormányzatról beszélt („*the government of the people, by the people, for the people*”). A szerzők szerint az akkor még ügyvéd Lincoln kereste Kossuth társaságát – sikertelenül, ám mindenképpen olvashatta beszédét, amelyet közöltek a korabeli lapok. (II. 95–99. old.) A *Gettysburg Address* az amerikai demokrácia meghatározás mérföldköve a mai napig.

A kötet további három fejezete háborús időkre és helyszínekre kalauzolja el az olvasót; két fejezet az itáliai szabadságküzdelmekről szól, amelyben a Magyar Légiónak révén aktív katonai szerepet vállalt az emigráció, bekerülve így az olasz nemzeti emlékezetbe is. Az első három „olasz függetlenségi háború” (1848–1849, 1859–1861 és 1866) számos magyar vonatkozású emlékhellyel gazdagította Olaszországot, amelyeket mind igyekeztek a kötetbe foglalni Rádayék. Ennek megfelelően a második kötet tematikája a „nagypolitikai lehetőségeket” követve mutatja be a politikai emigráció helyszíneinek jelenkori állapotát. A szerzők már a vidini táborban megjelenő s a mai napig élő, mindenfajta menekülést és emigrációt morálisan elítélő álláspont felett törnek pálcát, mondván, igenis jó politika ilyenkor eljutni a világpolitika központjaiba és meggyőzni a közvéleményt. Országok sorsa nem egyszer a határon kívül dőlt el, „külföldön is lehet tenni a hazáért” – összegzik. (II. 20. old.)

Mindezzel az alkotók azt kívánták elérni, hogy honfitársaink érezhessék, magyarok jelen voltak és jelen vannak a nagyvilágban, és néhol borzongással, néhol örömmel elmélkedhessenek a hőstetteken és a „sztorikon”, avagy a nemzet Pantheonját kiterjeszthessék „Kassától Palermóig” és „Californiától Ungvárig”. Sőt tegyük hozzá, még Kínából is közölnek egy Petőfi-szobrot a szerzők. „Szittyá szívünk feldobog” – idézte Csorba László egy sokáig keresett, történelmünk nagyjával kapcsolatos külföldi sír, jel, szobor vagy felirat láttán Karinthy Frigyes, az olvasónak is át akarván adni ezt az érzést. (II. 7. old.) A szerzők kitérnek az örök dilemmára is, hogy érdemes-e hazahozni és újratemetni egy külföldön eltemetett emigránst, ám szerintük erre szabályt nem lehet alkotni, minden eset egyedileg vizsgálendő.

A mű különleges értékét adja, hogy a magyar ’49-es emigráció ihlette földrajzi neveknél nemcsak a közterületekre térnek ki, de például megtekinthetjük mai állapotában az Iowában található, 1854-es alapítású Kossuth megyét („Kossuth county”), ahogy el-

kalauzolnak bennünket két fennmaradt, ám már magyar lakosság nélküli, az exkormányzó nevét viselő falucskába is Pennsylvaniában, illetve Indianában. Kiemelik továbbá, hogy más USA államban is maradt még Kossuth nevű település, amit egy ízben nem is magyar, hanem német bevándorlók alapítottak. (II. 114–115. old.)

A kötetek vegyesen emlékezetpolitikai, „útikönyvszerű” és tudományos jellegűek, mindhárom irányú érdeklődésre számot tarthatnak. A brit fővárosban járva például a velünk élő történelem jegyében Katona kiemeli, hogy London önkormányzata „örökérvényű” határozatot hozott Kossuthnak a Guildhallban (a városházán) elmondott nagy hatású beszédének kifüggesztéséről, ami ma is élő emléke a ’49-es magyar emigrációnak. (II. 65. old.) Ugyanakkor azt is megtudhatjuk, hogy a magyarbarátság sem volt egyöntetű: Albert herceg, Thomas Carlyle vagy Charles Dickens például megrögzötten Kossuth-ellenes volt, ahogy a Kossuthot éljenző New York-i tömegben is voltak provokátorok. (II. 61., 65–66., 70. old.)

A kötetben nemcsak a három szerző-szerkesztő párbeszédét (egyszerre általában csak kettejükét) olvashatjuk, hanem egyes helyszíneken megszólaltatnak helyi szakértőket is, akik között hely- és irodalomtörténészek, de például Collegno (Kossuth egykori lakhelye) volt polgármestere is szóhoz jut.

A kötetsorozat befejező, harmadik kötete: *Arcok és sorsok – Hol sírjaik domborulnak...* már címében utal rá, hogy az 1848–1849-es nemzedék főszereplői, a nemzeti pantheon tagjai rövid életrajzának megírására és végső nyughelyeik összegyűjtésére vállalkoztak a szerzők, e kötet, ahogy Ráday is utal arra, mintegy megkoronázza az első kettőt. Ezt sugallja az összesített hely- és névmutató is a kötet végén. A három közül a legnagyobb terjedelmű könyv mindössze két részből áll: az „Arcok és sorsok”, illetve a „Hol sírjaik domborulnak” fejezetekre. Az elsőben ötvenhat egyén rövid életútját veszik sorra, átlagosan hat-hét oldal terjedelem-

ben. A válogatás kaphatott volna bővebb magyarázatot, Ráday az Előszóban úgy nyilatkozik, hogy a korszak „talán legfontosabb” szereplőnek, a „48-as nemzedék legjobbjainak” rövid biográfiáját közli. (III. 8. old.) A szerzőhármas igyekezett sokszínűvé tenni a palettát: az „elmaradhatatlan” Széchenyi, Kossuth és Petőfi mellett a márciusi ifjakat (Bulyovszky Gyula, Irányi Dániel, Vidats János), egyben irodalmi nagyjainkat (Madách Imre, Vajda János, Jókai Mór) igyekeztek szerepeltetni, de a nemzet művészei közül megtaláljuk itt Vörösmarty Mihály és Barabás Miklós „mini életrajzát” is. A recenzensnek mégis az az érzése támadt, hogy a válogatás elsősorban politikusokat érintett, hiszen a Batthyány- és a Szemere-kormányok valamennyi tagja helyet kapott a kötetben. A katonai pályán híressé váltak sem maradhattak el, például Görgei Artúr, Klapka György, Perczel Mór, Türr István és Bem József. Hat nőt, a kor nagyjainak rokonait vagy asszonyait is felsorakoztatják a szerzők. A lexikon-szerű arcképcsarnokba nem magyar származásúak is bekerültek, mint a szerb születésű igazságügyminiszter Vukovics Sebő (Sava Vuković) vagy a cincár (macedo-vlach) származású Sina György bankár. Ugyanígy Petőfi (Petrovics) Sándor szlovák, illetve szerb származású szüleivel kapcsolatban is tévhitet elosztatva igyekeznek kiemelni, hogy identitásukban ők sem különböztek a többségtől: a magyarok közé számítandók. (III. 259. old.) Ugyanakkor érdemes emlékeztetni arra, hogy a sorozat első kötetében a történet menetével szép számmal bemutatásra kerültek a magyarországi nem magyar nemzetiségek főbb alakjai is, amit a személynévmutató is érzékeltet.

E harmadik kötet mindenekelőtt azzal gazdagítja a történettudományt, hogy felhívja a figyelmet a benne szereplők korábbi életrajzaiban található pontatlanságokra.

A történeti valósághoz való ragaszkodással kapcsolatban Katona fontos tézist fogalmaz meg, miszerint „a nemzeti érzelmek akkor is működhetnek, ha nincs transzcendens alapjuk” (III. 332. old.), utalva ezzel elsősorban az összeesküvés-elméletekre s egyéb máig élő mítoszokra, például a kötetben szereplő nagyjaink halálával (öngyilkosságával) kapcsolatban. Emellett számos, eddig szinte teljesen ismeretlen mozzanatot tár elénk Katona Tamás ezekben az életrajzokban.

E kötet rendelkezik a leggazdagabb képanyaggal: az életutakat 1305 fénykép segítségével követhetjük nyomon – már-már túlzás-ként hat, amikor ma már nem álló épületekből nemzetünk nagyjai szeme elé tárult „egykor” kilátást örökítik meg a közölt fényképek, ami persze növelheti a kiadvány turisztikai érdekességét. A második fejezet mindent 400 fekete-fehér fényképpel tovább gazdagítja: a Kárpát-medencében található honvédsírok fényképeivel, ahol egyszerű katonákra emlékezhet az olvasó.

A szerzők kifejezetten ügyeltek a könyvsorozat során tárgykörük tágitására: bemutatják a tárgyalt helyszíneken a szabadságharchoz nem kötődő magyar emlékeket is, sőt a kortárs nem magyar emigrációra is kitértek, ha tehettek. Így olvashatunk leírást például az argentin fővárosban található Szent István szoborról a „Magyarország téren”, a franciaországi lengyel emigráció fontos helyeiről vagy az emigráns Metternich brüsszeli lakhelyéről. (II. 177., 180–183. old.)

A harmadik kötet hátsó borítóján olvasható összefoglaló Ráday tollából közvetíti a kötetsorozat üzenetét: „...szeressék és becsüljék 1848/49 hőseit, s kérem, hogy tartásuk rendben, s ha éppen szükséges, segítségük felújítani az emléküket őrző helyszíneket”.

CERNUS-LUKÁCS SZILVESZTER

Számunk szerzői

ÁRPÁD VON KLIMÓ (klimo@cua.edu) – történész, The Catholic University of America, Washington, D. C., USA

BALOGH ÁDÁM TIBOR (baloghadam.bp@gmail.com) – PhD hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

BORDÁS BERTALAN (bertalan.bordas@gmail.com) – PhD hallgató, Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs

CZEGLÉDI NOÉMI (noemi.czegledi.dr@gmail.com) – történész-főmuzeológus, Gödöllői Városi Múzeum, Gödöllő

CSERNUS-LUKÁCS SZILVESZTER (csernus.sz@gmail.com) – doktorjelölt, Philipps-Universität Marburg, Fachbereich Geschichte und Kulturwissenschaften, Marburg, Németország.

CSORBA LÁSZLÓ (csorba@hotmail.com) – történész, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Művelődéstörténeti Tanszék, Budapest

DEÁK ÁGNES (deakagnes@yahoo.com) – történész, Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Modernkori Magyar Történeti Tanszék, Szeged

GÖNCZI AMBRUS (gonczister@gmail.com) – történész-muzeológus Ferencvárosi Helytörténeti Gyűjtemény, Budapest

GULYÁS ADRIENN (gadrienn.008@gmail.com) – PhD hallgató, Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

KEMÉNY KRISZTIÁN (kemenykp1@gmail.com) – történész-levéltáros, Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár, Budapest

KÖÖ ARTÚR (koo.artur@mki.gov.hu) – történész, Magyarágkutató Intézet, Budapest

RESS ZOLTÁN (ressy0512@gmail.com) – PhD hallgató, Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest; Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Múzeum, Budapest

SZOLECZKY EMESE (szoleczkyoff@gmail.com) – történész-muzeológus, Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Múzeum, Budapest

TÓTH GÁBOR (toth.gaboo@gmail.com) – filozófiatörténész, Szeged

VÁRI LÁSZLÓ (llovrics@gmail.com) – művelődéstörténész, független kutató, Budapest

VÖLGYI RÉKA (rekavolgyi@gmail.com) – doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest; levéltáros. Budapest Főváros Levéltára, Budapest

A fordításokat DEÁK ÁGNES, RAKOVSKY ANDRÁS és SZOLECZKY EMESE készítette.

Contents

Essays

LÁSZLÓ CSORBA	
“Followers of Kossuth...” Military Officers in the Exiled Governor’s Retinue	5
ZOLTÁN RESS	
The Motion For the Rehabilitation of Artúr Görgei in 1884–1855 And Its Effect on the Veteran Associations	23
ADRIENN GULYÁS	
The Legacy of Female Soldiers in the Era of Dualism	42
ÁDÁM TIBOR BALOGH	
The Tribunal Drama of Military Veterans of 1848/1849: The Gazdag Trial Through Press Reports	62
GÖNCZI AMBRUS	
The Challenges of the Development, Construction, and Operation of the Veterans’ Home (1869–1882)	85
CZEGLÉDI NOÉMI	
The Fate of Elek Kocsi Horváth After the Revolution	99

Outlook

GÁBOR TÓTH	
The Building of the Parliament in Cultural and Urban History From the Turn of the Century to the Mid-1970s	111
LÁSZLÓ VÁRI	
From Supporting the War to Initiatives of Peace. The Relationships of the Symbolic Grand Lodge of Hungary Between 1914–1919	129

Retrospective

The Fates of Soldiers After 1848/1849 Through Journals (Introduction, editing and notes by: <i>Artúr Köő</i>)	137
Who Was Only Kept In Memory By His Writing... (Translation, introduction, editing and notes by: <i>Emese Szoleczky</i>)	151

Beyond Our Borders

“We historians have a certain shared perspective”. Interview with Árpád von Klimóval (Interviewer: Ágnes Deák)	164
Árpád von Klimó’s Bibliography	170
ÁRPÁD VON KLIMÓ	
The Veneration of Our Lady of Fátima. Modern Catholic Devotion in the Age of Secularization, Colonialism and Migration (Translator: <i>Ágnes Deák</i>)	176

Reviews

Hospitality in Óbuda (Simon Katalin: <i>A kocsmáktól a fogadóig. A vendéglátás keretei és története Óbudán 1848-ig. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2020.</i>) RÉKA VÖLGYI	198
The Perspectives and Opportunities of the “Great Year” (Hermann Róbert: <i>A rendszerváltástól a megtorlásig. Tanulmányok az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc történetéről. Line Design kiadó, ’48as KönyvTár sorozat, Budapest, 2020.</i>) KRISZTIÁN KEMÉNY	201
Knowledge in the Form of a Guidebook (Katona Tamás-Ráday Mihály: <i>Az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc emlékhelyei II. A száműzöttek nyomában. Szerkesztette Csorba László. Budapest, 2016.</i> Katona Tamás-Ráday Mihály: <i>Az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc emlékhelyei III. Arcok és sorsok – Hol sírjaik domborulnak. Szerkesztette Csorba László. Budapest, 2020.</i>) SZILVESZTER CSERNUS-LUKÁCS	205
Unity in Diversity – The Integration of Differences (Jana Osterkamp: <i>Vielfalt ordnen. Das föderale Europa der Habsburgermonarchie [Vormärz bis 1918] Vandenhoeck & Ruprecht, München, 2020.</i>) ÁGNES DEÁK	211
The Battles of the Sons of Sopron in the Strange Lands of Bosnia (Varga Ottó: <i>Naplóm. 1878. Szerkesztette: Balla Tibor – Dominkovits Péter. Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron, 2020.</i>) BERTALAN BORDÁS	215
Authors	219

Az Aetas történettudományi folyóirat 2023. évi előfizetői felhívása

2023-ra tervezett tematikus számaink a következők:

Birodalmak és birodalomépítés

Bűn és büntetés a dualizmus időszakában

19-20. századi európai és magyar történelem

Végek dicsérete – Katonák és kapitányok a török háborúk idején

Folytatjuk „**Elmélet és módszer**” rovatunkat. **Interjút** tervezünk **Walter Sauerrel** (Ausztria) és **Ian D. Armourral** (Kanada).

Eddigi gyakorlatunknak megfelelően a 2023-as évfolyamra is **kedvezményt** biztosítunk előfizető olvasóinknak, hogy ezzel is jelezzük, nagyra becsüljük bizalmukat.

Többféle előfizetői módot ajánlunk fel, hogy alkalmazkodjunk olvasóink igényeihez:

Éves előfizetői ár:

5000 Ft (tartalmazza a postaköltséget, az év végén pdf formátumban elektronikusan is előfizetőink rendelkezésére bocsátjuk az évi négy számunkat!)

Éves elektronikus előfizetői ár:

4000 Ft (pdf file-ban e-mailen a lapszámok megjelenésekor)

Egy számot megrendelőknél:

1250 Ft + postaköltség

Egy szám **könyvesbolti ára:**

1500 Ft

A folyóirat megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén.

Korábbi számunkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Rendkívül fontos folyóiratunk számára előfizetőink támogatása! Kérjük, támogasson bennünket előfizetésével.

Jövedelemadójának 1%-át ebben az évben is felajánlhatja egy olyan egyesületnek, alapítványnak, amelyet arra érdemesnek ítél. Folyóiratunk szerkesztői azzal a kéréssel fordulnak Önnek, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóinknak eddigi támogatásukat!

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179

<http://www.aetas.hu>

aetas@mail.u-szeged.hu

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 5000 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 1250 Ft + postaköltség,
könyvesboltban 1500 Ft.

A folyóirat elektronikus előfizetési díja egy évre 4000 Ft

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest:

Írók Könyvesboltja
ELTE BTK Könyvtár
Penna Bölcsész Könyvesbolt

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Wirth Letícia

Telefon: +36 (30) 59-66-594

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő

Felelős vezető: Drágán György

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 1100,- Ft
Előfizetőknek: 1000,- Ft

Az Országos Központi Honvéd Választmány – mely elsősorban a tagszervezetek munkáját próbálta összehangolni – 1869-ben Pesten országos gyűlést rendezett az egyletek számára, és reagáltak a kormány addigi intézkedéseire. Határozatban mondták ki az idősgondozás fontosságát. Vidats János, a márciusi ifjak egykori tagja, a szabadságharcot végigharcoló, majd börtönbüntetést is elszenvedő politikus javaslatára döntést hoztak, hogy Pesten egy rokkantházat építenek, hogy a magukat ellátni már nem tudó idős honvédekről gondoskodhassanak. A Választmány öt főből álló Menház-bizottmányt állított fel, ennek vezetésével Vidatsot bízták meg.

Szinte azonnal hozzákezdtek az országos adománygyűjtéshez. Megyei honvédegyletek és magánszemélyek, nagyobb iparvállalatok és kisebb műhelyek, jómódú polgárok és keresettel alig rendelkező szakképzetlen munkások, férfiak és nők, idősök és fiatalok, tehát a társadalom minden rétegét képviselő honpolgárok adakoztak a Menház javára. Sokan nehezen megtakarított krajcárjaikat adták, de voltak, akik több ezer forinttal járultak hozzá a nemes cél megvalósításához. Kossuth Lajos ezer forintot küldött az építkezés javára. Jótékonysági bálók, színi előadások és táncmulatságok egész sora szerveződött, hogy bevételeikkel szintén hozzájáruljanak az építkezés előkészítéséhez. Az adománygyűjtésből a '48-as hősök özvegyei is kivették a részüket, őket Damjanich Jánosné Csernovics Emília vezette. Fontos adalék, hogy az aradi vértanú özvegye Vidats János feleségének, Csernyus Jozefának a barátnője volt, együtt dolgoztak a különböző bazárok, adománygyűjtő összejövetelek szervezésén. 1871 tavaszára már több mint 87 ezer forint gyűlt össze, de az építés előkészítéséhez már 1870 nyarán hozzáláttak.

Gönczi Ambrus tanulmányát számunk 85–98. oldalán olvashatják.
